

**T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLÂM TARİHİ ve SANATLARI ANABİLİM DALI
İSLÂM TARİHİ BİLİM DALI**

**İLK DÖNEM İSLÂM TARİHİNDE
DENİZCİLİK ve DENİZ SEFERLERİ**

**Hazırlayan
Mustafa ÇAVUŞOĞLU**

DOKTORA TEZİ

**Danışman
Prof. Dr. İsmail Hakkı ATÇEKEN**

KONYA-2023

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü

Bilimsel Etik Sayfası

BİLİMSEL ETİK SAYFASI

Öğrencinin	Adı Soyadı	Mustafa ÇAVUŞOĞLU		
	Numarası	18811001098		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	İslâm Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı/İslâm Tarihi Bilim Dalı		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans		
		Doktora	X	
Tezin Adı	İLK DÖNEM İSLÂM TARİHİNDE DENİZCİLİK ve DENİZ SEFERLERİ			

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Mustafa ÇAVUŞOĞLU
İmzası

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü

ÖZET

Öğrencinin	Adı Soyadı	Mustafa ÇAVUŞOĞLU		
	Numarası	18811001098		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	İslâm Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı/İslâm Tarihi Bilim Dalı		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans		
		Doktora	X	
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. İsmail Hakkı ATÇEKEN		
Tezin Adı	İLK DÖNEM İSLÂM TARİHİNDE DENİZCİLİK ve DENİZ SEFERLERİ			

Hız. Osman döneminde ivme kazanan denizcilik faaliyetlerinin ilk denemeleri, Hız. Peygamber döneminde başlamıştır. Kıbrıs Adası'nın fethi, bazı adalara düzenlenen askerî seferler ve Zâtüssavârî Muharebesi bu faaliyetleri zirveye çıkarmakla kalmamış; aynı zamanda İstanbul seferlerinin zeminini hazırlamış, ancak bazı doğal nedenlerden dolayı İstanbul fethi gerçekleşmemiştir. Bu yoğun askerî hareketlilik esnasında ticarî aktivite hızlanmış, bölgede Bizans İmparatorluğu'nun tekelinde olan askerî ve ticarî hâkimiyet, Müslümanların eline geçmiştir. Arap Körfezi'ne yakın yerlere kurulan Basra ve kûfe ordugâh şehirleri, kısa zamanda büyük ticaret merkezlerine dönüşmüş, dünya ticaretinde önemli merkezler kabul edilen Hindistan ve Çin ile ekonomik bağ kurulmuştur. Böylece Uzakdoğu'nun kıymetli madenleri, köleleri, ipek kumaşları ve baharatları batıya; batının fildişi, inci, köle ve hurma gibi batıya has gıda maddeleri Uzakdoğu'ya ihraç edilmiştir. Müslümanlar bunu gerçekleştirirken teknik birikimini transfer ettikleri Bizans ve Hint gemilerini geliştirerek bu gemileri kendi kültürel yapılarına uyarlamakla kalmamış, sonraki dönem denizciliğine büyük katkı sunmuştur. Buna rağmen Akdeniz Havzası'nda fethedilen adaların Müslümanlar tarafından iskân edilmemesi, zamanla gelişen denizcilikle ilgili gelişmelere ayak uyduramama, tersanelerin zamanında uygun şekilde ıslah edilememesi ve denizciliğe duyulan ilginin azalması gibi sebeplerle Müslümanlar, denizlerdeki hâkimiyetlerini kaybetmiştir. Araştırmanın amacı, İslâm tarihinde ilk donanmanın ortaya çıkışı ve çıkış sebebi olurken; araştırmanın kapsamı ise, Hız. Peygamber, Râşit Halifeler ve Emevî Devleti'nin yıkılışıyla sınırlandırılmıştır. Araştırmada toplanan veriler; sentezlenerek rivayetçi, öğretici ve neden-nasilci yöntemler kullanılarak sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: İslâm Tarihi, Hız. Peygamber, Hulefâ-yi Râşidîn, Emevîler, Donanma, Seyrüsefer, Denizcilik, Ticaret.

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü

ABSTRACT

Author's	Name and Surname	Mustafa ÇAVUŞOĞLU		
	Student Number	18811001098		
	Department	Department of Islamic History and Arts / Islamic History Department		
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)		
		Doctoral Degree (Ph.D.)	X	
	Supervisor	Prof. Dr. İsmail Hakkı ATÇEKEN		
Title of the Thesis/Dissertation	MARITIME AND SEA WARS IN THE FIRST PERIOD ISLAMIC HISTORY			

The first trials of maritime activities were established during Prophet (PBUH) and reached its ascendancy during Uthman. Not only Conquest of Cyprus, the military expeditions in several islands, and Battle of Zatüssavari (The Battle of Masts) reached its climax but also set a foundation for the conquest of Istanbul, however due to natural causes it wasn't able to take place. This intense military activity also brought trading with it. The military and commercial domination was monopolized by the Byzantine Empire in the region, which later passed into the hands of the Muslims. Basra and Kufa in the region of the Arabian Gulf which were established, turned into major trade centers of the world. Economic ties with India and China were established. Thus, the precious metals, slaves, silk cloths and spices of the Far East were sent to the West; ivory, pearls, slaves and Western food such as dates were exported to the Far East. Muslims did this by developing the Byzantine and Indian ships whose mechanizations they transferred while performing. Not only adapted these ships to their own cultural structures, but also made a great contribution to the maritime industry. However, in the Mediterranean Region the fact that the islands were not inhabited by Muslims, the inability to keep up with the technics, and the timely developments of the shipyards. Muslims lost their dominance in the seas. The aim of the research is the emergence of the first navy in the history of Islam and the reason for its emergence; The scope of the research is The Prophet (PBU) was limited by the Rashid Caliphs and the collapse of the Umayyad State. The data collected in the research; synthesized and presented using narrator, didactic and cause-how methods.

Keywords: Islamic History, Prophet (PBU), Khulafa Rashideen, Umayyads, Navy, Navigation, Maritime, Trade.

İÇİNDEKİLER

DOKTORA TEZİ TEZ KABUL FORMU	İ
BİLİMSEL ETİK SAYFASI	İİ
ÖZET	İİİ
ABSTRACT	İV
İÇİNDEKİLER	V
KISALTMALAR	Vİİ
ÖN SÖZ	Vİİİ

GİRİŞ

1. Araştırmanın Konusu, Problemi, Amacı ve Kapsamı.....	1
2. Araştırmanın Yöntemi ve Kaynakları	2
3. İslâm Öncesi Dönemde Arap Yarımadası'nda Denizcilik.....	13

BİRİNCİ BÖLÜM

ASKERÎ ALANDA DENİZCİLİK

1. Hz. Peygamber Dönemi	20
1.1. Sîfu'l-Bahr (el-Habat) Seriyesi	26
1.2. Hz. Peygamber'in, Mûte Ordusuna Denizden Yardım Göndermesi	29
1.3. Alkame b. Müezziz el-Müdlîcî'nin Korsanlar Üzerine Gönderilmesi.....	32
2. Hulefâ-yi Râşidîn Dönemi (11-41/632-661).....	35
2.1. Alâ b. Hadramî'nin Deniz Yoluyla İran'a Sefer Düzenlemesi	36
2.2. Mısır'ın Fethi	38
2.3. Amr b. el-Âs'ın Kanal Açma Faaliyeti	42
2.4. İskenderiye'nin Fethi	46
2.5. Hz. Ömer'in Deniz ve Denizcilik Hakkındaki Düşünceleri	49
2.6. İfrîkiye'nin Fethi.....	52
2.7. Kıbrıs Seferleri ve Kıbrıs Adası'nın Fethi	54
2.8. Ervâd Adası'nın Fethi.....	68
2.9. Sicilya Seferleri.....	72
2.10. Rodos Adası'nın Fethi	79
2.11. Zâtüssavârî Savaşı.....	83
3. Emevîler Dönemi (41-132/661-750)	90
3.1. Muâviye b. Ebû Süfyân Döneminde Denizcilik	92
3.2. Cerbe Adası'nın Fethi	94
3.3. Kavsara Adası'nın Fethi	97
3.4. Girit Seferleri	98
3.5. Sakız Adası'nın Fethi.....	101
3.6. Emevîler Dönemindeki İstanbul Kuşatmaları.....	103
3.7. Abdülmelik b. Mervân Döneminde Denizcilik.....	115
3.8. Velîd b. Abdülmelik Döneminde Denizcilik	118
3.9. Süleyman b. Abdülmelik Dönemi ve Sonraki Dönemlerde Denizcilik.....	131
4. Hulefâ-yi Râşidîn ve Emevîler Döneminde Kullanılan Gemi Çeşitleri	134
6. İslâm Donanmasında Kullanılan Silahlar ve Rütbeler.....	145
6.1. Silahlar ve İşlevleri	145

6.2. Rütbeler ve Görevleri.....	151
---------------------------------	-----

İKİNCİ BÖLÜM

TİCARÎ ALANDA DENİZCİLİK

1. İslâm Dünyasında Önemli Deniz Ticaret Merkezleri	158
1.1. Basra	159
1.2. Kûfe	163
1.3. Fustat.....	166
1.4. İskenderiye.....	167
1.5. Sîrâf.....	170
2. Uluslararası Ticarî Bölgeler.....	172
2.1. Akdeniz Havzası	174
2.2. Çin.....	185
2.3. Sind-Hindistan	195
2.4. Habeşistan.....	201
3. Ticareti (İthalat ve İhracatı) Yapılan Ürünler	203
3.1. Dokuma-Tekstil Ürünleri.....	203
3.2. İnşaat Sektörü Malzemeleri	207
3.3. Gıda Ürünleri ve Baharatlar.....	211
3.4. Tıbbi-Kimyevi Maddeler ve Aromatik (Kokulu) Ürünler	217
3.5. Madenler	222
3.6. Köleler	226
3.7. Besicilik ve Deniz Ürünleri	230
3.8. Deri ve Yazı Malzemesi	231
4. Tersaneler.....	233
4.1. İskenderiye ve Fustat Tersaneleri	235
4.2. Kulzüm (Clysm), el-Meks ve Ravza Tersaneleri.....	237
4.3. Reşîd, Dimyat ve Tinnîs Tersaneleri	240
4.4. Suriye ve Afrika Tersaneleri.....	243
5. Gemilerin İnşa Teknolojisi ve Ekipmanları.....	246
6. Ticaret Gemileri	253
7. Limanlar.....	255
7.1. Arap Yarımadası'nın Doğu Kıyısı (Basra Körfezi'ndeki) Limanları	258
7.2. Arap Yarımadası'nın Güneyindeki Limanlar	261
7.3. Arap Yarımadası'nın Batı Kıyısı Limanları	269
7.4. Mısır Sahili Limanları.....	274
7.5. Doğu Afrika Limanları	275
SONUÇ	279
KAYNAKÇA.....	283
EKLER	302

KISALTMALAR

- as.** : Aleyhisselâm
b. : bin, ibn (Oğlu)
b.y. : Basım Yeri Yok
bk. : Bakınız
bnt. : binti
bs. : Basım, Baskı
DİA : Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
çev. : Çeviren, çeviri
ed. : Editör
H : Hicrî
Hz. : Hazreti
İA. : Milli Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi
km : Kilometre
krş. : Karşılaştırmız
m : Metre
M : Milâdî
MÖ : Milâttan önce
MS : Milâttan sonra
ö. : Ölümü, Ölüm Tarihi
r.a. : Radıyallahu anh
r. anhâ: Radıyallahu anhâ
s. : Sayfa
s.a.s.-s.a.v.: Sallallâhu aleyhi ve sellem
sad. : Sadeleştiren
TDK : Türk Dil Kurumu
thk. : Tahkik Eden
ts. : Tarihsiz
tsh. : Tashih Eden
vb. : ve benzerleri
vd. : ve devamı
y.y. : Yayıncı Yok
yy. : Yüzyıl

ÖN SÖZ

Hz. Muhammed'in (s.a.v.) M 610 yılında peygamberlik vazifesiyle görevlendirilmesi, dünya tarihi ve Müslümanların tarihi açısından büyük bir değişimin habercisi olmuştur. Bu yeni dinin mensupları olan Müslümanların kurduğu devlet, kısa sürede önce Arap Yarımadası'nda, ardından Atlas Okyanusu'ndan Çin sınırına kadar imparatorluk ölçüsünde büyük bir devlete dönüşmüştür. O tarihten sonra da farklı isimler ve farklı coğrafyalarda irili ufaklı Müslüman devletler şeklinde günümüze kadar varlıklarını sürdüren bir güç olmuştur.

28/648 yılında denizlerde de varlığını hissettiren bu devlet, o sıralarda dünyadaki iki süper güçten biri olan Sâsânîleri yeryüzünden silmiş; Bizans'ı Kuzey Afrika'dan çıkarmış ve Akdeniz'deki hâkimiyetine son vermiştir. Bizans'ın Akdeniz'deki güç kaybı Emevîler'den sonraki zamanlarda da devam etmiştir.

Müslümanların denizcilik çalışmalarının başlangıç ve kuruluş aşamasını anlatan bu araştırmaya "İlk Dönem İslam Tarihinde Denizcilik ve Deniz Seferleri" ismi verilmiştir. Araştırmanın başlığında yer alan "İlk Dönem" ifadesi, Tolunoğulları, İhşidîler, Eyyûbî ve Memlûk Devleti gibi birçok devletin, Abbasilerle aynı zaman diliminde yaşamaları sebebiyle araştırmanın kapsamını ve hacmini büyüteceği, derinlemesine inceleme imkanını kısıtlayabileceği, haddizatında bu devletlerin her birinin ayrı birer araştırma konusu olabileceği düşüncesiyle Emevîler Dönemi'nin yıkılışıyla sınırlandırılmıştır.

Araştırma giriş ve iki bölümden oluşmuştur. Giriş bölümünde araştırmanın konusu, amacı, yöntemi ve kaynakları hakkında bilgi verilmiş; birinci bölümde, Hz. Peygamber, Hulefâ-yi Râşidîn ve Emevîler dönemindeki donanmadan, askerî faaliyetlerden ve deniz seferlerinden bahsedilmiştir. Bu sebeple birinci bölüme "Askerî Alanda Denizcilik" ismi verilmiştir. İkinci bölümde ise, deniz ticaretinin yanında tersaneler, limanlar, ticaret yapılan merkezler, ticareti yapılan ürünler ve gemi malzemelerinden bahsedilmiş ve bu bölüme de "Ticarî Alanda Denizcilik" adı verilmiştir.

Doktora ders döneminden itibaren seminer ve tez araştırma sürecinde bana yol gösteren, sahip olduğu bilgi ve tecrübe birikimini benimle paylaşan, yoğun mesailerine rağmen kendisinden ne zaman randevu istesem, buna uygun zemini hazırlayıp gerekli ihtimamı gösterdiği gibi büyük bir ilgi ve sabırla çalışmalarımı dinleyip istişarelerinde rehberliğini benden esirgemeyen, ayrıca gerek kaynak tedariki gerek kullanımı konusundaki anlayış ve desteklerinden dolayı danışman hocam Prof. Dr. İsmail Hakkı ATÇEKEN'e teşekkürü bir borç bilirim. Araştırma esnasında gerek altı aylık dönem sonlarındaki TİK'lerde gerek yaptığımız özel görüşmelerde, araştırmamıza yaptıkları müspet katkılarından dolayı TİK üyeleri Prof. Dr. Ahmet Turan YÜKSEL ve Prof. Dr. Mehmet EREN hocalarıma sonsuz teşekkür ediyorum. Beni doktora çalışmasına teşvik etmekle kalmayıp, dil konusundaki eksiklerimi gidermemde desteklerinden dolayı Doç. Dr. Ahmet YILDIZ'a, araştırma esnasında istişarelerini esirgemeyen Prof. Dr. Mehmet Bahaüddin VAROL ve Prof. Dr. Mithat ESER'e de ayrıca teşekkürlerimi bildirmek isterim.

Mustafa ÇAVUŞOĞLU
Konya-2023

GİRİŞ

İlk Müslümanlar, denizcilik bağlamında Hz. Peygamber zamanında Habeşistan'a hicret ederken yabancılara ait ticaret gemileriyle adeta Mekke'den kaçarcasına Şuaybe Limanı'ndan ayrılmıştı. Bu Müslümanların çocukları ise Emevîler zamanında Akdeniz'e hâkim Bizans ile boy ölçüşecek seviyeye gelmekle kalmayıp Bizans'ın başkenti Kostantiniye'yi fethetmek amacıyla kuşatmıştır. Aslında Hicaz Arapları, İslâm dininin gelişine kadar denizlerde kendilerine ait gemilerle seyahat etmeyi veya gemi inşa etmeyi düşünmemiştir. Bu yüzden ne Kızıldeniz'de ne de bir başka denizde seyahat edecek ellerinde zikredilecek gemileri olmamıştır. Ancak İslâm'ın gelişinden sonra gerek Kur'ân-ı Kerim'deki ayetlerde gerek Hz. Peygamber'in hadislerinde, Müslümanlara denizlerle ilgili örnekler verilmiş, hatta Hz. Peygamber deniz fetihlerini işaret etmiştir.

Askerî ve ticarî anlamda ilk dönem denizciliğinin inceleneceği tezin ana bölümlerine geçmeden tezin bu bölümünde; araştırmanın konusu, amacı, kapsamı, yöntemi ve kaynakları hakkında bilgi sunulacak ve İslâm'dan önceki Arap Yarımadası'nda denizcilik hakkında bilgi verilecektir.

1. Araştırmanın Konusu, Problemi, Amacı ve Kapsamı

Araştırmanın temel konusu Müslümanların, Hz. Peygamber zamanında başlayan ve Emevîler Dönemi'nde zirveye çıkan denizlik faaliyetleridir. Kendilerini çöl yaşamına adapte eden Hicaz Arapları, Arabistan'da yine çöle uyum sağlayan develerle ileri düzeyde bir çöl kültürü meydana getirmiş, her ne kadar etraflarında deniz olsa da onlar kara devleti olma özelliğini tercih etmiştir. Bu onların sosyal ve ekonomik hayatlarına yansırken, onlardaki savaş kültürü de bu yönde gelişmiştir. Hicaz Arapları, Cahiliye Dönemi'nde deniz ve denizciliğe ilgi duymamış, bu sebeple denizcilik hakkındaki bilgileri, limanlarına uğrayan Bizans gemileri üzerinde ticaret maksadıyla yaptıkları seyahatler esnasındaki gözlem ve bilgilerle sınırlı kalmıştır.

İlk dönem İslâm tarihi kaynakları, Hz. Peygamber'in hayatıyla ilgili olarak genellikle Arabistan'da yaşayan müşrikler, Yahudiler, münafıklar, Hristiyanlar ve Yarımada dışındaki diğer devletlerle ilişkilerde daha çok siyasî ve askerî münasebetleri kayda geçirmenin yanında, toplumun ictimâî ve kültürel yönüyle ilgili

bilgileri nakletmişlerdir. Ancak Hicaz kültürü içerisinde denizcilik yer almadığı için kaynakların çoğunda bu konuya ya hiç değinilmemiş ya da yüzeysel olarak bahsedilmiştir. Dolayısıyla ilk dönem İslâm tarihi için denizcilikle ilgili doğrudan kaynak bulmak araştırmamızın problemi olarak karşımıza çıkmıştır. Bu problem, Kur'an ve hadis kaynaklarından başlanarak İslâm tarihine kaynaklık eden farklı türdeki tüm eserler derinlemesine incelenmiş, gerek askerî gerek ticarî anlamda elde edilen bilgiler sayesinde bu problem aşılmaya çalışılmıştır.

Ülkemizde ilk dönem İslâm tarihinde denizcilik alanında gerek askerî, gerek ticarî anlamda kapsamlı bir araştırmanın yapılmamış olması, bizi bu çalışmaya sevk etmiştir. Araştırmanın amacını teşkil eden bu düşünce doğrultusunda, İslâm tarihinde ilk donanmanın ortaya çıkışı, donanmanın zaman içerisinde geçirdiği değişim ve gelişim incelenmiş, temelleri Hz. Peygamber döneminde atılan ilk denizcilik hareketlerinde, Müslümanların çağın gerekliliklerine ayak uydurmada ne kadar becerikli oldukları incelenmiştir.

Araştırmanın kapsamına gelince, “İlk Dönem” ifadesiyle, araştırmanın hacminin büyümemesi ve ilgili dönemleri derinlemesine araştırmak için inceleme alanı Hz. Peygamber, Râşid Halifeler ve Emevîler Dönemiyle sınırlandırılmıştır. Bununla birlikte araştırmada Akdeniz Havzası'ndaki ilk dönem askerî mücadelelerin, sonraki dönemlerde de devam edişine kısa notlar halinde değinilmiştir.

2. Araştırmanın Yöntemi ve Kaynakları

Tarih araştırmalarında olaylar, çoğunlukla hikâyeci “Rivayetçi Tarih”, öğretici tarih “Pragmatist Tarih” ve neden-nasılıcı tarih anlayışıyla sunulmuştur.¹ Bu araştırmada da olayların tarihi süreci, pragmatist anlayış bir kenara bırakılmadan rivayetçi tarih anlayışıyla sunulmuş, rivayetler sentezlenerek tarihi veriler doğrultusunda tahliller yapılmıştır.

Araştırma sürecinde uzun bir süre kütüphanelerdeki kaynaklar taranmış, bu bilgiler elektronik ortamda fişlenmiştir. İstanbul/İSAM, Ankara/Millet Kütüphanesi, Konya/Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi ve

¹ A. Zeki Velidî Togan, *Tarihte Usul* (İstanbul: Enderun Kitabevi, 1985), 2-4; Mübahat S. Kütükoğlu, *Tarih Araştırmalarında Usûl*, (İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı, 1994), 5-8.

Konya/Hayra Hizmet Vakfı Kütüphanesi taradığımız kütüphaneler olmuştur. İstanbul/İSAM araştırması esnasında özellikle “Denizcilik Müzesi” ziyaret edilmiş, fakat burada bulunan kaynakların neredeyse tamamına yakınının, M 17-18. yy. ve sonrası tarih hakkındaki bilgileri ihtiva ettikleri görülmüştür. Bu yüzden burada bulunan denizciliğe dair kaynaklardan istifade edilememiştir.

Bununla birlikte araştırmada başta el-Mektebetü’ş-Şâmile dijital uygulaması olmak üzere elektronik kütüphanelerden faydalanılmıştır. Bu bağlamda <https://archive.org/>, <https://www.noor-book.com/> ve <https://waqfeya.net/> isimli elektronik kütüphanelerini istifade edilen başlıca kütüphaneler arasında zikretmek mümkündür.

Kaynaklardan elde edilen bilgiler, öncelikle araştırma metodu gereği fişlenerek tasnif edilmiş, sentez aşamasında nesnellik prensibi göz önünde bulundurularak yorumlarda bulunulmuştur. Değerlendirme sonuçları, bilgilerin bize verdiği sunular çerçevesinde olması sebebiyle kimi okuyucu ve araştırmacılara göre öznel görünebilmektedir. Bu bakımdan vardığımız sonuçların kesin doğrular olduğunu iddia etmediğimizi belirtmenin yerinde bir bilgilendirme olacağı kanaatini taşımaktayız.

İnsanların ticaret için denizler üzerindeki hareketliliği, bu hareketlilik için gerekli araçları ifade eden gemileri, bütün bu aktiviteleri kontrol etmek için askerî kontrol mekanizmalarının tamamı “Denizcilik”² teriminin kapsamı içerisinde zikredilmiştir. Araştırmada denizlerdeki hareketlilik, askerî ve ticarî olmak üzere iki ana başlığa ayrılmış ve araştırma bölümleri bu başlıklar üzerine temellendirilerek giriş paragraflarında bölüm içerisinde ele alınan konular hakkında ön bilgi verilmiştir. “İlk Dönem İslâm Tarihinde Denizcilik ve Deniz Seferleri” başlığı altında iki ana bölüme ayrılan araştırmada, “Deniz Seferleri” ifadesi ile deniz fetihleri ve askerî harekâtlar; “Denizcilik” ifadesi ile de denizlerdeki ticarî faaliyetler kastedilmiştir. Ayrı iki özelliğe sahip bu bölümlerin ihtiva ettikleri malumatlar farklı olunca faydalanılan kaynaklar da birbirinden bağımsız olmuştur. Bu bağlamda klasik kaynaklar, daha çok araştırmanın askerî yönüne kaynaklık ederken, ticarî alana

² İsmail Parlatır vd., *TDK Türkçe Sözlük* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988), “Denizcilik”, 1/556.

genellikle çağdaş araştırmalar kaynaklık etmiştir. Bununla beraber her iki alana rehberlik eden kaynakların zaman zaman farklı alanlara da kaynaklık ettiklerini belirtmek isteriz.

Araştırmada isnad atıf sistemi 2. basım normları kullanılmıştır.³ Bu bağlamda araştırmada geçen milâdî tarihlerin yazımında, Roma rakamları yerine latin harfleri; Türkçe, Arapça ve Batı dilleriyle ilgili kavramların yazımında ve yine kaynak eserlerin adları ve rakamların yazım kurallarında, “*Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi-DİA*” ve “*The Encyclopaedia of Islam-EI²*” yazım kurallarına uyulmuştur. Ayrıca, araştırmada metin içerisindeki yazım kurallarında da Türk Dil Kurumu’nun yazım kurallarına uyulmuştur.⁴ Buna göre, yer adlarında, ilk isimden sonra gelen deniz, nehir, göl, dağ vb. tür bildiren ikinci isimler ile -Ağrı Dağı, Aral Gölü, Dicle Irmağı, Ege Denizi, Kıbrıs Adası, vb.-; yer bildiren özel isimlerde kısaltmalı söyleyiş söz konusu olduğunda, -Ada’nın, Hisar’dan, Boğaz’dan vb.-; çağ ve dönem adları -İlk Çağ, Cahiliye Dönemi, vb.- kelime büyük harfle yazılmıştır.⁵ Yine kişi adlarından önceki ünvanlar -Halife Ömer, vb.-; cümle içerisinde özel ad yerine kullanılan makam ve ünvan sözleri -Vali, vb.-; tırnak veya ayraç içine alınan cümleler, TDK yazım kuralları gereği büyük harfle başlamıştır.

Araştırmanın birinci bölümünde, konuların kronolojisi, dönemlere göre değil fetihler ve düzenlenen seferlerin tarihi kronolojisine göre düzenlenmiştir. Sicilya, Rodos seferleri ve İstanbul kuşatmalarında olduğu gibi konular tek başlık altında verilmiş, ayrıca bu başlıklar kendi içerisinde kronolojiye tabi tutulmuştur. Bu nedenle farklı halifler zamanlarındaki aynı isimli fetih ve seferlere ayrıca temas edilmemiştir.

Dipnotlarda, vefat tarihi en önce olan müelliften itibaren sıralama gerçekleştirilmiş, ilk dönem eserlerinin ardından çağdaş eserlerde sıralama, eserin orijinal diline veya tercüme oluşuna bakılmaksızın yayın yılı önceliğine göre düzenlenmiştir. Yayın yılı belirtilmeyen eserler, dipnotlarda şayet ansiklopedi

³ Abdullah Demir, *İsnad Atıf Sistemi 2. Edisyon* (Ankara: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, 2019).

⁴ Türk Dil Kurumu (TDK), “Yazım Kuralları/Büyük Harflerin Kullanıldığı Yerler ” (Erişim 31 Mart 2023). <https://www.tdk.gov.tr/icerik/yazim-kurallari/buyuk-harflerin-kullanildigi-yerler/>

⁵ (TDK), “Yazım Kuralları/Büyük Harflerin Kullanıldığı Yerler ”.

maddesi veya makale atfı yok ise en son zikredilmiş, ansiklopedi maddesi veya makale atfı olan dipnotlarda, bu kaynaklardan hemen önce belirtilmiştir. Corcî Zeydân, Cevâd Ali, Kürd Ali, Ziriklî ve Suâd Mâhir gibi son dönem müelliflerin eserlerine atıflar yine eserin yayın yılı önceliğine göre düzenlenmiştir. Müellif isimlerinin yazım kurallarında, Arapça isimlerde “Ayn” ile başlayan kelimelerdeki aynlar, ters kesme işareti ile ‘Adevî, ‘Abdülalîm, ‘Aselî ve ‘Abbâdî kelimelerinde olduğu şeklinde yazılmış, bununla beraber Abdullah, Abdülmelik ve Abdurrahman gibi Türkçeleşmiş isimlerde bu metot uygulanmamıştır.

İslâmî araştırmaların belli aşamalarında Kur’ân-ı Kerîm’e müracaat edilmektedir. Dolayısıyla Kur’ân-ı Kerîm, İslâm tarihi alanındaki çalışmaların da temel kaynağı olmuştur. Bu araştırmanın da temel noktası denizlerdeki askerî ve ticarî faaliyetler olduğu için, deniz ve denizlerdeki faaliyetler -Bazı sûrelerde deniz avı, denizden çıkan yiyecek ve süs eşyaları ve deniz yolculuğu gibi konuların bahis konusu edilmiş olması- sebebiyle Kur’ân-ı Kerîm’e müracaat edilmiştir.⁶

Kur’ân-ı Kerîm’in, denizcilikle ilgili olarak onca ayeti misal göstermesi Hz. Peygamber’in sözlerine de yansımıştır. Hz. Peygamber’den deniz avı, denizden çıkan nimetler, hatta deniz savaşları ile ilgili hadis-i şerifler vârid olmuştur. Bu sebeple Buhârî’nin (ö. 256/870) “*Sahîh*’i”,⁷ Müslim’in (ö. 261/875) “*Sahîh*’i”,⁸ İbn Mâce’nin (ö. 273/887) “*Sünen*’i”,⁹ Ebû Dâvud’un (ö. 275/889) “*Sünen*’i”,¹⁰ Tirmizî’nin (ö. 279/892) “*Sünen*’i”,¹¹ ve Nesâî’nin (ö. 303/915) “*Sünen*’i”,¹² deniz ve denizcilik ile ilgili konularda araştırmaya kaynaklık ederek yol göstermiştir. Özellikle İstanbul

⁶ *Kur’ân-ı Kerîm Meâli*, çev. Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2006).

⁷ Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâîl el-Buhârî, *Sahîhu’l-Buhârî*, thk. Merkezü’l-Bühûs ve Tekniyetü’l-M’alûmât (Beyrût-Lübân: Dâru’t-Tâsîl, 2012).

⁸ Ebû’l-Hüseyn Müslim b. Haccâc el-Kuşeyrî el-Müslim, *Sahîhu’l-Müslim*, thk. Merkezü’l-Bühûs ve Tekniyetü’l-M’alûmât (Beyrût-Lübân: Dâru’t-Tâsîl, 2014).

⁹ Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd İbn Mâce, *Sünenü İbn Mâce*, thk. Merkezü’l-Bühûs ve Tekniyetü’l-M’alûmât (Beyrût-Lübân: Dâru’t-Tâsîl, 2014).

¹⁰ Süleymân b. el-Eş’as es-Sicistânî Ebû Dâvud, *Sünenü Ebû Dâvud*, thk. Âdil b. Muhammed Ebû Turâb - Merkezü’l-Bühûs ve Tekniyetü’l-M’alûmât (Beyrût-Lübân: Dâru’t-Tâsîl, 2015).

¹¹ Ebû İsmâîl Muhammed b. İsmâîl et-Tirmizî, *Sünenü’t-Tirmizî*, thk. Merkezü’l-Bühûs ve Tekniyetü’l-M’alûmât (Beyrût-Lübân: Dâru’t-Tâsîl, 2016).

¹² Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî en-Nesâî, *Kitâbü’s-Süneni Nesâî*, thk. Merkezü’l-Bühûs ve Tekniyetü’l-M’alûmât (Kâhire: Dâru’t-Tâsîl, 2012).

kuşatması ile ilgili olarak Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) "*el-Müsned*'ini",¹³ Taberânî'nin (ö. 360/971) "*el-Mu'cemü'l-kebir*'ini"¹⁴ ve Nîsâburî'nin (ö. 405/1014) "*el-Müstedrek 'ale's-Sahihayn*'ini"¹⁵ da hatırlatmakta yarar görmekteyiz.

Kur'an ve Hadis'ten sonra sadece Resûlullah dönemini konu alan, siyer ve megâzî türü eserler araştırmaya kaynaklık etmiştir. Bu eserlerde her ne kadar denizcilik konusu sınırlı olsa da araştırmanın inşası noktasında sağlam bir zemin oluşturmaya fırsat sunmuştur. Bu alana örnek olması bakımından ilk dönem siyer ve megâzî müelliflerinden olan İbn İshak'ın (ö. 151/768) "*Kitâbü's-Siyer ve'l-Megâzî'si*"¹⁶ (ma'rûf "*es-Sîre*"), Vâkıdî'nin (ö. 207/823) "*Kitâbü'l-Megâzî'si*",¹⁷ "Siyeri Erbaa; En Meşhur Dört Siyer Kitabından"¹⁸ biri olan İbn Hişâm'ın (ö. 218/833) "*es-Sîretü'n-nebeviyye'si*"¹⁹ bu alanda kaynaklarımız arasında yer alan eserlerdir. İbn Seyyidünnâs'ın (ö. 734/1334) "*Uyûnu'l-eser'i*",²⁰ Şemseddin Şâmî'nin (ö. 942/1536) "*Sübülü'l-hüdâ ve'r-reşâd fî sîreti hayri'l-ibâd*" (ma'rûf *es-Sîretü's-Şâmiyye*)'si ve Halebî'nin (ö. 1044/1635) "*İnsânü'l-uyûn fî sîreti'l-emîni'l-me'mûn*"²¹ (ma'rûf *es-Sîretü'l-Halebiyye*) isimli eseri de siyer alanında müracaat kaynakları yer almıştır.

Araştırmamızın kaynakları arasında tarihi olayları siyasî, dinî, ictimai ve askerî anlamda geniş perspektiften ele alıp araştırmacılara bu alanda bol malzeme

¹³ Ebû Abdullâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, thk. Şuayb el-Arnaût - Mürşid Âdil (b.y.: Müessesetü'r-Risâle, 2001).

¹⁴ Ebü'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed b. Eyyüb et-Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebir*, thk. Hamdi b. Abdülmecîd es-Selefi (Kâhire: Mektebetü İbn Teymiyye, 1994).

¹⁵ Ebû Abdullâh Muhammed b. Abdullâh b. Muhammed 'Aliye 'Abdüssemî el-Hâkim en-Nîsâburî, *el-Müstedrek 'ale's-Sahihayn*, thk. Mustafa Abdülkâdir Atâ (Beyrût: Dâru'l Kütübî'l-İlmiyye, 1990).

¹⁶ Ebû Abdillâh Muhammed el-Muttalibî İbn İshak, *Kitâbü's-Siyer ve'l-megâzî*, thk. Süheyl Zekkâr (b.y.: Dâru'l-Fikr, 1978).

¹⁷ Ebu Abdillâh Muhammed b. Ömer Vâkıd el-Vâkıdî, *Kitâbü'l-Megâzî*, thk. Marsden Jones (Beyrût: Âlemü'l-Kütüb, 1966).

¹⁸ Siyeri Erbaa, en meşhur dört siyer kitabı; İbn Hişâm'ın *es-Sîretü'n-nebeviyye'si*, İbn Seyyidünnâs'ın *Uyûnu'l-eser'i*, Şemseddin Şâmî'nin kaleme aldığı *Sübülü'l-hüdâ ve'r-reşâd fî sîreti hayri'l-ibâd*'ı ve Halebî'nin *İnsânü'l-uyûn fî sîreti'l-emîni'l-me'mûn* isimli eserlerdir. bk. Hüseyin Algül, *İslâm Tarihi* (İstanbul: Gonca Yayınevi, 1991), 1/18.

¹⁹ Ebû Muhammed Cemâlüddin Abdülmelik b. Hişâm b. Eyyüb İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmûrî (Beyrût: ed-Dâru'l-Kitabi'l-Arabî, 1990).

²⁰ Ebü'l-Feth Fethuddîn Muhammed b. Muhammed b. Muhammed el-Ya'merî İbn Seyyidünnâs, *Uyûnu'l-eser fî funûni'l-megâzî ve's-şemâil ve's-siyer*, thk. Muhammed el-'İd el-Hatrâvî - Muhyiddîn Mestû (Medîne-Dımaşk: Mektebetü Dâru't-Türâs-Dâru İbn Kesîr, ts.).

²¹ Ali b. Burhâneddin el-Halebî, *İnsânü'l-uyûn fî sîret-i emîni'l-me'mûn*, thk. Seyyid Ahmed ez-Zeynî Dahlân (Mısır: Muhammed Efendi Mustafa matbaası, ts.).

sunan genel İslâm tarihi kaynakları yer almaktadır. Bu bağlamda Asr-ı saâdet ve Hulefâ-yi Râşidîn Dönemleri yanında özellikle Emevîler Dönemi'ni ayrıntılı biçimde ele alması nedeniyle Halife b. Hayyât'ın (ö. 240/854-855) "*et-Târîh*"²² (ma'rûf *Târîhu Halîfe b. Hayyât*) isimli eserini kaynaklarımız arasında zikretmek mümkündür. Yine Hz. Muhammed'in doğumu sonrasını kronolojik olarak ele alan Ya'kûbî'nin (ö. 292/905) "*Târîhu'l-Ya'kûbî'si*",²³ ile başta Hint, Çin, Yunan, Roma, Bizans, Pers ve Türkler hakkında bilgi sunarken; aktardığı bilgiler arasında yer alan yeryüzünün belli başlı coğrafi bölgeleri, bazı denizler, adalar, nehirler, dağlar, çeşitli hayvan ve bitkiler, madenler ile ilgili rivayetler araştırmamızın denizcilik başlığı altındaki bilgileri için hayati önem taşıyan, Mes'ûdî'nin (ö. 345/956) eseri olan "*Murûcu'z-zeheb ve meâdinü'l-cevher'ini*" de,²⁴ burada zikretmek gerekmektedir.²⁵

"*Târîhu'r-rusul ve'l-mülûk*,"²⁶ "*Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*" veya kısaca "*Târîhu't-Taberî*" diye bilinen eserin müellifi Taberî'yi (ö. 310/923) özellikle zikretmek gerekmektedir. Müellif, Hz. Adem ile başlayıp 302/915 yılına kadar meydana gelen olayları keleme aldığı eserinde, Hz Peygamber, Râşit halifeler ve Emevîler Dönemi'ni ihtiva eden bilgiler sebebiyle araştırmamızın temel kaynağı olarak teze alan genişliği kazandırmıştır. Muahhar tarihçilerden olan "*el-Kâmil fi't-târîh*"²⁷ müellifi İbnü'l-Esîr'i (ö. 630/1233) zikretmek yerinde olacaktır. Müellif, Hz. Peygamber, Hulefâ-yi Râşidîn, Emevîler ve sonrası dönemi kaleme aldığı eseriyle araştırmamıza alan genişliği kazandıran bir diğer eser olmuştur. Muahhar müelliflerden olan İbn Kesîr de (ö. 774/1373), "*el-Bidâye ve'n-nihâye*"²⁸ isimli

²² Ebû Amr Halife b. Hayyât, *Târîhu Halîfe b. Hayyât*, thk. Ekrem Ziyâ 'Umerî (Riyâd: Dâru Taybe, 1985).

²³ Ahmed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Ca'fer b. Vehb b. Vâzih el-Kâtibü'l-Abbâsî el-Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, thk. Abdülemîr Mühennâ (Beyrût: Şeriketü'l-Âlemî, 2010).

²⁴ Ebü'l-Hasen Ali b. Hüseyin b. Ali el-Mes'ûdî, *Mürücü'z-zeheb ve me'âdinü'l-cevher*, thk. Kemâl Hasan Mer'î (Beyrût: Mektebü'l-Asriyye, 2005).

²⁵ Casim Avcı, "Mes'ûdî, Ali b. Hüseyin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Divantaş, 2004), 29/353.

²⁶ Ebû Câfer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-mülûk*, thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim (Mısır: Dâru'l-Maârif, 1967).

²⁷ İzzüddîn Ebü'l-Hasen Ali b. Ebî'l-kerem Muhammed b. Muhammed b. Ebî Abdülkerîm b. Abdilvâhid eş-Şeybânî İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî (Beyrût: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 2012).

²⁸ Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâil b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, thk. Abdülkâdir Arnavut - Ma'rûf Beşâr 'İvâd (Beyrût: Dâr-u İbn Kesîr, 2015).

eseriyle Hz. Peygamber, Hulefâ-yi Râşidîn ve Emevîler Dönemi ile ilgili konularda araştırmaya büyük katkı sağlamıştır.

İslâm tarihi araştırmalarında siyer ve genel tarih kaynaklarından sonra başvurulmuş ve neredeyse olmazsa olmaz olan eserler arasında fütûh, coğrafya ve şehir tarihleri yer almaktadır. İbn Abdülhakem'in (ö. 257/870) "*Fütûhu Mısır ve'l-Mağrib*"²⁹ isimli eseri özellikle Mısır İfrîkiye, Mağrib ve Endülüs fetihleri ve Fustat, İskenderiye şehirlerinin kuruluşu konusunda başvuru kaynağımız olmuştur. Bu konuda faydaladığımız bir diğer eser Belâzürî'nin (ö. 279/892-893) "*Fütûhu'l-Büldân*"³⁰ olmuştur. Belâzürî eseriyle, Mısır, Kuzey Afrika ve Endülüs ile Akdeniz'deki adaların fetihleri, fetih tarihleri, toprakların barış veya savaş yoluyla ele geçirilmeleri konusunda araştırmaya katkı sunmuştur. İbn A'sem'in (ö. 320/932) "*Kitâbü'l-Fütûh*"³¹ Hulefâ-yi Râşidîn ve Emevîler Dönemi'nde Batı cephesi fetihleri, özellikle Akdeniz'de yer alan adaların fetihlerine yer vermesi bakımından kaynaklarımız arasında yer bulmuştur.

Coğrafya eserleri, özellikle Hindistan, Çin, Mısır, Mağrib, Arap Körfezi gibi dünya ticaretinin can damarı sayılan bölgelerle ilgili bilgiler ve tasvirlerle yer vermeleri bakımından araştırmaların vazgeçilmezi olmuşlardır. Araştırmamızda Hint Okyanusu'ndan Atlas Okyanusu'na, Arap Körfezi'nden Kızıldeniz ve Akdeniz'e büyük bir coğrafyada gerçekleşen fetihler, ticarî faaliyetler ve ilişkiler incelendiğinden zikri geçen bölgelerdeki şehir, kasaba, ada, nehir, liman, hatta kültürel miras gibi yerler, önemleri ve konumları itibariyle araştırmamızda bu kaynaklara müracatı zorunlu kılmış, bu sebeple araştırmaya kaynaklık etmiştir.

Bu bağlamda Müslümanlar tarafından yazılan ilk coğrafya kitaplarından olup İran, Afganistan, Arabistan, Hindistan, Çin, Bizans, Suriye, Mısır, Nûbe, Kuzey Afrika, Horasan hakkında bilgi aktaran Ya'kûbî'nin (ö. 292/905) "*Kitâbü'l-*

²⁹ Ebû'l-Kâsım Abdurrahmân b. Abdillâh el-Mısırî el-Kureşî İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısır ve'l-Mağrib*, thk. Abdülmün'im Âmir - Charles Cutler Torrey (Kâhire: el-Hey'etü'l-Âmme li Kusûri's-Sekâfe, 1961).

³⁰ Ahmed b. Yahyâ b. Câbir el-Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, thk. Abdullah Enîs et-Tabbâ' - Ömer Enîs et-Tabbâ' (Beyrût: Müessesetü'l-Maârif, 1987).

³¹ Ebû Muhammed Ahmed b. A'sem el-Kûfî el-Ahbârî İbn A'sem, *Kitâbü'l-Fütûh*, thk. Ali Şîrî (Beyrût: Dâru'l-Edvâ, ts.).

Büldân'ı”,³² İbn Hurdâzbih’in (ö. 300/912) “*el-Mesâlik ve'l-memâlik*”³³ Mus'ûdî'nin (ö. 345/956) “*Mürûcü'z-zeheb ve me'âdinü'l-cevher*”³⁴ ve “*et-Tenbîh ve'l-işrâf*”³⁵ Hemdanî'nin (ö.360/971) “*Sıfatü Cezîreti'l-'Arab*”³⁶ İbn Havkal'in (ö. IV/X yy.) “*Kitâbü Sûreti'l-arz*”³⁷ ve Yâkût el-Hamevî'nin (ö. 626/1229) “*Mu'cemü'l-büldân'ını*”³⁸ zikredebiliriz.

Tabakât türü eserler İslâm tarihi araştırmalarında başvuru eserler arasında yer alan bir başka türdür. İbn Sa'd'ın (ö.230/845), “*Kitâbü't-Tabakâti'l-kübrâ'sı*”,³⁹ İbn Abdülber'in (ö. 463/1071), “*el-İstî'âb fî ma'rifeti'l-ashâb*”⁴⁰ İbnü'l-Esîr'in (ö.630/1231), “*Üsdü'l-gâbe fî ma'rifeti's-sahâbe'si*”,⁴¹ Akdeniz Havzası'nda yer alan, Müslümanlar tarafından fethedilen şehir, kasaba ve adaların fatih komutanlarının şahsiyetleri hakkındaki bilgilere ulaşmamızda aracılık etmiştir.

Araştırmalar esnasında, askerî alanda fethedilen topraklar ya da ticarî değeri olan ürünler ve denizcilikle ilgili terimler, gerek haklarındaki ansiklopedik bilgi değerleri gerek kavram tanımları sebebiyle zaman zaman başvurduğumuz kaynaklar arasında yer almıştır. Bu alanda başlıca kaynaklarımız arasında “*Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*”ni” “*DİA*”,⁴² “*MEB İslâm Ansiklopedisi*”ni” “*İA*”⁴³ ve “*The Encyclopaedia of Islam*”ı” “*EL*”⁴⁴ zikretmemiz mümkündür.

³² Ahmed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Ca'fer b. Vehb b. Vâzih el-Ya'kûbî, *el-Büldân*, thk. Muhammed Emin Dannâvî (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2001).

³³ Ebü'l-Kâsım Ubeydullâh b. Abdillâh b. Hurdâzbih İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, thk. Michael Jan De Goeje (Leyden: Matbaatü Brill, 1889).

³⁴ Mes'ûdî, *Mürûcü'z-zeheb*.

³⁵ Ebü'l-Hasen Ali b. Hüseyin el-Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-işrâf*, thk. Abdullah İsmâil es-Sâvî (Kâhire: Mektebetü's-Şarkî'l-İslâmiyye, 1938).

³⁶ Lisânü'l-Yemen el-Hasen b. Ahmed b. Ya'kûb Hemdanî, *Sıfatü Cezîreti'l-'Arab*, thk. Muhammed b. Ali el-Ekva' el-Hivâlî (San'a: Mektebetü'l-İrşâd, 1990).

³⁷ Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Ali en-Nasîbî İbn Havkal, *Kitâbü Sûreti'l-arz* (Beyrût-Lübnân: Dâru Mektebetü'l-Hayât, 1996).

³⁸ Ebü Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Bağdâdî er-Rûmî Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân* (Beyrût: Dâru Sâdir, 1977).

³⁹ Ebü Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Hâşimî ez-Zührî İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-kübrâ*, thk. Ali Muhammed Ömer (Kâhire: Mektebetü'l-Hâncî, 2001).

⁴⁰ Ebü Ömer Yusuf b. Abdullah İbn Abdülber, *el-İstî'âb fî ma'rifeti'l-ashâb*, thk. Ali Muhammed el-Bîcâvî (Beyrût: Dâru'l-Cil, 1992).

⁴¹ İzzüddin Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed el-Cezerî İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe fî ma'rifeti's-sahâbe* (Beyrût: Dâru İbn Hazm, 2012).

⁴² “*DİA*”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: Divantaş, 1989-2013 arası).

⁴³ “*MEB İslâm Ansiklopedisi*”, *Millî Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: Millî Eğitim Basımevi 1978-1986 arası).

⁴⁴ “*EL*”, *The Encyclopaedia of Islam*, (Leiden: E. J. Brill, 1986-2004 arası).

Bu bölümü tamamlamadan önce Akdeniz'deki fetihler konusunda klasik kaynaklarda yer alan bilgilerden hareketle farklı bakış açılarıyla konulara getirdikleri yorumlarından faydalandığımız gerek İslâm dünyasında gerek Batılıların yaptığı bazı araştırmaları zikretmek istiyoruz. İslâm dünyasında, el-‘Abbâdî'nin “*Târîhu'l-bahriyyeti'l-İslâmiyye fi'l-Mağrib ve'l-Endelüs*”,⁴⁵ ‘Adevî'nin “*el-İmparatoriyyetü'l-Bizantiyye ve'd-Devletü'l-İslâmiyye*”⁴⁶ ile “*el-Esâtîlü'l-'Arabiyye fi'l-bahri'l-ebyedi'l-mütevessit*”,⁴⁷ Nûr Sa'd Muhsin'nin, “*el-Bahriyyetü'l-İslâmiyye ve devruhâ fi muhâvelâti fethi'l-Kostantiniyye hılâle asri'l-Ümevî (41-132/661-750)'si*”,⁴⁸ Suâd Mâhir'in, “*el-Bahriyye fi Mısri'l-İslâmiyye ve âsârûha'l-bâkiyye*”⁴⁹ ve Aly Mohamed Fahmy'nin, “*Muslim Naval Organisation in the Eastern Mediterranean from the Seventh to the Tenth A.D.*”⁵⁰ isimli eserlerini zikretmek mümkündür. Batıda ise, Archibald'ın “*el-Kuvvâ'l-bahriyye ve't-ticâre fi havdı'l-bahri'l-mütevessit (M 500-1100)-Translation of Naval Power and Trade in The Mediterranean A.D. 500 -1100*”⁵¹ ile Hourani'nin, “*Arab Seafaring -el-Arab ve'l milâha fi'l-Muhîdü'l-Hindî fi'l-usûri'l-kadîme ve evâili'l-kurûni'l-vüsdâ'sını*”⁵² anmak yeterli olacaktır. Benzer kaynaklara ise atıf yerlerinde işaret edilecektir.

Ayrıca araştırmamız içerisinde yer alan askerî gemiler bahsinde isimleri geçen ve ilk dönemde askerî anlamdaki denizcilik faaliyetlerinde kullanılmış olmaları muhtemel bazı savaş gemi çeşitleri mevcuttur. Bu gemi çeşitlerinin hangi döneme ait olduğu hakkında bilgi veren ya da hangi döneme ait olduğu hakkında

⁴⁵ Ahmed Muhtâr el-‘Abbâdî - Abdülazîz Sâlim, *Târîhu'l-bahriyyeti'l-İslâmiyye fi'l-Mağrib ve'l-Endelüs* (Beyrût-Lübân: Dâru'n-Nehdati'l Arabiyye, 1969).

⁴⁶ İbrâhîm Ahmed el-‘Adevî, *el-İmparatoriyyetü'l-Bizantiyye ve'd-Devletü'l-İslâmiyye* (Kâhire: Mektebetü Nehzati Mısır, 1951).

⁴⁷ İbrâhîm Ahmed el-‘Adevî, *el-Esâtîlü'l-'Arabiyye fi'l-bahri'l-ebyedi'l-mütevessit* (Kâhire: Mektebetü Nehzati Mısır, 1957).

⁴⁸ Nûr Sa'd Muhsin, “*el-Bahriyyetü'l-İslâmiyye ve devruhâ fi muhâvelâti fethi'l-Kostantiniyye hılâle asri'l-Ümevî (41-132/661-750)*”, *Mecelletü'l-Bühûs ve'd-Dirâsâtü'l-İslâmiyye* 2013/34 (2013), 189-215.

⁴⁹ Suâd Mâhir, *el-Bahriyye fi Mısri'l-İslâmiyye ve âsârûha'l-bâkiyye* (b.y.: Dâru'l-Kütübi'l-'Arabiyye, 1967).

⁵⁰ Aly Mohamed Fahmy, *Muslim Naval Organisation in the Eastern Mediterranean from the Seventh to the Tenth A.D.* (Cairo: National Publication-Printing House, 1966).

⁵¹ R. Lewis Archibald, *el-Kuvvâ'l-bahriyye ve't-ticâre fi havdı'l-bahri'l-mütevessit (M 500-1100)-Translation of Naval Power and Trade in The Mediterranean A.D. 500 -1100*, çev. Ahmed Muhammed 'Îsâ (Kâhire: Mektebetü'n-Nehzati'l-Mısriyye, 1951).

⁵² George Fadlo Hourani, *Arab Seafaring -el-Arab ve'l milâha fi'l-Muhîdü'l-Hindî fi'l-usûri'l-kadîme ve evâili'l-kurûni'l-vüsdâ*, çev. es-Seyyid Ya'kûb Bekr (Kâhire-New York: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1958).

kesin bilgi bulunmamakla birlikte bu konuda bazı karinelerle fikir yürütmemize katkı sunan eserleri şu şekilde zikretmek mümkündür. ‘Abdülfettâh ‘Abbâde'nin, *Kitâbü Süfûni'l-üsdûli'l-İslâmiyyi ve envâ'ihâ ve ma'addâtihâ* 'sı,⁵³ Habîb Zeyyât'ın, *el-Varâka ve sinâ'atü'l-kitâbe ve mu'cemü's-süfün* 'ü,⁵⁴ Dervîş Nuhaylî'nin “*es-Süfünü'l İslâmiyye alâ hurûfi'l-mu'cem* 'i”,⁵⁵ Muhammed Yâsîn el-Hamevî'nin, “*Târîhu ustûli'l-‘Arabî*”si⁵⁶ ve İbrâhîm Halîl el-‘Allâf'ın, *es-Süfün ve'l-merâkib fi'l-halici'l-Arabî*’sidir.⁵⁷

Konuyla doğrudan alakalı olarak doktora aşamasında ülkemizde yapılmış bir tez çalışması tespit edilememiştir. Ancak makale olarak Hakan Özkaya'nın, “*İlk İslâm Donanması ve Hz. Osman'ın Rolü*”⁵⁸ Murat Öztürk'ün “*İhtiyat mı? Korku mu?*” Hz. Ömer'in (13-23/634-644) *Deniz ve Denizciliğe Bakışı*⁵⁹ isimli makaleler ile yüksek lisans seviyesinde, içinde konuyla ilgili muhteva bulunduran şu çalışmalar mevcuttur. Bunları, kronolojik olarak yüksek lisans seviyesinde Özcan Canbey'in, “*Emevîler Döneminde İslâm Donanması*”,⁶⁰ Erşahin Ahmet Ayhün'ün, “*İslâm'ın İlk Yıllarından Emevîler'in Sonuna Kadar Deniz Seferleri*”⁶¹ ve Fatih Sırakaya'nın, “*Abbasîlerde Denizcilik (750-1258)*”⁶² şeklinde sıralamak mümkündür. İsmi zikredilen bu araştırmalarda incelenen kaynakların azlığı sebebiyle konu başlıkları ve muhtevaları oldukça sınırlı tutulmuş, bunun yanında faydalanılan kaynaklardaki müelliflerin görüşlerine yer verilmemiştir. Bu çalışmada konu başlıkları kaynaklardaki veriler çerçevesinde eksiksiz aktarılmaya çalışılmış; muhtevaları ise

⁵³ ‘Abdülfettâh ‘Abbâde, *Kitâbü Süfûni'l-üsdûli'l-İslâmiyyi ve envâ'ihâ ve ma'addâtihâ* (b.y.: Matbaatü'l-Hilâl, 1913).

⁵⁴ Habîb Zeyyât, *el-Varâka ve sinâ'atü'l-kitâbe ve mu'cemü's-süfün*, ed. Gâde Yûsuf Hûrî (Beirut: Dâru'l-Mirâ, 1992).

⁵⁵ Dervîş Nuhaylî, *es-Süfünü'l-İslâmiyye alâ hurûfi'l-mu'cem* (İskenderiye: Dâru'l-Kütüb, 1974).

⁵⁶ Muhammed Yâsîn el-Hamevî, *Târîhu ustûli'l-‘Arabî* (Dımaşk: y.y., 1945).

⁵⁷ İbrâhîm Halîl el-‘Allâf, “*es-Süfün ve'l-merâkib fi'l-halici'l-Arabî*”, *Devriyyetü Kân et-Târihiyye* 4 (2009), 61-68.

⁵⁸ Hakan Özkaya, “*İlk İslâm Donanması ve Hz. Osman'ın Rolü*”, *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi=Journal of Turkish Researches Institute* 69 (2020), 485-498.

⁵⁹ Murat Öztürk, “*İhtiyat mı? Korku mu?*” Hz. Ömer'in (13-23/634-644) *Deniz ve Denizciliğe Bakışı*”, *Tarih Dergisi - Turkish Journal of History*, 72 (2020), 21-43.

⁶⁰ Özcan Canbey, *Emevîler Döneminde İslâm Donanması* (Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1986), 1-87.

⁶¹ Erşahin Ahmet Ayhün, *İslâm'ın İlk Yıllarından Emevîler'in Sonuna Kadar Deniz Seferleri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1989), 1-62.

⁶² Fatih Sırakaya, *Abbasilerde Denizcilik (750-1258)* (Isparta: Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008), 1-79.

denizcilik konularıyla sınırlı tutulmaya çalışılmıştır. Askerî konular verilirken konu bütünlüğünün sağlanması bakımından olayların öncesi ve sonrasının kısaca özeti verilmeye gayret edilmiştir. Ayrıca faydalanılan çağdaş kaynakların müelliflerinin görüşlerine yer verilmiştir.

Kronolojik olarak doktora seviyesinde yapılan araştırmalar ise Nihal Şahin Utku'nun, "*Kızıldeniz'de Denizcilik, Ticaret ve Yerleşim (VII – XII. Yüzyıllar)*"⁶³ Burak Gani Erol'un, "*Memlük Deniz Kuvvetleri*,"⁶⁴ Muhammed Talha Özbey'in "*Geç Dönem Ortaçağ'da (1300-1500) Akdeniz Gemicilik Geleneği*"⁶⁵ ve Mehmet Çiftci'nin, "*Endülüus Emevî Devletinde Donanma (711-1031)*"⁶⁶ isimli çalışmalarıdır. Bu araştırmalar içerisinde Burak Gani Erol'un, *Memlük Deniz Kuvvetleri* ve Mehmet Çiftci'nin, *Endülüus Emevî Devletinde Donanma (711-1031)* isimli araştırmalarında, incelenen dönem, tarih itibarıyla tez konumuzun sınırlarını aşmaktadır. Bu araştırmalar tez konumuzun dışındaki tarihi süreci incelemeleri sebebiyle araştırmamıza katkı sunamamıştır. Nihal Şahin Utku'nun "*Kızıldeniz'de Denizcilik, Ticaret ve Yerleşim (VII - XII. Yüzyıllar)*" isimli araştırması, 4 asırlık bir zaman dilimini incelemesi sebebiyle araştırmamızın tarih olarak sınırlarını aşmaktadır. Bu çalışma denizcilikle ilgili bilgiler konusunda ilk dönem faaliyetleri noktasında araştırmamıza katkı sunmuştur. Muhammed Talha Özbey'in "*Geç Dönem Ortaçağ'da (1300-1500) Akdeniz Gemicilik Geleneği*" isimli çalışması da araştırmamızın tarihi sınırları dışında kalmıştır. Ancak Akdeniz tarihi ile ilgili bölümü araştırmamıza katkı sunabilmiştir.

Araştırma, Müslümanların denizcilik faaliyetlerini askerî ve ticarî bakımdan ele almış, incelenen tarihi Hz. Peygamber zamanından itibaren Emevîlerin yıkılışıyla sınırlandırmıştır. Dolayısıyla "*İlk Dönem İslâm Tarihinde Denizcilik ve Deniz Seferleri*" isimli araştırmanın, ilk döneme dair denizcilik konusunda yapılan kapsamlı bir çalışma olduğunu belirtmek istiyoruz.

⁶³ Nihal Şahin Utku, *Kızıldeniz'de Denizcilik, Ticaret ve Yerleşim (VII. - XI. Yüzyıllar)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2005), 1-712.

⁶⁴ Burak Gani Erol, *Memlük Deniz Kuvvetleri* (Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012), 1-277.

⁶⁵ Muhammed Talha Özbey, *Geç Dönem Orta Çağ'da (1300-1500) Akdeniz Gemicilik Geleneği* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019), 1-325.

⁶⁶ Mehmet Çiftci, *Endülüus Emevî Devletinde Donanma (711-1031)* (Ankara: Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022), 1-255.

3. İslâm Öncesi Dönemde Arap Yarımadası'nda Denizcilik

İslâm öncesi Arap Yarımadası'nda özellikle Yemen'de MÖ 15-10. yy. öncesinde büyük devletlerin kurulduğu yapılan kazı ve arkeolojik çalışmalarda ortaya konmuştur.⁶⁷ Yemen'in o zamanlarda Kahtân Araplarının ilk yurdu olduğu ve Arapça yerine Süryânice konuştukları belirtilmiştir.⁶⁸ İsmailoğulları diye de bilinen Adnânî Araplarının yerleşim alanı ise Yemen'e göre daha kuzey sayılan Hicaz bölgesi olmuştur.⁶⁹ Her iki grubun Arap olmalarına rağmen yaşadıkları bölge ve iklim şartları gereği hayat tarzlarındaki bazı farklar araştırmacıların dikkatini çekmiştir. Kuzey Arapları çevrelerinin çölle kaplı olması sebebiyle bedevi bir yaşam tarzını benimsemişken Güney Arapları daha ziyade deniz aşırı ticaretin getirdiği zenginlikle hadarî bir yaşam biçimini tercih etmiştir.⁷⁰ Bu zenginlik, Güney Araplarını medeniyetin nimetlerinden faydalandırırken diğer taraftan büyük devletlerin dikkatini çekmesine sebep olmuş, Hicaz'ın doğal çöl ortamı ise bölge insanını firavunların, Bizans'ın ve Sâsânî Devleti'nin sömürsünden korumuştur.⁷¹

Topraklarının büyük çoğunluğunda yağışın azlığı sebebiyle kuraklık hüküm süren Arap Yarımadası'nda küçük gemilerle ticaretin yapıldığı Dicle, Fırat ve Nil Nehirleri gibi büyük nehirlerden ziyade küçük ırmaklar mevcuttur. Bu da bazı bölgeler dışında tarıma izin vermemiş ve özellikle Hicaz Araplarını kara ticaretiyle uğraşmaya zorlamıştır.⁷² Güneyli Araplar ise şehir ve yerleşik hayatla birlikte güçlü bir ticaret ve tarımla uğraşmıştır. Dinî bakımdan puta tapıcılık ortak özellik gibi görünse de Adnânîler Lât, Menât, Uzza ve Hübel'i⁷³ tanrı kabul ederken Kahtânîler Mezopotamya tanrıları olan Aştar, İl ve Ba'l'ı tanrı kabul etmiş ve ona göre ibadet

⁶⁷ Neşet Çağatay, *İslâmdan Önce Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1957), 1.

⁶⁸ Çağatay, *İslâmdan Önce Arap Tarihi*, 1; Robert Mantran, *İslâmın Yayılış Tarihi (VII-XI. Yüzyıllar)*, çev. İsmet Kayaoğlu (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1981), 62; Şemseddin Günaltay, *İslâm Öncesi Araplar ve Dinleri* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2020), 41.

⁶⁹ Çağatay, *İslâmdan Önce Arap Tarihi*, 1; Günaltay, *İslâm Öncesi Araplar ve Dinleri*, 48-49.

⁷⁰ Günaltay, *İslâm Öncesi Araplar ve Dinleri*, 48.

⁷¹ Corcî Zeydân, *İslâm Uygarlığı Tarihi*, çev. Nejdî Gök (İstanbul: İletişim Yayınları, 2012), 1/44.

⁷² Cevâd Ali, *el-Mufasssal fî Târîhi'l-'Arab kable'l-İslâm* (Bağdâd: Câmîatü Bağdâd, 1993), 1/157-158; Ira M. Lapidus, *İslâm Toplumları tarihi*, çev. Yasin Aktay (İstanbul: İletişim Yayınları, 2016), 1/41.

⁷³ Çağatay, *İslâmdan Önce Arap Tarihi*, 95. Cahiliye Araplarının taptıkları putlar konusunda geniş bilgi için bk. Ebü'l-Münzir Hişâm b. Muhammed b. es-Sâib İbnü'l-Kelbî, *Kitâbü'l-Esnâm*, thk. Ahmed Zekî Bâşâ (Kâhire: Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1995), 6-31.

etmiştir.⁷⁴ Ahlakî olarak, kendi aralarında geliştirdikleri asabiyet⁷⁵ anlayışıyla bir taraftan kendilerini dış etkenlere karşı korumaya alırken bir yandan da aile içi adaleti gerçekleştirdiklerini düşünmüşlerdir.

Denizcilik bağlamında Araplar, çok uzun zaman önce diğer milletler gibi derilerden, içi boş kütüklerden veya başka malzemelerden tekneler inşa etmiş, sakin sularda küçük küreklerle seyrüsefer yapmıştır. Bu sayede balık tutmak için denize girmiş ve inci aramak için derinlere dalmaya başlamıştır.⁷⁶ Mahir denizciler olarak nitelenen Araplardan,⁷⁷ üç tarafı denizle çevrili Arap Yarımadası'nın sahil şeridinde yerleşmiş olanlarının, denizcilik hakkında bilgi sahibi olmalarına rağmen, Hicaz Araplarının bu konuda bilgisiz ve tecrübesiz olduklarını söylemek, kaynaklara göre mümkündür. Helenistik dönemde dahi Hindistan ve Mısır arasındaki kara ve deniz ticaretinin, Arapların elinde olduğu bildirilmektedir.⁷⁸ Hint ve Araplar arasındaki ticarî bağın yapılan kazılardan elde edilen verilere göre MÖ 2000 veya 3000 yıllarına kadar uzandığı da belirtilmiştir.⁷⁹ Güney Arabistan ticaretinin bu canlılığı Bizans ve Sâsânî İmparatorlukları'nın dikkatini çekmiş ve MÖ 3. yy. itibariyle buradaki ticarî zenginliğe sahip olmak için bu iki devlet, çetin bir mücadeleye girişmiştir. Kaynaklar her ne kadar Arap Yarımadası'nın Hicaz bölgesindeki denizcilik faaliyetleri

⁷⁴ Günaltay, *İslâm Öncesi Araplar ve Dinleri*, 39-40. Ba'1, İlyas Peygamber'in kavminin putu idi. bk. İbnü'l-Kelbî, *Kitâbü'l-Esnâm*, 108.

⁷⁵ Asabiyet, Aynı soydan gelenlerin veya bir başka sebeple aralarında yakınlık bulunanların muhaliflere karşı birlikte hareket etmelerini sağlayan dayanışma duygusu olarak tanımlanmıştır. Câhiliye döneminde, aralarında baba tarafından kan bağı bulunan akrabaların oluşturduğu topluluğa "Asabe", bu topluluğun bütün fertlerini birbirine bağlayan ve herhangi bir dış tehlikeye karşı koymak veya saldırıda bulunmak söz konusu olduğunda bütün topluluk üyelerinin harekete geçmesini sağlayan birlik ve dayanışma ruhuna da "Asabiyet" denilmekteydi. O dönemde ferdin hakkını koruyacak bir devlet gücü olmadığından böyle bir sistemin geliştirildiği düşünülmektedir. bk. Çağatay, *İslâmdan Önce Arap Tarihi*, 117; Adem Apak, *Asabiyet ve Erken Dönem İslâm Siyasî Tarihindeki Etkileri* (İstanbul: Düşünce Kitabevi Yayınları, 2004), 47-55; Mustafa Çağrı, "Asabiyet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Divantaş, 1991), 3/453.

⁷⁶ Hourani, *Arab Seafaring*, 23.

⁷⁷ David Ayalon, "Memlükler ve Deniz Kuvvetleri", çev. Salih Özbaran, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 25 (1971), 40; Muhsin, "el-Bahriyyetü'l-İslâmiyye", 191.

⁷⁸ Mâhir, *el-Bahriyye fî Mısri'l-İslâmiyye*, 59; Muhsin, "el-Bahriyyetü'l-İslâmiyye", 191.

⁷⁹ Arshad Islam, "Arab Navigation In The Indian Ocean Before European Dominance In Southand Southeast Asia: A Historical Study", *The Journal of the Friends' Historical Society* 56/2 (2010), 8.

hakkında bilgi vermeseler de güneydeki bu hareketlilik en azından Güney Arabistan'da denizcilik aktivitelerinin varlığına delil olarak kabul edilmiştir.⁸⁰

Güney Arabistan'da, Yemen ve çevresinde kurulmuş olan -Necrân ve Hadramût arasında- en eski devlet olarak, MÖ 1400-700,⁸¹ 1300-630⁸² yılları veya 765-üçüncü asır⁸³ arasında gelişim ve büyümesini ticarete borçlu olan Maîn Devleti kabul edilmektedir.⁸⁴ Araştırmalar Maîn Devleti'nin parayı bildiğini, ülkelerinde dirhem ismini verdikleri parayı bastıklarını ve Nişân kentinin, devletin sanayi merkezi olduğu hakkında bilgi vermektedirler.⁸⁵ Akdeniz sahillerinde ticarî hüküm süren Fenikeliler gibi Maînli tüccarlar da, ülkenin kuzeyindeki Hicaz'dan Filistin'in güneyindeki Ürdün'e, Akdeniz'de özellikle Mısırlılarla ve Fars denizi kıyısındaki limanlarla ticarî ilişkiler kurmuştur.⁸⁶

Maîn Devleti, üç taraftan dağlar ve hemen güneyinde denizlerle çevrili olduğu için bu durum kendilerine doğal bir koruma alanı sağlamaktaydı. Bunun yanında Çin ve Hint kıyılarıyla ilişki kurmayı kolaylaştıran Körfez bölgesi (Basra Körfezi veya Arap Körfezi), eski Yemen'de kurulan medeniyetler için önemli bir ticaret merkezi olmuştur.⁸⁷ Maîn Devleti'nin hâkimiyet alanlarının Akdeniz, Kızıldeniz ve Basra Körfezi kıyıları olduğu bildirilmiştir.⁸⁸

⁸⁰ Mâhir, *el-Bahriyye fî Mısri'l-İslâmiyye*, 61; 'Abbâdî - Sâlim, *Târîhu'l-bahriyyeti'l-İslâmiyye*, 13-14.

⁸¹ Cevâd Ali, *el-Mufasssal fî Târîhu'l-'Arab*, 2/73; Çağatay, *İslâmdan Önce Arap Tarihi*, 7; Tevfik Burrû, *Târîhu'l-'Arabi'l-kadîm* (Dımaşk-Beyrût: Dâru'l Fikr-Dâru'l Fikri'l Muâsır, 1996), 65; Günaltay, *İslâm Öncesi Araplar ve Dinleri*, 41; Muhammed Mahrân el-Beyyûmî, *Dirâsâtü fî târihi'l-'Arabi'l-kadîm* (b.y.: Dâru'l-Ma'rifeti'l-Câmi'iyye, ts.), 194.

⁸² Burrû, *Târîhu'l-'Arabi'l-kadîm*, 73; Beyyûmî, *Dirâsâtü fî târihi'l-'Arabi'l-kadîm*, 194.

⁸³ Cevâd Ali, *el-Mufasssal fî Târîhu'l-'Arab*, 2/78.

⁸⁴ Cevâd Ali, *el-Mufasssal fî Târîhu'l-'Arab*, 2/73; Beyyûmî, *Dirâsâtü fî târihi'l-'Arabi'l-kadîm*, 189.

⁸⁵ Cevâd Ali, *el-Mufasssal fî Târîhu'l-'Arab*, 2/112 ve 118.

⁸⁶ Corcî Zeydân, *el-'Arab kable'l-İslâm* (Kâhire: Dâru'l-Hilâl, 1908), 132; Cevâd Ali, *el-Mufasssal fî Târîhu'l-'Arab*, 2/120. Fenikeliler ve Filistinliler arasındaki münasebetlerin, Davut-Süleyman Peygamberlerle o dönemde Sûr hükümdarı olan Hiramir'e MÖ 970-936 dayandığı, Hiramir'in kutsal mabet inşasında kullanılan keresteleri Lübnan dağlarından kestirip gönderdiği belirtilmiştir. Ayrıca keşfe çıkacak olan Süleyman Peygamber'e gemi ve tayfa temin ettiği de gelen rivayetler arasındadır. bk. J. Gabriel Leroux, *İlk Akdeniz Medeniyetleri*, çev. Cevdet Perin - Mithat Perin (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1944), 95.

⁸⁷ Beyyûmî, *Dirâsâtü fî târihi'l-'Arabi'l-kadîm*, 189.

⁸⁸ Zeydân, *el-'Arab kable'l-İslâm*, 132; Burrû, *Târîhu'l-'Arabi'l-kadîm*, 66-67; Günaltay, *İslâm Öncesi Araplar ve Dinleri*, 41.

Maîn Devleti'ni Sebeliler Devleti takip etmiş, tıpkı Maîn Devleti'nde olduğu gibi ticaretle uğraşmayı onlardan miras olarak almıştır.⁸⁹ Sebe halkının, topraklarında yetişen hoş kokulu bitkilerden üretilen parfümleri, büyük gemilerle uzak ülkelere götüren yetenekli tüccarlar ve muazzam savaşçılar oldukları rivayet edilmiştir.⁹⁰ Güney Arabistan'ın yerli malı olan buhur, altın ve gümüş gibi değerli madenler, kıymetli taşlar, Sebe halkının ticaret metaı arasında zikredilmektedir. Hindistan ile güçlü ticarî ilişkileri olduğu söylenen, kara ve deniz ticaretinde oldukça başarılı kabul edilen⁹¹ Sebelilerin, başta biber olmak üzere çeşitli Hint mallarını ithal edip yine bunları işleyerek ihraç ettikleri belirtilmiştir.⁹²

Arap Yarımadası'nın kuzeyindeki Ermenistan'dan, batıda yer alan Mısır ve Fas'a kadar olan bölgeye (MÖ 115-MS 300 yılları arasında) hâkim olan ve Yemen'de yaklaşık 484 yıl hüküm süren, ilk kralları, Sebe b. Yeşcub b. Ya'rub b. Kahtân olan, Sebelilerden sonra bu topraklara zamanının en cesur, en yetenekli ve en güzel insanları oldukları belirtilen Himyerîler hükmetmiştir.⁹³

Kızıldeniz'in güney sahilinde bulunan ve ticaretin önemli merkezlerinden olan Zufâr şehri ve limanı, başkent olarak Himyerîlere tabi idi.⁹⁴ Himyer halkı, Güneyli Arap kabilelerinden olup tıpkı ataları olan Sebeliler gibi, yaşadıkları dönemde Kızıldeniz ve okyanus sahillerine hükmetmişlerdi.⁹⁵ Ancak Himyerîler selefleri gibi sadece ticaretle uğraşmakla yetinmemiş,⁹⁶ savaşı ve sömürgeyi bir geçim kaynağı olarak görmüştür.⁹⁷ Himyerîler, Hadramût bölgesine savaş açarak, ticaret yollarını, özellikle güney şehirlerine ve sahile inen yolu taciz ediyor, zaman zaman da diğer komşularının topraklarına göz dikerek otlak arazilerini ele

⁸⁹ Çağatay, *İslâmdan Önce Arap Tarihi*, 11; Burrû, *Târîhu'l-'Arabi'l-kadîm*, 72; Zeydân, *İslâm Uygurluğı Tarihi*, 1/265.

⁹⁰ Enver 'Abdülalîm, *el-Milâha ve 'ulûmu'l-bihâr 'inde'l-'Arab* (Kuveyt: 'Âlemü'l-Ma'rife, 1979), 18; Abdülhamîd Sa'd Zağlûl, *Târîhu'l-'Arab kable'l-İslâm* (Beyrût: Mektebetü Filistîn li'l-Kütübi'l-Musavera, 1975), 188.

⁹¹ 'Abbâdî - Sâlim, *Târîhu'l-bahriyyeti'l-İslâmiyye*, 13-14.

⁹² Sa'd Zağlûl, *Târîhu'l-'Arab kable'l-İslâm*, 188.

⁹³ Mes'ûdî, *Mürûcû'z-zeheb*, 2/59; Zeydân, *el-'Arab kable'l-İslâm*, 136; Sa'd Zağlûl, *Târîhu'l-'Arab kable'l-İslâm*, 193; Burrû, *Târîhu'l-'Arabi'l-kadîm*, 258; Beyyûmî, *Dirâsâtü fi târihi'l-'Arabi'l-kadîm*, 231; Zeydân, *İslâm Uygurluğı Tarihi*, 1/265.

⁹⁴ Zeydân, *el-'Arab kable'l-İslâm*, 141; Sa'd Zağlûl, *Târîhu'l-'Arab kable'l-İslâm*, 193; Cevâd Ali, *el-Mufassal fi Târîhi'l-'Arab*, 2/520 ve 3/468.

⁹⁵ Zeydân, *el-'Arab kable'l-İslâm*, 141; Cevâd Ali, *el-Mufassal fi Târîhi'l-'Arab*, 2/511.

⁹⁶ 'Abdülalîm, *el-Milâha ve 'ulûmu'l-bihâr*, 18.

⁹⁷ Burrû, *Târîhu'l-'Arabi'l-kadîm*, 75.

geçiriyorlardı.⁹⁸ Himyerîlerin, bu şekilde davranarak sınırlarını Çin topraklarına kadar genişlettikleri belirtilmiştir.⁹⁹ Hz. Peygamber'in doğumundan hemen önce görünürde sömürgeci bir amaç hedeflemese de¹⁰⁰ bu konuda Mekke'ye yürüyen Ebrehe hakkında kaynaklar geniş bilgi vermektedir.¹⁰¹

Güney Arabistan'da olduğu gibi Hicaz bölgesinde de ticarî hayat, yegâne gelir kaynağı olmuş, bu sebeple bölge insanının bazı önlemler almasına neden olmuştur. Hz. Peygamber'in dedesi Abdülmuttalib'in babası Hâşim, Bizans valileri ve Gassâni emirleriyle anlaşmalar yaparak kendi kervanları için özel hükümler koydurmuştu.¹⁰² Daha sonra kardeşi Abdüşşems Habeşistan, Muttalib Yemen, Nevfel İran hükümdarına giderek ticarî anlaşmaların kapsamını genişletmiş ve yeni anlaşmalar imzalamıştır.¹⁰³ Bu anlaşmalar neticesinde Arap ve yabancı tüccarlar, karşılıklı olarak belli miktardaki vergi dâhilinde ithalat ve ihracat yapmış ticaretlerini geliştirerek ekonomilerini güçlendirmiştir.¹⁰⁴

Mekke'nin sakinleri, taşlık ve kayalıklardan oluşan Mekke arazisinin ziraata uygun olmaması sebebiyle, zorunlu olarak ticarete yönelmiştir. İslâm öncesi Mekke idaresi, ticarî bakımdan canlılığa ve hareketliliğe katkısı olur düşüncesiyle, din duygusunu ve Kâbe'yi sembol olarak kullanmış, yerel kabilelerin putlarını buraya

⁹⁸ Cevâd Ali, *el-Mufasssal fî Târîhi'l-'Arab*, 2/518.

⁹⁹ Burrû, *Târîhu'l-'Arabi'l-kadîm*, 75; Beyyûmî, *Dirâsâtü fî târihi'l-'Arabi'l-kadîm*, 302.

¹⁰⁰ Muhammed Beyyûmî, Ebrehe'nin Hicaz bölgesine de sömürge maksadıyla geldiğini belirtir. bk. Beyyûmî, *Dirâsâtü fî târihi'l-'Arabi'l-kadîm*, 302.

¹⁰¹ Ebû Muhammed Cemâlüddin Abdulmelik b. Hişam İbn Hişam, *es-Sîretu'n-nebeviyye*, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmûrî (Beyrût: ed-Dâru'l-Kitabü'l-'Arabî, 1990), 1/58-71; Ebi'l-Kâsım Abdurrahman b. Abdullah b. Ahmed b. ebi'l-Hasen el Has'amî Süheylî, *er-Ravzü'l-ünüf fî tefsîri's-Sîreti'n-nebeviyyeti li'bni Hişam*, thk. Tâhâ Abdürraûf Sa'd (y.y.: el-Hâc Abdüsselâm b. Muhammed b. Şukrûn, 1971), 1/62-77; Muhammed b. Yûsuf es-Sâlih eş-Şâmî eş-Şâfiî Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ ve'r-reşâd fî sîreti hayri'l-'ibâd*, thk. Mustafa Abdülvâhid (Kâhire: Dâru'l-Kütüb, 1997), 1/248-249; İzzüddîn Ebi'l-Hasen Ali b. Ebi'l-kerem Muhammed b. Muhammed b. Ebî Abdülkerîm b. Abdilvâhid eş-Şeybânî İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-târih*, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmûrî (Beyrût: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 2012), 1/402-412.

¹⁰² Muhammed el-Bağdâdî İbn Habîb, *Kitâbü'l-Münemmak fî ahbâri Kureyş*, thk. Hurşid Ahmed Fâruk (Beyrût: Âlemü'l-Kütüb, 1985), 42; Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, 1/295; Muhammed b. Abdürrezzâk b. Muhammed Kürd Ali, *Hutatü's-Şâm* (Dimeşk: Mektebetü'n-Nûriye, 1983), 4/239.

¹⁰³ Ebû Ca'fer Muhammed b. Habîb b. Ümeyye b. Amr el-Hâşimî İbn Habîb, *Kitâbü'l-Muhabber*, thk. İlse Lichtenstadter (Haydarâbat-Dekken: Dâiratü'l-Meârifî'l-Osmâniyye, 1942), 162-163; İbn Habîb, *Kitâbü'l-Münemmak*, 43-44; Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, 1/295-296; Kürd Ali, *Hutatü's-Şâm*, 4/240; Çağatay, *İslâmdan Önce Arap Tarihi*, 141; Cengiz Kallek, "Asr-ı Saâdette Devlet Piyasa ilişkisi", *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saâdette İslâm* (İstanbul: Beyan Yayınları, 1994), 3/406-407.

¹⁰⁴ Cevâd Ali, *el-Mufasssal fî Târîhi'l-'Arab*, 2/632; Lapidus, *İslâm Toplumlari tarihi*, 1/48.

yerleştirerek yılda bir kez icra edilen hac mevsiminde insanların burada toplanmalarını sağlamış ve şehrin hazinesinin dolmasına zemin hazırlamıştır.¹⁰⁵ Çünkü Mekke, Tâif ve Medine gibi ziraata elverişli bir yer olmadığından ticarî faaliyetleri, sırf mal alıp satmakla sınırlı kalmış ve bu sebeple bazı aileler ticarete büyük sermayeler yatırmıştır.¹⁰⁶ Ebû Süfyân, Velîd b. Muğire ve Ümeyye b. Halef gibi bazı tüccarların o zamanın şartlarına göre milyonluk servete sahip oldukları söylenmiştir. O sıralarda bir miskal altın veya bir dinarın ağırlığı 4,25 gr. olarak belirtildiğine göre, 4-5 bin dinarla kervan yürüten bu şahışların sermayeleri zihinleri oldukça zorlamaktadır.¹⁰⁷

İslâm'dan önce Hz. Peygamber'in şam'a,¹⁰⁸ Bahreyn bölgesine¹⁰⁹ ve Yemen'e;¹¹⁰ Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in İran, Suriye ve Yemen pazarlarına; Amr b. el-Âs'ın da Müslüman olmadan önce Arabistan'ın kokulu maddeleri ile Tâif'in deri ve sahtiyanlarını¹¹¹ satmak üzere Mısır'a gidip geldikleri, Ümeyye ailesine mensup tüccarların Anadolu'ya kadar gittikleri bilgisi bu rakamları doğrular niteliktedir. Kervanların kârının genellikle %50'nin altına düşmediği, bazen %100'ü bulan¹¹² ticarî seferlerin yapıldığı bildirilmiştir.

¹⁰⁵ Lapidus, *İslâm Toplumlari tarihi*, 1/48; Günaltay, *İslâm Öncesi Araplar ve Dinleri*, 56; John McHugo, *Arapların Kısa Tarihi*, ed. Cengiz Tomar, çev. Süleyman Genç (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2021), 20-21.

¹⁰⁶ Çağatay, *İslâmdan Önce Arap Tarihi*, 141.

¹⁰⁷ Çağatay, *İslâmdan Önce Arap Tarihi*, 142.

¹⁰⁸ Ebû'l-Ferec Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi târihi'l-mülük ve'l-ümem*, thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ - Mustafa Abdülkâdir Atâ (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992), 2/292; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 1/638-640; Halebî, *İnsânü'l-uyûn*, 1/110-112; Muhammed Hamîdullah, "Hz. Peygamber'in İslâm Öncesi Seyahatleri", çev. Abdullah Aydınlı, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4 (1980), 330-331; Ahmet Turan Yüksel, "Yakın Doğu'da Ticaret Merkezleri ve Panayırklar," *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5/5 (1994), 310.

¹⁰⁹ Hamîdullah, "Hz. Peygamber'in İslâm Öncesi Seyahatleri", 332-337; Yüksel, "Yakın Doğu'da Ticaret Merkezleri ve Panayırklar", 310.

¹¹⁰ Muhammed Hamîdullah, *İslâm Peygamberi (Hayatı ve Faaliyeti)*, çev. Salih Tuğ (İstanbul: İrfan Yayıncılık, 1991), 1/57; Hamîdullah, "Hz. Peygamber'in İslâm Öncesi Seyahatleri", 332.

¹¹¹ Tabaklanmış keçi derisi. bk. İbrahim Mustafa vd., *el-Mu'cemü'l-vasît* (İstanbul: Dâru'd-Da've-Çağrı Yayınları, 1411 1990), "el-Mu'cemü'l-vasît", 1/321.

¹¹² Hamîdullah, *İslâm Peygamberi*, 1/56; Çağatay, *İslâmdan Önce Arap Tarihi*, 141-142. Ebû Süfyân'ın, Suriye'de ticarethaneleri ve ticarî eşya ambarları olduğu bildirilir. bk. Çağatay, *İslâmdan Önce Arap Tarihi*, 141-142.

BİRİNCİ BÖLÜM

ASKERÎ ALANDA DENİZCİLİK

Arap Yarımadası'nın üç tarafının denizlerle çevrili konumu, Arapların denizle¹ bağ kurmasını, denizlerin sınırlarını keşfetmesini, nimetlerine ulaşip onlara yatırım yapmasını zamanla zorunlu kılmıştır. Bununla birlikte, Arap denizcilik faaliyetlerinin başlangıcını zaman itibariyle belirleyebilmek, ilk dönem İslâm tarihi kaynakları ve Arap tarihi kaynaklarının satırlarındaki bilgi kıtlığı sebebiyle oldukça zor görünmektedir.² Kaynaklar, siyasî Arap tarihine odaklandığı için denizcilik konusu, ilk dönem eserlerine yansımamıştır. Kaynaklara bakıldığında, Hz. Peygamber'in hayatını ve İslâm fetihlerini konu edinen haberlerden bahseden eserlerin, İslâm'dan önceki Hicaz Araplarının denizciliğe ilgisiz davranmalarına benzer tavır sergiledikleri dikkatlerden kaçmamaktadır. Bu nedenle birçok araştırmacı, siyasî bilgiler arasında Müslümanların denizlerdeki faaliyetlerine dair bir iz bulmakta güçlük çekmektedir. Bir bütün oluşturmayan bu bilgi kırıntıları, haliyle tutarlı bir bilgiyi de ortaya koyamamaktadır.

Bununla birlikte kaynaklarda serpiştirilmiş halde bulunan bilgilerin bir araya getirilmesi sayesinde ilk dönem denizciliği hakkındaki bilgiler, -Müslümanların denizlerdeki faaliyetleri, özellikle Orta Çağ'da Arap Yarımadası kıyılarında bulunan şehir ve limanlardaki faaliyetler, İslâm'dan sonra Doğu denizlerindeki ticaret yollarından ve o dönemde Yunanlıların ve Romalıların (Avrupalıların) uğradığı limanlar- klasik kaynaklar aracılığıyla bizlere ulaşmıştır.

¹ Lügatlerde deniz; suyu tuzlu veya tatlı; karanın dışında, derinliği ve genişliği nedeniyle bu isimle adlandırılan büyük su deryasına verilen isim olarak tanımlanmış, suyu kesilmeyen büyük nehirler de deniz diye adlandırılmıştır. bk. Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab* (Beyrût: Dâru Sâdır, 1994), "Bahr", 4/41-42; Ebü't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-muhîr*, thk. Mektebü Tahkîkî't-Türâs fi Müesseseti'r-Risâle (Beyrût-Lübnân: Müessesetü'r-Risâle, 2005), "el-Bahr", 346; Ebü'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdirezzâk el-Bilgrâmî el-Hüseynî ez-Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-Kâmûs*, thk. Mecmûatü mine'l-muhakkîkîn (b.y.: Dâru'l-Hidâye, 1965), "Bahr", 10/110-111. TDK'ye ait Türkçe sözlükte ise deniz; "Yer kabuğunun çukur bölümlerini kaplayan birbiriyle bağlantılı -Marmara Denizi ve Karadeniz, Basra Köfezi ve Hint Okyanusu vb.- su kütlesi" olarak tanımlanmıştır. bk. Parlatır vd., *Türkçe Sözlük*, "Deniz", 1/555.

² Hüseyin Mûnis, *Târîhu'l-müslimîn fi'l-bahri'l-mütevassıt: el-evdâ'u's-siyâsiyye ve'l-iktisâdiyye ve'l-ictimâ'iyye* (Kâhire: Dâru'l-Mısriyyeti'l-Lübnâniyye, 1991), 46.

Bu bölümde, Hz. Peygamber'in sağlığında denizcilik adına yapılan faaliyetler ve vefatından sonra başlayan fetih hareketlerinin ikinci aşamasını oluşturan denizlerdeki askerî harekât ve fetihler yanında bu fetihlerde kullanılmış olmaları muhtemel askerî gemi çeşitleri, silahlar ve rütbeler incelenecektir.

1. Hz. Peygamber Dönemi

Hicaz Araplarının genellikle gemilerle seyahati hoş karşılamadıkları hatta bundan kaçındıkları, bu yüzden ilk muhacirlerin Habeşistan'a ilkel Habeş gemileriyle hicret ettikleri belirtilmiştir.³ İslâm öncesi Arap Yarımadası'nın Hicaz bölgesindeki denizcilik faaliyetlerine olan ilgisizlik, ülkelerinin bir çöl olması, Yemen dağları hariç Yarımada'da ağaçların yokluğu ve güçlü gemiler inşa etmek için kullanılabilecekleri tersanelerin olmayışı gibi nedenlere bağlanmıştır. Bundan dolayı Hicaz Arapları, denizlerde hem askerî hem ticarî seyrüsefer yapmaktan kaçınmıştır. Gemilerin seyrini engelleyen çok sayıda kaya ve resifin⁴ varlığını da buna ilave edenler olsa da⁵ bu resif ve kayalar geçmişte de aynı noktada bulunmalarına rağmen yabancı gemicilerin tecrübeleri sayesinde gemi seyrine engel olmamıştır. Bölge üzerinde Sâsânî İmparatorluğu, Bizans ve Habeşistan gibi büyük devletlerin mücadeleleri, hedef haline gelen Güney Arabistan'ı ve çevresini belli zamanlarda dönüşümlü olarak müstemleke haline getirmiş, bu durum sonraki dönemlere olumsuz yönde yansımış, İslâmî dönemdeki ilgisizliğin nedeni olarak kabul edilmiş ve Arapların denizcilik hakkındaki bilgi birikimlerinin yetersizliğine sebep olarak gösterilmiştir.⁶ Aksi takdirde Kur'an-ı Kerîm'in nüzulü sürecinde denizlerle ilgili ayetlerin varlığına rağmen üç tarafı denizle çevrili Arap Yarımadası'nda Hz. Peygamber'in denizcilik konusunda hiçbir şey ifade etmemesi ve bu konuda fiili bir tavır sergilememesi akla uygun düşmemektedir.

³ Cevâd Ali, *el-Mufasssal fî Târîhi'l-'Arab*, 7/244.

⁴ Su seviyesindeki sıra kayaları ifade eden bir kelimedir. bk. Parlatur vd., *Türkçe Sözlük*, "Resif", 2/1856.

⁵ 'Abbâdî - Sâlim, *Târîhu'l-bahriyyeti'l-İslâmiyye*, 14.

⁶ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Alî b. Muhammed el-Esbahî el-Mâlekî el-Gırnâtî İbnü'l-Ezrâk, *Bedâ'î'u's-silk fî tabâ'î'i'l-mülk*, thk. Ali Sâmî en-Neşşâr (Bağdâd: Menşûrâtü Vüzâratî's-Sekâfeti ve'l-Fünûn, 1977), 2/54; İrfan Aycan, *Saltanata Giden Yolda Muaviye Bin Ebî Süfyan* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2014), 71.

Kur'an, vahiy sürecinde muhataplarına deniz ve muhtevası hakkında çeşitli mesajlar vermiştir. Deniz, denizcilik, gemiler ve nehirler hakkındaki mesajların bazıları farklı sûrelerde ve zaman zaman birbirinin tekrarı⁷ olmakla birlikte bu konuda toplam elli dört âyet tespit edilmiştir. Bu ayetlerin beşi nehirlerden, yirmi üçü denizlerden ve yirmi altısı da gemilerden bahsetmektedir. Konu muhtevasına örnek olması bakımından bazı başlıkları ve sûreleri şu şekilde zikretmek mümkündür. Bu âyetlerin bazılarında Allah'ın varlığına, birliğine ve kudretine delil olarak işaret edilirken,⁸ bazılarında denizler örnek gösterilerek insanoğluna meydan okunmuştur.⁹ Yine âyetlerin bazılarında, deniz ve gemilerin insanlığın hizmetine sunulduğu hakkında bilgi verilirken¹⁰ bazı âyetlerde denizlerin insanlığın istifadesine sunulan taze et ve süs eşyası gibi nimetlerinden bahsedilmiş ve bu sebeple Allah'a şükre işaret edilmiştir.¹¹ Ayrıca kıyamet sahnesinde denizlerin durumuna işaret olması bakımından bazı atıflar yapılmıştır.¹² Denizler ve gemiler ile birlikte nehirlerin hakkında da Allah'ın tek oluşuna, kudretine, ulaşımında kolaylığa ve şükür sebebi oluşuna örnekler verilmiştir.¹³

Deniz konusunda Hz. Peygamber deniz yolculuğu,¹⁴ deniz ticareti,¹⁵ deniz suyu ile abdest,¹⁶ denizden çıkan ürünlerin mubahlığı ve bunların yenilebileceği¹⁷

⁷ el-İbrâhîm, 14/66; el-Lokmân, 31/31; eş-Şûra, 42/32-34; ez-Zuhruf, 43/12; el-Câsiye, 45/12; er-Rahmân, 55/19-23.

⁸ el-Bakara, 2/164; el-İbrâhîm, 14/66; el-Kehf, 18/109; el-Furkân, 25/53; en-Neml 27/61; el-Lokmân, 31/31; eş-Şûra, 42/32-34.

⁹ el-Kehf, 18/109.

¹⁰ el-Mâide, 5/96; el-İbrâhîm, 14/32; en-Nahl, 16/14; el-Hac, 22/65; el-Mü'minûn, 23/21-22; er-Rûm, 30/46; el-Lokmân, 31/31; el-Fâtır, 35/12; el-Yâsîn, 36/41-44; el-Mü'min, 40/79-81; el-Câsiye, 45/12; er-Rahmân, 55/24-25.

¹¹ el-Mâide, 5/96; el-Yûnus, 10/22; en-Nahl, 16/14; el-İsrâ, 17/66; el-Mü'minûn, 23/21-22; en-Neml 27/61; el-Ankebût, 29/65-66; er-Rûm, 30/46; el-Fâtır, 35/12; el-Mü'min 40/79-81; ez-Zuhruf, 43/12; el-Câsiye, 45/12; er-Rahmân, 55/19-23.

¹² et-Tûr, 52/6; et-tekvîr, 81/6; el-İnfîtâr, 82/3.

¹³ er-Ra'd, 13/3; el-İbrâhîm, 14/32; en-Nahl, 16/15; en-Neml 27/61; el-Yâsîn, 36/34.

¹⁴ Abdullah b. Amr b. el-Âs'tan rivayet edilmiştir: "Resûlullah buyurdular ki: "Hac, umre veya Allah yolunda cihad maksatları dışında gemiye binme. Zira denizin altında ateş, ateşin altında da deniz vardır." Ebû Dâvud, Cihâd, 9; Bu hadisi şerh edenler, hadisi zayıf kabul etmiştir. İmam Şâfiî de hadisi zayıf kabul edenlerdendir. bk. İbrahim Canan, *Kütüb-i Sitte Muhtasarı Tercüme ve Şerhi*, ed. Ahmet Hikmet Ünalmiş (Ankara: Akçağ Yayınları, 1989), 7/121 ve 8/40-41.

¹⁵ Buhârî, "*Büyü*", 8; "Hz. Ömer'in deniz seferine izin vermemesi kerahet ifade etmediği, Hz. Osman'ın, deniz tecrübesi, bilgisi ve tekniği artınca Muâviye b. Ebû Süfyân'a sefer için izin verdiği bildirilmiştir." bk. Canan, *Kütüb-i Sitte*, 8/41 ve 14/258.

¹⁶ Ebû Dâvud, "*Tahâret*", 41; Tirmizî, "*Tahâret*", 52. Hz. Peygamber, deniz suyu ile abdest konusunda sorulan bir soruya cevabında "Tahûr" ifadesini kullanmıştır. "Tahûr", hem temiz hem de temizleyici manasına gelen mastar isimdir. bk. Canan, *Kütüb-i Sitte*, 10/315 ve 16/576-577.

hakkındaki ifadeleri yanında deniz savaşlarına ve deniz şehitlerine atıfta bulunmuştur. Bu bağlamda bir deniz şehidinin iki kara şehidine denk sevap alacağını,¹⁸ yine bir deniz savaşının on kara savaşına denk olduğunu belirtmesi¹⁹ yakın gelecekte Müslümanların deniz konusunu, şartlar olgunlaştığında ivedi olarak gündemlerine almalarına sebep olmuştur. Muhtemeldir ki deniz ve denizcilikle ilgili ifadelerinin ardından Hz. Peygamber'in vefatından yaklaşık 20 yıl sonra profesyonel anlamda ilk deniz seferi gerçekleşmiştir.

Resûlullah'ın yaklaşık 35 yaşlarında olduğu sırada Mekke'nin sahil kasabası olan Şuaybe Limanı yakınlarında inşaat malzemesi taşıyan bir geminin battığı haberi Mekke'ye ulaşmıştı. Haberi alan Mekkeliler hemen yardıma koşmuş, o sıralarda tamirini gerçekleştirecekleri Kâbe'nin kereste ve marangoz ustası ihtiyacını, batan gemide bulunan yetkililerle yapılan anlaşma sonucu elde etmeye çalışmıştı.²⁰ Araplar o tarihe dek her ne kadar Bizans ve Habeş gemilerini kullanmış olsalar da bu olay, sonuçları itibariyle Mekke'yi etkilemiş ve Hz. Peygamber'in hayatında cereyan eden deniz ile irtibatlı ilk hadise olduğu belirtilmiştir.

Hz. Peygamber'in İslâm'ı açıkça tebliğe başladığı ilk andan itibaren Mekke ileri gelenleri, bu davete olumlu bakmamış ve davetin ilerleyen günlerinde

¹⁷ Buhârî, “*Sayd*”, 12; Buhârî, “*Cihad*”, 124; Buhârî, “*Megâzi*”, 64; Müslim, “*Sayd*”, 17; Ebû Dâvud, “*Et’ime*”, 47; Tirmizî, “*Kiyâmet*”, 35. Kendiliğinden ölmüş olsa bile bu hadis ile deniz hayvanlarının helal olup yenilebileceğine hükmedilmiştir. Hz. Peygamber'in Sifû'l-Bahr seriyesinde bulunanlardan balina etinden istemesi ve tatmayı arzu etmesi de bunun delili kabul edilmiştir. bk. Canan, *Kütüb-i Sitte*, 10/276-277 ve 316.

¹⁸ İbn Mâce, *Cihâd*, 10; Hadis şu şekildedir. “Deniz savaşı şehidi, sevap olarak iki kara savaşı şehidine denktir. Deniz savaşında başı dönen, Allah yolundaki savaşta kanlar içerisinde kıvranan kimse gibidir. Denizin iki dalgası arasındaki mesafeyi kat eden, Allah'a ibadet yolunda dünyayı bir uçtan bir uca gezen kimse gibidir. Allah, tüm ruhları alma görevini ölüm meleğine vermiştir. Ancak deniz şehidi bunun dışındadır. Çünkü deniz şehitlerinin ruhunu bizzat Allah alır. Allah kara şehidinin tüm günahlarını bağışlar. Ancak kul hakkı bunun dışındadır. Deniz şehidinin ise tüm günahlarını bağışlar.” Bu hadisi sadece İbn Mâce rivayet etmiştir. Abdullah Parlıyan, *Sünen-i İbn-i Mâce Tercemesi* (İstanbul: Konya Kitapçılık, 2008), 2/219.

¹⁹ Bu hadisin senesinde bulunan Muâviye b. Yahyâ zayıf kabul edilmiştir. bk. İbn Mâce, *Cihâd*, 10; Canan, *Kütüb-i Sitte*, 17/353; Hadis şu şekildedir. “Bir deniz savaşı sevap yönünden on kara savaşına bedeldir. Deniz savaşında başı dönen, Allah yolundaki savaşta kanlar içerisinde kıvranan kimse gibidir.” Bu hadisi sadece İbn Mâce rivayet etmiştir. Parlıyan, *Sünen-i İbn-i Mâce Tercemesi*, 2/218-219.

²⁰ İbn İshak, *es-Sîre*, 104; İbn Sa'd, *Tabakâtü'l-kübrâ*, 1/120-121; Taberî, *Târîhu'r-rusül*, 2/287; Mes'ûdî, *Mürücü'z-zehab*, 2/214; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 1/644-645; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 3/98; Takıyyüddin Ahmed b. Ali Abdülkâdir b. Muhammed el-Makrîzî, *el-İmtâ'u'l-esmâ'*, thk. Muhammed Abdülhamîd en-Nümeysî (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1999), 1/19; Şâmî, *Sübülü'l-hüda ve'r-reşâd*, 2/228; Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Ali b. Ahmed el-Fezârî el-Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâfi snâ'ati'l-inşâ'* (Beyrût: Dâru'l Kütübi'l-İlmiyye, ts.), 4/257.

Müslüman olanların önüne geçmeye çalışmış, bunu başaramayınca işi daha sıkı tutarak önce yeni dini tercih edenlere işkence etmeye, bu yöntem de etkili olmayınca öldürmeye başlamıştır.²¹ Hal böyle olunca Hz. Peygamber, Müslüman olan fakat kendilerine kol-kanat gelecek birileri bulunmayanlara, adil bir kral yönetiminde olan Habeşistan'a hicrete izin vermişti.²² Necâşî'nin memleketi olan Habeşistan'ın, o sıralarda uzun sahilleri olan birçok şehre sahip büyük bir ülke olmasının yanında,²³ yine emniyet bakımından güvenilir bir yer ve büyük bir ticaret merkezi olduğu bildirilmiştir.²⁴

Peygamberliğin beşinci (M 615) yılında,²⁵ kendilerine izin verilen bir grup Müslüman, kimi yaya, kimi süvari olarak; yine kimi ailesiyle kimi de yalnız, Mekke yakınlarında bir liman kenti olan Şuaybe'ye vardıkları zaman limanda iki ticaret gemisinin beklediğini görmüş, yarım dinara kiraladıkları bu gemiler vasıtasıyla Habeşistan'a gitmişti. Kureyşliler, onları Şuaybe Limanı'na kadar takip etmiş olsalar da Müslümanlar gemilere binip yola çıktıkları için onları yakalayamamış,²⁶ bu göç Müslümanların İslâm tarihindeki ilk hicreti olmuştu.²⁷ Bu ilk hicretle birlikte Resûlullah'ın Afrika'yla ilk temasının gerçekleştiği de söylenmiştir.²⁸ Aradan geçen

²¹ İbn Sa'd, *Tabakâtü'l-kübrâ*, 1/172-173; Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, 1/347; Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saïd el-Endelüsî İbn Hazm, *Cevâmi'u's-sîre ve hamsü resâile uhrâ*, thk. İhsân Abbâs - Nâsırudin el-Esed (Mısır: Dâru'l-Meârif, ts.), 54; Süheylî, *Ravzü'l-ünüf*, 2/69; İbn Seyyidünnâs, *U'yunu'l-eser*, 1/209; Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî (Beyrût: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1990), 2/184; Halebî, *İnsânü'l-uyûn*, 1/343. İslâmın ilk şehidi ve işkenceler için bk. Süheylî, *Ravzü'l-ünüf*, 2/78.

²² İbn Hişâm, *es-Sîre*, 1/349; İbn Sa'd, *Tabakâtü'l-kübrâ*, 1/173; Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, 1/348; Taberî, *Târîhu'r-rusûl*, 2/328-329; İbn Hazm, *Cevâmi'u's-sîre*, 58; Süheylî, *Ravzü'l-ünüf*, 2/69; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/78; Ebü'r-Rebî' Süleymân b. Mûsâ b. Sâlim 'Aliye 'Abdüssemî el-Kelâî, *el-İktifâ' bimâ tedammenehû min megâzî Resûlillâh ve's-selâseti'l-hulefâ'*, thk. Muhammed Kemâleddin el-İzzeddin Ali (Beyrût-Lübnân: Âlemü'l-Kütüb, 1997), 1/240; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 2/184; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 3/281; Şâmî, *Sübülü'l-hüda ve'r-reşâd*, 2/485; Halebî, *İnsânü'l-uyûn*, 1/343.

²³ Mes'ûdî, *Mürücü'z-zeheb*, 2/15.

²⁴ İbn İshak, *es-Sîre*, 174; Taberî, *Târîhu'r-rusûl*, 2/329; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 2/184; Şâmî, *Sübülü'l-hüda ve'r-reşâd*, 2/485; Halebî, *İnsânü'l-uyûn*, 1/343. Habeşistan, aynı zamanda Kureyş'in alış-veriş yaptığı önemli bir ticaret merkeziydi. bk. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 2/374.

²⁵ Taberî, *Târîhu'r-rusûl*, 2/329; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 2/374; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/78; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 3/281; Şâmî, *Sübülü'l-hüda ve'r-reşâd*, 2/485.

²⁶ İbn Sa'd, *Tabakâtü'l-kübrâ*, 1/173; Taberî, *Târîhu'r-rusûl*, 2/329; İbn Hazm, *Cevâmi'u's-sîre*, 58; İbn Seyyidünnâs, *U'yunu'l-eser*, 1/209; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 3/281.

²⁷ Süheylî, *Ravzü'l-ünüf*, 2/70; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/78; Kelâî, *el-İktifâ'*, 1/240; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 3/282. Lût'dan (a.s.) sonra ailesiyle ilk hicret edenin Hz. Osman olduğu söylenir. bk. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 3/282.

²⁸ Ahmet Önkal, "Hicret", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Divantaş, ts.), 17/459.

bir yıldan sonra Mekke’de bir şey değişmeyince Habeşistan’a ikinci hicret meydana gelmiş²⁹ böylece Mekkeli Müslümanların denizdeki siyasî anlamda ilk seyahatleri gerçekleşmiştir.

Cahiliye Döneminde Hicaz Arapları, deniz vasıtalarına yeterince sahip olmamakla birlikte deniz seyahatlerine yabancı değillerdi. Kur’an’da Arapların ticaret maksadıyla yaz ve kış aylarında başta Şam ve Yemen’e olmak üzere seferlere çıktıkları ifade edilmektedir.³⁰ Bu seferler esnasında Habeşistan’a da gitmiş olmaları kuvvetle muhtemeldir. Zira ikinci Habeşistan seferinden sonra müşrikler, ilerleyen süreçte yurt dışında olan Müslümanların kendileri için bir tehdit unsuru olabileceğini düşünmüş, bu sebeple Habeş Necâşî’siyle ilişkileri iyi olduğu bilinen hatta dost olduğu söylenen Amr b. el-Âs³¹ ve Abdullah b. Ebû Ümeyye’yi³² yanlarında birçok hediye ile Habeşistan’a elçi olarak göndermişlerdi.³³ Bu ziyaret esnasında Amr b. el-Âs ve Necâşî’nin diyalogundan birbirleriyle oldukça iyi dost oldukları anlaşılmaktadır.³⁴ Muhammed Hamîdullah, Hz. Peygamber’in dahi Habeşistan’a

²⁹ İbn İshak, *es-Sîre*, 177; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 2/187-188; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 1/675. Asıl konumuz olmadığı için hicret olayının detaylarını ve hicret eden Müslümanların isimlerini zikretmedik. Hicret edenlerin listesi için bk. İbn Hişâm, *es-Sîre*, 1/349; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 3/283; İbn Seyyidünnâs, *U'yunu'l-eser*, 1209-1210.

³⁰ el-Kureyş 106/1-4.

³¹ Taberî, *Târîhu'r-rusul*, 3/32; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 2/380-381; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 1/676; Kelâî, *el-İktifâ*, 1/242; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 2/188; Halebî, *İnsânü'l-'uyûn*, 1/359.

³² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 1/676. Abdullah b. Ebû Rabîa olduğu da söylenir. bk. İbn Hişâm, *es-Sîre*, 1/359; İbn Hazm, *Cevâmiu's-sîre*, 63; Süheylî, *Ravzü'l-ünüf*, 2/86; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 2/381; Kelâî, *el-İktifâ*, 1/242; Makrîzî, *el-İmtâ'u'l-esmâ*, 1/38; Şâmî, *Sübülü'l-hüda ve'r-reşâd*, 2/111.; Umâre b. el-Velîd için bk. Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, 1/348; İbn Seyyidünnâs, *U'yunu'l-eser*, 1/212; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 2/188; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 2/286; Halebî, *İnsânü'l-'uyûn*, 1/359.

³³ İbn Hişâm, *es-Sîre*, 1/359; İbn Hazm, *Cevâmiu's-sîre*, 63; Süheylî, *Ravzü'l-ünüf*, 2/86; Taberî, *Târîhu'r-rusul*, 2/335-336; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 2/381; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 1/676; Kelâî, *el-İktifâ*, 1/243; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 2/188; Makrîzî, *el-İmtâ'u'l-esmâ*, 1/38. İbn Seyyidünnâs, bu ziyaretin biri Habeşistan’a hicretten sonra bir diğeri Bedir savaşından sonra olmak üzere iki kez gerçekleştiğini, birinci seyahatte Amr’ın yanında Umâre b. el-velîd ikincinde ise Abdullah b. Ebû Rabîa bulunuyordu der. bk. İbn Seyyidünnâs, *U'yunu'l-eser*, 1/209; Halebî, *İnsânü'l-'uyûn*, 1/363.

³⁴ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 2/188. Ayrıca Hendek savaşından sonra Habeşistan’a giden Amr b. el-Âs’ı Necâşî: “Hoş geldin dostum, memleketinden bana ne hediye getirdin.” diyerek karşılamıştır. Hatta Amr b. el-Âs’ın bu ziyaret esnasında Hz. Peygamber adına ilk biatı Necâşî’ye verdiği ve ardından Medine’ye gelip Hz. Peygamber’in huzurunda Müslüman olduğu bildirilir. bk. Taberî, *Târîhu'r-rusul*, 3/30-31.

seyahat etmiş olma ihtimalinden bahsetmektedir.³⁵ Ancak klasik kaynaklarda bu meseleyi destekleyen bir bilgiye rastlamadığımızı belirtmek isteriz.

Necâşî'nin yargısız infaz yapmadan Müslümanlara karşı gösterdiği adil tutum, Amr b. el-Âs ve Abdullah b. Ebû Ümeyye'nin Habeşistan'dan istediklerini alamadan Mekke'ye geri dönmelerine sebep olmuştur.³⁶ Habeşistan'da kalan Müslümanlar, diledikleri kadar orada kaldıktan sonra şartların elvermesiyle Necâşî'nin bizzat hazırlatmış olduğu gemilerle önce Câr Limanı'na gelmiş, oradan da Medine'ye dönmüştür.³⁷

Müslümanların Habeşistan'da oldukları zaman zarfında Yemen'den elli kişilik bir grubun Habeşistan'a geldikleri, burada Müslümanlarla ikamet ettikleri ve Hayber fethi esnasında Câfer b. Ebû Tâlib'in kafilesiyle birlikte gemilere³⁸ binip Medine'ye geldikleri rivayet edilmiştir.³⁹ Yine o gün onları Hz. Peygamber'in "Bilemiyorum ki, şu ikisinden hangisine daha çok sevineyim, Hayber'in fethine mi? yoksa Câfer'in gelişine mi?"⁴⁰ diyerek karşıladığı, Câfer b. Ebû Tâlib'in yanaklarından⁴¹ veya gözlerinden öperek: "Ey gemi halkı, sizin için iki hicret vardır." dediği ve kafildekilere Hayber ganimetinden hisse verdiği rivayet edilmiştir.⁴²

³⁵ Hamîdullah, *İslâm Peygamberi*, 1/30 ve 293.

³⁶ Necâşî ve Câfer'in diyalogu için bk. İbn Hişâm, *es-Sîre*, 1/361-363; Ya'kûbî, *Târihu'l-Ya'kûbî*, 1/348; Taberî, *Târihu'r-rusûl*, 2/335; Süheylî, *Ravzü'l-ünûf*, 2/87; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 2/382; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 1/676; Kelâî, *el-İktifâ'*, 1/244-245; İbn Seyyidünnâs, *U'yunu'l-eser*, 1/212; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, 2/190-191; Makrîzî, *el-İmtâ'u'l-esmâ'*, 1/39; Halebî, *İnsânü'l-uyûn*, 1/359-360.

³⁷ İbn Hazm, *Cevâmiu's-sîre*, 218; Önkâl, "Hicret", 17/459. Gönderilenlerin iki gemi ile Medine'ye geldikleri rivayet edilir. bk. İbn Sa'd, *Tabakâtü'l-Kübrâ*, 1/177; Taberî, *Târihu'r-rusûl*, 2/343; Makrîzî, *el-İmtâ'*, 1/319.

³⁸ İki gemi olduğu ve sayılarının 16 kişi oldukları rivayet edilmiştir. bk. İbn Seyyidünnâs, *U'yunu'l-eser*, 1/192. Makrîzî, Eş'arî kabilesinden katılanlarla bu sayının 70 kişiyi geçtiğini bildirmiştir. bk. Makrîzî, *el-İmtâ'u'l-esmâ'*, 1/319.

³⁹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 3/288; İbn Seyyidünnâs, *U'yunu'l-eser*, 1/214; Makrîzî, *el-İmtâ'u'l-esmâ'*, 1/319; Halebî, *İnsânü'l-uyûn*, 1/359.

⁴⁰ İbn Hişâm, *es-Sîre*, 3/307; Ya'kûbî, *Târihu'l-Ya'kûbî*, 1/375; Mes'ûdî, *et-Tenbîh*, 223; Süheylî, *Ravzü'l-ünûf*, 4/52; Şihâbüddîn Ahmed b. Abdülvehhâb en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fi funûni'l-edeb*, thk. Ali Muhammed Hâşim - Abdülmecîd Terhûnî (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2004), 17/183; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, 1/432; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 4/429; Makrîzî, *el-İmtâ'u'l-esmâ'*, 1/320; Şâmî, *Sübülü'l-hüda ve'r-reşâd*, 5/212; Halebî, *İnsânü'l-uyûn*, 2/213.

⁴¹ Ya'kûbî, *Târihu'l-Ya'kûbî*, 1/375; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, 1/432; Şâmî, *Sübülü'l-hüda ve'r-reşâd*, 5/212; Halebî, *İnsânü'l-uyûn*, 2/213.

⁴² Ebû Zekeriyâ b. Süleymân el-Kureşî el-Ümevî el-Kûfî Yahyâ b. Âdem, *Kitâbü'l-Harâc*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir (b.y.: Matbaatü's-Selefiyye, 1964), 80; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, 1/431;

1.1. Sıfu'l-Bahr (el-Habat) Seriyesi

Hız. Muhammed'e, peygamberlik vazifesi verildikten sonra ilk Müslüman topluluk, Mekke'de onun davetine icabet edenlerle birlikte oluşmuştu. Ancak gerçek manada bir devlet teşekkülü Medine'ye hicretle mümkün olmuştur. Medine'ye hicretle fiilen mevcudiyet kazanan İslâm Devleti'nde, ilk zamanlarda gerek savunma gerek taarruz amaçlı olsun, başlangıçta askerî bir teşkilât söz konusu olmamış, askerî harekâtlara katılanlar daha çok gönüllülerden oluşmuş, zorunlu askerlik ise Emevîler döneminde başlamıştır.⁴³ Esasen İslâm dini, özünü isminden almış bir barış dini olmuş, bunu kutsal kitabı Kur'an-ı Kerim'de de vurgulamıştır.⁴⁴ Bu sebeple Hız. Peygamber bu anlayış içerisinde olmuş, geçerli bir sebep olmadıkça başkalarına karşı savaşmamış, savaş ilan etmemiştir. Hicretten sonra Bedir, Uhud ve Hendek savaşları bu doğrultuda hücum savaşı değil birer savunma ve nefsi müdafaa savaşları olmuştur. Bu arada Yahudilerle olan ilişkiler çerçevesinde yapılan askerî müdahaleler, Medine anlaşması gereği Yahudilerin Müslümanlara ihanetleri sebebiyle gerçekleşmiştir.⁴⁵ Hız. Peygamber'in barışçıl tutumu Hudeybiye anlaşması öncesinde umre için Mekke'ye giderken aldığı önlemlerde ve anlaşma esnasındaki tavrında açıkça görülmektedir.⁴⁶ Genel olarak bu tutum, gazve ve seriyye olarak Hız. Peygamber'in tüm askerî operasyonlarında dikkat çekmektedir.⁴⁷ Bir baskı, tehdit, saldırı olmadıkça durum hiçbir zaman değişmemiştir.⁴⁸

Hız. Peygamber, Mekke'deki müşrikler dışında Medine'de bulunan Yahudilere ve sonradan ortaya çıkacak münafıklara rağmen yeni kurmuş olduğu

İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 3/288; Şâmî, *Sübülü'l-hüda ve'r-reşâd*, 5/211. Rivayete göre Hız. Ömer ve Esmâ bnt. Ümeys hicret sevabı hakkında tartışmış her ikisi de kendilerinin sevap konusunda önde olduklarını iddia etmişti. Konuyu Hız. Peygamber'e götüren Esmâ'ya Rasûlullah'ın cevabı "Size iki hicret sevabı vardır" olmuştur. bk. Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 1/431.

⁴³ Muhammed Hamîdullah, *Hız. Peygamberin Savaşları*, çev. Salih Tuğ (İstanbul: Yağmur Yayınları, 1991), 223; Zeydân, *İslâm Uygarlığı Tarihi*, 1/214-215.

⁴⁴ el-Bakara, 2/208; en-Nisâ, 4/90; el-Enfâl, 8/61; el-Mümtehine, 60/8.

⁴⁵ Celal Emanet, *Emeviler Döneminde Fetih Politikası* (Ankara: Özlenen Rehber Yayıncılık, 2017), 40.

⁴⁶ Mehmet Ali Kapar, "Hudeybiye Seferi ve Hız. Muhammed'in Barışçı Siyaseti", *Tarihin Peşinde-Uluslar Arası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 16 (2016), 158.

⁴⁷ Hız. Peygamberin gazve ve seriyye sayısı için bk. Emanet, *Emeviler Döneminde Fetih Politikası*, 40; Mehmet Ali Kapar, "Hız. Peygamber'in Savaşlarına Genel Bir Bakış", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3 (1990), 403.

⁴⁸ Emanet, *Emeviler Döneminde Fetih Politikası*, 44.

İslâm Devleti'nin düşmanlarına karşı askerî seferler düzenlemeye başlamış,⁴⁹ bunların bir kısmı “Seriyye”⁵⁰ bir kısmı da “Gazve”⁵¹ şeklinde cereyan etmiştir. Ayrıca karada devam eden seriyyelere ek olarak Hz. Peygamber'in, deniz çevresine de seriyye gönderdiği bildirilmiştir.⁵² Hz. Peygamber, askerî anlamda bir deniz gücüne sahip olmamakla birlikte sahil güvenliğini elden bırakmamıştır. Medine civarını, uzak yakın demeden her daim kontrol altında tutmaya çalışmış, aldığı bir istihbarat sonucunda askerî bir birliği sahil bölgesine (السَّيْفُ - السَّيْفُ الْبَحْرُ / es-Sîf)⁵³ göndermiştir.

Câbir b. Abdullah'tan nakledildiğine göre Hz. Peygamber Medine'ye 5 günlük mesafede bulunan⁵⁴ Cüheyne mıntikasındaki⁵⁵ sahil tarafına Ebû Ubeyde b. Cerrâh kumandasında bir askerî birlik göndermişti.⁵⁶ Mekke'nin fethinden önce,⁵⁷ Recep 8/629 ayında⁵⁸ meydana gelen bu seriyyeye Muhâcir ve Ensâr'dan iştirak edenlerin sayısının yaklaşık 300 kişi olduğu rivayet edilmiştir.⁵⁹

⁴⁹ Hamîdullah, *Hz. Peygamberin Savaşları*, 223.

⁵⁰ Seriyye, Hz. Peygamber'in kendisinin bizzat katılmayıp sahâbeden birini görevlendirerek gönderdiği askerî harekâtlara verilen isimdir. Düzenlenen seriyyelerin sayısı ve amaçları için bk. Serdar Özdemir, “Seriyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Divantaş, 2009).

⁵¹ Gazve, Hz. Peygamber'in bizzat sevk ve idare ettiği askerî harekâtlara verilen isimdir. Düzenlenen gazvelerin sayısı ve amaçları için bk. Hüseyin Algül, “Gazve”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Divantaş, 1996).

⁵² Vâkıdî, *Megâzî*, 3/983; İbn Sa'd, *Tabakâtü'l-kübrâ*, 5/200; Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî İbn Hacer, *el-İsâbe fî temyizi's-sahâbe*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî (Kâhire: y.y., 2008), 2/505.

⁵³ Cevâd Ali, *el-Mufasssal fî Târîhi'l-'Arab*, 7/246.

⁵⁴ İbn Sa'd, *Tabakâtü'l-kübrâ*, 2/122-123; Mes'ûdî, *et-Tenbîh*, 231; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 17/200; Muhammed b. Ahmed b. Alî el-Hasenî el-Mekkî et-Takıyyüddîn el-Fâsî, *el-'İkdü's-semîn fî târihi'l-beledi'l-emîn*, thk. Muhammed Hâmid el-Fıkî (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1986), 1/260; Makrîzî, *el-İmtâ'u'l-esmâ'*, 1/346.

⁵⁵ Musul yakınlarında Dicle üzerinde Musul üzerinden Bağdat'a gidenler için ilk konak yeri olan büyük bir köydür. bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 2/193.

⁵⁶ İbn Sa'd, *Tabakâtü'l-kübrâ*, 2/122; Taberî, *Târîhu'r-rusül*, 3/32; Süheylî, *Ravzü'l-ünüf*, 4/243; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 5/318; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 17/200; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 1/517; Takıyyüddîn el-Fâsî, *el-'İkdü's-semîn*, 1/260; Makrîzî, *el-İmtâ'u'l-esmâ'*, 1/346.

⁵⁷ Halebî, *İnsânü'l-'uyûn*, 2/238. İbn Habîb bu saferin 4/625 yılında meydana geldiğini söyler. bk. İbn Habîb, *el-Muhabber*, 118.

⁵⁸ İbn Sa'd, *Tabakâtü'l-kübrâ*, 2/122; Taberî, *Târîhu'r-rusül*, 3/33; Mes'ûdî, *et-Tenbîh*, 231; İbnü'l-Esrî, *el-Kâmil*, 2/210; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 17/200; İbn Seyyidünnâs, *U'yunu'l-eser*, 2/216; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 1/519; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 4/100; Makrîzî, *el-İmtâ'u'l-esmâ'*, 1/346; Şâmî, *Sübü'lü'l-hüda ve'r-reşâd*, 6/275; Halebî, *İnsânü'l-'uyûn*, 2/238.

⁵⁹ Vâkıdî, *Megâzî*, 2/774; İbn Sa'd, *Tabakâtü'l-kübrâ*, 2/122; Taberî, *Târîhu'r-rusül*, 3/32; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 5/316; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 1/517; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 4/521; Takıyyüddîn el-Fâsî, *el-'İkdü's-semîn*, 1/260; Makrîzî, *el-İmtâ'u'l-esmâ'*, 1/346. Bu seriyyede

Resûlullah, sefere çıkanlara yol azığı olarak bir torba hurma vermiş, Ebû Ubeyde, önceleri bu hurmaları avuç avuç dağıtmış, zaman ilerleyince sonradan bir avuç alıp askerlere teker teker vermeye başlamıştı.⁶⁰ Askerlerden her biri, bu hurmaları çiğneyip üstüne su içerek açlıklarını yatıştırmaya çalışmış, fakat sonunda torbadaki hurmalar bitmişti. Askerler, biten hurmalardan sonra Arapça da silkelenmiş ağaç yaprağı anlamına gelen “Habat”⁶¹ yemeğe başlamış, seriyyedeki açlık durumu had safhaya çıkmış⁶² ve bu durum yaklaşık 3 ay sürmüştü.⁶³ O sırada seriyyede bulunan ve Arapların dâhilerinden olduğu ifade edilen⁶⁴ Kays b. Sa’d b. Ubâde, onlara belli aralıklarla dokuz deve kesmiş ve bu develeri seriyyedekilere ikram etmişti.⁶⁵ Ebû Ubeyde ise ona bir daha deve kesmesini yasaklayınca o da bundan vazgeçmişti.⁶⁶

Yoluna devam eden İslâm birliği daha sonra deniz kıyısına varmış, orada karaya vurmuş küçük bir dağ büyüklüğünde⁶⁷ ölmüş bir balık görmüş ve karınları doyuncaya kadar bu balıktan yemişti. Balığın seriyyedekileri on iki,⁶⁸ on beş,⁶⁹ on sekiz⁷⁰ veya yirmi,⁷¹ gün boyunca idare ettiği rivayet edilmektedir.⁷² Ebu Ubeyde bu balığın kaburga kemiklerinden bir tanesini topırağa dikmiş ve bir süvari, atının

Ömer b. Hattâb’ında olduğu rivayet edilir. bk. Vâkıdî, *Megâzî*, 2/775; İbn Sa’d, *Tabakâtü’l-kübrâ*, 2/122; Takıyyüddîn el-Fâsî, *el-İkdü’s-semîn*, 260; Halebî, *İnsânü’l-uyûn*, 2/238.

⁶⁰ Taberî, *Târîhu’r-rusûl*, 3/33; Nüveyrî, *Nihâyetü’l-ereb*, 17/200; Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, 1/518-519; Şâmî, *Sübülü’l-hüda ve’r-reşâd*, 6/275.

⁶¹ Silkelenmiş ağaç yaprağı demektir. bk. Mustafa vd., “el-Mu’cemü’l-vasîf”, “Habeta”, 1/216.

⁶² Vâkıdî, *Megâzî*, 2/774; İbn Sa’d, *Tabakâtü’l-kübrâ*, 2/123; Süheylî, *Ravzü’l-ünûf*, 4/243; İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, 5/316; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/110; Nüveyrî, *Nihâyetü’l-ereb*, 17/200; Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, 1/517; Makrîzî, *el-İmtâ’u’l-esmâ’*, 7/319; Şâmî, *Sübülü’l-hüda ve’r-reşâd*, 6/276; Halebî, *İnsânü’l-uyûn*, 2/238.

⁶³ Taberî, *Târîhu’r-rusûl*, 3/33; Makrîzî, *el-İmtâ’u’l-esmâ’*, 1/346.

⁶⁴ Halebî, *İnsânü’l-uyûn*, 2/239.

⁶⁵ Vâkıdî, *Megâzî*, 2/775; İbn Sa’d, *Tabakâtü’l-kübrâ*, 2/123; Taberî, *Târîhu’r-rusûl*, 3/33; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/110; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 4/522; İbn Seyyidünnâs, *U’yunu’l-eser*, 2/216; Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, 1/517; Şâmî, *Sübülü’l-hüda ve’r-reşâd*, 6/276; Halebî, *İnsânü’l-uyûn*, 2/238.

⁶⁶ Vâkıdî, *Megâzî*, 2/776; Taberî, *Târîhu’r-rusûl*, 3/33; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/216; Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, 1/517; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 4/100; Şâmî, *Sübülü’l-hüda ve’r-reşâd*, 6/276.

⁶⁷ İbn Sa’d, *Tabakâtü’l-kübrâ*, 2/123; İbn Seyyidünnâs, *U’yunu’l-eser*, 2/216; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 4/100; Makrîzî, *el-İmtâ’u’l-esmâ’*, 7/319; Halebî, *İnsânü’l-uyûn*, 2/240.

⁶⁸ Vâkıdî, *Megâzî*, 2/776.

⁶⁹ Taberî, *Târîhu’r-rusûl*, 3/33; İbn Seyyidünnâs, *U’yunu’l-eser*, 2/218; Makrîzî, *el-İmtâ’u’l-esmâ’*, 7/319; Şâmî, *Sübülü’l-hüda ve’r-reşâd*, 6/275.

⁷⁰ Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, 1/518; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 4/521; Halebî, *İnsânü’l-uyûn*, 2/239.

⁷¹ İbn Hişâm, *es-Sîre*, 4/278; Nüveyrî, *Nihâyetü’l-ereb*, 17/200.

⁷² İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/210; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 4/522; Şâmî, *Sübülü’l-hüda ve’r-reşâd*, 6/275.

üstünde olduğu halde bu kemiğin altından geçebilmiştir.⁷³ Birlik, Medine'ye vardıklarında durumu Hz. Peygamber'e anlatınca, O da: "Allah Teâlâ'nın sizler için çıkarmış olduğu bu rızıktan yiyeceksiniz."⁷⁴ buyurmuş, hatta kalanından Resûlullah da yemiştir. Kays b. Sa'd'ın yaptığı Hz. Peygamber'e anlatılınca, O: "Cömertlik, bu ailenin karakteridir."⁷⁵ demiştir.

1.2. Hz. Peygamber'in, Mûte Ordusuna Denizden Yardım Göndermesi

Hz. Peygamber zamanında İslâm deniz kuvvetleri konusunda anlatılacak çok fazla bir şey olmamakla birlikte, deniz savaşları ve seferleri tam manasıyla ihmâl edilmiş de değildir. Kaynaklarda denizciliğe dair bir başka tarihi bilgi, 8/629 yılında "Sîfu'l-Bahr Seriyyesi'nin" hemen ardından cereyan etmiştir.⁷⁶

Rivayete göre Gassânî emiri Şürahbîl b. Amr, Hz. Peygamber'in elçisi Hâris b. Umeyr'i, elçilik vazifesini yerine getirirken şehit etmişti.⁷⁷ Resûlullah, Şürahbîl b. Amr'ın bu davranışını, o zamana kadar süre gelen teamüllere aykırı olması sebebiyle görmezden gelmemiş, Zeyd b. Hârise kumandasında 3 bin kişilik bir orduyu⁷⁸

⁷³ Vâkıdî, *Megâzî*, 2/777; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/110; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 1/517; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 4/522; Makrîzî, *el-İmtâ'u'l-esmâ'*, 1/346; Şâmî, *Sübülü'l-hüda ve'r-reşâd*, 6/277; Halebî, *İnsânü'l-uyûn*, 2/239.

⁷⁴ İbn Hişâm, *es-Sîre*, 4/279; Süheylî, *Ravzü'l-ünüf*, 4/243; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/210; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 17/200; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 1/519; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 4/522; Makrîzî, *el-İmtâ'u'l-esmâ'*, 7/19; Şâmî, *Sübülü'l-hüda ve'r-reşâd*, 6/277; Halebî, *İnsânü'l-uyûn*, 2/240.

⁷⁵ Vâkıdî, *Megâzî*, 2/776; Taberî, *Târîhu'r-rusûl*, 3/33; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 5/317; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/216; İbn Seyyidünnâs, *U'yunu'l-eser*, 2/216; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 1/519; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 4/100; Şâmî, *Sübülü'l-hüda ve'r-reşâd*, 6/278; Halebî, *İnsânü'l-uyûn*, 2/239.

⁷⁶ Taberî, *Târîhu'r-rusûl*, 3/36; Mes'ûdî, *Mürücü'z-zeheb*, 2/228; Süheylî, *Ravzü'l-ünüf*, 4/70; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/211; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 17/195; İbn Seyyidünnâs, *U'yunu'l-eser*, 2/208; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 1/480; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 4/474-475; Şâmî, *Sübülü'l-hüda ve'r-reşâd*, 6/228.

⁷⁷ Vâkıdî, *Megâzî*, 1/756; İbn Hişâm, *es-Sîre*, 4/11; İbn Sa'd, *Tabakâtü'l-kübrâ*, 2/119; Mes'ûdî, *et-Tenbîh*, 230; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 3/318; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 17/195; İbn Seyyidünnâs, *U'yunu'l-eser*, 2/208; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 1/479; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 4/475; Takıyyüddîn el-Fâsî, *el-İkdü's-semîn*, 1/259; Makrîzî, *el-İmtâ'u'l-esmâ'*, 1/337; Şâmî, *Sübülü'l-hüda ve'r-reşâd*, 6/229; Halebî, *İnsânü'l-uyûn*, 2/228.

⁷⁸ Vâkıdî, *Megâzî*, 1/756; İbn Hişâm, *es-Sîre*, 4/12; İbn Sa'd, *Tabakâtü'l-kübrâ*, 2/119; Halife b. Hayyât, *Târîhu Halife*, 86; Taberî, *Târîhu'r-rusûl*, 3/36; Mes'ûdî, *et-Tenbîh*, 230; Süheylî, *Ravzü'l-ünüf*, 4/70; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 3/318; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/211; Kelâî, *el-İktifâ'*, 2/205; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 17/195-196; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 4/475; İbn Seyyidünnâs, *U'yunu'l-eser*, 2/208; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 1/481; Takıyyüddîn el-Fâsî, *el-İkdü's-semîn*, 1/259; Makrîzî, *el-İmtâ'u'l-esmâ'*, 1/338; Şâmî, *Sübülü'l-hüda ve'r-reşâd*, 6/229; Halebî, *İnsânü'l-uyûn*, 2/228.

Gassânî reisi üzerine göndermişti. Veda Tepesine kadar orduyu uğurlarken⁷⁹ Zeyd b. Hârîse'ye de Hâris b. Umeyr'in cesedini getirmelerini tavsiye etmişti.⁸⁰ İslâm ordusunun, üzerlerine geldiğini haber alan Şurahbîl b. Amr, Bizans imparatoru Herakleios'tan yardım isteyince Herakleios, Şurahbîl b. Amr'ın bu isteğine Rum ve Araplardan oluşan ve kaynaklarda on binlerle ifade edilen büyük bir ordu göndermiştir.⁸¹

Daha sonra kendilerine doğru büyük bir ordunun geldiğini haber alan İslâm ordusu, Maan'da⁸² iki gün kalarak bir durum tespiti yapıp Hz. Peygamber'den yardım talep edip etmemeyi değerlendirmiş,⁸³ bazıları düşmanla karşılaşmadan beldelere akınlar düzenlemeyi ve bölgede yaşayanlardan esirler alıp Medine'ye dönmeyi teklif etmiştir.⁸⁴ Abdullah b. Revâha'nın fikrini merak eden Zeyd, ona ne düşündüğünü sorunca cevap olarak: "Biz, ganimet elde etmek için değil aksine Rumlarla karşılaşmak için yola çıktık."⁸⁵ demiş; bazıları da, "Resûlullah'a mektup yazıp düşmanımızın sayısını bildirelim, bize yardım yetiştirmesini, ya da bu yolda yapmak istediği şeyi bize emretmesini isteyelim." diyerek bu hususta görüş birliğine

⁷⁹ İbn Sa'd, *Tabakâtü'l-kübrâ*, 2/119; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 17/196; Makrîzî, *el-İmtâ'u'l-esmâ'*, 1/338; Şâmî, *Sübülü'l-hüda ve'r-reşâd*, 6/231; Halebî, *İnsânü'l-uyûn*, 2/228.

⁸⁰ İbn Sa'd, *Tabakâtü'l-kübrâ*, 2/119; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 3/318; Şâmî, *Sübülü'l-hüda ve'r-reşâd*, 6/229; Ayrıca binaları yıkmamalarını, ağaçları kesmemelerini kadınlara, çocuklara ve yaşlılara dokunmamaların da tavsiye etmiştir. bk. Vâkîdî, *Megâzî*, 2/758; Halebî, *İnsânü'l-uyûn*, 2/229.

⁸¹ İbn Sa'd, *Tabakâtü'l-kübrâ*, 2/120; Taberî, *Târîhu'r-rusûl*, 3/37; Mes'ûdî, *et-Tenbîh*, 230; İbn Hazm, *Cevâmiu's-sîre*, 221; Ebü'l-Kâsım Ali b. Hasen b. Hibetillah b. Abdillâh b. Hüseyin ed-Dımaşkî İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dımaşk*, thk. Muhibbüddin Ebû Saîd Ömer b. Garâme el-Amrevî (Beyrût: Dâru'l-Fıkr, 1995), 2/7; Süheylî, *Ravzü'l-ünûf*, 471; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 3/318-319; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/218; Kelâî, *el-İktifâ'*, 2/206; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 17/196; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 1/481; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 4/477; Makrîzî, *el-İmtâ'u'l-esmâ'*, 1/339; Halebî, *İnsânü'l-uyûn*, 2/229.

⁸² Hicaz-Belkâ yolu üzerinde Şam'a ait bir köydür. bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 5/153.

⁸³ Vâkîdî, *Megâzî*, 2/760; İbn Hişâm, *es-Sîre*, 4/13; İbn Sa'd, *Tabakâtü'l-kübrâ*, 2/120; Taberî, *Târîhu'r-rusûl*, 3/37; İbn Hazm, *Cevâmiu's-sîre*, 221; Süheylî, *Ravzü'l-ünûf*, 4/71; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 3/320; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/218; Kelâî, *el-İktifâ'*, 2/206; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 17/196; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 1/481; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 4/477; Makrîzî, *el-İmtâ'u'l-esmâ'*, 1/339; Şâmî, *Sübülü'l-hüda ve'r-reşâd*, 6/234.

⁸⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/212; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 4/478; Halebî, *İnsânü'l-uyûn*, 2/230, Hâmiş kısmında.

⁸⁵ Vâkîdî, *Megâzî*, 2/760; İbn Hazm, *Cevâmiu's-sîre*, 221; Süheylî, *Ravzü'l-ünûf*, 4/71; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/212; Kelâî, *el-İktifâ'*, 2/207; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 17/196; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 1/481; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 4/478; Halebî, *İnsânü'l-uyûn*, 2/230.

varmıştı.⁸⁶ Fakat yeniden söze giren Abdullah b. Revâha, bu zamana kadar kendilerine verilen zaferlerin sayıca üstünlükten kaynaklanmadığını, bilakis Allah için savaşmaları sebebiyle kendilerine nasip edildiğini bildirmesi üzerine İslâm ordusu Hz. Peygamber'e mektup yazmaktan vazgeçip yollarına devam etmiştir.⁸⁷

Mûte⁸⁸ cephesinde bu gelişmeler yaşanırken, Hz. Peygamber Mûte savaşı sebebiyle Eş'ar kabilesine mensup birisini bir birliğin komutanı olarak tayin etmiş ve bir gemiye bindirerek deniz yolu üzerinden Eyle⁸⁹ bölgesine göndermişti.⁹⁰ Bu zât burada, Bizanslılar ve onların Arap müttefiklerine dair bilgi toplamış, daha sonra topladığı bu bilgilerle çabuk hareket ederek Zeyd b. Hârise ve İslâm ordusunun savaşıacağı alana, Belkâ'ya⁹¹ gelmişti. Kaynaklarda adı bildirilmeyen bu Eş'arî zat, arkadaşlarıyla beraber ordu saflarına katılarak hararetle savaşmıştır.⁹² Vuruşmanın çok çetin ve acımasız bir şekilde meydana geldiği bu savaşta Zeyd b. Hârise, ardından Cafer b. Ebû Tâlib ve Abdullah b. Revâha sırayla şehit olmuştur.⁹³ Sonunda Müslümanların aralarında komutan tayin ettikleri Hâlid b. Velîd, savaş düzenindeki ordunun sağ kanadını sola, sol kanadını sağa kaydırarak; arka taraftakileri öne, öndekileri arkaya aktararak uygulamış olduğu harp taktiğiyle Müslümanları büyük kayıplar vermeden geri çekmiş ve sağ salim Medine'ye geri götürmüştür.⁹⁴

Bu seferde Hz. Peygamber, Mûte mevkiine karadan göndermiş olduğu orduya, deniz yoluyla da bir takviye kuvvet göndererek Mûte ordusunu kaderlerine

⁸⁶ Taberî, *Târîhu'r-rusûl*, 3/37-38; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 3/320; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/219; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 4/478; Makrîzî, *el-İmtâ'u'l-esmâ'*, 1/339.

⁸⁷ Vâkîdî, *Megâzî*, 1/760; İbn Sa'd, *Tabakâtü'l-kübrâ*, 2/120; İbn Hazm, *Cevâmiu's-sîre*, 221; Süheylî, *Ravzü'l-ünîf*, 4/71; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 3/320; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/219; Kelâî, *el-İktifâ'*, 1/207; İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, 6/234; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 17/197; İbn Seyyidünnâs, *U'yunu'l-eser*, 2/209; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 1/481; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 4/478; Makrîzî, *el-İmtâ'u'l-esmâ'*, 1/339; Halebî, *İnsânü'l-'uyûn*, 2/230.

⁸⁸ Şam sınırında, Belkâ'ya bağlı bir köydür. bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 5/220.

⁸⁹ Şam vilayetinin aşağı tarafında Hicaz'ın bittiği ve Şam'ın başladığı, Yahudilerin yaşadığı küçük bir sahil şehridir. bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 1/292.

⁹⁰ İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, 12; Nebi Bozkurt, "Bahriye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Divantaş, 1991), 4/496.

⁹¹ Şam ve Vâdi'l-kurâ arasında zirai alanların bol olduğu buğdayın bolca üretildiği küçük bir kasabadır. bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 1/489.

⁹² İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, 2/12.

⁹³ Halîfe b. Hayyât, *Târîhu Halîfe*, 87; İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, 2/6; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 4/475 ve 479-480.

⁹⁴ Halîfe b. Hayyât, *Târîhu Halîfe*, 87; Taberî, *Târîhu'r-rusûl*, 3/41; İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, 2/13.

terk etmemiştir. Hz. Peygamber'in Mûte ordusuna göndermiş olduğu destek birliğinin bilgisi, kaynaklarda görmesek te düşmanın istihbarat elemanları sayesinde muhtemelen öğrenilmiştir. Bu bilginin Bizans karargâhında ve ordusu içerisinde huzursuzluğa ve moral bozukluğuna yol açması ihtimal dahilindedir. Burada moral açıdan çöküntüye sebep olması beklenen muhtemel unsurun, Müslümanlara yapılan bu takviyenin sayısal açıdan olmasa bile yardımın devamının gelebileceği fikridir.

1.3. Alkame b. Mücezziz el-Müdlîcî'nin Korsanlar Üzerine Gönderilmesi

Allah Resûlü'nün komutanlarından⁹⁵ biri olan Alkame'nin tam ismi Alkame b. Mücezziz b. el-'Aver b. Ca'de b. Muâz b. 'Utvâra b. Amr b. Müdlîc b. el-Kinânî el-Müdlîcî'dir.⁹⁶ Alkame, 300 kişilik bir birliğin komutasında korsanların üzerine gönderilmişti.⁹⁷ Alkame'nin, bu görevi insanlar tarafından ne kadar sevildiğini ve halkın üzerindeki etkisini görmek için bizzat kendisinin istediği de söylenmiştir.⁹⁸ Rivayete göre Mekke yakınlarında bulunan Şuaybe kasabası halkı, Hz. Peygamber'e haber göndererek bazı korsanların sahilleri yağmaladıklarını bildirmiş, haberi alan Hz. Peygamber, gerekli önlemleri almış ve korsanların üzerine bir ordu göndermişti. 9/629-630 yılında rebûlâhir ayında cereyan ettiği bildirilen⁹⁹ korsanlar üzerine yürüme olayındaki askerî harekâta "Seriyetü'l-Ensâr" da denilmiştir.¹⁰⁰

Alkame b. Mücezziz'in, Hz. Peygamber'den aldığı emirle üzerlerine geldiğini öğrenen korsanlar, sığınacak bir yer bulmak için kaçmaya çalışmış, Alkame de onları

⁹⁵ İbn Abdülber, *el-İstî'âb*, 570; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-ğâbe*, 869; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, 3/290; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 7/277; Ebû Gays Muhammed Hayrüdî b. Mahmûd b. Muhammed b. Alî b. Fâris ez-Ziriklî, *el-A'lâm Kâmûsü terâcim li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ mine'l-'Arab ve'l-mûsta'rebîn ve'l-müştârikîn* (Beyrût: Dâru'l-'İlmi'l-Melâyîn, 2002), 4/248.

⁹⁶ Ebü'l-Münzir Hişâm b. Muhammed b. es-Sâib İbnü'l-Kelbî, *Cemheretü'n-neseb*, thk. Nâcî Hasan (Beyrût: 'Âlemü'l-Kütüb-Mektebetü'n-Nahdati'l-'Arabiyye, 1986), 159; İbn Sa'd, *Tabakâtü'l-kübrâ*, 5/135; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-ğâbe*, 869; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 7/277; İbn Hacer, *el-İsâbe*, 7/267-268.

⁹⁷ İbn Hişâm, *es-Sîre*, 4/286; Vâkîdî, *Megâzî*, 1/100; İbn Sa'd, *Tabakâtü'l-kübrâ*, 2/149 ve 5/135; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 3/359; İbn Seyyidünnâs, *U'yunu'l-eser*, 2/278; Makrîzî, *el-İmtâ'u'l-esmâ'*, 2/45; İbn Hacer, *el-İsâbe*, 7/269; Şâmî, *Sübülü'l-hüda ve'r-reşâd*, 6/331; Halebî, *İnsânü'l-'uyûn*, 2/332.

⁹⁸ Süheylî, *Ravzû'l-ünûf*, 4/245.

⁹⁹ Vâkîdî, *Megâzî*, 1/100; İbn Sa'd, *Tabakâtü'l-kübrâ*, 2/149; Ahmed b. Yahyâ el-Belâzürî, *Ensâbü'l-esrâf*, thk. Süheyl Zekkâr - Riyâd Ziriklî (Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1996), 1/382; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 17/248; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, 1/623; Makrîzî, *el-İmtâ'u'l-esmâ'*, 2/45.

¹⁰⁰ Belâzürî, *Ensâb*, 1/382; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, 1/623-624; Makrîzî, *el-İmtâ'u'l-esmâ'*, 2/45; Selman Başaran, "Alkame b. Mücezziz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Divantaş, 1989).

takip etmişti. Bir müddet o bölgede kalarak korsanlara gözdağı veren İslâm filosu, bölge sakinleşip hiçbir korsanla karşılaşılmayınca, ordu kafilesinde bulunanlardan bazıları bölgeden geri dönmek için Alkame'den izin istemiş, bunun üzerine Alkame de, şakacı biri olduğu söylenen¹⁰¹ Abdullah b. Huzâfe¹⁰² es-Sehmî'yi izin isteyenlerin başına komutan tayin ederek onları geri göndermiştir.¹⁰³ Ana birlikten ayrılarak geri dönenlerin, yolda Abdullah b. Huzâfe'nin bir şakasına maruz kaldıkları rivayet edilmiştir.¹⁰⁴

Müslümanların güvenliğine çok önem veren Hz. Peygamber, bir sefere çıktığında, düşman tehlikesinin tamamen bertaraf edildiğinden emin olmadan o bölgeden hemen ayrılmazdı.¹⁰⁵ Alkame b. Mücezziz de öyle yapmış ve korsanları yeterince takip edip korsanlardan bir iz bulamayınca, birliğiyle birlikte Medine'ye dönmüştür.¹⁰⁶

İslâm tarihi kaynaklarına bakıldığında bürokratik işlerde Hz. Peygamber'in görev verdiği sahabîlere, hayatta oldukları sürece Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer

¹⁰¹ Vâkîdî, *Megâzî*, 1/100; İbn Hişâm, *es-Sîre*, 4/286; İbn Sa'd, *Tabakâtü'l-kübrâ*, 2/149; Süheylî, *Ravzü'l-ünüf*, 4/246; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-ğâbe*, 870; İbn Seyyidünnâs, *U'yunu'l-eser*, 2/278; Makrîzî, *el-İmtâ'u'l-esmâ'*, 2/45; Şâmî, *Sübülü'l-hüda ve'r-reşâd*, 6/331; Halebî, *İnsânü'l-uyûn*, 2/333.

¹⁰² Resûlullah'ın (s.a.v.), Kisra'ya elçi olarak gönderdiği ve sahabîlerin önde gelen şahsiyetlerinden olan Abdullah b. Huzâfe, Kardeşi Kays ile birlikte Habeşistan'a hicret edenlerdendir. Abdullah b. Huzâfe, Hz. Ömer döneminde Bizans'a esir düşmüştü. İmparatorun başını öpmesi karşılığında Müslüman esirlerin serbest bırakılacağı kendisine söylenince hiç tereddüt etmeden İmparatorun başını öpmüştü. Gerçekten İmparator bu davranıştan sonra esirlerin tamamını serbest bırakmıştır. Abdullah Medine'ye döndükten sonra bu olay Hz. Ömer'e anlatılınca Halife Ömer, Abdullah'ın bu tavrını takdir etmiş, özgür bırakılan Müslümanlar sebebiyle de Abdullah'ın başını öpmüştür. bk. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 7/389; Halebî, *İnsânü'l-uyûn*, 2/333; Makrîzî, *el-İmtâ'u'l-esmâ'*, 10/62.

¹⁰³ Vâkîdî, *Megâzî*, 1/100; İbn Sa'd, *Tabakâtü'l-kübrâ*, 2/149 ve 5/135; İbn Abdülber, *el-İstî'âb*, 570; Süheylî, *Ravzü'l-ünüf*, 4/246; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-ğâbe*, 870; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, 1/624; İbn Hacer, *el-İsâbe*, 7/268; İbn Seyyidünnâs, *U'yunu'l-eser*, 2/278; Makrîzî, *el-İmtâ'u'l-esmâ'*, 2/45; Şâmî, *Sübülü'l-hüda ve'r-reşâd*, 6/331; Halebî, *İnsânü'l-uyûn*, 2/332-333.

¹⁰⁴ Söz konusu şakada Abdullah, üşümelerini gidermek ve yemek pişirmek için yakılan bir ateşin üzerinden orada bulunanların atlayamayacaklarını ima etmiş, birliktekiler ateş üzerinden atlamaya kalkışınca: "Durun ne yapıyorsunuz? Ben sadece bir şaka yapıp biraz gülmek istedim." diyerek onlara engel olmuştur. bk. Vâkîdî, *Megâzî*, 1/100; İbn Hişâm, *es-Sîre*, 4/286-287; İbn Sa'd, *Tabakâtü'l-kübrâ*, 2/149 ve 5/135; Süheylî, *Ravzü'l-ünüf*, 4/246; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-ğâbe*, 870; İbn Seyyidünnâs, *U'yunu'l-eser*, 2/278; Makrîzî, *el-İmtâ'u'l-esmâ'*, 2/45; Şâmî, *Sübülü'l-hüda ve'r-reşâd*, 6/331; Halebî, *İnsânü'l-uyûn*, 2/333.

¹⁰⁵ Buhârî, "*Megâzî*", 8; Tirmizî, "*Siyer*", 3; Bu ikamet, şehitlerin defni ve zaferin pekiştirilmesi için olduğu söylenir. bk. Mustafa Ağırman, *Hz. Peygamber'in Savaş Stratejisi* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1992), 175.

¹⁰⁶ İbn Hişâm, *es-Sîre*, 4/287; Vâkîdî, *Megâzî*, 1/100; İbn Sa'd, *Tabakâtü'l-kübrâ*, 5/201; Belâzürî, *Ensâb*, 1/382; Şâmî, *Sübülü'l-hüda ve'r-reşâd*, 6/332; Halebî, *İnsânü'l-uyûn*, 2/332.

dönemlerinde de görev verildiği görülmektedir.¹⁰⁷ Neredeyse tüm valiler ve komutanlar bu sebeple görevlerinde bırakılmışlardır. Yaşadığı dönemde cömert, aynı zamanda herkes tarafından sevilen ve övülen biri olan¹⁰⁸ Alkame b. Mücezziz de onlardan biridir. Alkame, Hz. Ömer zamanında Yermük Savaşı'na ve Filistin'in fethine komutanlardan biri olarak katılmıştır. Hz. Ömer döneminde Câbiye¹⁰⁹ toplantısına katıldığı da bildirilen Alkame,¹¹⁰ 20/640-641 yılında şehit olarak vefat etmiştir.¹¹¹

Şehit olduğu hadiseye gelince, Hz. Ömer Alkame b. Mücezziz komutasında bir filoyu Habeşistan taraflarına göndermişti. Fakat sefer esnasında bu filo bir fırtınaya yakalanmış ve askerlerin tamamı bu fırtınada şehit düşmüştür.¹¹² Şehit düşen askerlerin acısı sebebiyle mersiyeler söylendiği ve Cevvâs el-Uzrî'nin de mersiye söyleyenlerden biri olduğu bildirilmiştir.¹¹³ Ya'kübî, (ö. 292/905) Alkame b. Mücezziz'in bu seferinin Bizans üzerine yapıldığını, sefere yaklaşık yirmi gemi ile çıktığını ve tüm ordunun şehit düştüğünü kaydetmektedir. Hatta bu seferden sonra Hz. Ömer'in, deniz seferine bir daha adam göndermemeye and içtiğini de ilave etmiştir.¹¹⁴

Alkame b. Mücezziz'in korsanlar üzerine yürümesi, Müslümanların kendi imkânlarıyla yaptıkları İslâm tarihindeki ilk denizcilik faaliyetlerinden biri olarak bilinmektedir. Kaynaklarda o güne kadar "Eyle seferi dışında" kendi imkânlarıyla yapılan deniz operasyonu ile ilgili bir bilgi bulunmamaktadır. Bu sebeple Alkame'nin seferiyle ilgili olarak bindiği geminin veya gemilerin nereden geldiği

¹⁰⁷ Ebû Amr b. Halife eş-Şeybânî el-Basrî Halife b. Hayyât, *Kitâbü't-Tabakât*, thk. Ekrem Ziyâ 'Umerî (Bağdâd: Matbaatü'l-Ânî, 1967), 133; Taberî, *Târîhu'r-rusûl*, 3/427; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/264 ve 449; Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, thk. Şuayb el-Arnaût (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1982), 1/263.

¹⁰⁸ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 7/277.

¹⁰⁹ Mercü's-Suffer yakınlarında Şam'a bağlı bir kasabadır. bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 2/91.

¹¹⁰ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 3/290; İbn Hacer, *el-İsâbe*, 7/269; Ziriklî, *el-A'lâm*, 4/248.

¹¹¹ Ziriklî, *el-A'lâm*, 4/248.

¹¹² İbnü'l-Kelbî, *Cemheretü'n-neseb*, 159; Ziriklî, *el-A'lâm*, 4/248. Bu seferin tıpkı Hz. Peygamber döneminde olduğu gibi korsanlar üzerine düzenlendiği de ifade edilmiştir. bk. Hamîdullah, *İslâm Peygamberi*, 1442.

¹¹³ İbnü'l-Kelbî, *Cemheretü'n-neseb*, 159-160; İbn Sa'd, *Tabakâtü'l-kübrâ*, 5/135-136; Taberî, *Târîhu'r-rusûl*, 4/112; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-ğâbe*, 870; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 3/290; İbn Hacer, *el-İsâbe*, 7/269; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 7/277; İbn Seyyidünnâs, *U'yunu'l-eser*, 2/278.

¹¹⁴ Ya'kübî, *Târîhu'l-Ya'kübî*, 2/155-156; Taberî, *Târîhu'r-rusûl*, 4/112; İbn Hacer, *el-İsâbe*, 7/269.

hakkında da bir bilgiye yer verilmemektedir. 300 askeri taşıyan gemi adedi bir tane miydi? Yoksa birkaç parçadan oluşan küçük bir filo muydu? Bu konuda da bir bilgi bulunmamaktadır. Bunun yanında o dönemde Müslümanların sahip oldukları bir tersane bilgisi de kaynaklarda zikredilmemektedir. Dolayısıyla deniz yoluyla fetihlere Hz. Osman zamanına kadar beklenmesi bu bilgi eksikliğini doğrular niteliktedir.

Müslümanların henüz bir savaş gemisine ve bir tersaneye sahip olmadıkları bir dönemde, Mekke yakınlarındaki Şuaybe, Habeşli tâcirlerin uğrak limanıydı. Bu sebeple Habeşistan'a hicret esnasında, Habeş ticaret gemilerinin kiralandığı gibi bu olayda da gemi veya gemilerin kiralanma fikri akla gelmektedir. Yine Habeşistan'a hicret edenlerin Medine'ye dönüş yolunda iki küçük gemiye bindikleri ve sayılarının yaklaşık 70 ile 100 arasında olduğu düşünüldüğünde Alkame'nin birliğinin aynı tip gemilerle sefere çıktığı varsayılan gemi sayısının da 5 ya da 6 olma ihtimali kuvvet kazanmaktadır.

O yıllarda Müslümanlar adına bir deniz kuvvetinden ya da bir donanmanın varlığından bahsetmek için henüz vakit çok erkendi. Ancak yaşanan bu olayda, daha o dönemde Müslümanların komutasında deniz ulaşım araçlarıyla bir askerî hareket söz konusu olduğu anlaşılmaktadır. Gerçek şu ki, mahiyetini ve keyfiyetini bilememekle birlikte İslâm tarihinde deniz seferi olarak kayıtlara geçmiş böyle ilk deniz harekâtı yapılmıştır. Öyle ki haklarında şikâyet bulunan korsanlar, bu İslâm deniz filosunun karşısına çıkma cesareti dahi gösterememiştir.¹¹⁵

2. Hulefâ-yi Râşidîn Dönemi (11-41/632-661)

Hz. Peygamber'in vefatından sonra Hulefâ-yi Râşidîn, İslâm'ın yayılması için çok çaba göstermiş, onların bu gayretleri sayesinde çeyrek asırlık zaman diliminde İslâm Devleti'nin sınırları, Afrika'nın kuzeyinden Mâverâünnehir'e kadar genişlemiş ve İslâm dini, bu coğrafyada hayat bulmuştur. Karadan yapılan seferlere ek olarak İslâm donanmasının da deniz seferleriyle destek olması, özellikle Orta ve Doğu Akdeniz'i yarım asırlık bir zaman içerisinde Müslüman gölü haline getirmiş, bir yandan da Çin ve Hindistan'la ticarî anlamda ilişkiler kurulmuştur.

¹¹⁵ İbn Hişâm, *es-Sîre*, 4/287; Halebî, *İnsânü'l-'uyûn*, 2/332.

2.1. Alâ b. Hadramî'nin Deniz Yoluyla İran'a Sefer Düzenlemesi

Hız. Ebû Bekir, Resûlullah'ın vefatından sonra ilk halife olarak göreve başlamış ve karşılaştığı ilk problem Ridde hadisesi olmuştu. Henüz Müslüman olmuş ve İslâm'ın özünü benimseyememiş Hicaz bölgesinin dışındaki kabileler, Hız. Peygamber'in vefat haberini alınca, İslâm dininden dönmüşlerdi. Yeni halife, bu hareketin daha da vahim bir durum almaması için bir takım önlemler almak zorunda kalmış; İkrime b. Ebû Cehil, Hâlid b. Saîd ve Amr b. el-Âs gibi komutanları dinden dönenlerle mücadele etmeleri için görevlendirmiş, Alâ b. Hadramî'yi de bu sebeple Bahreyn'e göndermişti.¹¹⁶ Bahreyn, tarihin çeşitli dönemlerinde Safevîlerin, Osmanlıların ve bazı Avrupalı devletlerin sahip olduğu¹¹⁷ 11 adadan oluşan ve toplam yüzölçümü 575 km² olan, Hindistan, Basra ve Umân arasında¹¹⁸ sahilde yer alan topraklara denilmekteydi.¹¹⁹

Hız. Peygamber döneminde, Bahreyn'de Münzir b. Sâvâ'nın valilik görevini yürüttüğü, 8/629 yılında Hız. Peygamber'in davetine icabet edip Müslüman olduğu,¹²⁰ Hız. Peygamber'den kısa bir süre sonra vefat ettiği ve o öldükten sonra Bahreyn halkının dinden döndüğü¹²¹ bildirilmiştir. Dinden dönen bölge halkı karşısında Alâ b. Hadramî, büyük zaferler elde etmişti. Hız. Ömer zamanında Sa'd b. Ebû Vakkâs'ın Kâdisiye Savaşı'nda elde ettiği zafer, bir başarıydı ve diğer bütün başarıları gölgede bırakmıştı. Bu sebeple dikkatler Sa'd b. Ebû Vakkâs'ın üzerinde toplanınca, aralarında Alâ b. Hadramî'nin de bulunduğu birçok komutan geri planda kaldığını düşünmüştü.¹²² Dolayısıyla Alâ, inisiyatif kullanmış ve Hız. Ömer'den izin almadan İran üzerine denizden ikinci bir cephe açmıştı.¹²³ Alâ b. Hadramî'nin İslâm'da ilk deniz savaşına çıkan kişi olduğu¹²⁴ bildirilse de Hız. Peygamber

¹¹⁶ Halife b. Hayyât, *Târîhu Halîfe*, 116; Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 111; Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, 2/17; Taberî, *Târîhu'r-rusûl*, 3/249; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/346.

¹¹⁷ Geniş bilgi için bk. Mahmûd Şâkir, *Bahreyn* (Beyrût: Mektebû'l-İslâmî, 1981), 171-177.

¹¹⁸ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 1/347.

¹¹⁹ Mahmûd Şâkir, *Bahreyn* (Beyrût: Mektebû'l-İslâmî, 1981), 163.

¹²⁰ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 107.

¹²¹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 1/349; Makrîzî, *el-İmtâ'u'l-esmâ'*, 6/327.

¹²² Muhsin, "el-Bahriyyetü'l-İslâmiyye", 193.

¹²³ Taberî, *Târîhu'r-rusûl*, 4/80; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/538; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 19/159; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 7/195; Makrîzî, *el-İmtâ'u'l-esmâ'*, 7/84.

¹²⁴ 'Allâf, "es-Süfün ve'l-merâkib", 62.

döneminde her ne kadar bir çarpışma olmasa da ilk sefere çıkan kişinin Alkame b. Mücezziz olduğu bilinmektedir.¹²⁵

İranlıların, Sâsânî İmparatorluğunun sınırlarını koruma gayreti, Hindistan, Seylan, Arap Yarımadası ve Irak ile ticaret yapmak için Basra Körfezi'nde -Sâbur Limanı'nda- Körfez halkının katılımıyla güçlü bir filo kurma çabası¹²⁶ ve Körfez'in güneyindeki hükümet valisinin, Araplardan intikam almak için Sâbur'dan Bahreyn'e bir filo göndermesi bu ikinci cephenin sebebi olarak gösterilmiştir.¹²⁷ Bunun üzerine Alâ b. Hadramî ve 12 bin kişiden oluşan askerleri¹²⁸ deniz yoluyla Bahreyn'den İran topraklarına geçerek İstahr'da¹²⁹ kıyıya çıkmış, karşılarında Hirbiz adında bir komutanın bulunduğu İran ordusunu bulmuşlardı.¹³⁰

Müslümanların etrafı, İranlılar tarafından kuşatılmış İslâm ordusunun kaçış hattı kopmuş, yapılan şiddetli çarpışmada Alâ b. Hadramî'nin komutanları dâhil çok sayıda asker şehit düşmüştü. Müslümanların, o tarihlerde denizlerde operasyonel anlamda yeterli tecrübeye sahip olmamaları, buna bağlı olarak askerî lojistikten mahrum kalmaları İslâm ordusu için büyük bir facianın kapısını aralamıştı. Ancak olup bitenden haberdar olan Hz. Ömer, Utbe b. Gazvân'a acilen haber göndererek büyük bir ordu hazırlamasını, telef olup gitmeden önce İran topraklarına geçerek Müslümanların imdadına yetişip onları büyük bir felaketten kurtarmasını emretmişti.¹³¹ Böylece Hz. Ömer'in zamanında tedbir olarak Utbe'yi uyarması, yine Utbe b. Gazvân'ın kendisine yapılan uyarı sonrası atik davranması, Müslümanların bu hadisede yaşayabileceği büyük bir felaketi önlemiştir.¹³²

¹²⁵ Vâkîdî, *Megâzî*, 1/100; İbn Sa'd, *Tabakâtü'l-kübrâ*, 2/149; Belâzürî, *Ensâb*, 1/382; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 17/248; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 1/623; Makrîzî, *el-İmtâ'u'l-esmâ'*, 2/45.

¹²⁶ Cevâd Ali, *el-Mufasssal fî Târîhi'l-'Arab*, 2/639.

¹²⁷ Cevâd Ali, *el-Mufasssal fî Târîhi'l-'Arab*, 2/639. Cevâd Ali, Sâbûr Limanı'nın İran fetihlerinde Müslümanlara zorluklar çıkardığını bu sebeple buraya Tağlîb, Abdülkays, Bekir b. Vâil kabilelerinden insanların yerleştirdiğini bildirmiştir. bk. Cevâd Ali, *el-Mufasssal fî Târîhi'l-'Arab*, 2/639.

¹²⁸ 'Allâf, "es-Süfün ve'l-merâkib", 62.

¹²⁹ İran topraklarında bulunan, binaları taş ve topraktan yapılmış en eski ve en meşhur şehirdir. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 1/211; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 7/195; Kürd Ali, *Hutatü's-Şâm*, 5/34.

¹³⁰ Taberî, *Târîhu'r-rusül*, 4/80; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/538; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 19/160.

¹³¹ Taberî, *Târîhu'r-rusül*, 4/51; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/361; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 19/160; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 7/195.

¹³² Taberî, *Târîhu'r-rusül*, 4/81-82; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/362; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 7/196; Makrîzî, *el-İmtâ'u'l-esmâ'*, 7/84.

2.2. Mısır'ın Fethi

Mısır b. Beysar¹³³ b. Eynem b. Hâm b. Nûh ile isimlendirilen Mısır, Amr b. el-Âs tarafından fethedilmiştir.¹³⁴ Akdeniz'in güneyinde İskenderiye'den başlayıp Nûbe topraklarına kadar uzanıp Kızıldeniz'de son bulan, buradan Sînâ Yarımadası ve Berkâ'ya¹³⁵ varan sınırlarıyla¹³⁶ var olduğu sürece egemen güçlerin hedefi haline gelen Mısır, tarihi süreç içerisinde sahip olduğu zenginlikler sebebiyle bu güçler tarafından ele geçirilme arzusuyla daima mücadele alanı olmuştur. Firavunlar ve Roma İmparatorluğu'ndan sonra son olarak Müslümanlar tarafından 20/640 yılında Halife Ömer zamanında Amr b. el-Âs tarafından fethedilen Mısır, o tarihten bu yana Müslümanlara ev sahipliği yapmaktadır.¹³⁷

Müslümanların İslâm'dan sonra Mısır'la ilk resmi temasının Hz. Peygamber'in Mısır meliki Mukavkis'a davet mektubu ile gerçekleştiğini bildirmektedir.¹³⁸ Ancak şunu belirtmek gerekir ki ticaretle uğraşan bir toplumun o dönemde Yemen ve Suriye ile ticarî ilişkilerde bulunurken Mısır'ı tanımaması, Bizans ve Sâsânî imparatorluğu ile ticaret yaparken Mısır ile ticarî ilişki kurmaması akla pek uygun düşmemektedir. Nübüvvetten önce Hz. Peygamber'in bile kuzey ve güney yönlü birkaç ticarî seferi düşünüldüğünde bu fikir daha da mantıklı hale gelmektedir. Zira Amr b. el-Âs'ın Habeşistan Necâşî'si ile dostane ilişkilerinin varlığı bilinmektedir.¹³⁹ Yine, Hz. Peygamber'in Necâşî'ye gönderdiği mektubunda kendisini Ümmü Habîbe ile nikâhlanmasını istemesi, Hz. Peygamber ve Necâşî

¹³³ Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî eş-Şâfiî es-Suyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhîm (Mısır: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-'Arabiyye, 1967), 1/31.

¹³⁴ Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. İshâk b. İbrâhîm Hemedânî, *Kitâbü'l-Büldân*, thk. Yûsuf el-Hâdî (Beyrût: 'Âlemü'l-Kütüb, 1996), 115; Suyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, 1/23.

¹³⁵ İskenderiye ve İfrîkiye arasında geniş araziye sahip, bol meyve bahçeleri ve köyleri olan yerleşim yeridir. bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 1/388-389.

¹³⁶ Ebû İshâk İbrâhîm b. Muhammed el-Fârisî 'Aliye 'Abdüssemî el-İstahrî, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik* (Beyrût: Dâru Sâdır, 2004), 48; İbn Havkal, *Süretü'l-arz*, 126; Suyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, 1/23.

¹³⁷ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 5/137; Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. İzârî el-Merrâküşî İbn İzârî, *el-Beyânü'l-muğrib fi ahbâri mülûki'l-Endelüs ve'l-Mağrib*, thk. Levi Provençal - C. S. Colin (Beyrût-Lübnân: Dâru's-Sekâfe, 1983), 1/8.

¹³⁸ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısır ve'l-Mağrib*, 1/64-65; Taberî, *Târihu'r-rusül*, 2/645-646; Suyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, 1/97.

¹³⁹ Taberî, *Târihu'r-rusül*, 3/32; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 2/380-381; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 1/676; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, 2/188; Halebî, *İnsânü'l-uyûn*, 1/359.

arasında bir dostluğa ve tanışmaya işaret etmektedir.¹⁴⁰ Arap ve Kıptî halkları arasındaki akrabalık bağı da¹⁴¹ göz önüne alındığında, Müslümanların Mısır hakkında ön bilgiye sahip olduğu fikri makul görünmektedir.¹⁴² Hz. Peygamber'in bu girişiminden sonra iki devlet arasındaki ikili ilişkinin Hz. Ebû Bekir zamanında bir anlaşma ile kurulduğu söz konusudur ki bu anlaşmanın ticarî ilişkileri güven altına almak gayesiyle yapıldığı ifade edilmiştir.¹⁴³

Bizans İmparatorluğu'nun tahıl ambarı olması yanında önemli ticarî limanlara ve tersanelere sahip olması, Hicaz bölgesine yakınlığı, Kuzey Afrika fethini kolaylaştıracak stratejik konumu, Mısır'ı önemli kılan vasıflar arasında zikredilmiştir.¹⁴⁴ Rivayete göre Şam fetihleri esnasında Amr b. el-Âs, Hz. Ömer'in Câbiye'de bulunduğu bir sırada fırsat kollayarak Hz. Ömer'le görüşmüş ve onu Mısır fethine ikna etmeye çalışmıştı.¹⁴⁵ Amr, Hz. Ömer'e Mısır'ı cahiliye zamanından tanıdığını, bölgenin yollarını bildiğini, halkının savaştı olmadığını ve orada olan zenginlikler hakkında bilgi sahibi olduğunu anlatmıştı.¹⁴⁶ Amr, bunlara Suriye'nin çeşitli bölgelerindeki Bizans lejyonlarının deniz yoluyla Mısır'a kaymasını, bu birliklerin güçlerini toplayıp Suriye'ye donanmayla yeniden saldırmaları riskini de ilave etmişti.¹⁴⁷ Çünkü İslâm orduları Suriye topraklarına girmeğe başladıktan sonra Suriye'de bulunan ünlü Bizans komutanı Artabon, burada oturup Müslümanlara karşı koymayı ve onlarla mücadele etmeyi, sadece zaman kaybı ve boş bir çaba olarak görmüş, bu mücadeleyi bırakarak elinde bulunan kuvvetlerle birlikte bir filoyla Mısır'a geçmişti. İbrahim el-'Adevî, Artabon'un kendine bağlı birliklerle denizden Mısır'a geçerken, Kudüs piskoposunun şehri teslim etmek için ısrarla halifeyi davet

¹⁴⁰ Taberî, *Târîhu'r-rusül*, 3/165; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 2/119-120.

¹⁴¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 7/214. Berberlerin nesebi hakkında ihtilaf edilmiştir. Bazıları onların Gassânîlerden olduklarını iddia ederken bazıları Kays-Aylanlı olduklarını söylemiştir. bk. Mes'ûdî, *Mürücü'z-zeheb*, 2/112.

¹⁴² Hatta bu konuda Amr b. el-Âs'ın, Mısırlı bir rahiple yerel bir kutlama merasimine katıldığı hakkında bilgi verilir. bk. İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısır ve'l-Mağrib*, 1/76.

¹⁴³ Nadir Özkuyumcu, *Mısır ve Kuzey Afrika'nın Müslümanlar Tarafından Fethi* (Manisa: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2007), 16.

¹⁴⁴ Lapidus, *İslâm Toplumları tarihi*, 1/81.

¹⁴⁵ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısır ve'l-Mağrib*, 1/80-81; Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, 2/38; Suyûtî, *Hüsnu'l-muhâdara*, 1/106.

¹⁴⁶ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısır ve'l-Mağrib*, 1/76 ve 81; Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, 2/38; Kelâî, *el-İktifâ*, 4/5; Suyûtî, *Hüsnu'l-muhâdara*, 1/94-95.

¹⁴⁷ 'Adevî, *el-İmparatoriyyetü'l-Bizantiyye ve'd-Devletü'l-İslâmiyye*, 45.

etmesini, halife gelene kadar Müslümanları bekletmesini, Artabon'un deniz yoluyla Mısır'a geçmesi için bir zaman kazanma taktiği olarak değerlendirmiştir.¹⁴⁸

Mısır fethine 19/640 yılında başlandığı ifade edilmiştir. Sahil yolunu takip eden Amr, sırasıyla deniz kıyısındaki Remle,¹⁴⁹ Yebnâ,¹⁵⁰ Askalân,¹⁵¹ Gazze¹⁵² ve Şam'ın son toprak parçası olan Refah yolunu takip ederek Mısır'a ulaşmıştır.¹⁵³ Amr b. el-Âs Mısır'da önce el-Arîş'e,¹⁵⁴ sonra el-Fermâ¹⁵⁵ ardından Fustat'a girmiştir.¹⁵⁶ el-Fermâ ve el-Arîş'in, tıpkı Suriye'deki Akkâ ve Sûr gibi Mısır'ın sahil ve liman kentleri olduğu bildirilmiştir.¹⁵⁷

Taberî, Mısır fethi esnasında 20/641 yılında Mısır'a karadan giren Amr'a mukabil deniz yoluyla giren ilk Müslüman komutanın, denizcilerin önderi kabul edilen Abdullah b. Kays olduğunu bildirmektedir.¹⁵⁸ Taberî, Abdullah b. Kays'ın ismini zikrettikten hemen sonra denizden Mısır'a giren ilk komutanın Meysere b. Mesrûk el-Absî olduğunu ifade eden bir rivayete de yer vermiştir.¹⁵⁹ Ancak rivayetler arasında bir değerlendirme yapabilecek herhangi bir bilgi vermemiştir. Abdullah b. Kays'ın, İslâmın başlangıcındaki donanma komutanlarından¹⁶⁰ olduğu ve İslâm Donanması'nı ortaya çıkış ve gelişme döneminde komuta eden denizcilik konusundaki en bilgili kişi¹⁶¹ olduğu söylenmiştir. Hz. Ömer zamanında da sahil

¹⁴⁸ 'Adevî, *el-İmparatoriyyetü'l-Bizantiyye ve'd-Devletü'l-İslâmiyye*, 45.

¹⁴⁹ Filistinde büyük bir yerleşim yeridir. bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 3/69.

¹⁵⁰ Abdullah b. Sa'd b Ebû Serh ve Ebû Hüreyre gibi sahâbenin kabirlerinin bulunduğu Remle yakınlarında bir köydür. bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 5/428.

¹⁵¹ Şam topraklarında, sahilde Gazze ve Cibrayn arasında bulunan Filistine bağlı bir köydür. bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 4/122.

¹⁵² Şam'ın güneyinde, sahilde Mısır'a bağlı bir köydür. bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 4/202.

¹⁵³ Ya'kûbî, *el-Büldân*, 168; İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, 83.

¹⁵⁴ Akdeniz sahilinde etrafı kumluk olan, Mısır'a Şam tarafından girildiğinde karşılaşılan ilk yerleşim birimidir. bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 4/113.

¹⁵⁵ Mısır'da sahil üzerinde, etrafı bataklıkla çevrili, topraklarının verimli olmayışı ve beldeye yağmur suyundan başka su bulunmayışı sebebiyle ziraat yapılamayan bir köydür. İskenderiye ile birlikte İskender tarafından kurulmuş ilk kardeş şehir olarak bilinirler. bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 4/255-256.

¹⁵⁶ Belâzürî, *Fütühu'l-büldân*, 298.

¹⁵⁷ İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, 255.

¹⁵⁸ Taberî, *Târîhu'r-rusûl*, 4/112.

¹⁵⁹ Taberî, *Târîhu'r-rusûl*, 4/112; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 4/294-295.

¹⁶⁰ Ziriklî, *el-A'lâm*, 4/114.

¹⁶¹ Bessâm el-'Aselî, *Fennü'l-harbi'l-İslâm fî 'uhûdi'l-Hulefâi'r-Râşidîn ve'l-Ümeviyyîn 'amelîyyâtü'ş-şimâliyye ve'ş-şarkîyye ve'l-bahriyye* (Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1988), 1/196.

güvenliğinden sorumlu komutan olan Abdullah b. Kays'ın, kanaatimizce deniz yoluyla Mısır'a ilk giren komutan olmasının ihtimali daha yüksektir.

Mısır topraklarının fethinde, Babilon'dan önce Ümmü Düneyn¹⁶² fethedilmiştir. Öncelikle Ümmü Düneyn'in fethedilmesi askerî bir stratejiyi gerektirmektedir. Çünkü Ümmü Düneyn, Nil'in kıyısında bulunan bir liman kentiydi. Babilon seferinde, Nil tarafından gemilerle Bizans destek birliklerinin gelmesi kuvvetle muhtemeldi. Bu sebeple Babilon fethi öncesinde buranın fethi elzemdi ve bu noktada gereken yapılarak önce Ümmü Düneyn fethedilmiştir.¹⁶³

Daha sonra Halife Ömer, Mısır'da bulunan askerî kuvvetlerini tüm kıyılara yerleştirmiş ve Herakleios'un Mısır'ı ve Şam'ı deniz yoluyla yeniden işgaline karşı savunma hattı kurmuştu.¹⁶⁴ Çünkü Mısır, kuzeyinde Akdeniz, doğusunda ise Kızıldeniz'le çevriliydi.

Bizans'ın farklı ırklardan oluşan ahalisinin yaşamsal faaliyetlerini sürdürebilmesinde Mısır ve Tunus'tan gelen buğdayın büyük katkısının olduğu belirtilmiştir.¹⁶⁵ Bir bakıma Kostantiniye'yi Mısır'ın buğdayı ayakta tutuyordu. Yıllık ithalatı 11 milyon kile (4,4 milyon ton) tutan miktarın parasal değeri o tarihlerde 80 bin altın etmekteydi. Her yıl Eylül ayından önce bu buğday İskenderiye'ye getirilerek oradan da Bizans'ın başkentine gemilerle sevk ediliyordu. Denizden yapılan bu sevkiyatın yılda 3 kez gerçekleştiği ve Bizans devletinin sürekliliğinin bu gelişmiş ekonomiye bağlı olduğu bildirilmiştir.¹⁶⁶ Bu gelişmiş ekonomiye M 7. yy. ortalarında Müslümanlar tarafından son verilmiştir.¹⁶⁷

¹⁶² Fustat ve Nil Nehri arasında yer alan bir köydür. bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 1/251.

¹⁶³ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısır ve'l-Mağrib*, 1/87; Özkuyumcu, *Mısır ve Kuzey Afrika'nın Müslümanlar tarafından Fethi*, 26-27.

¹⁶⁴ Taberî, *Târîhu'r-rusûl*, 4/111-112.

¹⁶⁵ Archibald, *el-Kuvvâ'l-bahriyye ve't-ticâre*, 14; Grzegorz Leopold Seidler, *Bizans Siyasal Düşüncesi*, çev. Mete Tunçay (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1980), 4.

¹⁶⁶ Seidler, *Bizans Siyasal Düşüncesi*, 4; McHugo, *Arapların Kısa Tarihi*, 19.

¹⁶⁷ Seidler, *Bizans Siyasal Düşüncesi*, 8.

2.3. Amr b. el-Âs'ın Kanal Açma Faaliyeti

Berkâ ile Eyle arasında yer alan Mısır, geniş ve mümbît arazisiyle bir hazineden daha kıymetli kabul edilmiştir.¹⁶⁸ Bu sebeple Mısır'a hâkim olan güçler, Mısır'ın zenginliklerini kendi ülkelerine taşımak için çeşitli yollar denemişlerdir. Bu tür denemeler MÖ 2000'li yıllara kadar gitmektedir. MÖ 2000-1788 yılları arasında Bülbeys'in yukarısında açılan bir kanal, Nil Nehri ile Kızıldeniz'i birbirine bağlamıştı. Antik Mısır krallarından Titus tarafından açılan, Meks şehri ve kahire arasında kalan ve Süveyş kanalının da öncüsü sayılan bu kanal, İslâm fetihlerinin Kuzey Afrika topraklarına geçmesiyle birlikte ihtiyaca binaen, Halife Ömer zamanında tekrar açılmış, Ümit Burnu'nun keşfine kadar kullanılmıştır.¹⁶⁹ MÖ 6. yüzyılda İran'da hüküm süren Ahamenişlilerin, Mısır ve Sind ticaretini geliştirmek ve kontrol etmek maksadıyla kanalı aktif hale getirmeleri,¹⁷⁰ Hz. Peygamber'in doğumundan yaklaşık 4 yüz yıl kadar önce İskender tarafından aynı kanalın tekrar açılması,¹⁷¹ Emevîler ve Abbâsîler zamanında zaman zaman kazılması, bu kanalın insanlar tarafından bilindiğini ve ihtiyaç hâsıl olduğunda tekrar tekrar açıldığını¹⁷² akla getirmektedir.

Roma ve Yunanlıların, gemilerini Kızıldeniz'e gönderip Afrika'nın Doğu kıyılarına ulaştıklarında, Nil Nehri ile Kızıldeniz'i birbirine bağlamak için bir kanal kazdıkları kaynaklarda yer almıştır. Bu konuda İskender'in, Mısır'dan Hindistan'a deniz yolu bakımından büyük bir projeye sahip olduğu ve döneminde en büyük donanmayı Arap körfezine indirdiği belirtilmiştir.¹⁷³

Rivayete göre Hz. Ömer'in halifeliği zamanında 21/642 veya 23/644 yılında¹⁷⁴ Medine'de meydana gelen kıtlıkta halk çok büyük sıkıntılara maruz

¹⁶⁸ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 5/137.

¹⁶⁹ Takıyyüddîn Ahmed b. Alî b. Abdilkâdir b. Muhammed el-Makrîzî, *Kitâbü'l-Mevâ'iz ve'l-i'tibâr bi-zikri'l-hıtat ve'l-âsâr*, thk. Halîl Mansûr (Beyrût-Lübnân: Dâru'l Kütübi'l-İlmiyye, 1998), 1/135 ve 3/251; Philip K. Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, çev. Salih Tuğ (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1980), 1/58-59.

¹⁷⁰ Pasha Ak, "Arabs and Euro-Asian maritime contacts", *Journal of Historical Archaeology and Anthropological Sciences* 3/3 (2018), 419.

¹⁷¹ Makrîzî, *el-Hıtatü'l-Makrîziyye*, 1/135.

¹⁷² Wilhelm Heyd, *Yakın Doğu Ticaret Tarihi*, çev. Enver Ziya Karal (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2000), 46-47.

¹⁷³ Cevâd Ali, *el-Mufasssal fî Târîhi'l-'Arab*, 7/267.

¹⁷⁴ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 2/386.

kalmıştı. Halife Ömer, Mısır’da bulunan Amr’a bir mektup yazmış, Mısır haracının fazlasının Medine’ye gönderilmesini istemişti. Mektubuna Allah’ın kulu müminlerin emiri Ömer’den Amr b. el-Âs’a diyerek başlamış ve: “Ey Amr, biliyorum ki sen, ailen ve yanındaki arkadaşlarının karnı toktur. Bilmem benim ve yanımdakilerin helak olmasını umursar mısınız? İnsanlara yardım et.” demiş ve bu yardım sözünü üç kez tekrarlamıştı.¹⁷⁵

Cevabında Amr b. el-Âs Hz. Ömer’e: “Emrin olur ey müminlerin emiri, sana başı Medine’de sonu Mısır’da olan bir kervan gönderiyorum.” demiş ve gerçekten de Amr, kinaye olarak bahsettiği kervanın büyüklüğünü aratmayacak bir kervanla Mısır haracının fazla olan hububat ve zeytinyağından müteşekkil kısmını Medine’ye yollamıştır.¹⁷⁶

Medine’ye gelen kervandaki ürünler, Medine halkına ve çevre yerleşim birimlerine hiç ayırım yapılmaksızın bolca dağıtılmış, Abdurrahman b. Avf, Zübeyr b. Avvâm ve Sa’d b. Ebû Vakkâs, dağıtım işinin başında bulunan görevliler arasında zikredilmiştir. Kıtlik öyle bir hal almıştır ki kervanın yükünü taşıyan develer dahi kesilerek etleri tüm evlere dağıtılmıştır. Bu manzarayı gören Hz. Ömer, Allah’a hamd etmiş,¹⁷⁷ daha sonra bir heyetle Mısır’dan gelen Amr b. el-Âs’a şöyle demişti:

“Ey Amr, Allah hayır ve rızık bakımından çok zengin olan Mısır’ın fethini Müslümanlara nasip etti. İki mukaddes mescidin ehline olan lütfundan dolayı kıtlık atlatıldı. Nil’den denize açılan bir kanal kazmak, Mekke ve Medine’ye karayoluyla erzak taşımaktan daha kolaydır. Şayet siz yükü deve sırtında taşırsanız bu sizin için kolay olmayacağı gibi biz de arzu ettiğimize ulaşmış olmayacağız. Şimdi sen ve arkadaşların gidin ve adil bir karar alana kadar bu konuyu aranızda istişare ediniz.”¹⁷⁸

Medine’den ayrılıp Mısır’a dönen Amr, konuyu önceden bilen Mısır’ın önde gelenleriyle görüşerek bu mesele hakkındaki fikirlerini sormuştu. İstişare heyetinde

¹⁷⁵ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısır ve'l-Mağrib*, 1/218; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 19/207; Suyûtî, *Hüsni'l-muhâdara*, 1/156.

¹⁷⁶ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 303-304; İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısır ve'l-Mağrib*, 1/219; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 19/207; Suyûtî, *Hüsni'l-muhâdara*, 1/156.

¹⁷⁷ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısır ve'l-Mağrib*, 1/219; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 19/207.

¹⁷⁸ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısır ve'l-Mağrib*, 1/219; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 19/207-208; Suyûtî, *Hüsni'l-muhâdara*, 1/157.

bulunanlar: “Bu iş, hem adalet hem de gerçekleşmesi itibariyle uygun değildir. Bu işin sonunda Mısır’ın ve halkının zarar görmesinden endişeliyiz.” diyerek cevap vermişti.¹⁷⁹ Amr, Mısır’daki istişareden sonra Halife Ömer’in yanına dönüp istişare neticesini kendisine aktarmadan önce Hz. Ömer gülerek ona:

“Canım elinde olan Allah’a yemin ederim ki, kanal kazman konusunda emrettiğim şeyi onlara söylediğinde sana arkadaşların ‘bu iş hem gerçekleşmesi hem de adalet bakımından uygun değildir. Bu işin sonunda Mısır’ın ve halkının zarar görmesinden endişeliyiz.’ dediklerini duyar gibim deyince Amr hayretler içerisinde: ‘Gerçekten ey müminlerin emiri, aynen dediğiniz gibi oldu.’ diye cevap vermişti.¹⁸⁰

Bunun üzerine Halife Ömer Amr’a: “Ey Amr, git ve Allah’ın izniyle onu yapana kadar benim emrim ve vekâletim senin üzerindedir.” demiş Amr da Hz. Ömer’in yanından ayrılarak kendisinden istenilen şeyi yapabilmek için adam toplamıştı. Gemilerin geçişine kadar yaklaşık bir yıl boyunca kanalı kazmış ve Nil’den Kulzüm’e su taşımış, böylece kanaldan kendisinden istenilen yiyeceği daha kolay ve daha çabuk bir yolla¹⁸¹ Mekke ve Medine’ye taşıyabilmişti.¹⁸² “Mü’minlerin Emîri Kanalı-Halîcû Emîri’l-Mü’minîn” diye anılan bu kanal,¹⁸³ Mekke-Medine ve Mısır arasındaki ulaşımı su yolu ile sağlamış ve bu ulaşım, Hz. Osman’ın şehit edilmesine kadar sürmüştü. Nil ve Kızıldeniz’i birbirine bağlayan 69 mil uzunluğundaki söz konusu bu kanalın 110/728 yılına kadar gezilebilir olduğu söylenmiştir.¹⁸⁴ Muâviye b. Ebû Süfyân, Yezîd b. Muâviye ve Abdülmelik b. Mervân zamanlarında da aktif olarak kullanıldığı söylenen¹⁸⁵ kanalda, Ömer b. Abdülaziz dönemine kadar taşımacılık yanında Mısır, Hicaz, Yemen ve Hindistan arasında deniz ticareti yapılmıştır. Kanalın M 9. asrın sonlarına kadar açık kaldığı fakat

¹⁷⁹ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısır ve’l-Mağrib*, 1/219; Nüveyrî, *Nihâyetü’l-ereb*, 19/208; Suyûtî, *Hüsnü’l-muhâdara*, 1/157.

¹⁸⁰ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısır ve’l-Mağrib*, 1/220; Nüveyrî, *Nihâyetü’l-ereb*, 19/208; Suyûtî, *Hüsnü’l-muhâdara*, 1/157.

¹⁸¹ Heyd, *Yakın Doğu Ticaret Tarihi*, 46-47.

¹⁸² Abdülmümin b. Abdülhak el-Bağdâdî Safiyyüddîn İbn Şemâil, *Merâsîdü’l-ıtlâ’ alâ esmâi’l-emkine ve’l-bekâ’* (Beyrût: Dâru’l-Cîyl, 1991), 1/479; Suyûtî, *Hüsnü’l-muhâdara*, 1/157; Mâhir, *el-Bahriyye fî Mısri’l-İslâmiyye*, 66. Altı ayda kazıldığı ve yedinci ayda taşımacılığa başlandığı da belirtilmiştir. bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu’cemü’l-büldân*, 2/386.

¹⁸³ Suyûtî, *Hüsnü’l-muhâdara*, 1/157; Mâhir, *el-Bahriyye fî Mısri’l-İslâmiyye*, 66. İnci kanalı diye de bilinir. bk. Makrîzî, *el-Hitâtü’l-Makrîziyye*, 3/249-252.

¹⁸⁴ ‘Abdülalîm, *el-Milâha ve ‘ulûmu’l-bihâr*, 76.

¹⁸⁵ Belâzürî, *Fütûhu’l-büldân*, 303-304; Makrîzî, *el-Hitâtü’l-Makrîziyye*, 1/135.

sonraki yıllarda kumla dolduğu ve zamanla timsah yatağı olduğu rivayet edilmiştir.¹⁸⁶ Fakat kanal açık olduğu sürece tüccarlar mallarını Mısır'a bu yolla götürmüş, oradan Nil Nehri vasıtasıyla Akdeniz Havzası'na taşımıştır.¹⁸⁷ Mü'minlerin Emîri Kanalı ile ilgili olarak Amr b. el-Âs'ın Hz. Ömer'e geldiği zaman ona:

“Ey Müminlerin Emîri, İslam'dan önce Mısırlı tüccarların bize gemilerle geldiğini biliyorsunuz. Biz Mısır'ı fethettik fakat o kanal şimdi kapanmış durumdadır. Bu vesileyle tüccarlar da ticareti bıraktılar. Şayet o kanalı tekrar açmak ve Hicaz'a gemilerle yiyecek taşımak istersen bunu gerçekleştirebilecek gemiler inşa et.”

dediği, Ömer'in de: “Evet” diyerek bunu gerçekleştirdiği belirtilmiştir.¹⁸⁸ Bu kanal işine Hz. Ömer'in olumlu baktığına dair şu ifade oldukça dikkat çekicidir. Amr'ın: “Başı Medine'de sonu Mısır'da olan bir kervanı denizden sana getirmenin bir yolunu bulmayı umuyorum.” ifadesine karşılık Ömer'in: “Eğer Ömer bunu başarabilseydi, Mısır'ı harap eder yine de Medine'ye yiyeceği taşırdı.”¹⁸⁹ dediği rivayet edilmiş, açılan bu kanal sayesinde Mısır, Hicaz, Yemen ve Hindistan arasındaki ticaretin hız kazandığı bildirilmiştir.¹⁹⁰

Amr b. el-Âs, bu gayretlerinden sonra Kızıldeniz'i Akdeniz'e bağlamak üzere bir kanal daha açılabileceğini Halife Ömer'e bildirmiş, fakat bu kez Halife, Bizans'a ait gemilerin hac vazifesini ifa edecek Müslüman hacı adaylarının gemilerine saldırı düzenleyebileceği endişesiyle bu fikre sıcak bakmamıştı. Çünkü Kuzey'den gelen Müslüman hacıların çoğu Mekke yolunda Şam üzerinde buluşmaktaydı. Bu şehir birçok yönden gelen önemli yolların birleştiği noktada bulunuyordu. Bunun için kuzey bölgelerden gelen hacılar orada birleşiyor, Mekke'ye kadar beraberce yolculuk

¹⁸⁶ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısır ve'l-Mağrib*, 1/220; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 19/208; Safiyyüddîn İbn Şemâil, *Merâsidü'l-ıtlâ' alâ esmâi'l-emkine ve'l-bekâ'*, 1/479; Suyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, 1/157; Muhammed Abdülhay b. Abdülkebîr el-Kettânî, *Hz. Peygamber'in Yönetimi-et-Terâtübü'l-idâriyye*, çev. Ahmet Özel (İstanbul: İz Yayıncılık, 2012), 2/118-120; Hitti, *İslam Tarihi*, 1/250-251. Kanalin Hârûnürreşîd zamanında yeniden açılması gündeme gelmiş, fakat Hicaz'ın güvenliği sebebiyle bu girişimden vazgeçilmiştir. bk. Heyd, *Yakın Doğu Ticaret Tarihi*, 47.

¹⁸⁷ Heyd, *Yakın Doğu Ticaret Tarihi*, 46-47.

¹⁸⁸ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısır ve'l-Mağrib*, 1/220-221; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 19/208; Suyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, 1/158.

¹⁸⁹ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 19/208-209.

¹⁹⁰ Heyd, *Yakın Doğu Ticaret Tarihi*, 47; Özkaya, “İlk İslâm Donanması ve Hz. Osman'ın Rolü”, 491.

yaptıktan sonra dönüşte buradan Sûr ve Akkâ limanlarına kolaylıkla ulaşabiliyorlardı.¹⁹¹ Hz. Ömer'i çok iyi tanıyan Amr, ondan istediği izni alamayınca bu düşüncesinden vazgeçmiştir.¹⁹²

Amr b. el-Âs, İskenderiye'yi fethettikten sonra Muâviye b. Hudeyc'i Halife Ömer'e elçi olarak göndermişti. Çünkü Muâviye b. Hudeyc, Hz. Ömer'e Mısır hakkında gördüklerini bizzat kendisi anlatmak istemişti. Muâviye gelip Hz. Ömer'e Mısır hakkında bildiklerini haber verince Hz. Ömer Amr'a mektup yazarak Müslümanlara yetecek yiyeceği Medine'ye göndermesi için gemilerle Medine'de Câr limanına yönlendirmesini emretmişti. Bunun üzerine Amr, yiyeceği önce Kulzüm'e, oradan da 20 gemi ile Medine'ye göndermiştir. Gönderilen yiyeceğin hacminin yaklaşık 3000 m³ olduğu belirtilmiştir. Hz. Ömer ve sahâbenin önde gelen isimleri Mısır'dan gelen bu malları Câr limanında birlikte karşılamışlar, oraya iki bina inşa ederek bir vekil tayin edip malları bu binaya yerleştirmişlerdi. Daha sonra Zeyd b. Sâbit'ten bir mukavele hazırlanması ve altını mühürlemesi istenmiştir. Bahsi geçen bu belgenin İslâm'da mühürlü ilk belge¹⁹³ olduğu rivayet edilmişse de Hz. Peygamber'in resmi yazılarında mühür kullandığı¹⁹⁴ hatta Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in dahi aynı mührü kullandıkları bildirilmiştir.¹⁹⁵

2.4. İskenderiye'nin Fethi

İskenderiyeliler, 50 bin kişiye ulaşan askerleriyle¹⁹⁶ ve Akdeniz'de Bizans'ın deniz üssü olmakla öğünüyor bu güce çok güveniyorlardı. Buna karşılık Müslümanların hem deniz hem de kara gücü gerek levazımat gerek asker sayısı itibariyle Bizans'la kıyaslanamayacak kadar yetersizdi. Sahip oldukları güçlü bir donanmaları olmamasına rağmen,¹⁹⁷ Bizans generalleri arasındaki uyuşmazlık,

¹⁹¹ Heyd, *Yakın Doğu Ticaret Tarihi*, 48.

¹⁹² Kettâni, *et-Terâtübü'l-idâriyye*, 2/120; Mâhir, *el-Bahriyye fî Mısri'l-İslâmiyye*, 66.

¹⁹³ Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, 2/46-47.

¹⁹⁴ Buhârî, "*Libâs*", 52; İbn Sa'd, *Tabakâtü'l-kübrâ*, 1/405.

¹⁹⁵ İbn Sa'd, *Tabakâtü'l-kübrâ*, 1/410.

¹⁹⁶ 'Adevî, *el-İmparatoriyyetü'l-Bizantiyye ve'd-Devletü'l-İslâmiyye*, 49.

¹⁹⁷ Hitti, *İslam Tarihi*, 1/248. Vasiliev, Müslümanların sayısının Bizans'a nazaran daha kalabalık olduğunu iddia eder. Aleksandr Aleksandroviç Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, çev. Arif Müfit Mansel (Ankara: Maarif Matbaası, 1943), 268.

kalabalık olan ordunun sevk ve idaresinin zorluğu gibi sebepler İskenderiye'nin kapılarını Müslümanlara açmıştır.¹⁹⁸

Amr b. el-Âs, Mısır fethine başladıktan sonra, 21/641 yılında İskenderiye üzerine yürümüştü.¹⁹⁹ O güne kadar Bizans'ın başına gelenleri iyi bilen Mukavkıs barış taraftarıydı. Fakat halk içinde bir grubun ısrarla savaş istemesi, çatışmayı kaçınılmaz kılmış ve sonuçta İskenderiye savaş yoluyla fethedilmişti.²⁰⁰ Amr, İskenderiye etrafındaki surları yıktırması Bizans donanmasına ait birçok gemiyi ele geçirmişti.²⁰¹

İskenderiye fethini bu şekilde tamamlayan Amr, Fustat'a geri dönmüştü. Fustat şehri Amr b. el-Âs'ın çadırını Babilon karşısında kurduğu için adını bu olaydan almıştır.²⁰² Amr'ın Babilon'a geri dönüşünü fırsat bilen İskenderiyeliler, o sırada Bizans imparatoru olan Herakleios'un oğlu Konstantin'e bir mektup yazarak İskenderiye'deki durum hakkında istihbari bilgiler sızdırmıştı. Bu bilgiler ışığında İmparator Konstantin, Manuel komutasında 300 gemiden oluşan bir donanmayı

¹⁹⁸ Mısır'ın, Müslümanlar tarafından fethinin sebepleri hakkında geniş bilgi için bk. Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, 266-268.

¹⁹⁹ Ahmed b. Yahyâ b. Câbir Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, thk. Abdullah Enis et-Tabbâ' - Ömer Enis et-Tabbâ' (Beyrût: Müessesetü'l-Maârif, 1987), 309; Ahmed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Ca'fer b. Vehb b. Vâzih el-Kâtibü'l-Abbâsî Ya'kûbî, *Târihu'l-Ya'kûbî*, thk. Abdülemîr Mühennâ (Beyrût: Şeriketü'l-Âlemî, 2010), 2/39. Fethin 21 veya 22/642-643 yılında başladığı 25/646 yılında tamamlandığı ifade edilir. bk. Ebû Câfer Muhammed b. Cerîr Taberî, *Târihu'r-rusûl ve'l-mülûk*, thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim (Mısır: Dâru'l-Maârif, 1967), 4/105.

²⁰⁰ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 301-310. Mısır fethinin savaşıyla gerçekleşmesi, bura halkına cizye ve haraç uygulamasına yol açmıştır. Amr, Mısır'dan sonra İskenderiye'ye yürürken Müslümanların Mısır'ın tamamının fethine girişmeleri Bizans imparatorunun İskenderiye'de önlem almasına sebep olmuştur. Fakat Mukavkıs, Amr'a gelerek halkın isyan etmediğini, onları bu davranışa Bizans imparatorunun zorladığını ifade etmiş, İskenderiye halkının yardımıyla şehri fetheden Amr da, Halife Ömer'in izniyle halkı zimmet ehli saymıştır. bk. Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 303; Ya'kûbî, *Târihu'l-Ya'kûbî*, 2/39; Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî eş-Şâfî Suyûtî, *Târihu'l-hulefâ*, thk. Muhammed Atvân (Beyrût: Dâru'l-Minhâc, 2013), 239. Bununla beraber İskenderiye idarecisinin bir gemi vasıtasıyla ailesi ve servetiyle Girit adasına kaçtığı, halkın Müslümanlara direnmeden barış isteği ve bu sebeple İskenderiye'nin sulh yoluyla fethedildiği de bildirilmiştir. bk. Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer b. Vâkîd el-Vâkîdî, *Fütûhu's-Şâm*, thk. Abdullatîf Abdurrahmân (Beyrût-Lübnân: Dâru'l Kütübî'l-İlmiyye, 1997), 2/76.

²⁰¹ Muhammed el-Hudârî Bek, *ed-Devletü'l-Ümeviyyûn*, thk. Muhammed el-'Usmân (Beyrût-Lübnân: Daru'l-Erkam b. Ebî'l-Erkam, ts.), 213.

²⁰² Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. İshâk b. İbrâhîm el-Hemedânî İbnü'l-Fakîh, *Kitâbü'l-Büldân*, thk. Yûsuf el-Hâdî (Beyrût: 'Âlemü'l-Kütüb, 1966), 117.

İskenderiye'ye 25/645 yılında göndermiş ve bu donanma gücü İskenderiye'de kalan az sayıdaki Müslüman askerleri şehit etmişti.²⁰³

Bunu haber alan Amr b. el-Âs, hemen Bizans askerlerinin üzerine yürümüş ve onları İskenderiye çevresinde yağmacılık yaparken bulmuştu. Ansızın Müslümanları karşılarında gören ve panikle kaçmaya çalışan Bizans askerlerinden bazıları İskenderiye kalesine sığınırken çoğu gemilere binmiş ve İskenderiye'yi terk ederek Bizans'a kaçmış, donanma komutanı Manuel de öldürülmüştü.²⁰⁴

Arapları denize yönelmeye sevk eden en önemli etkenlerden biri, Suriye ve Mısır topraklarında elde ettikleri kazanımları savunma ihtiyacı olmuştur. Kara üzerindeki topraklara sahip olmaları sürekli olabileceği anlamına gelmemektedir. Çünkü denizdeki güç üstünlüğü hala Bizanslıların elindeydi. Araplar denizden gelebilecek büyük tehlikelinin 25/645 yılına kadar tam olarak farkına varamamışlardı. O yıl Bizans donanmasına ait bir filonun Mısır topraklarına gelip İskenderiye'yi geri almayı başarması Araplara bu ihtimalin her zaman taze ve güçlü bir şekilde canlılığını koruduğunu öğretmiştir.²⁰⁵

Bu arada İskenderiye fethi ile ilgili olarak bazı müellifler tarafından Hz. Ömer'in İskenderiye'de bulunan dünyaca ünlü kütüphaneyi yaktığı söylense de,²⁰⁶ bu bilginin gerçeği yansıtmadığı ve tamamen bir hayal ürünü olduğu ifade edilmiştir.²⁰⁷ Gerçekte bu kütüphanenin MÖ 48 yılında Julius Sezar tarafından

²⁰³ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısır ve'l-Mağrib*, 1/118; Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 310. Müslümanların sayısının bin kişi olduğu, tamamının kılıçtan geçirildiği söylenir. bk. Hitti, *İslam Tarihi*, 1/251.

²⁰⁴ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 311. Bu hareketin 23/644 yılında vuku bulduğu, yine İskenderiye halkının 23/644 veya 25/646 yılında olmak üzere iki defa isyan ettiği söylenir. bk. Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 311.

²⁰⁵ Archibald, *el-Kuvvâ'l-bahriyye ve't-ticâre*, 89.

²⁰⁶ Gaius Secundus Pliny, *Natural History* (London: Printed for the Club by G. Barclay, 1847), 5/64; Muvaffakuddîn Abdüllatîf b. Yûsuf b. Muhammed el-Bağdâdî, *el-İfâde ve'l-i'tibâr fi'l-umûri'l-müşâhede ve havâdisi'l-mu'âyene bi-arzı Mısır*, ed. Abdurrahmân Abdullah eş-Şeyh (b.y.: el-Mecelletü'l-Mısriyye el-Âmme li'l-Kitâb, 1998), 98; Ebü'l-Hasen Cemâlüddîn Alî b. Yûsuf b. İbrâhîm b. Abdilvâhid eş-Şeybânî İbnü'l-Kıftî, *İhbârü'l-'ulemâ' bi-ahbâri'l-hükemâ'*, ed. İbrâhîm Şemsüddîn (Lübnan: Dâru'l Kütübi'l-'İlmiyye, 2005), 265-266; Sibel Özbudun, "İskenderiye Kütüphanesi", *Virgöl Dergisi* 1 (1997), 65-66.

²⁰⁷ Geniş bilgi için bk. Murat Gök, *İslâm Tarih ve Medeniyetinde İskenderiye Şehri (Fethinden Emevîlerin Sonuna Kadar)* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017), 178-183; Adem Apak, "İskenderiye Kütüphanesi'nin Akıbeti Üzerine Değerlendirmeler", *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 16/1 (2003), 176-183; Sezgin Güçlüay - Mehmet Ertan Bamyacı, "Hz. Ömer ve İskenderiye Kütüphanesinin Yakılması İddiası",

yakıldığı, aynı kütüphanenin MS 389 yılında İmparator Teodosius tarafından ikinci kez yakıldığı ve tamamen yok edildiği söylenmiştir.²⁰⁸ Bu bilgiler ışığında Hz. Ömer zamanında yakılacak bir kütüphanenin ortada olmadığı gibi, ne Amr ne Hz. Ömer böyle bir olay sebebiyle yaşadıkları dönemde eleştirilmemiş, töhmet altında bırakılmamıştır.

2.5. Hz. Ömer'in Deniz ve Denizcilik Hakkındaki Düşünceleri

Cahiliye Döneminde belki de tercih ettikleri yaşam biçimleri sebebiyle Hicaz Arapları, denize ve deniz seferlerine ihtiyaç duymamıştır. Kuşkusuz önceki nesillerin bu ilgisizliği, İslâm'ın başlangıcında Müslümanları da denizcilik anlamında olumsuz etkilemiştir. Hicaz Araplarında, denizcilikle ilgili olarak geçmişten gelen bir bilgi birikimi ve tecrübenin olmaması, gerek Hz. Peygamber gerek Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer dönemlerindeki denizcilik faaliyetlerinin aktif olmamasına sebep olmuştur. Aksi takdirde Kur'ân-ı Kerimin denizden bahseden onca ayetlerine ve Hz. Peygamber'in deniz konusundaki ifadelerine rağmen, Resûlullah'ın, Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in denizden uzak kalmalarını açıklamak mümkün değildir. İslâm Devleti'nin Hz. Peygamber döneminde kuruluş aşamasında olması, Hz. Ebû Bekir döneminde ise Ridde olaylarının patlak vermesi belki de bu dönemde denizciliğe ilgiyi geciktirmiştir.

Özellikle Hz. Ömer, denizcilik konusunda denizden değil, bilakis denizcilik hakkındaki bilgi ve tecrübe eksikliğinden çekinmiştir.²⁰⁹ Denizcilik ile ilgili olarak Hz. Peygamber'in ifadelerine rağmen Hz. Ömer'in denizciliği yasaklamış olmasını düşünmek, onun için insafsız bir yaklaşım olacaktır. Hz. Ömer döneminde Arfece b. Herseme'nin Umân'a denizden sefer düzenlemesi,²¹⁰ Alâ b. Hadramî'nin denizden İran seferi, Alkame b. Mücezziz'in yirmi gemiden oluşan bir filo ile Bizans²¹¹ veya

Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Uluslararası Hz. Ömer Sempozyumu 2 (2018), 355; Özkan Güngör vd., "İskenderiye Kütüphanesinin Tarihi Serüveni ve Akıbeti", *Takvim-i vekayi* 10/1 (2022), 121.

²⁰⁸ Hitti, *İslam Tarihi*, 1/251-252; Güngör vd., "İskenderiye Kütüphanesinin Tarihi Serüveni ve Akıbeti", 115.

²⁰⁹ İbnü'l-Ezrâk, *Bedâ'i'u's-silk*, 2/54; Aycan, *Saltanata Giden Yolda Muaviye Bin Ebî Süfyan*, 71.

²¹⁰ Muhsin, "el-Bahriyyetü'l-İslâmiyye", 193.

²¹¹ Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, 2/48.

Habeşistan²¹² üzerine düzenlediği seferin felaketle sonuçlanması Hz. Ömer'i denizlerden uzak kalmaya zorlamıştır.²¹³ Belki de ilk Kıbrıs seferinin yaklaşık on yıl gecikmesine sebep olmuştur. Alkame b. Müezziz'in 20/640 yılında yapmış olduğu seferde, gemisinin ve beraberindeki filo'nun denizde batarak yok olması ve onca askerîn şehit düşmesi olayının, zamanın halifesi Hz. Ömer üzerinde derin bir etki bıraktığını düşünmek kanaatimizce yanlış bir tespit olmayacaktır.

Alâ b. Hadramî'nin, Hz. Ömer'den izin almadan İran'a denizden ikinci bir cephe açması, Hz. Ömer'in Alâ'ya bu sefer için izin vermeyeceği ve Alâ'nın da bunu bildiği için Hz. Ömer'den izin alma teşebbüsünde bulunmadığı şeklinde yorumlanmıştır.²¹⁴ Buna rağmen Hz. Ömer, kendisinden izin almadan İran'a denizden sefer düzenleyen ve bundan dolayı orduda bulunan askerlerin neredeyse tamamının yok olmasına sebep olacak Alâ b. Hadramî'yi görevinden almamış, bir ceza olarak Kadîsiye savaşı komutanı Sa'd b. Ebû Vakkâs'ın emrindeki komutanlardan biri olarak görevlendirmiştir.²¹⁵

Belâzürî'nin (ö. 279 /892-93) şu rivayeti Hz. Ömer'in denizcilik hakkındaki düşüncelerini anlamamız noktasında fikir vermektedir. Halife Ömer, 15/636 yılında Osman b. Ebû'l Âs'ı Umân'a vali tayin etmiş, Osman da kardeşi Hakem'i Bahreyn'e göndermişti. Bu arada Osman, askerlerinin bir kısmını kardeşinin kumandasında keşif için Hindistan'ın batı kıyılarında bulunan Tâne Adası'na göndermiş, askerler oradan İndus Nehri'ne kadar ilerlemişti.²¹⁶ Askerler kayıpsız geri dönünce durumu Halife Ömer'e bildirmiş, denizcilik noktasında bazı hassasiyetlere sahip Hz. Ömer bu durumu öğrenince, ona şu cevabı yazmıştır: “Ey Sakif'in kardeşi! Sen, böcekleri tahta parçası üzerine yükledin. Allah'a yemin ederim ki, eğer gönderdiğin askerler ölmüş olsalardı, kabilenden onların sayısınca insan alırdım.”²¹⁷

²¹² İbn Sa'd, *Tabakâtü'l-kübrâ*, 5/201; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-ğâbe*, 4/87; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 7/277; İbn Seyyidünnâs, *U'yunu'l-eser*, 2/278.

²¹³ Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, 2/48.

²¹⁴ Öztürk, “Hz. Ömer'in Deniz ve Denizciliğe Bakışı”, 30.

²¹⁵ Mustafa Çavuşoğlu, “Alâ b. Hadramî'nin İdarî, Siyasî, İktisadî ve Askerî Alanlardaki Faaliyetleri”, *Siyer Araştırmaları Dergisi*, 13 (2022), 143-144.

²¹⁶ İslam, “Arab Navigation In The Indian Ocean”, 13.

²¹⁷ Belâzürî, *Fütühu'l-büldân*, 607; Mâhir, *el-Bahriyye fî Mısri'l-İslâmiyye*, 62.

Bu nedenle Hz. Ömer, fetihler esnasında doğu ve batıda yeni şehirler kurmaya çalışmış, aynı zamanda Müslümanların sahil şeridindeki Bizans tehlikelerine karşı savunmacı bir denizcilik anlayışı benimsemeye çalışmıştı. Kıyı boyunca kaleler inşa etmiş, garnizonlar kurmuş, silah depoları oluşturmuştu. Ayrıca kuleler inşa etmiş, herhangi bir saldırı üzerine bu kulelerden yakılan ateşlerle en yakın askerî üsleri uyarmaya çalışmıştı. Bu deniz savunma sistemi, fetihlerin sürdüğü ilk dönemde Arapların denizcilik hakkında çok az şey bilmelerinden kaynaklanıyordu.²¹⁸ Hz. Ömer'in, denizi doğal bir koruma kalkanı olarak kullanmayı düşündüğü ifade edilse de²¹⁹ denizler hakkında zamanla fikir sahibi olan Hz. Ömer için bu bilginin çok mantıklı olduğu söylenemez. Çünkü deniz kuvvetine sahip milletlerin, denizleri aşılması güç engeller olarak görmedikleri gibi Hz. Ömer döneminde Müslümanlar bunu çok yakinen Suriye sahillerinde ve İskenderiye'de tecrübe ederek öğrenmiştir.

Aslında seferlerde risk yok ise Hz. Ömer bu seferlere karşı çıkmamış bilakis teşvik etmiştir. Bunun en güzel örneği de Mısır fethinden sonra Hicaz'da meydana gelen kıtlık olayıdır. Hz. Ömer'in bizzat kendisi, Mısır valisi Amr b. el-Âs'tan Medine'ye erzak gönderilme işini kanal yolu ve gemilerle yapılmasını istemiştir.²²⁰ Aynı Ömer, Amr'ın Kızıldenizi Akdeniz'e bağlayacak kanala, Müslümanların hac yolunu riske atması ve Medine'yi Bizans'ın hedefi haline getirmesinden dolayı sıcak bakmamıştır.²²¹ Bu konuların konuşulduğu sıralarda Alkame b. Mücezziz'in tüm mürettebatıyla birlikte battığı ve şehit olduğu denizdeki fırtına olayı Hz. Ömer'in korkularında haklılık payı olduğu fikrini kuvvetlendirmektedir.²²² Bu sebeplerden dolayı, Şam sahillerini korumak için gerekli tüm teçhizatı ve askeri, Suriye'deki sahil kentlerine yerleştirmiş, kaleleri onarak gözetleme kuleleri inşa etmiş²²³ ve bunların

²¹⁸ 'Abbâdî - Sâlim, *Târîhu 'l-bahriyyeti 'l-İslâmiyye*, 16.

²¹⁹ Muhsin, "el-Bahriyyetü 'l-İslâmiyye", 192.

²²⁰ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısır ve 'l-Mağrib*, 1/218; Nüveyrî, *Nihâyetü 'l-ereb*, 19/207.

²²¹ Kettânî, *et-Terâtîbü 'l-idâriyye*, 2/120.

²²² İbnü'l-Kelbî, *Cemheretü 'n-neseb*, 159; Ya'kûbî, *Târîhu 'l-Ya'kûbî*, 2/155-156; Taberî, *Târîhu 'r-rusûl*, 4/112; Ziriklî, *el-A'lâm*, 4/248.

²²³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/470; Fahmy, *Muslim Naval Organisation in the Eastern Mediterranean*, 51; Öztürk, "Hz. Ömer'in Deniz ve Denizciliğe Bakışı", 34.

idaresini, sahil komutanlığı görevini İslâm donanmasının ortaya çıkış ve gelişme döneminde komuta eden Abdullah b. Kays'a vermiştir.²²⁴

Hiz. Ömer, deniz ve denizciliğe yabancı birisi değildi. Kur'ân-ı Kerim ve Hiz. Peygamber'in deniz hakkındaki ifadeleri, Mekke'deki Şuaybe ve Medine'deki Câr limanlarının varlığı bunu doğrulamaktadır. Buna rağmen Hicaz Araplarının denizden uzak durmaları nedeniyle bu konudaki tecrübe ve bilgi eksikliği, denizdeki ölüm riskini en üst düzeye çıkarmıştır. Hiz. Ömer, sadece üstlenmiş olduğu görev sebebiyle Müslümanların hayatları konusunda ihtiyatlı davranmıştır. Bu konuda Hiz. Ömer için yapısı itibariyle tedbir konusunu biraz abartmış olabilir ifadesi kullanılabilir. Çünkü bu tavrıyla o, sadece Müslümanların iyiliğini düşünmüştür. Belki de geçmişten gelen bilgi ve tecrübe birikimleriyle Bizans ve Sâsânî devletlerinin bu alanda daha iyi oldukları düşüncesi Hiz. Ömer'i tedbirli davranmaya zorlamıştır.

2.6. İfrîkiye'nin Fethi

İfrîkiye, Sicilya Adası yakınlarından başlayıp Endülüs'e kadar uzanan, doğuda Berkâ'dan batıdaki Tanca'ya; kuzeyde Akdeniz'den Afrika çölüne kadar olan bölgeyi ifade etmektedir. Büyük gümüş madenlerine sahip İfrîkiye,²²⁵ Kayrevan şehri kurulduktan sonra önemini yitirmiş ve sadece adı hafızalarda kalmıştır.²²⁶ İfrîkiye, Hiz. Osman döneminde Abdullah b. Sa'd b. Ebû Serh tarafından fethedilmiştir. Başlangıçta Hiz. Osman İfrîkiye fethine sıcak bakmasa da²²⁷ daha sonra sahâbe ile yaptığı uzun istişare neticesinde bu sefere izin vermiştir.²²⁸ Seferinin 27/648 veya 28-29/649-650 yılında verildiği söylenmiştir.²²⁹

Abdullah b. Sa'd, fetih esnasında bazen yolu karadan takip ederek etrafa öncü birlikler göndermiş, zaman zaman da sahil şeridine ve denize yaklaşarak kıyı

²²⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/470; Zirikî, *el-A'lâm*, 4/115; 'Aselî, *Fennü'l-harbi'l-İslâm*, 196.

²²⁵ Mes'ûdî, *Mürücü'z-zehab*, 1/128.

²²⁶ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 1/228.

²²⁷ İbn A'sem, *Kitâbü'l-Fütûh*, 2/357.

²²⁸ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr ve'l-Mağrib*, 1/246; Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, thk. Servet Ukkâşe (Kâhire: Dâru'l-Ma'ârif, 1969), 570; Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 318; İbn A'sem, *Kitâbü'l-Fütûh*, 2357; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 4/343; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/95.

²²⁹ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 317; Ebû Hanîfe Ahmed b. Dâvud ed-Dîneverî, *el-Ahbârü't-tvâl*, thk. Muhammed Saîd er-Râfî (Mısır: Matbaatü's-Saâde, 1330), 140; Taberî, *Târihu'r-rusul*, 4/253; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 1/229; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 7/289.

boyunca ilerlemiştir. İşte bu esnada aniden sahilde demirlemiş İfrîkiye halkına ait gemiler görmüşlerdi. Gemidekiler, Müslümanların atlı birliklerini görünce hemen gemilerine binip denize açılmaya niyetlenmişlerse de Müslümanlar çok hızlı davranıp gemileri ve gemide bulunan malları ele geçirmiştir. Abdullah b. Sa'd, bu ganimetleri Müslümanlar arasında paylaşmış ve daha sonra bütün gemilerin yakılmasını emretmiştir.²³⁰ Denizciliğe önem verilmeye başlanılan bir dönemde gemilerin yakılması emri zihinlerde şüphe uyandırmaktadır. Ancak, bu konuda Müslümanların henüz sefer esnasında oldukları için düşman gemilerinin emniyetini sağlayamama endişesi ve bu gemilerin tekrar düşman eline geçmesi korkusuyla gemileri yaktıkları kanaati akla daha uygun gelmektedir. Bundan sonra Muâviye b. Hudeyc, İfrîkiye'ye ikinci bir sefer düzenlemiş, Sûse liman şehrinin fethini gerçekleştirerek, güçlü Bizans donanmasının İfrîkiye sahillerine asker çıkarmasını engellemiştir.²³¹ Fetihten sonra İfrîkiye halkının Müslümanlarla yaptıkları anlaşmayı bozunca Abdullah b. Sa'd b. Ebû Serh'in, İfrîkiye'ye ikinci bir sefer daha düzenlediği bildirilmiştir.²³²

Halife Abdümelik zamanında halifenin kardeşi Abdülaziz'in Mısır valiliği döneminde Bizans filolarının sahile çıktıkları haberi üzerine Vali Abdülaziz İfrîkiye'ye Züheyr b. Kays'ı atamıştı. Züheyr'in Bizanslılar üzerine süvarilerle yaptığı hamle netice vermemiş ve orada şehit düşmüştü. O tarihten sonra İfrîkiye'ye Hassân b. Nu'mân el-Gassânî atanmıştı.²³³ Hassân vali olduğu sıralarda, Kartaca ve Tunus arası 12 millik bir mesafeydi ve bu güzergâh üzerinde birçok yerleşim yeri bulunmaktaydı. Hassân, buraları fethettiğinde bölge halkı ellerinde bulunan çok sayıda gemiyle bölgeyi terk etmiş, bir kısmı Sicilya'ya bazıları da Endülüs'e kaçıyordu.²³⁴

²³⁰ İbn A'sem, *Kitâbü'l-Fütûh*, 2//360.

²³¹ İsmail Yiğit, *Emevîler* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2019), 36; Nadir Özkuyumcu, "Muâviye b. Hudeyc", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Divantaş, 2020), 30/333.

²³² İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 5/40.

²³³ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 321.

²³⁴ İbn İzârî, *el-Beyânü'l-muğrib*, 1/34.

2.7. Kıbrıs Seferleri ve Kıbrıs Adası'nın Fethi

Kıbrıs, Şam bölgesinin batısında, Anadolu'nun güneyinde, Akdeniz'in ortasında, Şam ve Anadolu topraklarına yakın müstakil bir adadır.²³⁵ Alanı 9251 km² olan Kıbrıs, Akdeniz'in büyük adalarından olup oldukça mamur ve yeşil bir yerleşim birimidir. Yaklaşık olarak Anadolu'ya 70 km. Suriye sınırına ise 98 km. uzaklıktadır.²³⁶ Ada, verimli topraklarıyla, güzel havasıyla,²³⁷ dağları, akarsuları, tatlı su kaynaklarıyla, meyve ve turuncgiller bahçeleriyle, sahip olduğu maden yataklarıyla²³⁸ ve güzel görünümüyle egemen güçlerin dikkatini çekmiştir. Ada, adını madenler içerisinde Kıbrıs'ta bolca bulunan bakır (cyprum/cuprum) madeninden almıştır.²³⁹ Kıbrıs Adası, Akdeniz Havzası'nda yer alan, askerî anlamda hem Akdeniz'in doğusunu hem batısını kontrol eden, dünyanın en eski kalelerinden biri olmakla birlikte dünya ticaretine yön veren ve bu ticaretin tam merkezinde yer alan bir konumdaydı.²⁴⁰

Müslümanların ilk Kıbrıs seferinin Halife Osman zamanında, Şam valisi Muâviye b. Ebû Süfyân tarafından yapıldığını bildirmektedir.²⁴¹ Aynı zamanda

²³⁵ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 7/290; Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 5/351; Muhammed es-Seyyid Vekîl, *Cevletü târihiyyet fi asri'l-Hulefâi'r-Râşidîn* (Medîne: Dâru'l-Müctemi', 2002), 354.

²³⁶ Pîrî Muhyiddin b. Hacı Mehmed Pîrî Reis, *Kitâb-ı Bahriyye Denizcilik Kitabı*, ed. Yavuz Senemoğlu (İstanbul: Kervan Kitapçılık, 1974), 2/278; Besim Darkot, "Kıbrıs", *Millî Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1977), 6/672; A. H. De Groot, "Kubrus", *The Encyclopaedia of İslâm New Edition*, ed. C. E. Bosworth vd. (Leyden: E. J. Brill, 1986), 5/301; Cevat Rüştü Gürsoy, "Kıbrıs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Divantaş, 2002), 25/370.

²³⁷ Vekîl, *'Asru'l-Hulefâi'r-Râşidîn*, 354; Gürsoy, "Kıbrıs", 25/371. Ada arazisinin %60'nın tarıma elverişli olduğu belirtilmiştir. Bu arazide genellikle arpa, patates, tütün, baklagiller, soğan, domates, zeytin, keçiboynuzu, üzüm vb. bitkiler yetiştirilmektedir. bk. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 7/290; Gürsoy, "Kıbrıs", 25/371; Işın Demirkent, "Kıbrıs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Divantaş, 2002), 25/372.

²³⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/468; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 7/290; Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. Abdillâh b. Abdilmün'im es-Sanhâcî el-Himyerî, *er-Ravzü'l-mî'târ fi haberi'l-aktâr*, thk. İhsân Abbâs (Beyrût: Müessesetu Nâsir li's-Sekâfe, 1980), 454; Pîrî Reis, *Kitâb-ı Bahriyye*, 2/278-279; Vekîl, *'Asru'l-Hulefâi'r-Râşidîn*, 354; Darkot, "Kıbrıs", 6/672.

²³⁹ Leroux, *İlk Akdeniz Medeniyetleri*, 22; Darkot, "Kıbrıs", 6/672; De Groot, "Kubrus", 5/301; Gürsoy, "Kıbrıs", 25/370.

²⁴⁰ İbrâhîm Ahmed el-'Adevî, *el-Ümeviyyûn ve'l-Bizantiyyûn, el-bahru'l-ebvedu'l-mütevessit buhayratü'l-İslâmiyye* (Kâhire: Mektebetü'l-Anclo el-Mısıriyye, 1953), 81; 'Adevî, *el-Esâtîlü'l-'Arabîyye*, 22.

²⁴¹ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 208; Dîneverî, *el-Ahbârü't-tvâl*, 140; Taberî, *Târihu'r-rusûl*, 4/258 ve 4/263; Mahbûb b. Kostantîn el-Menbicî Agapius, *Kitâbü'l-'Unvân* (b.y.: y.y., ts.), 1/455; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 4/364; Ebû'l-Mehâsin Cemâlüddîn Yûsuf b. Tağrıberdî el-Atâbekî İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire fi milûki Mısr ve'l-Kâhire*, thk. Muhammed Hüseyin

Muâviye b. Ebû Süfyân, fethedilen bölgelerin kıyı şeridinin bir donanma olmadan elde tutmanın zorluğunu İslâm tarihinde fark eden ilk kişidir.²⁴² Yakın gelecekte Emevî Devleti'nin kurucusu olacak olan Muâviye, Bizanslıları yakından takip ettiği Şam kentindeki uzun görev süresi boyunca, Bizans'ın bir devlet olarak hayatta kalmalarında güçlü bir etkiye sahip olan faktörün deniz kuvvetleri olduğunu görmüştü. Muâviye, Müslümanların fethettikleri sahilleri savunabilmelerini sağlayacak bir deniz gücüne sahip olmaları gerektiğini ve Bizans'ın deniz saldırılarını püskürtmek için sahillere garnizonlar yerleştirmek gibi bir savunma politikasıyla yetinmemeleri gerektiğini düşünüyordu. Gerçekte Muâviye, Suriye toprakları fethedildikten sonra Roma'nın Suriye üzerine düzenlemiş olduğu deniz üzerindeki askerî seferlerin ikmal noktasının Kıbrıs olduğunu ve askerî-ticarî stratejik konumunu çabucak kavramış, bu üstünlüğü Roma'nın elinden almak istemişti.²⁴³

Muâviye, Bizans donanmasına denk, güçlü bir İslâm donanması ile onları geri püskürtmek için Bizans saldırılarını beklemekten ziyade bir taarruz politikası ile Bizans'a ait Akdeniz adalarının fethini gerçekleştirmenin daha etkili bir strateji olacağını düşünerek bu planı uygulamaya koymuştu.²⁴⁴ Bu sebeple Muâviye b. Ebû Süfyân, Hz. Ömer'den denizde seferler yapmak hususunda izin istemiş ve bu konuda bir hayli ısrarcı davranmıştı. Hz. Ömer'e, denizdeki adalardan birinde bulunan Rum halkının Şam sahiline çok yakın olduklarını belirtmek için şöyle demişti: "Sahildeki köylerden birinde oturan Müslümanlar, bu adada yaşayan Rumlara ait köpeklerin havlamalarını ve horozların ötüşlerini duymaktadırlar."²⁴⁵

Hız. Ömer, Müslümanların güvenliği ile ilgili işlerde acele eden bir kimse değildi. Bu yüzden kendi döneminde İslâm Devleti'nin ileri gelenlerine önemli gördüğü konuları danışmayı tercih ediyordu. Bu konuda da öyle yapmıştı. Hız. Ömer

Şemseddin (Beyrût: Dâru'l-Kitâbi'l-İlmiyye, 1992), 1/109; 'Adevî, *el-Ümeviyyûn ve'l-Bizantiyyûn*, 74; Darkot, "Kıbrıs", 6/673; Demirkent, "Kıbrıs", 25/372.

²⁴² 'Adevî, *el-Ümeviyyûn ve'l-Bizantiyyûn*, 74; 'Aselî, *Fennü'l-harbi'l-İslâm*, 193.

²⁴³ 'Adevî, *el-Esâtîlü'l-'Arabîyye*, 22; Özkaya, "İlk İslâm Donanması ve Hız. Osman'ın Rolü", 492.

²⁴⁴ 'Adevî, *el-Ümeviyyûn ve'l-Bizantiyyûn*, 74; Tâhâ 'Abdülmaksûd 'Abdülhamîd Ebû Ubeyye, *Mücezü anî'l-fütûhâti'l-İslâmiyye* (Kâhire: Dâru'n-Neşr li'l-Câmiât, ts.), 29-30.

²⁴⁵ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 208; Taberî, *Târîhu'r-rusûl*, 4/258-259; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/468-469; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 7/291; Vekîl, *'Asru'l-Hulefâi'r-Râşidîn*, 349.

Amr b. el-Âs'a bir mektup gönderip şöyle demişti: “Bana deniz ve denizde yüzen gemiler hakkında bilgi ver.” Bunun üzerine Amr b. el-Âs da Hz. Ömer’e:

“Ben büyük bir su dünyası ve içinde seyreden küçük varlıklar gördüm. Onların altlarında su, üstlerinde de deniz vardır. Deniz sakinleştiği zaman kalpleri hoplatır, dalgalandığı zaman da insanların aklını çeler. Böyle bir anda insanların Allah’a olan bağlılığı biraz daha artar. Fakat çoğu zaman korkulan başa gelir. Böyle bir anda o gemilere binen insanların durumu bir sopa üzerine oturmuş kurtçukların haline benzer. Eğer kıpırdayacak olurlarsa batarlar ve kurtulurlarsa korkudan ve o ânın dehşetinden akılları başlarından gider.”²⁴⁶ diye cevap yazmıştır.

Aslında Hz. Ömer’in Kıbrıs seferine sıcak baktığı, neredeyse bu konuda Muâviye’ye izin vermek üzere olduğu bildirilmiştir. Fakat Amr’ın cevabının, Halife Ömer’in menfî cevap vermesinde etkili olduğu belirtilmiştir.²⁴⁷ Hz. Ömer, Amr b. el-Âs’ın yazdıklarını okuyunca hemen Muâviye’ye mektup gönderip şöyle demişti:

“Hz. Muhammed’i hakla gönderen Allah’a yemin ederim ki, hayatta olduğum müddetçe hiç bir Müslümanı bu denize sokmayacağım. Öğrendiğime göre Akdeniz, yeryüzündeki denizlerin en büyüklerinden biriymiş ve böyle tehlikeli bir sefere ben nasıl Müslümanları çıkarayım da kâfirlerin üzerine göndereyim? Vallahi benim için tek bir Müslüman, Bizans’tan ve Bizans’ın içinde bulunan her şeyden çok daha kıymetli, çok daha sevimli ve daha önemlidir. Sakın bir daha bana bu konuda bir şey sormayasın. Sen bu konuda nasıl bir davranışta bulunacağımı benden daha iyi bilirsin.”²⁴⁸

Bu tehditkâr sözlerden sonra Muâviye, Halife Ömer’i ikna edemeyeceğini anlayınca bir başka umut ışığı görünene kadar beklemeyi tercih etmiştir. Hz. Ömer ise, Müslümanların sorumluluğundan dolayı deniz seferlerine, ne kadar hızlı ne kadar kolay olursa olsun sıcak bakmamıştır.

Burada akla şöyle bir soru gelmektedir. Hz. Ömer, neden başka biriyle değil de sadece Amr b. el-Âs ile istişare gereği duymuştu? Amr, İslâm’dan önceki

²⁴⁶ Belâzürî, *Fütûhu’l-büldân*, 208; Taberî, *Târîhu’r-rusûl*, 4/258-259; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/468-469; Suyûtî, *Târîhu’l-hulefâ*, 269; Vekîl, *‘Asru’l-Hulefâi’r-Râşidîn*, 349.

²⁴⁷ Kelâî, *el-İktifâ*, 4/58.

²⁴⁸ Belâzürî, *Fütûhu’l-büldân*, 208; Taberî, *Târîhu’r-rusûl*, 4/258; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/468-469; Kelâî, *el-İktifâ*, 4/58; Suyûtî, *Târîhu’l-hulefâ*, 269; Kürd Ali, *Hitatü’s-Şâm*, 5/34.

hayatında bazı Mekkeliler gibi ticaretle uğraşıyordu. Amr'ın ticaret için gittiği ülkelerden biri de Habeşistan'dı ve Habeşistan ile ticaret, gemilerle yapılabilirdi. Yine Mısır fethi esnasında Medine'de baş gösteren kıtlıkta Amr, Halife Ömer'in isteği üzerine deniz yoluyla Kızıldeniz üzerinden gemilerle Medine'ye erzak yardımında bulunmuştu.²⁴⁹ Dolayısıyla Amr'ın deniz ve gemiler hakkında bilgisi ve tecrübesi vardı. Muhtemelen Hz. Ömer, duyduğu güven sebebiyle Mısır fethi için izin verdiği Amr b. el-Âs'a bir kez daha güvenmiş, sahip olduğu denizcilik ve gemicilik bilgi ve tecrübesi sebebiyle onunla istişare etme gereği duymuştur.²⁵⁰

Kıbrıs Adası, coğrafi konumu itibariyle Doğu Akdeniz'den gelen gemilerin yolunu kontrol etmeyi kolaylaştıran bir yerde bulunmaktaydı. Kıbrıs'a hâkim olan, Anadolu'yu ve Şam'ı hem siyasî hem de ticarî bakımdan kontrol edebilmekteydi. O sıralarda halkının tamamının Hıristiyan olduğu belirtilen Kıbrıs Adası'nın,²⁵¹ Anadolu ve Şam'a açık, güneşli havalarda neredeyse çıplak gözle görülebilecek kadar yakın olması, Doğu ürünlerini Akdeniz pazarlarına taşıyan ticaret konvoylarının en önemli ticaret yollarından birisi üzerinde olması ve denizden Şam sahillerinin, Bizans akınlarına açık olması sebebiyle Muâviye, Ada'nın fethini zaruri

²⁴⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/375.

²⁵⁰ Hz. Ebû Bekir zamanında başlayan fetih hareketi, Hz. Ömer döneminde de hız kesmeden devam etmiştir. Şam topraklarının Bizans'ın elinden çıkması, imparator Herakleios'u siyasi manevralara zorlamış bu bağlamda iki devlet adamı arasında zaman zaman mektuplaşma ve hediyeleşmeler olmuştur. Bu hediyeleşme iki devlet reisinin eşlerine de yansımış ve bir defasında Hz. Ömer'in hanımı ve Hz. Ali'nin kızı olan Ümmü Gülsüm, Bizans İmparatoru'nun hanımına kadın parfümü göndermişti. Bu gönderilen hediye Bizans İmparatoriçesine gitmiş ve o da bu hediyeye karşılık Hz. Ömer'in hanımına bir gerdanlık hediye etmişti. Bizans'tan geri dönen posta görevlileri Hz. Ömer'in yanına geldiklerinde Halife Ömer, ellerinde bulunan her şeyi onlardan almış ve Müslümanları toplu namaza davet etmişti. Müslümanlar mescitte toplandıklarında Hz. Ömer onlara durumu haber vermiş ve bu gelen gerdanlığı ne yapması gerektiğini sormuştu. Bazıları bu gerdanlığın kraliçeye ait olduğunu ve bunu da Ümmü Gülsüm'e hediye edebileceğini söylerken bir kısmı da: "Biz sevap kazanmak için hediyeleşirdik." demişti. Hz. Ömer buna karşılık: "Ancak şunu bilin ki Bizans'a giden elçi Müslümanların elçisidir ve oraya giden posta da Müslümanların postasıdır. Böyle bir hediyeyi almak da Müslümanların hakkıdır." dedikten sonra bu gerdanlığı Beytülmale iade etmiş, Ümmü Gülsüm'e de gönderilmiş olan hediye karşılığında bir bedel ödemişti. Bu mektuplaşma ve karşılıklı hediyelerle yumuşayan Bizans-İslâm ilişkilerinin etkisi midir? Yoksa Amr'ın denizcilik hakkında verdiği bilginin etkisi midir? Bilinmez, ancak gerçek şu ki Hz. Ömer, Muâviye'nin teklifine sıcak bakmamış, Müslümanları tehlikeye atmasına izin vermemiş, bu konuda ona yol vermemiştir. bk. Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 208; Taberî, *Târîhu'r-rusûl*, 4/260; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 4/364; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/469; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 7/291; Archibald, *el-Kuvvâ'l-bahriyye ve't-ticâre*; Casim Avcı, *İslâm Bizans İlişkileri* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2003), 64-65; Hudarî Bek, *ed-Devletü'l-Ümeviyyûn*, 212.

²⁵¹ İstahrî, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*, 70.

görmekteydi.²⁵² Bu yüzden Kıbrıs seferi için Hz. Ömer'den istediği izni alamayan Muâviye b. Ebû Süfyân, üzüntüye kapılmadan ve hedefinden vazgeçmeden²⁵³ uzun bir müddet bekledikten ve Hz. Osman halife seçildikten sonra Halife Osman'a birkaç kez mektup yazarak tıpkı Hz. Ömer döneminde olduğu gibi Kıbrıs'a sefer düzenlemek için ondan izin istemişti.²⁵⁴ Başlangıçta Halife Osman da Hz. Ömer gibi tepki göstermiş ve deniz seferine izin vermemiştir. Hatta kendinden önceki halifenin bu işe rıza göstermediğini belirterek ona cevabî mektubunda:

“Ben bunu yapamam ve deniz yolculuğuna çıkmak hususunda sana izin veremem. Ömer b. Hattâb da sana bunu yasaklamıştı.²⁵⁵ Eğer deniz yolculuğunu mutlaka yapman gerekiyorsa belirttiğin gibi deniz yolculuğunun kolay olduğunu kabullenebilmem için aileni ve çocuklarını da deniz yolculuğuna çıkar.²⁵⁶ Aksi takdirde cevabım hayır.”²⁵⁷ demiştir.

Ancak Muâviye b. Ebû Süfyân, bu defa istediği izni almak konusunda kararlıydı ve ısrarında devam ederek halifeye, şayet izni olursa Kıbrıs'a doğru hareket etmesinin yakın olduğunu ve denizin zorluklarına rağmen üstesinden gelinebilecek bir durum olduğu mealinde bir mektup daha yazmıştı.²⁵⁸ Nihayet Halife Osman, bu ısrarlı isteklerinin sonucunda Muâviye b. Ebû Süfyân'a 27/648 yılında bir şartla izin vermiştir. Kaynaklarda geçtiğine göre Muâviye b. Ebû Süfyân, ailesini yanına alacak,²⁵⁹ bu sefer için kimseyi zorlamayacak, askerleri seçip

²⁵² ‘Adevî, *el-Ümeviyyûn ve'l-Bizantiyyûn*, 81.

²⁵³ ‘Aselî, *Fennü'l-harbi'l-İslâm*, 1/194.

²⁵⁴ Taberî, *Târîhu'r-rusûl*, 4/260; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 4/364; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/469; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 2/291; İbn Tağrîberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, 1/109; Vekîl, ‘*Asru'l-Hulefâi'r-Râşidîn*, 352; Demirkent, “Kıbrıs”, 25/372.

²⁵⁵ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 208. Muhammed Seyyid Vekîl, Halife Osman'ın Ömer kadar ciddi ve kararlı olmadığını, çünkü Hz. Ömer'in sahip olduğu delillere vakıf olmadığını belirtir. bk. Vekîl, ‘*Asru'l-Hulefâi'r-Râşidîn*, 352.

²⁵⁶ Taberî, *Târîhu'r-rusûl*, 4/260; İbn A'sem, *Kitâbü'l-Fütûh*, 2/348; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/469; Vekîl, ‘*Asru'l-Hulefâi'r-Râşidîn*, 352; Demirkent, “Kıbrıs”, 25/372.

²⁵⁷ Vekîl, ‘*Asru'l-Hulefâi'r-Râşidîn*, 354.

²⁵⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/469; Vekîl, ‘*Asru'l-Hulefâi'r-Râşidîn*, 352.

²⁵⁹ Taberî, *Târîhu'r-rusûl*, 4/260; İbn A'sem, *Kitâbü'l-Fütûh*, 2/348; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/469; Vekîl, ‘*Asru'l-Hulefâi'r-Râşidîn*, 352; Demirkent, “Kıbrıs”, 25/372.

aralarında kura çekmeyecekti.²⁶⁰ Yani sefere katılanlar gönüllü olacak Muâviye b. Ebû Süfyân ise onlara lojistik bakımdan destek olacaktı.²⁶¹

Halife Osman, aslında bu şartlı izinle Kıbrıs seferinin ve askerlerinin denizdeki sorumluluğunu üzerinden atmış gibi görünmektedir. Kanaatimizce Hz. Osman'ın bu isteklerindeki amacın, eşlerinin kendilerine eşlik etmeleri sebebiyle idarecilerin risk almalarına engel olmak, filodaki askerlerin ve idarecilerin bir maceraya atılma konusunda ihtiyatlı davranmalarını sağlamayı hedeflemek gibi görünmektedir. Ayrıca kim gönüllü olarak sefere katılırsa hedef ve amaç belli olduğu için ordu içerisinde huzursuzluk çıkarmayacağı gibi buna sebepte olmayacak, sanki her birey kendisi adeta bir komutanmış gibi davranacak ve böylece sefer de başarıyla sonuçlanacaktı.

Hz. Osman'ın mektubu Muaviye b. Ebû Süfyân'a geldiğinde çabucak mektubu okumuş, beklediği deniz seferi izninin şartlı da olsa kendisine verildiğini görünce Kıbrıs deniz seferi için faaliyetlere başlamıştır. Bu bağlamda gemi inşasında tecrübeli işçileri harekete geçirerek savaşacak askerleri taşıyacak gemiler hazırlatmıştı. Sonra da sahillerde yaşayanlara mektup yazıp gemilerini tamir etmelerini ve ardından Kıbrıs'a sefer yapmak için Akkâ²⁶² Limanı'na demirlemelerini emretmişti.²⁶³ Bu emir üzerine onarılan ve yeni inşa edilen gemiler, Akkâ Limanı'nda toplanmıştır. Ayrıca Muâviye, insanlar için erzak hazırlayıp onlara lojistik destek sağlayarak donanmada görev alan tüm kıyı şeridindeki gönüllülere, Akkâ'ya doğru harekete geçmelerini emretmişti. Sancaklar, gemilere çekildikten sonra Muâviye, erzaklarını alanlardan hiçbir kimsenin geride kalmaması yönünde sefere katılacaklara duyuruda bulunmuştur.²⁶⁴

²⁶⁰ Kelâî, *el-İktifâ*, 4/58-59; Şevkî Ebû Halîl, *Fethu Sıkkıyye bi kıyâdeti'l fakîhi'l mücâhid Esed b. Furât* (Dımaşk-Beyrût: Dâru'l Fikr-Dâru'l Fikri'l Muâsır, 1998), 43.

²⁶¹ Taberî, *Târîhu'r-rusul*, 4/260; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/469; Muhammed el-Hudarî Bek, *Muhâdarâtü târihi'l-ümemi'l-İslâmiyye* (b.y.: Matbaatü'l-İstikâme, 1936), 2/29; Vekîl, *'Asru'l-Hulefâi'r-Râşidîn*, 354.

²⁶² Şam sahilinde bir bulunan bir şehirdir. bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 4/141.

²⁶³ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 208; Kelâî, *el-İktifâ*, 4/61; Vekîl, *'Asru'l-Hulefâi'r-Râşidîn*, 354.

²⁶⁴ İbn A'sem, *el-Futûh*, 2/348. O sıralarda Akkâ limanı ile birlikte Sûr ve Trablus Limanlarının da Kıbrıs fethi için ıslah edildiği söylenmiştir. bk. 'Aselî, *Fennü'l-harbi'l-İslâm*, 1/194.

Muâviye b. Ebû Süfyân, bu süreçte kendisi de Akdeniz'de ticaret ve denizcilik açısından stratejik öneme sahip bir noktada bulunan Kıbrıs Ada'sının²⁶⁵ fethi hazırlıklarına kız kardeşi²⁶⁶ ve hanımı ile başlarken Ubâde b. Sâmit te sefer hazırlıklarına eşi Ümmü Harâm bnt. Milhân'la başlamıştır.²⁶⁷ Kıbrıs seferi sırasında ensâr'dan ve hanım sahabîlerden olan Ümmü Harâm bnt. Milhân'ın, üzerine binmiş olduğu katırdan düşerek boynunun kırıldığı²⁶⁸ ve hemen oracıkta şehit olarak vefat ettiği belirtilmiştir.²⁶⁹ Bu hadisenin, Hz. Peygamber'in vefatından yıllar sonra gerçekleşmesi ve bunu Resûlullah'ın önceden haber vermesi, onun mucizeleri arasında zikredilmiştir.²⁷⁰ Ümmü Harâm, Muâviye'nin I. Kıbrıs seferinde şehit düşmüştü.²⁷¹ Rivayete göre Muâviye, Kıbrıslılarla barış antlaşması yapmış, İslâm ordusu Kıbrıs'tan çıkmak üzere iken Ümmü Harâm'a binmesi için bir katır getirilmişti. Ümmü Harâm katıra binerken düşmüş, boynu kırıldıktan sonra vefat

²⁶⁵ Ebû Halîl, *Fethu Sıkkıyye*, 43; Demirkent, "Kıbrıs", 25/372.

²⁶⁶ Kelâî, *el-İktifâ*, 4/60; 'Adevî, *el-Ümeviyyûn ve'l-Bizantiyyûn*, 82.

²⁶⁷ Halife b. Hayyât, *Târihu Halife*, 160; Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 208; Kelâî, *el-İktifâ*, 4/60; Suyûtî, *Târihu'l-hulefâ*, 268; Hudarî Bek, *Muhâdarâtü târihi'l-ümemi'l-İslâmiyye*, 2/29; Vekîl, *'Asru'l-Hulefâi'r-Râşidîn*, 354; Demirkent, "Kıbrıs", 25/372. Bu hazırlıkların 28 veya 29/648-649 yılı kış aylarında başladığı söylenir. bk. Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 208. Enes b. Mâlik'ten rivayet edildiğine göre Ümmü Harâm bnt. Milhân'ın Kıbrıs seferine katılması şöyle cereyan etmişti: "Resûlullah, teyzem Ümmü Harâm bnt. Milhân'ın evine gider, o da kendisine yemek ikramında bulunurdu. O sıralarda Ümmü Harâm, Ubâde b. Sâmit'in nikâhı altındaydı. Yine bir gün Resûlullah, Ümmü Harâm'ın ziyaretine gitmişti. Teyzem O'na her zaman olduğu gibi yemek ikram etmiş ve Resûlullah'ın başını tarayıp temizlemişti. Akabinde Resûlullah bir müddet uyumuş, sonra gülererek uyanmıştı. Ümmü Harâm: 'Yâ Resûlallah, seni güldüren nedir?' diye sorunca Resûlullah: 'Bana rüyamda ümmetimden bir takım insanların şu engin deniz üstünde tahtları üzerine kurulmuş hükümdarlar gibi gemilere bindikleri ve ihtişamla Allah yolunda deniz harbine gittikleri gösterildi.' diye cevap vermişti. Bunun üzerine Ümmü Harâm: 'Yâ Resûlallah, beni de o deniz gazilerinden kılması için Allah'a dua ediver.' demiş Resûlullah da Ümmü Haram için duâ etmişti. Sonra Resûlullah başını yastığa koyup bir müddet daha uyumuş, ardından yine gülererek uyanmıştı. Teyzem yine: 'Yâ Resûlallah, seni güldüren nedir?' diye sorunca Resûlullah, bu defa da evvelkinde söylediği gibi: 'Ümmetimden yine bir takım insanlar bana kralların tahtlarına kuruldukları gibi debdebeli bir kabile hâlinde Allah yolunda gazaya giderken gösterildi.' diye cevap verdi. Ümmü Harâm da: 'Yâ Resûlallah, beni de o mücahitlerden kılması için Allah'a duâ ediver.' deyince Resûlullah: 'Sen birincilerdensin, yani deniz gazilerinden.'" buyurdu. bk. Buhârî, *"Cihad"*, 3,8,63,75,93; Buhârî, *"İsti'zan"*, 41; Buhârî, *"Ta'bîr"*, 12; Müslim, *"İmâre"*, 160; Ebû Bekir Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî, *Delâ'ilü'n-nübüvve ve ma'rifeti ahvâli sâhibi's-şerî'a*, thk. Abdulmu'dî Kal'aci (Beyrût-Lübân: Dâru'l Kütübî'l-İlmiyye, 1988), 6/450-451; Kelâî, *el-İktifâ*, 4/60; Vekîl, *'Asru'l-Hulefâi'r-Râşidîn*, 354; Ebû Halîl, *Fethu Sıkkıyye*, 45.

²⁶⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/470; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 7/291; Suyûtî, *Târihu'l-hulefâ*, 268.

²⁶⁹ Buhârî, *"Cihad"*, 7; Tirmizî, *"Fedîlü'l-Cihâd"*, 15; Nesâî, *"Cihâd"*, 40. Ayrıca bk. Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 209; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 8/117; Suyûtî, *Târihu'l-hulefâ*, 268; Vekîl, *'Asru'l-Hulefâi'r-Râşidîn*, 355.

²⁷⁰ Beyhakî, *Delâ'ilü'n-Nübüvve*, 6/453'te dipnot; Suyûtî, *Târihu'l-hulefâ*, 268; Vekîl, *'Asru'l-Hulefâi'r-Râşidîn*, 355.

²⁷¹ Kelâî, *el-İktifâ*, 4/61.

etmiş ve oraya defnedilmişti. Mezarı bugün Kıbrıs'ta Larnaka civarında bulunmaktadır. Kıbrıslıların saygı gösterdikleri Ümmü Harâm'ın, mezarı hala mübarek bir makam olarak kabul edilmektedir.²⁷² Kıbrıslıların, yağmur duasına çıktıklarında onun hatırına yağmur yağmasını diledikleri ve “Bu salih bir kadının mezarıdır.”²⁷³ diyerek hatırasını yâd ettikleri bildirilmiştir.

Muâviye, Kıbrıs seferi esnasında ailesi ve çocukları ile birlikte yola çıkmış ve o da Akkâ'da konaklamıştı. ²⁷⁴ Ayrıca Benû Fezâre kabilesiyle anlaşmalı olan ve denizciliğiyle bilinen Abdullah b. Kays'ı bu seferde hazırlanan donanmanın komutanı tayin etmiştir.²⁷⁵ Şam'dan hareket eden bu orduya, Abdullah b. Sa'd b. Ebû Serh'in Mısır'dan gönderdiği donanma da katılmıştır.²⁷⁶ Muâviye'nin ailesini bu fethite yanına alması, Kıbrıs Adası'nın Suriye topraklarına yakın olması yanında fethin kolayca gerçekleşeceğine delil olarak görülmüştür.²⁷⁷

Sayıları 220²⁷⁸ veya daha fazla²⁷⁹ gemiden oluşan bu birleşik donanma, 28/648-649 senesinde kış mevsiminin bitiminde²⁸⁰ Akkâ'dan Kıbrıs'a doğru yola çıkmak üzereyken Muâviye de, hanımı ve çocuklarıyla birlikte bu gemilerden birisine binmişti.²⁸¹ İslâm donanması, seyir halindeyken Bizans donanmasına bağlı

²⁷² Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 209; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/470; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 7/291 ve 8/117; Himyerî, *Ravzü'l-mi'târ*, 454; Suyûtî, *Târîhu'l-hulefâ*, 268; Darkot, “Kıbrıs”, 6/673.

²⁷³ Kelâî, *el-İktifâ'*, 4/60; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 7/291 ve 8/118; Himyerî, *Ravzü'l-mi'târ*, 454; Vekîl, *'Asru'l-Hulefâ'r-Râşidîn*, 356; Ebû Halîl, *Fethu Sıkkiliye*, 45.

²⁷⁴ İbn A'sem, *el-Futûh*, 2/348.

²⁷⁵ Taberî, *Târîhu'r-rusûl*, 4/260-262; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/100. Abdullah b. Kays'ın yaz ve kış seferlerinde yaklaşık elli sefere komutan olarak katıldığı ve bu seferlerin hiç birinde tek bir adamının zarar görmediği bu sebeple Abdullah'a “Denizlerin Sultanı” ismi verildiği bildirilmiştir. bk. Taberî, *Târîhu'r-rusûl*, 4/260; Kelâî, *el-İktifâ'*, 4/59; 'Aselî, *Fennü'l-harbi'l-İslâm*, 1/195.

²⁷⁶ İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, 255; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 2/291; 'Aselî, *Fennü'l-harbi'l-İslâm*, 1/195; Ebû Halîl, *Fethu Sıkkiliye*, 44; Demirkent, “Kıbrıs”, 25/372.

²⁷⁷ Hitti, *İslam Tarihi*, 2/308.

²⁷⁸ İbn A'sem, *el-Futûh*, 2/348.

²⁷⁹ İslâm donanmasının sayısının 1700 gemiden oluştuğu da belirtilmiştir. Ancak Müslümanların denizcilik noktasında bu kadar kısa sürede bu sayıda gemiyi üretmeleri mantık dâhilinde değildir. bk. Agapius, *Kitâbü'l-'Unvân*, 1/480; Gregory Bar Hebraeus Abû'l Farac, *Abû'l Farac Tarihi*, çev. Ernest A. Wallis Budge - Ömer Rıza Doğrul (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1945), 1/180; Demirkent, “Kıbrıs”, 25/372.

²⁸⁰ 'Adevî, *el-Ümeviyyûn ve'l-Bizantiyyûn*, 82.

²⁸¹ İbn A'sem, *Kitâbü'l-Futûh*, 2/348; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, 1/109. İbn A'sem, bu sefer esnasında donanmanın bir fırtınaya yakalandığını ve o esnada yaşananları şöyle nakleder. “Donanma denizde hareket halindeyken bir rüzgâr çıktı, deniz kabardı, dalgalar yükselmeye başladı. Gemiler sağa sola sallandılar. İşte bu atmosferde Muâviye'nin eşi çok korktu, sonra da gemilerin seyrini düzenleyen gemiciye -Bu gemici Talya adında bir Kipti idi- seslenerek şöyle

bir filo ile karşılaşmıştır. Bizans gemilerinde, Kıbrıs valisinin Roma kralı Herakleios'a gönderdiği birtakım hediyeler bulunmaktaydı. Hemen bu gemileri kuşatıp ele geçiren Müslümanlar, gemilerde güzel cariyeler, sündüs²⁸² ve saklatondan²⁸³ işlenmiş kaliteli sergiler ve kumaşlar bulmuştu. Bunların hepsini alıp yolculuklarına devam ederek nihayetinde Kıbrıs'a ganimet elde etmiş olarak sağ salim varmıştır.²⁸⁴

Gemilerin Kıbrıs sahiline demirlenmesini emreden Muâviye b. Ebû Süfyân, daha sonra ordusuna gemilerden çıkmalarını söylemiş, onlar da gemilerden çıkarak Kıbrıs'a baskın yapmış, Kıbrıs'ta hatırı sayılır derecede ganimet elde etmiştir. Rivayete göre Muâviye, başlangıçta halkın zarar görmemesi için onları uyarmış fakat halk bu uyarıya uymayınca gereken müdahale yapılmıştır.²⁸⁵ Daha sonra Müslümanlar, gemilerini cariyeler, hizmetçiler, altın, gümüş ve güzel kumaşlarla doldurunca Kıbrıs valisi barış talep etmek ve Kıbrıs'ı terk edip memleketlerine dönmeleri için Muâviye'den antlaşma talep etmiştir.²⁸⁶

Bu talep karşısında Muâviye, Kıbrıs halkıyla Müslümanlara karşı asla savaşmamaları, anlaşmayı bozmamaları ve ihanette bulunmamaları, Bizans'a karşı askerî harekâtlarda Müslümanlara engel olmamaları, her yıl belirlenen miktarda

dedi: 'Yazıklar olsun sana ey Talya, gemiyi durdur.' Talya gülerək şöyle cevap verdi: 'Hey kadın burada yüce olan Mâlik'ten başka deniz üzerinde otoritesi olan hiç kimse yoktur. Geminin durdurulmasının da hiçbir mümkünü yoktur. Bu duruma şahit olan Muâviye, hanımını ve çocuklarını kendisiyle birlikte getirdiğine çok üzüldü. Denizde seyir bir müddet böyle devam etti. Ardından esen rüzgâr dindi ve Müslümanlarda gemileriyle yolculuklarına devam ettiler.'" bk. İbn A'sem, *el-Futûh*, 2/348.

²⁸² Dokunuşunda altın ya da gümüş tellerin de bulunduğu, genellikle kaftan dikiminde kullanılmış olan bir tür ipekli kumaş. Parlatır vd., *Türkçe Sözlük*, "Sündüs", 2/2052.

²⁸³ Tebriz'de dokunan, Orta Çağ'da Doğu ve Batı ülkelerine ihraç edilen bir çeşit dokuma kumaş. bk. Abdulhalik Bakır - Ahmet Altungök, "Erken Ortaçağlarda Tebriz", *Tarih İncelemeleri Dergisi* 30/1 (2015), 81.

²⁸⁴ İbn A'sem, *el-Futûh*, 2/348-349.

²⁸⁵ Abû'l Farac, *Abû'l Farac Tarihi*, 1/180.

²⁸⁶ İbn A'sem, *Kitâbü'l-Fütûh*, 2/348-349; Abû'l Farac, *Abû'l Farac Tarihi*, 1/181. Bu seferle ilgili olarak Cübeyr b. Nüfeyr'den bir hatırası nakledilir. Söz konu hatıra şöyledir: "Kıbrıs adası fethedildiği ve ora halkından bazı esirlerin alındığını gördüğümüz zaman Ebû'd-Derdâ'nın ağladığını gördüm. Ona: 'İslâm'ın adının yüceltildiği ve Müslümanların zafer elde ettiği bir günde neden ağlıyorsun?' dedim. Ebû'd-Derdâ, omzuma elini vurarak: 'Bir zamanlar her şeye sahip olan bu millet, bir bakıyorsun Allah'ın emirlerini terk ediyor ve Allah onların üzerine bir başka ümmeti musallat ederek onları esir alıyorlar. Eğer Allah bir milletin başına esir olma belasını musallat ederse onlar için kurtuluş imkânı olmaz.' diye cevap verdi." bk. Taberî, *Târîhu'r-rusûl*, 4/262; İbn A'sem, *Kitâbü'l-Fütûh*, 2/349; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 4/364; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/100; Kelâî, *el-İktifâ*, 4/61; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 7/291; Ebû Halîl, *Fethu Sıkkiliye*, 44.

Müslümanlara -Yaklaşık 7000 dinar- cizye²⁸⁷ ödemeleri ve Kıbrıs Patriğini Müslümanların tayin etmeleri karşılığında anlaşmıştır.²⁸⁸ Son maddenin, kilisenin işlerine müdahale etmekten ziyade bilakis din adamlarının Müslümanlara düşmanlık ve karşı hareketlerde organizatörlük yapmamalarına matuf olduğu söylenmiştir.²⁸⁹

Anlaşma imzalandıktan sonra memleketlerine dönmek niyetiyle Muâviye ve ordusu gemilere bindiklerinde, yanlarında 700 kadarı bekâr olan 8000 civarında kadın ve çocuk bulunmaktaydı. Emtia ile dolup taşan gemilerle yola çıkan Muâviye ve donanma, bütün malların humusunu hazırlamış ve Halife Osman b. Affân'a göndermiştir. Ona Müslümanların güven içinde olduğunu belirten bir de mektup yazan Muâviye, humustan geriye kalanı ise Müslümanlar arasında taksim etmiştir.²⁹⁰

Denildiğine göre Kıbrıs halkı aynı miktar vergiyi Bizans'a da ödemekteydi.²⁹¹ Müslümanlar bu verginin ödenmesine müdahil olmamış ve bu vergiyi kendilerini

²⁸⁷ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 7/291; Hudarî Bek, *Muhâdarâtü târihi'l-ümemi'l-İslâmiyye*, 2/29; 'Adevî, *el-Ümeviyyûn ve'l-Bizantiyyûn*, 83; Mehmet Erkal, "Cizye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Divantaş, 1993).

²⁸⁸ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 208; Taberî, *Târihu'r-rusûl*, 4/262; İbn A'sem, *Kitâbü'l-Fütûh*, 2/349; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/100; Kelâî, *el-İktifâ'*, 4/61; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 7/291; Vekîl, *'Asru'l-Hulefâi'r-Râşidîn*, 355; Ebû Halîl, *Fethu Sıkkiliye*, 44.

²⁸⁹ Ebû Halîl, *Fethu Sıkkiliye*, 44.

²⁹⁰ İbn A'sem, *el-Fütûh*, 2/349. Bir rivayette Müslümanların elin geçen ganimetin bolluğuna şöyle bir örnekle işaret edilir. Müslümanlardan birisi, Ebû Derdâ'nın hanımı Ümmü Derdâ'nın elinde 10 dirhem değerinde gümüş bilezikler görünce ona şöyle dedi: "Ey Ümmü Derdâ, bunlar Sana nereden geldi." Ümmü Derdâ: "Ebu Derdâ'nın Kıbrıs Gazasındaki payından." diye cevap vermişti. bk. İbn A'sem, *Kitâbü'l-Fütûh*, 2/351. Rivayete göre Muâviye, Kıbrıs ganimetinin humusunu yeni Müslüman olmuş bir Kıbrıslı ile Halife Osman'a göndermişti. Hz. Osman, Kıbrıslıya: "Kıbrıslı Müslümanlardan mısın? diye sorunca Kıbrıslı: 'Evet ey Müminlerin Emir'i, diye cevap vermişti. Hz. Osman: 'Bana Kıbrıs'ı anlatır mısın?' deyince Kıbrıslı: 'Tabii ki' diyerek anlatmaya başlamış ve 'Kıbrıs geniş ve uzun bir adadır. Kıbrıs halkı, Ada'nın 80 fersah genişliğinde ve bir o kadarda uzunluğunda olduğunu söylerler. Kıbrıs'ta ırmaklar, ekinler, ağaçlar ve türlü türlü meyveler vardır. Ayrıca insanın hoşuna giden köşkler bulunur. Bunların yanı sıra birçok at, katır, merkep, koyun ve inek de bulunmaktadır.' diye devam etmişti. Hz. Osman: 'Bunlara nasıl sahip oldunuz.' diye sorunca Kıbrıslı: 'Vallahi Ey Müminlerin Emir'i, biz Kıbrıs ahalisine ani bir baskın yaptık. Onlar gemilerimizin kendi sahillerine demirlediğini gördükleri esnada biz zaten onların işini bitirmiştik. Onlar bize boyun eğdiler, itaat ettiler ve hor hakir bir şekilde kendi elleriyle vergi verdiler.' dedi. Bunun üzerine Hz. Osman: "İşte bu Allah'ın Mümin kullarına lütuf ve rahmetindedir." demiştir. bk. İbn A'sem, *Kitâbü'l-Fütûh*, 2/352.

²⁹¹ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 208-209; Taberî, *Târihu'r-rusûl*, 4/262; İbn A'sem, *Kitâbü'l-Fütûh*, 2/349; Abü'l Farac, *Abü'l Farac Tarihi*, 1/187; Agapius, *Kitâbü'l-'Unvân*, 1/456; Kelâî, *el-İktifâ'*, 4/61; Hudarî Bek, *Muhâdarâtü târihi'l-ümemi'l-İslâmiyye*, 2/29; 'Adevî, *el-Ümeviyyûn ve'l-Bizantiyyûn*, 83; 'Adevî, *el-Esâtîlü'l-'Arabiyye*, 24; Darkot, "Kıbrıs", 6/673; De Groot, "Kubrus", 5/302.

ilgilendirmeyen bir husus olarak değerlendirmişlerdi.²⁹² Bu sefer neticesinde yapılan anlaşmaya göre Müslümanlar açısından en önemli kazanım, Kıbrıslıların Müslümanlara Kıbrıs'tan geçiş hakkı tanımaları ve Kıbrıs'ın, Bizans üzerine sevk edilecek İslâm donanmasına, gerek lojistik destek gerek aktarma yapmak üzere bir üs vazifesi görmesine izin vermeleri olmuştur.²⁹³ Ayrıca bu fetih, Müslümanların deniz ile ilgili korkularını yenmelerine, korkusuzca gemilere binip denizde yeni fetih hareketlerine başlamalarına sebep olmuştur.²⁹⁴

Çağdaş araştırmacılarından İbrâhîm el-'Adevî, Müslümanların ikamet ettikleri yeni bölgelerde şehirler kurmalarının yanı sıra mescit inşa etmelerini, Muâviye'nin Kıbrıs Ada'sını Müslümanların kontrolü altında tutma konusundaki istekliliğinin kanıtı olarak görmüştür.²⁹⁵

Şevkî Ebû Halîl ise, Kıbrıs seferinin Müslümanların nazarında denizde gemilere binme ve sefere çıkma önyargısını kırmakla birlikte Bizans'la savaşı başka bir platforma -Karadan, denize- taşıma bakımından oldukça önemli olduğu görüşünü belirtmiştir. Bununla birlikte Şam ve Mısır topraklarında fethedilen yerlerin güvenliğini karadan sağlamanın yanında denizden de takviye etme anlamında bir uyarı üssü olduğunun önemini belirtmek gerektiğini de vurgulamıştır. Ona göre fetihden sonra Bizans saldırılarının ve deniz harekâtlarının ağırlığı Batı Akdeniz sahillerine kaymış²⁹⁶ ve bu durum, Müslümanların Akdeniz'i bir Müslüman gölü haline getirinceye kadar sürmüştür. Kıbrıs, Doğu Akdeniz ile Batı Akdeniz'i birbirinden ayıran bir köprü konumunda olmuştur. Kıbrıs'ın fethiyle birlikte Bizans'ın Doğu Akdeniz'e girmesi, o bölgede faaliyet göstermesi bir daha mümkün olmamıştır.

Kıbrıs halkının, Müslümanlarla yaptıkları anlaşmaya bir müddet sadık kaldıkları bildirilmiştir. Ancak Bizans'ın baskısı, Kıbrıs'taki haklarından

²⁹² Taberî, *Târîhu'r-rusül*, 4/262; Kelâî, *el-İktifâ'*, 4/61. Kıbrıs'tan alınan verginin ikiye bölünmesi meselesinin Emevî Halifesi Abdülmelik b. Mervân ile Bizans imparatoru II. Justinian arasında yapılan bir anlaşmaya göre (69/688-689), kabul edildiği bildirilmiştir. bk. Hudarî Bek, *Muhâdarâtü târîhi'l-ümemi'l-İslâmiyye*, 2/29; Darkot, "Kıbrıs", 6/673.

²⁹³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/100; Demirkent, "Kıbrıs", 25/372.

²⁹⁴ 'Adevî, *el-Esâtîlü'l-'Arabiyye*, 25.

²⁹⁵ 'Adevî, *el-Ümeviyyûn ve'l-Bizantiyyûn*, 85.

²⁹⁶ 'Adevî, *el-Esâtîlü'l-'Arabiyye*, 27; Ebû Halîl, *Fethu Sıkkaliye*, 45-46.

vazgeçmemesi, Kıbrıslılara sağladığı silah, gemi ve lojistik destek bu sadakati ve anlaşmayı sonlandırmıştır. Rivayete göre Kıbrıslılar Müslüman gemilerine saldırı konusunda Bizans'la birlikte hareket etmişti. Bunun üzerine Muâviye b. Ebû Süfyan, 32/652²⁹⁷ veya 33/653 yılında 500 gemiden oluşan bir donanma ile Kıbrıs'a yeni bir sefer düzenlemiştir.²⁹⁸ Bu seferde pek çok kişi öldürülmüş ve esir alınmıştır. Muâviye sefer sonunda divan defterlerine kayıtlı Ba'lebek halkından bir grubun da yer aldığı 12 bin askeri Kıbrıs'a yerleştirmiştir. Bu insanlar mescitler ve kalacakları binalar inşa ederek adeta Kıbrıs'ta yeni bir şehir kurmuş, Muâviye'nin vefatına kadar burada kalmıştır.²⁹⁹

Muâviye'nin vefatından sonra Yezîd, hilafet makamına geçmiş, devlet başkanı sıfatıyla Bizans'a karşı taarruzdan ziyade savunmada kalmayı tercih etmişti. Yezîd b. Muâviye, Bizans'a karşı izleyeceği siyaseti "Muâviye, sizleri deniz seferlerine gönderdi, ancak ben bunu yapmayacağım; sizleri kış seferlerine gönderdi, ben bunu da yapmayacağım." diyerek, sözünü yerine getirmiş ve Kıbrıs'taki askerlerini geri çekmiştir.³⁰⁰ Ünal Kılıç, I. İstanbul kuşatmasına katılması sebebiyle zorlu iklim şartlarını çok iyi bilen Yezîd'in bu ifadelerini, etrafındaki asker yakınlarını memnun etme gayreti içerisinde değerlendirmiş, Yezîd'in bizzat halifeliği sürecinde muhtemel muhalefet hareketlerini tahmin ettiği için fetihlere fırsat bulamayacağı sebebiyle böyle davrandığını belirtmiştir.³⁰¹ Belâzürî, Yezîd b. Muâviye'nin askerleri geri çekmek için Bizans'tan yüklü miktarda rüşvet aldığını söylese de, "Hz. Hüseyin'in şehit edildiği Kerbelâ Olayı,³⁰² Medine'nin yağmalandığı Harre Vakası³⁰³ ve Mekke'de halifeliğini ilan eden Abdullah b. Zübeyr

²⁹⁷ 'Adevî, *el-Esâtîlü'l-'Arabiyye*, 25-26.

²⁹⁸ Bu seferin 35/654 yılında olduğu da söylendiği gibi. bk. Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 209.

²⁹⁹ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 209; 'Adevî, *el-Ümeviyyûn ve'l-Bizantiyyûn*, 85; 'Adevî, *el-Esâtîlü'l-'Arabiyye*, 25-26.

³⁰⁰ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 4/37.

³⁰¹ Ünal Kılıç, *Tartışmaların Odağındaki Halife Yezid b. Muaviye* (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2001), 366-368.

³⁰² İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 3/156-193; Hüseyin Algül - Mustafa Kara, *Ehl-i Beyt Kerbelâ ve Mersiye* (Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş., 2014), 1-104; Ünal Kılıç, "Kerbela Vakası (Tarihi Süreç)", *Çeşitli Yönleriyle Kerbela (Tarih Bilimleri)* 1 (2010), 15-48.

³⁰³ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 3/211-219; Mehmet Bahaüddin Varol, "Harre Vakası (Sebeup-Sonuç Değerlendirmesi)", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, (Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi)* 7 (1997), 513-534; Ünal Kılıç, "Harre Vakasının Sebepleri Hakkında Bazı Mülâhazalar", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4 (2000), 317-324.

meselesi³⁰⁴” gibi ülke sınırları içerisinde huzuru sağlamaya çalışan bir idareci için bu tavrın ağır bir itham olduğunu belirtmek yanlış bir tespit olmayacaktır.³⁰⁵

Kıbrıs, tarihte her zaman Akdeniz’in kontrolü bakımından önemli bir konumda olmuştur. Akdeniz’in doğusu, İslâm filusunun ilk faaliyetlerine ve bunun sonucunda zafere doğru Müslümanların yürüyüşüne tanık olmuştur. Bu zaferin altında yatan temel neden, Hicaz Araplarının Suriye, ardından Mısır topraklarına sahip olmaları olmuştur. Bizans Donanmasına hizmet veren Suriye’deki Akkâ ve Sûr ile Mısır’daki İskenderiye, Dimyat ve diğer tersaneler artık ustalarıyla mühendisleriyle, işçileriyle Müslümanlara hizmet ediyordu. Bu disiplinli çalışma ve gayret, beraberinde başarıyı ve zaferi getirmiştir.³⁰⁶

Akdeniz Havzası’nda yer alan o dönemin büyük güçleri olan devletler, Akdeniz’i kontrol eden, önemini coğrafi konumundan alan Kıbrıs üzerinde her daim etkin rol oynamak istemişlerdir. Müslüman Araplar bu devletlerden bir tanesidir.³⁰⁷ Kıbrıs’ın bu önemine binaen Sokullu Mehmet Paşa İnebahtı deniz savaşından sonra şu meşhur ifadesini beyan etmiştir. Bilindiği üzere Osmanlı devleti Kıbrıs’ı fethettikten sonra Venedik Devleti, Kıbrıs’ı geri alma çabası içerisinde girmiş bu maksatla bir haçlı donanmasının kurulmasına sebep olmuştur. Bu Haçlı Donanması Osmanlı Donanmasını İnebahtı Deniz Savaşında yenilgiye uğrattığı zaman, dönemin Vezîriâzam’ı Sokullu Mehmet Paşa tarihe mal olan şu meşhur sözünü söylemiştir: “Biz sizden Kıbrıs Adası’nı alarak kolunuzu kestik. Siz ise donanmamızı mağlup etmekle bizim sakalımızı tıraş etmiş oldunuz. Kesilmiş kol yerine gelmez, lakin tıraş edilmiş sakal daha gür çıkar.”³⁰⁸

Kıbrıs Adası’nın Muâviye komutasında 28/648-649 yılında fethedildiği kaydedildiği gibi,³⁰⁹ bu adanın 33/653 yılında fethedildiği de nakledilmektedir.³¹⁰

³⁰⁴ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/398-307.

³⁰⁵ Belâzürî, *Fütûhu’l-büldân*, 209.

³⁰⁶ ‘Adevî, *el-Esâtîlü’l-‘Arabiyye*, 17.

³⁰⁷ ‘Adevî, *el-Esâtîlü’l-‘Arabiyye*, 21.

³⁰⁸ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988), 3/41.

³⁰⁹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 7/288-290.

³¹⁰ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 7/308.

Hatta Taberî (öl. 310/931), Kıbrıs Adası'nın fetih tarihi için 27-28-33/648-649-653 yıllarını işaret etmektedir.³¹¹

Kanaatimizce, Kıbrıs'a 27/648 yılında fetih izni verilmiş, gerekli hazırlıklar tamamlandıktan sonra 28/648-649 yılı kış bitiminde sefere çıkılmış, 29/650 yılında ise sefer tamamlanarak Ada halkı cizyeye bağlanmış fakat herhangi bir Müslüman iskânı söz konusu olmamıştır. Ancak Müslümanlar Ada'dan ayrıldıktan sonra Kıbrıslılar, Müslümanlara verdikleri sözü yerine getirmemiş, bilakis Bizans'a bilgi sızdırarak ihanet etmiştir. Ada halkının bu davranışı Kıbrıs'a ikinci seferi zorunlu kılmış,³¹² 33/653 veya 35/655 yılında Ada'ya yerleşen ve hepsi divan defterine kayıtlı 12 bin kişiden oluşan Müslüman nüfusla esas fetih gerçekleşmiştir.³¹³ Besim Darkot da, 33/653 yılındaki seferle birlikte Ada'da gerçekleşen Müslüman iskânının, fethi kalıcı hale getirdiğini belirtmiştir.³¹⁴ İkinci seferden sonra Müslümanların Ada'da 136/754 yılına kadar kaldıkları belirtilmiştir.

Tarihte Kıbrıs seferleri, 130/751, 158/779, 184/805 186/802 ve 190/811 yıllarında da tekrarlanmıştır. Emevîlerden sonra Abbasî Halifesi Hârûnürreşîd zamanında 186/802 yılında Ada'ya yapılan sefer de Müslümanların Kıbrıs üzerindeki egemenliğini kesin hale getirememiştir.³¹⁵ Ancak Haçlı seferleri başlamadan kısa bir süre önce Bizans imparatoru, 344/965 yılında bir donanma göndererek Kıbrıs'ı işgal etmiş, bu adım Haçlılar için önemli bir destek olmuştur. 952/1573 yılında Osmanlı toprağı olan Kıbrıs, 1257/1878 yılında İngilizlerin eline geçmiş ve bu durum 1324/1945 yılına kadar sürmüştür.³¹⁶ Dolayısıyla Kıbrıs, coğrafi mevkii, askerî ve ticarî önemi dolayısıyla asırlarca Müslümanlarla Hristiyanlar arasında mücadele alanı olmuştur.³¹⁷

Bazı kaynaklarda, Hz. Osman dönemi fetihleri bahis konusu edilirken doğudaki fetihler zikredildikten sonra batıda Bizans'la ilişkilerde İstanbul Boğazı'na kadar gelindiği, bölgede fetihler gerçekleştirildiği söylenmekte fakat seferlerle ilgili

³¹¹ Taberî, *Târîhu'r-rusûl*, 4/258.

³¹² İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 7/308.

³¹³ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 209; De Groot, "Kubrus", 5/302.

³¹⁴ Darkot, "Kıbrıs", 6/673.

³¹⁵ Darkot, "Kıbrıs", 6/673; Demirkent, "Kıbrıs", 25/372.

³¹⁶ Ebû Halîl, *Fethu Sıkkılliye*, 47.

³¹⁷ Darkot, "Kıbrıs", 6/673-675; Demirkent, "Kıbrıs", 25/372.

detay verilmemektedir.³¹⁸ Buna rağmen Müslümanların kendi imkânlarıyla hazırlanarak çıktıkları ve zaferle döndükleri ilk deniz operasyonu olan Kıbrıs seferi hakkındaki kaynaklardaki ilgisizlik oldukça hayret vericidir. Muâviye'nin Kıbrıs seferiyle ilgili hiç bilgi vermeyen Ya'kûbî (ö. 292/904-905), şaşkıncu bir şekilde Kur'ân'ın çoğaltılması konusunda Abdullah b. Mes'ûd ve Ebû Zer meselesine geniş yer vermiştir.³¹⁹

2.8. Ervâd Adası'nın Fethi

Ervâd Adası, Suriye'nin Tartus sahiline 3 km. uzaklıkta Cebele ve Trablus arasında yer alan³²⁰ ve tarıma elverişli arazisi bulunmayan oldukça küçük bir adadır. Pliny (ö. MS 79), "*Natural History*" isimli eserinde Lübnan dağlarını anlatırken Ervâd Adası'nın (Arados'un) karşısında bulunduğunu ve anakaradan çeyrek milden daha az bir mesafede yer aldığını zikretmektedir.³²¹ Ada'da ilk iskân, Fenikeliler tarafından MÖ 2 binli yıllarda gerçekleşmişti. Ticarî bir üs olarak işlev gören Ada, Roma hâkimiyetine İskender zamanında girmiştir.³²²

Batılı kaynakların rivayetine göre Muâviye b. Ebû Süfyân, Kıbrıs seferinde herhangi bir aksilik yaşanmaması, yol emniyeti ve ordunun güvenliği için Fenike'nin eski bir kıyı kenti olan Ervâd Adası'na, 28/649 yılında büyük bir filo ile sefer düzenlemiştir. Muâviye'nin, şehrin surlarını yıktığı ve yapılan anlaşma gereği şehrin sakinlerini farklı bölgelere yerleştirdiği bildirilmiştir.³²³ Kıbrıs seferi esnasında şehrin surlarının yıktırılması ve Ada sakinlerinin farklı bölgelere yerleştirilmesi bir yana, böyle bir askerî harekâtın yapılması akla uygun düşmektedir. Fakat kanaatimizce Ada'yı savunmasız bırakacak surları yıkmak ve iskândan yoksun bırakmak Muâviye gibi dahi bir idarecinin yapabileceği bir hata olmasa gerektir. Akdeniz'deki Bizans-İslâm mücadelesi, her iki tarafın da Ada'dan vaz geçmediğini, zaman içerisinde adanın iki grup arasında el değiştirdiğini bize göstermektedir.

³¹⁸ Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, 2/64.

³¹⁹ Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, 2/66-70.

³²⁰ 'Adevî, *el-Ümeviyyûn ve'l-Bizantiyyûn*, 87.

³²¹ Pliny, *Natural History*, 5/72-73.

³²² Ü. Gülsüm Polat, "Arvad; Doğu Akdeniz'de Bir Osmanlı Adası ve I. Dünya Savaşı'ndaki Fonksiyonları", *Bellekten* 77/278 (2013), 219.

³²³ Theophanes, *The Chronicle of Theophanes*, çev. Harry Turtledove (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1982), 43; Agapius, *Kitâbü'l-Unvân*, 1/480; Archibald, *el-Kuvvâ'l-bahriyye ve't-ticâre*, 90; 'Adevî, *el-Ümeviyyûn ve'l-Bizantiyyûn*, 87.

Bu Ada, Müslümanların Akdeniz sularında ilk kez ortaya çıktığı o dönemde önemsiz gibi görünmesine rağmen, antik çağdan beri büyük bir üne sahipti. Ervâd halkı, ekonomik refahını pekiştirmek için ticaret yaparak kendisi için doğru yolu seçen Kilikya halkı gibi kendilerine yakın diğer ülkelerin aksine, korsanlık konusunda oldukça yetenekliydi. Ervâd Adası halkı, ticaret alanında doğanın kendilerine bahsettiklerinden yararlanmış ve başvurdukları korsanlık yoluyla ekonomik kaynaklarını geliştirme gayreti göstermiştir. Muâviye, Ada'yı ele geçirerek korkularından kurtulma konusunda oldukça kararlıydı. Bunun için 28/648 yılında ya da birinci Kıbrıs seferi dönüşünde 29/649 senesinde Ada halkı Müslümanlara boyun eğmeyi reddedip Ada kalesine sığınsa da Müslümanlar Ada'nın topraklarına çıkmayı başarmıştır.³²⁴

Bazı batılı ve İslam kaynaklarına göre de 53/673³²⁵ ya da 54/674³²⁶ yılı içerisinde Müslümanlar Cünâde b. Ebû Ümeyye komutasındaki bir filo ile İstanbul yakınlarındaki³²⁷ Ervâd Adası'nı fethetmişti.³²⁸ Muâviye'nin, Ada halkını Bizans'a yardım etmemeleri için halkı buradan başka yere naklettiği ve araziyi sürdürdüğü nakledilmiştir.³²⁹ Aralarında Mücâhid b. Cebr'in de olduğu söylenen Müslümanlar bu Ada'da 7 yıl kadar ikamet etmiş, Muâviye vefat edip de yerine oğlu Yezîd b. Muâviye geçince, Yezîd buradaki Müslümanların geri dönmelerini emretmiş, onlar da geri dönmüştü.³³⁰

Müslümanların bu sefer esnasında yerli halktan destek gördüğü belirtilmiştir. Rivayete göre Müslümanlar, bu sefer esnasında sahilde bir Romalıyı esir almıştı. Ona: “Nerelisin?” diye sorduklarında: “Ervâdlıyım.” diye cevap vermişti. Müslümanlar o adamı Muâviye'ye getirince Muâviye ona Ervâd hakkında soru sormaya başlamış, ondan kendisine Ervâd'ın denizdeki konumu hakkında bilgi

³²⁴ ‘Adevî, *el-Ümevîyyûn ve'l-Bizantiyyûn*, 87-88.

³²⁵ Marius Canard, “Tarih ve Efsaneye göre İstanbul Seferleri”, çev. İsmail Hâmi Danişmend, *İstanbul Enstitüsü Dergisi*, 2 (1956), 223.

³²⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/91.

³²⁷ İslâm tarihi kaynaklarında genellikle Kostantiniye yakınlarındaki Kapıdağ Yarımadası (Cyzikus) Ervâd Adası kabul edilmiştir. bk. Hitti, *İslam Tarihi*, 2/320.

³²⁸ Polat, “Arvad; Doğu Akdeniz'de Bir Osmanlı Adası”, 219.

³²⁹ Abû'l Farac, *Abû'l Farac Tarihi*, 1/181.

³³⁰ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 330; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 1/162; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/91.

vermesini istemişti. Bunun üzerine Romalı: “Elbette ey emir, Ervâd büyük bir Ada’dır. Ada’nın ve Ada halkının durumu şöyle şöyledir.” diye Ada hakkında bildiklerini anlatmıştı.³³¹

Muâviye b. Ebû Süfyân, Şamlı Cünâde b. Ebû Ümeyye’yi³³² yanına çağırarak komutasına 4 bin kişilik bir birlik vermiş, onun Ervâd seferine komuta etmesini emretmişti. Cünâde b. Ebû Ümeyye, adamlarını toplam 20 gemiye bindirerek yola çıkmış ve Ervâd sahiline varmıştı. Ada’nın kolaylıkla çıkarma yapılabilecek yerlerini göstermek ve Müslümanlara kılavuzluk yapmak için Romalı adam da onlarla birlikteydi. Askerî harekât sonrasında nihayet Müslümanlar, Ada’yı fethetmiş, daha sonra adamın Ada’daki eşi ve çocukları da onun yanına getirilmiştir.³³³

Ada fethedilirken, Romalı şahısın Müslümanlara: “Gemileri açıkta demirleyin.” dediği, Müslümanların da kılavuzun tavsiyesine uyduğu, filoda bulunan askerlerin karanlık çökünce harekete geçerek Ada ahalisinin istirahatte olduğu bir vakitte Ada’ya çıktıkları bildirilmiştir. Olup bitenden habersiz Ada halkı, sabahleyin kalelerinin kapılarını açıp dışarı çıktıklarında Müslümanlar ani bir baskın yapmış onları gafil avlamıştı. Cünâde b. Ebû Ümeyye, cizye karşılığında Ada halkıyla anlaşma yaparak halka, kalelerinde eskiden olduğu gibi kalabileceklerini söylemiş, sonra tekrar Şam’a dönmüştür.³³⁴ Müslümanların Ervâd Adası’nda Muâviye’nin vefatına kadar kaldıkları ve bu tarihten sonra tıpkı Rodos’ta olduğu gibi Yezîd’in emriyle geri çekildikleri belirtilmiştir.³³⁵

Bu Ada’nın yeri konusunda klasik İslâm tarihi kaynaklarında “Kostantiniye’ye yakın bir Ada” ifadesi yer almaktadır.³³⁶ İbnü’l Esîr’in *el-Kâmil* isimli eserinde Rodos 53/673 yılı, Ervâd Ada’sı fethi ise 54/674 yılı olaylarında zikredilmektedir. Rodos fethi için: “Cünâde b. Ebû Ümeyye el-Ezdî komutanlığında Akdeniz adalarından Rodos Ada’sı fethedilmiş ve Müslümanlar burayı iskân

³³¹ İbn A’sem, *Kitâbü’l-Fütûh*, 2/367.

³³² Ukbe b. Âmir el-Cühenî olduğu da rivayet edilmiştir. bk. Kürd Ali, *Hıtatü’ş-Şâm*, 5/35.

³³³ İbn A’sem, *Kitâbü’l-Fütûh*, 2/367.

³³⁴ İbn A’sem, *Kitâbü’l-Fütûh*, 2/367; Kürd Ali, *Hıtatü’ş-Şâm*, 5/36.

³³⁵ Aycan, *Saltanata Giden Yolda Muaviye Bin Ebî Süfyan*, 211.

³³⁶ Belâzürî, *Fütûhu’l-büldân*, 330; Yâkût el-Hamevî, *Mu’cemü’l-büldân*, 1/162; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/91.

ederek... Ancak Muâviye vefat edince oğlu Yezîd buradaki Müslümanları tamamen ihmal etmiş...”³³⁷ ve Ervâd Adası için de: “Cünâde b. Ebû Ümeyye, komutasındaki kuvvetlerle İstanbul yakınlarındaki Ervâd Ada’sını fethetmişti... Muâviye vefat edip yerine oğlu Yezid geçince buradaki Müslümanların geri dönmelerini emretmiş...”³³⁸ bilgileri aktarılmaktadır.

Kanaatimizce Ervâd Adası ile ilgili bu bilgiler, Rodos Adası ve Kapıdağ Yarımadası (Cyzicos) ile ilgili bilgilerle karıştırılmıştır. Her iki yerleşim yerinden 7 yıl sonra Müslümanların ayrıldıkları belirtilmiştir. Gerek Kapıdağ’dan gerek Rodos’tan İslâm orduları Yezîd döneminde geri çekilmişlerdir. Ancak yerleşim yeri olarak Ada’nın tamamını kaplayan Ervâd şehri, Trablus ve Cebele arasında bulunan,³³⁹ Suriye’nin en büyük liman kenti Tartus’un sadece 3 km batısında yer alan ve tarıma elverişli arazisi bulunmadığı için sadece balıkçılıkla geçinmekte ve Suriye’de yerleşim olan tek Ada olma özelliğini taşımaktaydı.³⁴⁰ Suriye’ye bu kadar yakın olmasına rağmen Ada’nın fethinin Rodos ve Kapıdağ Yarımadası’nın fethiyle karıştırılması,³⁴¹ adalardaki iskân şekline ve her iki adadan Yezîd döneminde geri çekilmelerden kaynaklandığı fikri kuvvetle muhtemeldir.

Rodos ve Ervâd Adaları’yla ilgili bilgilerin benzeşmesi akla şunu getirmektedir. Öncelikle Muâviye, Akdeniz’deki tüm adalara aynı önemi ve değeri vermiş ve benzer önlemleri alarak zikri geçen adaları Müslümanların iskânına açmıştır. Muâviye’nin vefatından sonra yerine geçen Halife Yezîd b. Muâviye, denizciliğe ve denizlerdeki kara parçalarına bu değeri vermemiş, aksine buralarda bulunan mevcut askerî birlikleri geri çekmiştir. Araştırma esnasında, muhtevalarındaki bilgileri birbirlerine benzeyen bu rivayetlerin, muhtemelen kaynakların müellifleri tarafından birbirlerine karıştırıldığı ihtimalini düşündürmektedir.

³³⁷ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/87.

³³⁸ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/91; Kürd Ali, *Hıtatü’s-Şâm*, 5/36.

³³⁹ ‘Adevî, *el-Ümeviyyûn ve’l-Bizantiyyûn*, 87; Ebû Ubeyye, *Mücezû ani’l-fütühâti’l-İslâmiyye*, 29-30.

³⁴⁰ Hitti, *İslam Tarihi*, 1/253; Polat, “Arvad; Doğu Akdeniz’de Bir Osmanlı Adası”, 219.

³⁴¹ Marius Canard’da kapıdağ, Rodos ve Ervâd Adaları’yla ilgili olarak bilgi karışıklığından bahseder. bk. Canard, “Tarih ve Efsaneye göre İstanbul Seferleri”, 223.

2.9. Sicilya Seferleri

Akdeniz'deki irili ufaklı adalar arasında yer alan Sicilya, İfrîkiye topraklarına deniz yönünden 140 millik mesafede, Akdeniz'in iki yakası arasında,³⁴² Endülüs'ün doğusunda, güneyinde Kavsara Adası, doğusunda Anadolu'nun yer aldığı önemli bir noktada bulunmaktadır.³⁴³ En yakın yerleşim birimi olan Malta Adası'nın 80 mil uzaklıkta yer aldığı Ada,³⁴⁴ Akdeniz'in kuzeyinde olduğu gibi, aynı şekilde Orta Çağ savaşlarının, ticaretinin ve kültürünün de kalbinde yer alıyordu.³⁴⁵ Yerleşim birimlerinin çok olduğu bildirilen Ada'da 20 adet büyükşehir ve 15 büyük kale bulunduğu belirtilmiştir.³⁴⁶ Her yıl Ada'ya yanaşan gemiler buğday ihracatına katkı sağlamaktaydı. Böylesine ekonomik değeri yüksek olan ve ürün ihracatına sebep olan Ada, ister istemez yüksek korumaya ihtiyaç duymuş, bu sebeple Ada'ya yayılmış büyük kaleler haricinde toplam 700 kalenin varlığından bahsedilmiştir.³⁴⁷ Bunun için de Sicilya Adası'nın, Akdeniz'deki adaların hepsinden üstün olduğu belirtilmiştir.³⁴⁸ 25.708 km² yüzölçümü ile Akdeniz'in en büyük adası olan Sicilya,³⁴⁹ Akdeniz ticaret yollarının kavşağında yer alıyordu.³⁵⁰ Cab Bon, Tunus, Kelibia, ve Sûse gibi önemli limanlara sahip olan Ada'da,³⁵¹ limanların birbirlerine olan yakınlıkları genellikle 2 ile 5 mil arasında değişmekteydi.³⁵² Bütün bu limanlar, Mesina, Molani, Lonkado, Liyerko, Ligosto gibi muhkem kalelerle korunuyordu. Ada'nın stratejik konumu, onu Akdeniz'in en önemli adası haline getirmiştir.³⁵³

³⁴² İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, 113; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 3/416; Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs*, 3/200; Maurice Lombard, *İlk Zafer Yıllarında İslâm*, çev. Neziha Uzel (İstanbul: Pınar Yayınları, 1983), 70-71. 60 mil olduğu da rivayet edilmiştir. bk. Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 5/354.

³⁴³ İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, 113; İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, 113.

³⁴⁴ Himyerî, *Ravzü'l-mi'târ*, 366.

³⁴⁵ T. Crouther Gordon, "Sicily", *Encyclopaedia of İslâm*, ed. M. TH. Houstma vd. (Leyden: Late E. J. Brill Ltd., 1934), 4/398.

³⁴⁶ İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, 113; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 3/417.

³⁴⁷ Pîrî Reis, *Kitâb-ı Bahriyye*, 2/43-44.

³⁴⁸ Adanın coğrafi özellikleri için bk. Pliny, *Natural History*, 3/176-178.

³⁴⁹ İstahrî, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*, 70; Fikret Işıltan, "Sicilya", *Millî Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, 1966), 10/10/589; Mahmut H. Şakiroğlu, "Sicilya", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Divantaş, 2009), 37/138. İbn A'sem, Ada'nın büyüklüğünü ifade etmek için genişliğinin 3 günlük mesafe olduğunu söyler. bk. İbn A'sem, *Kitâbü'l-Fütûh*, 2/362.

³⁵⁰ Şakiroğlu, "Sicilya", 37/138.

³⁵¹ Lombard, *İlk Zafer Yıllarında İslâm*, 87.

³⁵² Pîrî Reis, *Kitâb-ı Bahriyye*, 2/46-48.

³⁵³ Ebû Halîl, *Fethu Sıkkaliye*, 59.

Özellikle bu limanlar arasında Sarakûza, korsan gemilerinin de rahatlıkla uğrayıp ihtiyaçlarını karşıladığı büyük bir limana sahipti.³⁵⁴

Ticarette uğraşan tüccarların uğrak yeri olan Sicilya Adası'nda gemi inşası için tersane, mal indirme-bindirme ve bekleme yapabilmek için limanlar mevcuttu.³⁵⁵ Bundan dolayı Sicilya Adası'na "Akdeniz'in incisi" denmiş,³⁵⁶ birçok Roma imparatoru Ada'da kendine mülk edinerek zaman zaman burada kalmayı tercih etmiştir.³⁵⁷ Bu kıymetinden dolayı eski çağlardan bu yana Fenikeliler, Grekler, Bizanslılar ve Müslümanların hâkimiyet adına mücadele sahası olmakla birlikte³⁵⁸ Ada'da bulunan tersane ve limanlar sebebiyle³⁵⁹ denizcilikle uğraşan devletlerin ilgi odağı olmuş, Cermenlerin, Vandalların ve Ostrogotların dahi istilasına uğramıştır.³⁶⁰ Müslümanların fethinden önce Bizans'a bağlı olan Ada içerisinde,³⁶¹ çokça tüccar oturur, halkı deniz ticaretiyle uğraşır.³⁶² Ada'ya M 7. yy. ortalarında Müslüman Arap seferleri başlamıştır.

Orta Çağ'da Akdeniz'e kıyıları olan Müslümanlar, bir deniz kuvveti oluşturmak zorunluluğunu gündemlerine almalarının³⁶³ akabinde Sicilya'nın Doğu Akdeniz'in girişini kontrol ettiğini, bu konumu sayesinde İslâm fetihlerinin erken döneminde Müslümanların ulaşamayacağı diğer Baltık ülkelerinden gerekli yardımları aldığını biliyordu.³⁶⁴ Ada'ya tarihi süreç içerisinde yapılan seferlerde belli bir plan ve düzen olmasa da o sıralarda adı Sarakûza olan Ada, ilki 30/650-651 yılında başlayan seferler sebebiyle sıkça Bizans ve Müslümanlar arasında el değiştirmiştir.³⁶⁵

³⁵⁴ Pîrî Reis, *Kitâb-ı Bahriyye*, 2/44-46.

³⁵⁵ İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, 114.

³⁵⁶ Ebû Halîl, *Fethu Sikkiliye*, 59.

³⁵⁷ İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, 103.

³⁵⁸ Işıltan, "Sicilya", 10/589.

³⁵⁹ İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, 114.

³⁶⁰ Gordon, "Sicily", 4/398; Işıltan, "Sicilya", 10/590.

³⁶¹ İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, 113.

³⁶² İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, 113.

³⁶³ Işıltan, "Sicilya", 10/590.

³⁶⁴ 'Adevî, *el-Ümeviyyûn ve'l-Bizantiyyûn*, 90; Işıltan, "Sicilya", 10/690.

³⁶⁵ Hitti, *İslam Tarihi*, 3/958.

Müslümanlar 28/648-649 yılındaki Kıbrıs seferinden hemen sonra hız kesmeden Mısır donanmasıyla işbirliği yaparak 30/652,³⁶⁶ 31/652,³⁶⁷ 36/656-657³⁶⁸ veya 46/666³⁶⁹ yılında mancınık destekli gemilerle Sicilya üzerine yürümüştü. Düzenlenen bu seferde 200 gemiden oluşan donanmanın başında İfrîkiye fetihlerinde önemli rol üstlenen Muâviye b. Hudeyc el-Kindî bulunuyor,³⁷⁰ Abdullah b. Kays da bu sefere iştirak eden meşhur komutanlar arasında yer alıyordu.³⁷¹ Ancak Müslümanlar, muhkem kaleleri almak için mücadele ederken, Ada'da baş gösteren salgın hastalık ve asker sayısının yetersiz olması sebebiyle bir miktar esir ve ganimetle Ada'dan geri çekilmeyi tercih etmiştir.³⁷²

Zâtüssavârî deniz savaşından sonra kaçarak Ada'ya gelen II. Konstantin'in Ada'daki baskıcı tutumu, savurgan yaşam biçimi, Ada halkı tarafından öldürülmesine neden olmuştu.³⁷³ Bunu fırsat bilen Müslümanlar, bu kez Hz. Ömer döneminden bu yana sahil güvenlik komutanı olan Abdullah b. Kays b. Mahled el-Fezârî komutasında 36/656 yılında Sicilya'ya yeniden çıkarma yapmış fakat bu seferden de kesin sonuç alınamamıştı.³⁷⁴ 36/656 yılındaki bu sefere, Şam'dan yola çıkarak 2 yüz gemiden oluşan filoya kumanda eden Muâviye b. Hudeyc de destek vermiştir.³⁷⁵ 44/664 yılında düzenlenen bir başka seferde ise Sicilya'nın ancak bir kısmı fethedilebilmiştir.³⁷⁶

Sicilya'da üs kurmuş olan Bizans filosunun İfrîkiye sahillerine sık sık çıkarma düzenlemesi ve burada bulunan Müslüman garnizonların bu çıkarmalara karşı koyacak güçte olmaması Ada'nın tamamen ele geçirilmesi gereğini gündeme

³⁶⁶ Işıltan, "Sicilya", 10/591.

³⁶⁷ 'Adevî, *el-Ümeviyyûn ve'l-Bizantiyyûn*, 90.

³⁶⁸ Ebû Halîl, *Fethu Sıkkıyye*, 59.

³⁶⁹ İbn İzârî, *el-Beyânü'l-muğrib*, 1/18. 46/666 de Büsr, Hexapolis'e (Eski Datça) sefer düzenlemiş, Fedâle'nin de kışı burada geçirdiği belirtilmiştir. bk. Theophanes, *The Chronicle*, 48.

³⁷⁰ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 329; 'Adevî, *el-Ümeviyyûn ve'l-Bizantiyyûn*, 90; Ebû Halîl, *Fethu Sıkkıyye*, 59; Işıltan, "Sicilya", 10/591.

³⁷¹ İbn İzârî, *el-Beyânü'l-muğrib*, 1/18; 'Adevî, *el-Ümeviyyûn ve'l-Bizantiyyûn*, 90.

³⁷² Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 329; Işıltan, "Sicilya", 10/591; Şakiroğlu, "Sicilya", 37/138.

³⁷³ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 5/72. İmparator, Konstantinopolis'i terk etmiş ve başkenti Sicilya Syracuse'a taşımak istemişti. Karısını ve üç oğlu Konstantin, Herakleios ve Tiberius'u getirmesi için başkente bir haberci göndermiş, ama Bizanslılar gitmelerine izin vermemişti. bk. Theophanes, *The Chronicle*, 47.

³⁷⁴ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 5/72; Ebû Halîl, *Fethu Sıkkıyye*, 59; Işıltan, "Sicilya", 10/591; Şakiroğlu, "Sicilya", 37/138.

³⁷⁵ Ebû Halîl, *Fethu Sıkkıyye*, 59.

³⁷⁶ Theophanes, *The Chronicle*, 47.

getirmişti.³⁷⁷ Müslümanlar, denizdeki faaliyetlerinde denizin herhangi bir bölgesinden gelebilecek bir tehlikeye maruz kalmamak ve İslâm yurdunu güvence altına almayı amaçlayan bir siyasetle hareket etmiştir. Sicilya seferi bunun güzel bir örneğidir. Şam'a uzak olmasına ve Şam için bir tehdit unsuru olmaktan uzak olmasına rağmen Sicilya'ya seferler düzenlenmiştir. Akdeniz'deki hareketlilik, Sicilya'nın Bizans kuvvetleri için bir üs haline geldiğini, Mısır'a her an saldırmaya hazır olduğunu ve Mısırlılar ile Bizans arasında denizde bir işbirliği organizasyonunu ortaya koymuştur. Buna ilave olarak Kaysâriye valisi Sicilya'ya sığınmış ve burayı bir üs haline getirmeye çalışmış, Sicilyalıları Müslümanlara karşı kışkırtmıştı. Ayrıca Şam ve Mısır'ın düşüşünden sonra, buradaki donanma gemileri Sicilya'da demirlemiştir.³⁷⁸

Sicilya fethi konusunda kararlı olan Muâviye, rivayete göre konu ile ilgili olarak Hz. Osman'a bir mektup yazmış ve nasıl olduysa bu mektuplaşma haberi İfrîkiye ahalisine ulaşmıştı. Onlar da Sicilya halkına: “Araplar sizinle savaşmak konusunda karar almışlar, tedbirinizi alın.” diye haber uçurmuştu. Bu haber Sicilya'ya ulaşınca Vali buna oldukça öfkelenmiş ve şöyle demişti: “Araplar bizimle savaşmaya niyet etmişler. Galiba onlar bizim İfrîkiye halkı gibi olduğumuzu zannediyorlar.”³⁷⁹

Müslümanlar, sahilden 300 gemi ile ayrılarak denizde yol almaya başlamış, Sicilya halkı Müslümanların donanmasının farkına ancak Müslümanları karşılarında görünce varmıştı. Müslümanların donanmasını karşılarında görünce dona kalan Sicilyalılar, bu haberi Sicilya valisine ulaştırdıklarında Vali, Ada'da bulunan asillerle beraber köşkünün balkonunda oturmakta ve onlarla istişare etmekteydi. Vali ve beraberindekiler, Müslümanların üzerinde sancaklar ve flamalar bulunan ve Ada'ya doğru gelen donanmasına baktıklarında donanmada benzeri daha önce hiç görülmemiş silahlı ve teçhizatlı adamlar olduğunu görmüşler: “Arapların böyle güçlü ve teçhizatlı olacağını sanmıyorduk.” demekten kendilerini alamamışlardı.³⁸⁰

³⁷⁷ İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, 91; Lombard, *İlk Zafer Yıllarında İslâm*, 87.

³⁷⁸ 'Adevî, *el-Ümeviyyûn ve'l-Bizantiyyûn*, 89.

³⁷⁹ İbn A'sem, *Kitâbü'l-Fütûh*, 2/362; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 3/417.

³⁸⁰ İbn A'sem, *el-Fütûh*, 2/362.

Kaysâriye,³⁸¹ büyük bir şehirdi³⁸² ve 19/640 senesinde fethedilmişti.³⁸³ Kaysâriye fethedilirken Muâviye'nin yanında Hz. Peygamber'in donanma komutanı Alkame b. Mücezziz de bulunuyor, Muâviye'ye kıydan destek veriyordu.³⁸⁴ Kaysâriye valisi, Şam fetihleri esnasında Müslümanların önünden kaçıp Sicilya'ya sığınmıştı. Muaviye, karadan ve denizden Kaysâriye'yi kuşattığı esnada, şehirde muhafız göreviyle bulunan Bizans ordusuna mensup 7000 asker de, Müslümanlara karşı koyamayacakları düşüncesiyle, gemileri vasıtasıyla şehri terk etmişti.³⁸⁵ Şu an Kaysâriye valisi de Sicilya valisinin istişare meclisinde yer alıyordu. Sicilya valisine Müslüman Arapları ve fethedilen Şam topraklarını, şehirlerini ve sahillerini anlatıyordu.³⁸⁶ Sicilya valisi Kaysâriye valisine yönelerek ona şöyle demişti: “Bunlar Şam topraklarında bulunan askerlerden sayıca daha çokturlar.” deyince Kaysâriye valisi ona:

“Ey vali, onlar bunlardan daha fazlaydılar. Ayrıca onlar belli bir anlayış üzere savaşan bir toplum olup basiret ve iyi niyet sahibiydiler. Ben öyle zannediyorum ki bunlar dünyalık talep ediyorlar. Eğer zatiâliniz bunları ülkesinden kovmak için kendilerine bir şeyler verirse memleketlerine geri dönerler ki benim nazarımda da uyulması gereken görüş budur.” diye cevap vermişti.

Sicilya valisi bu sözler karşısında oldukça öfkelenmiş sonra da Kaysâriye valisine şöyle demişti:

“Sen ürkmüş ve korkmuş bir adamsın. Çünkü senin Kaysâriye'de Şam'ın kara ve denizinde onların yüzünden başına gelmeyen kalmadı. Sicilya'da silah taşıyan öyle adamlar vardır ki Şam'ın karasında ve denizinde ve Mısır'da onların benzeri yoktur. Ben onlara yüz tane hedef göstersem bir yıl boyunca o şekilde çarpışırlar.”

Bu sözler üzerine Kaysâriye valisi ona: “Doğru söylediniz, Kostantiniye'ye giden Roma imparatorunu bundan dolayı terk ettim. Senin kararlı ve azimli tutumun

³⁸¹ Şam topraklarında bulunan Kaysâriye, 19/41 senesinde Muâviye tarafından fethedildi. bk. Halife b. Hayyât, *Târîhu Halîfe*, 141; İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, 570. Vâkıdî, Amr b. el-Âs'ın fethettiğini bildirir. bk. Vâkıdî, *Fütûhu's-Şâm*, 2/25.

³⁸² Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. Abdillâh b. eş-Şerîf es-Sebtî es-Sıkkîlî el-İdrîsî, *Nüzhetü'l-müşâtak fi'htirâki'l-âfâk* (Kâhire: Mektebü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 2002), 1/365.

³⁸³ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 19/107; Suyûtî, *Târîhu'l-hulefâ*, 239.

³⁸⁴ Taberî, *Târîhu'r-rusûl*, 3/603; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/344; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 19/107; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 3/187; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 7/53.

³⁸⁵ Abû'l Farac, *Abû'l Farac Tarihi*, 1/179.

³⁸⁶ Taberî, *Târîhu'r-rusûl*, 3/604.

yanında piyadelerinin ve süvarilerinin çok olduğunu bildiğimden sana geldim.” diyerek Sicilya valisinin öfkesini dindirmeye çalışmıştır. İbn A‘sem (ö. 320/932), Sicilya fethi esnasında ve savaş öncesinde Müslüman elçi ve Sicilya valisi arasındaki diyalogu uzun uzun kaleme almış, eserinde bu görüşmeyi nakletmiştir.³⁸⁷

Sicilya valisi, Müslümanların Ada’ya niçin geldiklerini anlamak üzere bir elçi istemiş, Müslüman elçiyle görüştüktan sonra Vali, köşkünden çıkmış ve halkı onun etrafında toplanarak borazanlar çalmaya başlamış, güçlerinin yettiği kadar silahlarıyla nâralar atarak meydanda toplanmışlar, buna karşılık Müslümanlarda karşılarında saf düzeni almışlardı. İlk anda Romalılar, Müslümanların sol kanadına saldırıp onları dağıtmıştı. Fakat sağ kanat ve merkez ise yerinde sebat gösteriyordu. Mücadele bir müddet karşılıklı devam etmiş, daha sonra Müslümanların sol kanadı da kendini toparlayarak yerlerine geri dönmüştü. Aralarındaki savaş gün boyu devam etmiş, her iki taraftan pek çok kişi ölmüş, akşam vakti olunca birbirlerinden ayrılmışlardı. Gecenin bir bölümü geçince Müslümanlar, onların köylerine ve kalelerine tekrar saldırmış, bu saldırı sonucunda birçok kişiyi esir almakla beraber bir o kadar da ganimet elde etmiş olarak gemilerine dönmüştü.³⁸⁸ Bu durum Valiye bildirilince buna son derece üzölmüş ve savaşçılarına haber gönderip onları yanına çağırarak şöyle demişti: “Size ne oluyor ki onların size saldırdığı gibi sizler de onlara baskın yapmıyorsunuz. Yazıklar olsun sizlere, bundan önce Şam’ın elinizden çıkması gibi Sicilya’nın da elinizden alınmasından korkuyorum.” Romalılar bu sözlere karşılık susmuş ve hiçbir şey söylememiş, sadece dinlemişlerdi. Bunun üzerine Kaysâriye valisi şöyle demişti: “Ey Vali, sana bir fikir sunmak istiyorum. Büyük imparatora bir mektup yaz ve ondan yardım iste.” deyince Sicilya valisi: “Sicilya elimden çıksa dahi bunu asla yapmayacağım.” diye karşılık vermişti. Müslümanlar ise savaşa devam etmiş ve Sicilyalılardan da birçok ganimet elde etmişti.³⁸⁹

Bu durumdan Roma imparatoru haberdar olunca o Sicilya’ya gönderilmek üzere içinde savaşçı ve silahların bulunduğu 600 gemiden oluşan bir donanma hazırlamış, bu hazırlık haberi Sicilya halkına ulaşmadan önce Müslümanlara

³⁸⁷ bk. İbn A‘sem, *Kitâbü’l-Fütûh*, 2/362-365.

³⁸⁸ İbn A‘sem, *Kitâbü’l-Fütûh*, 2/365.

³⁸⁹ İbn A‘sem, *Kitâbü’l-Fütûh*, 2/366; Ebû Halîl, *Fethu Sıkilliye*, 59.

gelmişti. Haberi alan Müslümanlar geri dönmeye karar vermiş, komutanları askerlerine söyle demişti: “Gündüz gitmek doğru olmaz, çünkü ne tür gelişmelerle karşılaşacağımızı bilemiyoruz. Bunun için gitme olayını geceye erteleyiniz.” onlar da: “Emir doğru diyor.” diyerek emre uymuştu. Gece olup da sessizlik hâkim olunca, esen rüzgârla yelkenler açılmış, Müslümanlar gemilerine binerek Sicilya sahilinden ayrılmıştı. Gemiler, gece karanlığında ağır ağır yol almaya başlamış, önce Sicilya’dan uzak bir beldeye, daha sonra da Şam şehrine varmıştır. Müslümanlar gemilerden çıkmış, ardından da ganimetleri ve esirleri gemilerden çıkartmıştı. Muâviye, bütün bunların humusunu hazırlatıp Halife Osman’a Müslümanların güven içinde olduklarını ve Sicilya gazasında meydana gelen olayları haber veren bir de mektup ile birlikte göndermişti. Hz. Osman da bu humusu Medine ahalisine taksim etmiştir.³⁹⁰

Müslümanlar, 80-146/701-767 yılları arasında çeşitli zamanlarda Sicilya Adası’na birçok kez sefer düzenlemiştir. Musa b. Nusayr’ın İfrîkiye valiliği sırasında da Sicilya’ya zaman zaman seferler düzenlenmiştir.³⁹¹ ‘Atâ b. Rabâh’ın, 83/702 senesindeki Sicilya seferi,³⁹² Ömer b. Hübeyre’nin Sicilya seferi,³⁹³ Musa b. Nusayr’ın komutanları ‘Ayyâş b. Uhayl³⁹⁴ veya Abbâs b. Uhayl, Muhammed b. Yezîd el-Ensârî ve Ebû Câfer el-Mansûr’un komutanlarından Abdurrahman b. Habîb el-Fihri bu komutanlardandır.³⁹⁵ Bitmeyen mücadele Halife Me’mûn zamanında da devam etmiş, 212/827 yılında Esed b. Furât 900 gemi ve 20 bin askerle Ada’ya çıkmış ve buraya yerleşmiş, Esed bundan bir yıl sonra vefat etmiştir.³⁹⁶

³⁹⁰ İbn A’sem, *Kitâbü’l-Fütûh*, 2/362-363. Söylendiğine göre Sicilya Adası’nda bulunan ve etrafı taştan yapılmış büyük bir surla çevrili Palermo kenti bulunmaktaydı. Şehir Müslümanlar tarafından fethedildikten sonra şehre bir mescit inşa edilince halk buna karşılık Yunan filozof Aristo’nun büyük bir heykelini yapmış ve buna saygı göstermiştir. bk. İbn Havkal, *Sûretü’l-arz*, 113-114.

³⁹¹ Işılta, “Sicilya”, 10/591.

³⁹² Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, 6/18; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 9/201.

³⁹³ Ya’kûbî, *Târîhu’l-Ya’kûbî*, 2/220.

³⁹⁴ Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim İbn Kuteybe, *el-İmâme ve’s-siyâse (İbn Kuteybe’ye nispet edilmektedir)*, thk. Ali Şîrî (Bejrût: Dâru’l-Advâ, 1990), 2/81.

³⁹⁵ Ebû Halîl, *Fethu Sikkiliye*, 60.

³⁹⁶ Yâkût el-Hamevî, *Mu’cemü’l-büldân*, 3/417; Himyerî, *Ravzü’l-mi’târ*, 366.

2.10. Rodos Adası'nın Fethi

Şam ve Mısır'ı fethetmesi ile birlikte Müslümanların Akdeniz tarihinde yeni bir dönemi başlamış, bu tarihten sonra Müslümanların Akdeniz'deki aktiviteleri ve büyük başarıları, tarihte yerini almıştır. Çünkü Akdeniz, kontrol ve güç için tarihin en eski, dünyanın en büyük güçleri arasındaki çatışmanın gerçekleştiği bir merkez olmuştur. İslâm Devleti'nin hayatta kalması ve sürekliliği, bu denizin suları ve önemli stratejik merkezler üzerindeki kontrolüne bağlıydı. Bu yüzden Muaviye b. Ebû Süfyân, Şam kıyılarına bakarak Bizans'ın askerî üssü konumunda olan Akdeniz'deki Konstantiniyye'ye giden yolun üzerindeki adaları fethetme planını Halife Osman döneminde başlatmıştır.³⁹⁷ Kıbrıs fethinden sonra devam eden fetih dalgasının bir diğer halkası, Rodos Adası olmuştur. Ticaret yolu üzerindeki kavşak noktalarından biri olan Rodos Adası, denizin ortasında keşfedildiği günden bu yana çok ünlüydü ve ticaretle uğraşan milletler tarafından bilinmekteydi.³⁹⁸

Rodos Adası, Ege Denizinin güney doğusunda, 80 km. uzunluğunda, 38 km. genişliğinde, 1404 km² alanı ve 160 millik uzunluğa sahip çevresiyle, büyük bir Ada'dır.³⁹⁹ Anadolu'ya 45 km. uzaklıkta olan Ada'nın,⁴⁰⁰ Bozburun Yarımadası'na 19 km. uzaklıkta olduğu belirtilmiştir.⁴⁰¹ Bu da Rodos'un, Anadolu'ya Kıbrıs'tan daha yakın olduğu anlamına gelmektedir. Ada'daki kaleler haricinde etrafında irili ufaklı liman, koy ve burunlar bulunan, tatlı su yataklarıyla dolu olan Ada ile Anadolu kıyısındaki Serçe Limanı arasındaki mesafe 8 mildir. Ada'nın, gemiler açısından demir atmaya Anadolu tarafı daha müsaittir. Ada, açık alanlara sahip olduğundan gemilerin barınması için uygun kıyılara sahip değildir. Ayrıca sahil, sığ sulardan oluştuğu için büyük gemilerin yanaşmasına da imkân vermemektedir.⁴⁰²

³⁹⁷ 'Adevî, *el-Ümevîyyûn ve'l-Bizantiyyûn*, 73.

³⁹⁸ Pliny, *Natural History*, 2/126.

³⁹⁹ Pîrî Reis, *Kitâb-ı Bahriyye*, 1/221-222; Besim Darkot, "Rodos", *Millî Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1964), 9/753; S. Soucek, "Rodos", *The Encyclopaedia of Islam New Edition*, ed. C. E. Bosworth vd. (Leyden: E. J. Brill, 1995), 8/568. Kıbrıs ile arasında 20 mil uzaklık vardır. bk. Himyerî, *Ravzü'l-mî'târ*, 278.

⁴⁰⁰ Darkot, "Rodos", 9/753; Soucek, "Rodos", 8/568.

⁴⁰¹ Machiel Kiel, "Rodos", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Divantaş, 2008), 35/155.

⁴⁰² Pîrî Reis, *Kitâb-ı Bahriyye*, 1/221-223.

Bir bölümü dağlık ve sık ağaçlık,⁴⁰³ bir bölümü verimli topraklarla kaplı Ada'nın⁴⁰⁴ Ormanları zamanla tahrip olmasına rağmen zeytin, meyve ağaçları, ticarî anlamda çok meşhur balı⁴⁰⁵ ve üzüm bağları güçlü devletlerin dikkatini buraya çekmiştir.⁴⁰⁶ Özellikle İskender zamanında büyük gelişme kaydeden, köle ticaretinin kavşak noktalarından olan⁴⁰⁷ Rodos Adası'nın önemi, Ada üzerindeki aynı adla anılan büyük bir şehrin varlığıyla birlikte,⁴⁰⁸ Doğu Akdeniz Havzası, Ege Denizi ve Boğazlar bölgesi arasındaki konumundan kaynaklanmaktadır.⁴⁰⁹ Bundan dolayı Ada, İslâm'dan önce Bizans ve Pers İmparatorluklarının hâkimiyet için mücadele ettikleri bir alan olmuştur.⁴¹⁰

İslâm'ın fetihlerle birlikte genişlediği dönem, Rodos Adası için oldukça hareketli geçmiştir. Rodos'un, Kıbrıs'ın batısı ve İskenderiye'nin karşı kıyısı denilecek kadar⁴¹¹ Mısır, Suriye ve Anadolu topraklarına yakın oluşu, Ada'yı M 7. yüzyıldan 9. asrın başlarına kadar olan dönemde Müslümanların da hedefi haline getirmiştir.⁴¹² Konum itibarıyla İskenderiye'ye bir gecelik mesafede bulunan Rodos, tersanesi ve gemi limanlarıyla stratejik bir öneme sahipti.⁴¹³ Bu sebeple Akdeniz hâkimiyeti adına Rodos'un hedef haline gelmesi bir bakıma zorunluluk arz ediyordu. 33/654 yılında İslâm donanması, Bizans devletinin denizcilik faaliyeti ve gemi sanayisinin bu adadaki etkileri açısından Ege Denizi'nin en yüksek mevkiye sahip ve en önemli adalarından olan Rodos'a yönelmiştir.⁴¹⁴

⁴⁰³ Ebû Halîl, *Fethu Sıkkıyye*, 47.

⁴⁰⁴ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 330; Kiel, "Rodos", 35/155.

⁴⁰⁵ Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 5/352.

⁴⁰⁶ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 330; 'Adevî, *el-Ümeviyyûn ve'l-Bizantiyyûn*, 91; Darkot, "Rodos", 9/753; Soucek, "Rodos", 8/568.

⁴⁰⁷ Erdal Taşbaş, "Akdeniz Köle Ticaret Güzergâhında Bir Durak: Rodos Adası", *Belgi Dergisi* 21 (2021), 490.

⁴⁰⁸ Kiel, "Rodos", 35/155.

⁴⁰⁹ Darkot, "Rodos", 9/753; Soucek, "Rodos", 8/568-569.

⁴¹⁰ Darkot, "Rodos", 9/754.

⁴¹¹ Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 5/351.

⁴¹² Darkot, "Rodos", 9/754.

⁴¹³ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 3/78; 'Adevî, *el-Ümeviyyûn ve'l-Bizantiyyûn*, 90-91.

⁴¹⁴ Agapius, *Kitâbü'l-Unvân*, 1/482; 'Adevî, *el-Ümeviyyûn ve'l-Bizantiyyûn*, 90; Soucek, "Rodos", 8/569; Taşbaş, "Akdeniz Köle Ticaret Güzergâhında Bir Durak: Rodos Adası", 486.

31-33/652-654⁴¹⁵ yıllarında Muâviye b. Ebû Süfyân, Akdeniz’de bulunan Rodos Adası’nı fethetmesine izin vermesi için Osman b. Affân’a bir mektup yazmıştı. Hz. Osman, bu konuda Müslümanlarla istişare ettiğinde Müslümanlar: “Ey müminlerin Emir’i, Müslümanlar Kıbrıs Adası’nı fethettiler, Kıbrıs Adası ve deniz yolculuğu hakkında tecrübe sahibi oldular bu konuda onlara izin ver, belki Allah onlara bu vesileyle ganimet bağışlar.” deyince, Osman da bu görüş üzerine Muâviye’ye: “İstediğin şey hususunda sana izin verdim. Allah’tan kork, kararlılığını kaybetme, eğer deniz hakkında korkuya kapılacak olursan gemiye binme. Şüphesiz deniz insana korku verir.” şeklinde bir mektup yazmıştı. Bu haber üzerine Muâviye, halka duyuruda bulunup Rodos’a doğru deniz yolculuğu yapmak üzere Sayda’ya hareket etmelerini emretmiş, Müslümanlar da hazırlıklarını tamamlayarak gemilerin toplu halde bulunduğu Sayda limanına varmıştır. Bu gemilerden birisine Müslümanlarla birlikte binen Muâviye b. Ebû Süfyân da gemilere bayrak çekmiş, sonra sahilden tekbir sesleriyle ayrılarak denizde yol almaya başlamıştır. Bu esnada Müslümanlara rehberlik yapacak olan kılavuz da savaşçılarla bir gemiye binip gemilerin önünde yol almış, İslâm donanması denizin ortasında bir ada belirinceye kadar bu şekilde yollarına devam etmiştir.⁴¹⁶

İslâm donanması, Rodoslulara ait gemilerle denizde sefer esnasında karşılaşmıştı. İki donanma birbirleriyle kıyasıya çarpışmış ve birçok kişi ölmüştü. Müslümanlar bu savaştan Rodos filosunu hezimete uğratarak büyük bir zaferle ayrılmışlardı. Ardından Müslümanlar, Ada’ya doğru hareket edip Ada’ya da mücadele ederek girmişti. Ada halkından birçok kişi öldürülmüş ve bir o kadarı ganimetle birlikte esir alınmıştı. Müslümanlar bu şekilde Rodos Adası’nda gezinip etrafı teftiş ederken içlerinden Abdurrahman b. Azreb el-Eş’arî adında biri, Ada’daki evlerden birisine girmiş ancak orada hiç kimseye rastlayamamıştı. Etrafta birkaç Müslümanla birlikte dolaşmış bir taraftan da: “Şaşılacak şey, ne kadar temiz ve ne güzel inşa edilmiş bir ev, böyle bir ev içinde yaşayacak insanlardan yoksun bırakılmamalı.” diye de söylenmişti. Grup bu şekilde evin içinde tur atarken evde

⁴¹⁵ Theophanes’te Rodos fethi için 33/654 yılına işaret etmektedir. Hatta Muâviye’nin 1370 yıllık “Güneş Tanrısı Heykeli’ni” yıktırıldığı belirtilmiştir. bk. Theophanes, *The Chronicle*, 44.

⁴¹⁶ Ebû Muhammed Ahmed b. A’sem el-Kûfî el-Ahbârî ibn A’sem, *el-Futûh*, thk. Ali Sîrî (y.y.: Dâru’l-Edvâ, ts.), 2/352-353.

üzeri toprakla örtülü bir mahzen kapısı ile karşılaşarak kapıyı kırmış, Müslümanlar mahzene girince, cariyeler ve kölelerden oluşan 500 kişilik bir grup ve bunun yanı sıra bir o kadar da ganimetle karşılaşmıştı. Hepsini mahzenden çıkarıp ganimetlerin taksimünün yapılacağı yere getirerek gemilere bindirmiş ve geldikleri sahile doğru tekrar yol almaya başlamışlardı. Muâviye, Müslümanların güven içinde olduğunu ve Allah'ın kendilerine Rodos Adası'nın fethini başlattığını bildiren bir mektubu Halife Osman'a yazmış, Hz. Osman bu fethi çok sevinmiş ve ganimetin humusunu Medine ahalisi arasında paylaşmıştır.⁴¹⁷

Bu harekâttan sonra Rodos Adası, Muâviye b. Ebû Süfyân'ın hilafetine kadar harap bir halde kalmıştır. Hilafet kendisine geçince Muâviye b. Ebû Süfyân, 52/671 veya 53/672-673⁴¹⁸ yılında Cünâde b. Ebû Ümeyye el-Ezdî kumandasında bir filoya Rodos'u yeniden fethetme görevi vermişti. Muâviye, Rodos'a adam gönderip adayı bayındır bir hale getirmeye çalışmış, orada bir mescit inşa etmiş ve bazı Müslümanları oraya yerleştirerek mal ve silahla destekleyip onlara ziraatla uğraşmalarını emretmişti. Mücâhid b. Cebr'in bu konuda: "Hicret'in 53. yılında Rodos şehrine girdik, orada bir mescit inşa ettik, bir müezzîn atadık ve namaz kıldık."⁴¹⁹ dediği söylenmiştir. Müslümanlar orada 7 yıl kadar kalmış, bu süre zarfında ne Roma imparatoru ne de diğer krallıklar onlara dokunabilmişti.⁴²⁰ Rodos Adası'na 59/81 senesinde Cünâde b. Ebû Ümeyye, Alkame b. Cünâde el-Hucrî ve Alkame b. Ahsem'in bir sefer daha düzenlediği bildirilmiştir.⁴²¹

Müslümanlar, burayı iskân ederek Bizanslılar için büyük bir tehlike haline gelmişlerdi. Bizanslılar, Rodos'ta yerleşen Müslümanlardan bir hayli çekiniyorlardı. Çünkü Müslümanlar bu bölgede seyreden Bizans denizcilerine saldırıp gemilerine el koyuyorlardı. Muâviye'nin, sürekli olarak Rodos'ta yerleşen bu Müslümanlara

⁴¹⁷ İbn A'sem, *Kitâbü'l-Fütûh*, 2/353.

⁴¹⁸ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 330; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/58; İbn Tağrîberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, 1/189; Darkot, "Rodos", 9/754. Rodos'un 60/679-680 yılında fethedildiğine dair bir rivayet daha vardır. bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/58.

⁴¹⁹ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 330; İbn A'sem, *Kitâbü'l-Fütûh*, 2/354; Ebû Halîl, *Fethu Sıkkıyye*, 48. Halife b. Hayyât, 59/81 senesinde Cünâde b. Ebû Ümeyye, Alkame b. Cünâde el-Hucrî ve Alkame b. Ahsem'in Rodos adasına sefer düzenlediği bildirilir. bk. Halife b. Hayyât, *Târîhu Halife*, 227.

⁴²⁰ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 330; İbn A'sem, *Kitâbü'l-Fütûh*, 2/354; Ebû Halîl, *Fethu Sıkkıyye*, 48; Soucek, "Rodos", 8/569.

⁴²¹ Halife b. Hayyât, *Târîhu Halife*, 227.

büyük yardımlarda bulunması, çevredeki düşmanların onlardan bir hayli korkmasına sebep oluyordu. Bununla birlikte “Rodosluların da Müslümanlar için hayatı zorlaştırdıkları, hayvancılık ve ziraat yapmalarını engelledikleri”⁴²² bildirilmiştir. Muaviye Ada’ya o kadar önem veriyordu ki burada bulunan askerlerini sürekli yeniliyor, uzun süre kalanları ise geri çekiyordu.⁴²³ Ancak Muâviye vefat edince oğlu Yezîd b. Muâviye, ülke içindeki karışıklıkları bahane ederek buradaki Müslümanları tamamen ihmal etmiş⁴²⁴ ve orada bulunan askerleri geri çekmiştir.⁴²⁵

59/679 yılında deniz seferi düzenlemediği söylenen Cünâde b. Ebû Ümeyye’nin aslında Akdeniz’de sefere çıktığı,⁴²⁶ Rodos seferinin zeminini hazırladığı, 60/680 yılında da fethettiği kaydedilen⁴²⁷ Rodos Adası’nın, yine Mesleme b. Abdülmelik tarafından 96/717 yılında bir kez daha fethedildiği bildirilmiştir. Bu fethin İstanbul kuşatması esnasında gerçekleştiği, ancak İstanbul fethi gerçekleşmeyince Ada’nın tekrar Müslümanların elinden çıktığı belirtilmiştir.⁴²⁸

Rivayetlerden anlaşılan o ki, Müslümanlara ait donanma, Rodos Adası’nı fetih maksatlı birden fazla ziyaret etmiş ancak Ada’da tam bir Müslüman iskânı gerçekleşmediği için Ada, her ziyaretten sonra yeniden Müslümanların elinden çıkmıştır.

2.11. Zâtüssavârî Savaşı

Zâtüssavârî Savaşı’nın tarihi hakkında değişik rivayetler kaydedilmiştir. Rivayete göre 34/654⁴²⁹ veya 37/657⁴³⁰ başka bir rivayete göre ise 31/653⁴³¹ yılında

⁴²² Aycan, *Saltanata Giden Yolda Muaviye Bin Ebî Süfyan*, 210.

⁴²³ ‘Adevî, *el-Ümeviyyûn ve'l-Bizantiyyûn*, 91.

⁴²⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/58; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, 1/189.

⁴²⁵ Halîfe b. Hayyât, *Târîhu Halîfe*, 227; Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 330; İbn A'sem, *Kitâbü'l-Fütûh*, 2/354; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, 1/189; Yiğit, *Emevîler*, 2019, 51; Soucek, “Rodos”, 8/1146; Darkot, “Rodos”, 9/754.

⁴²⁶ Taberî, *Târîhu'r-rusûl*, 5/310; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 5/304; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/113.

⁴²⁷ Taberî, *Târîhu'r-rusûl*, 5/322; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 5/320; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/119; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, 1/201.

⁴²⁸ Ebû Halîl, *Fethu Sikkiliye*, 48; Soucek, “Rodos”, 8/569.

⁴²⁹ Sebeos, *The Armenian History Attributed to Sebeos*, çev. Robert W. Thomson (Oxford: Liverpool University Press, 1998), 28; Halîfe b. Hayyât, *Târîhu Halîfe*, 168; Taberî, *Târîhu'r-rusûl*, 4/330; Agapius, *Kitâbü'l-'Unvân*, 1/483; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/488; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 7/309; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, 1/102; ‘Adevî, *el-Esâtîlü'l-'Arabiyye*, 36. Bu savaşın 30/652 yılında olduğu da söylenir. bk. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 5/12.

⁴³⁰ Abû'l Farac, *Abû'l Farac Tarihi*, 1/181.

⁴³¹ Taberî, *Târîhu'r-rusûl*, 4/288; Kelâî, *el-İktifâ'*, 4/64; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 7/292.

meydana gelmiş olan el-Esâvira⁴³² veya el-Esâvide⁴³³ gazvesi ile birlikte aynı yılda meydana geldiği bildirilmiştir.⁴³⁴

Bu gazvede Müslümanların başında Muâviye b. Ebû Süfyân bulunuyordu. Hz. Osman'ın hilafetinin ilk günlerinden itibaren bütün Suriye Muâviye'nin emrine verilmişti.⁴³⁵ Muâviye b. Ebû Süfyân'nın Suriye valiliğine zemin hazırlayan sebep, kardeşi Yezîd b. Ebû Süfyân'nın Hz. Ömer döneminde Suriye valisi iken vefat etmesi olmuştu. Bu olay üzerine Halife Ömer, onun yerine kardeşi Muâviye b. Ebû Süfyân'ı görev başına getirmiş, böylece bütün Ürdün ve Dımaşk bölgesi Muâviye'nin emrine girmişti.⁴³⁶ Umeyr b. Saîd el-Ensârî'nin bir ara hastalanıp da Hz. Osman'dan kendisini görevinden affetmesini istemesi üzerine Hz. Osman ona izin vermiş, o da ailesinin yanına geri dönmüştü. Böylece Umeyr'in elinde bulunan Hıms ve Kınnesrîn de Muâviye b. Ebû Süfyân'a verilmişti. Filistin valisi olan Abdullah b. Alkame'nin vefatı üzerine Hz. Osman, onun hâkim olduğu bu bölgeyi de Muâviye'ye devredince Muâviye, tüm Suriye topraklarının genel valisi durumuna geçmişti.⁴³⁷ Suriye topraklarının genel valisi durumuna geçen Muâviye b. Ebû Süfyân, Şam ordusunu oluştururken denizde Yemenlilerden, karada ise Kayslılardan faydalanmıştır.⁴³⁸

Zâtüssavârî⁴³⁹ Savaşı'na zemin hazırlayan sebep, Roma İmparatoru Konstantin'in, henüz oluşum dönemindeki Müslüman deniz gücünü yok etmeyi amaçlaması,⁴⁴⁰ Müslümanların Kuzey Afrika'da Bizans'a verilen birçok vergiyi almaları, ahaliden ve Bizanslılardan birçok insanı öldürüp bir kısmını da esir etmeleri olmuştu.⁴⁴¹ İslâm tarihi kaynaklarında geçmemesine rağmen Agapius (ö. 329/941) ve Ebü'l-Ferec (ö. 685/1286), Zâtüssavârî Savaşı'nın sebebi olarak, iki Bizans

⁴³² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/488.

⁴³³ Taberî, *Târîhu'r-rusul*, 4/288; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 7/296.

⁴³⁴ Taberî, *Târîhu'r-rusul*, 4/288.

⁴³⁵ Taberî, *Târîhu'r-rusul*, 4/288; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/488.

⁴³⁶ Taberî, *Târîhu'r-rusul*, 4/289; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/488.

⁴³⁷ Geniş bilgi için bk. Taberî, *Târîhu'r-rusul*, 4/289; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/488.

⁴³⁸ 'Aselî, *Fennü'l-harbi'l-İslâm*, 1/199.

⁴³⁹ Bizans ve İslâm donanmaları Likya bölgesinde Finike sahilinde karşı karşıya geldiler. Savaşa Zâtüssavârî isminin verilmesi ise savaş gemilerindeki direklerin çokluğu veya bölgede servi ağaçlarını çok oluşu ve gemi direklerinin bu ağaçlardan üretilmesi gösterilmiştir. bk. Hitti, *İslam Tarihi*, 2/318.

⁴⁴⁰ Muhsin, "el-Bahriyyetü'l-İslâmiyye", 199.

⁴⁴¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 5/12; Kelâî, *el-İktifâ'*, 4/63.

fedaisinin Arap donanmasını yakmalarını, birçok Arap'ın bundan dolayı öldüğünü ve Muâviye'nin de bu olaya kızarak bir donanmayla Bizans üzerine yürümesini göstermiştir.⁴⁴² Theophanes'e göre de 34-35/655-656 yılında Muâviye, büyük bir donanmanın İstanbul'u kuşatmasını emretmiş, amiral olarak Ebü'l-'Aver'i atamıştı.⁴⁴³ Ancak, bu emri verebilmek için ne Muâviye bu tarihte halifeydi -Bu emri tek başına verebilecek siyasî gücü yoktu- ne de Müslümanların bu tarihte İstanbul'u kuşatabilecek bir donanması mevcuttu. Dolayısıyla bu bilgi pek mantıklı görünmemektedir. Fakat Akdeniz'de Müslümanların gelişen denizcilik faaliyetleri gelecekte meydana gelebilecek tehlikeyi hissettirmiş olmalı ki bir şekilde Herakleios'un oğlu Konstantin, İslâm'ın yayılmaya başladığı günden bu yana Bizans'ın hazırladığı en büyük donanmanın başına geçerek 500,⁴⁴⁴ 600⁴⁴⁵ veya 700 ile 1000⁴⁴⁶ gemiden meydana gelmiş bir filo ile birlikte Müslümanlar üzerine yürümüştü. Konstantin'in, İslâm donanmasıyla karşılaşmadan onu yok edebilmek için casuslar gönderdiği, fakat casusların gemileri yakamadan tutuklandıkları ve cezalandırıldıkları bildirilmiştir.⁴⁴⁷

Müslümanların, Bizans gücüne 200 küsur gemiyle karşılık vermeye çalıştığı⁴⁴⁸ Zâtüssavârî Savaşı'nın esas sebebi kanaatimizce, Mısır ve Suriye topraklarının kaybedilmesi, Akdeniz'de Kıbrıs gibi bazı adaların Müslümanlar tarafından fethedilmesi ve bu kayıpların tekrar ele geçirilme düşüncesi, en önemlisi de Akdeniz'deki hâkimiyetini kaybederek ayak seslerini duyduğu muhtemel İstanbul seferine engel olma fikri akla daha uygun düşmektedir. Akdeniz'de peşi sıra gelen Müslüman zaferleri karşısında Bizans İmparatoru Konstantin, dikkatini Şam ve Mısır topraklarını geri alma girişiminden uzaklaştırarak Akdeniz Havzası'na çevirmişti. Bunun sebebi Akdeniz havzasında gün geçtikçe ilerleyen Müslüman akınlarıydı.

⁴⁴² Agapius, *Kitâbü'l-'Unvân*, 1/483-484; Abü'l Farac, *Abü'l Farac Tarihi*, 1/181; Murat Öztürk, "Bar Hebraeus'un Kronografyası'nda Denizler Bahsi (Akdeniz-Kızıldeniz-Basra Körfezi-Karadeniz)," *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 14/2 (2019), 607.

⁴⁴³ Theophanes, *The Chronicle*, 45. Theophanes'e göre İmparator Konstantin, gördüğü rüyaya göre elindekileri düşmanına teslim ediyordu. bk. Theophanes, *The Chronicle*, 45.

⁴⁴⁴ Taberî, *Târîhu'r-rusûl*, 4/290; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 5/12; Kelâî, *el-İktifâ'*, 4/64; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 7/296; İbn Tağrîberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, 1/102.

⁴⁴⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/488; Kelâî, *el-İktifâ'*, 4/64.

⁴⁴⁶ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısır ve'l-Mağrib*, 1/255; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 7/403; İbn Tağrîberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, 1/102.

⁴⁴⁷ 'Adevî, *el-Ümeviyyûn ve'l-Bizantiyyûn*, 94; 'Adevî, *el-Esâtîlü'l-'Arabiyye*, 38.

⁴⁴⁸ Kelâî, *el-İktifâ'*, 4/64.

Müslümanlar, akınlar neticesinde Kıbrıs, Sicilya, Rodos, Kavsara gibi adalar ve İfrîkiye topraklarını ellerine geçirmişlerdi.⁴⁴⁹

Müslümanların cephesinde Suriye ordularının başkomutanı Muâviye b. Ebû Süfyân'ın yanında, donanmanın başında Abdullah b. Sa'd b. Ebû Serh bulunuyordu.⁴⁵⁰ Abdullah b. Sa'd b. Ebû Serh, Halife Osman tarafından Mısır'a tayin edilince, hiç vakit kaybetmeden bir filo hazırlayıp savaşa hazır olacak şekilde teçhiz etmişti. Bu filo Şam filosuyla birlikte hareket ederek Kıbrıs seferine de katılmıştı.⁴⁵¹

Kara savaşlarında olduğu gibi deniz savaşlarında da elverişli alanlarda tuzaklar kurulmakta ve düşmana baskın yapılabilmektedir. Deniz savaşlarında denizciler, gemileri hazırlıksız bir şekilde yakalayıp kolayca yok etmek için hep bu şekilde davranmıştır. Eğer düşman gemileri uzun süre kürek çekmekten dolayı bitkin düşmüş, ters rüzgârla zor durumda kalmış, ya da düşmanlar hiçbir şeyden şüphe etmeden uyumuş ise, bu anın baskın için en uygun zaman olduğu düşünülmüştür. Fakat baskına uğrayanlar, dikkatleri sayesinde tuzaktan kurtularak mücadele açık savaşa dönmüş ise o zaman gemiler ovalardaki gibi düz bir düzende değil de hilale benzer şekilde savaş nizamı almalarının daha doğru bir strateji olduğu bildirilmiştir.⁴⁵² Büyük Selçuklu Devleti Hükümdarı Alparslan da, Malazgirt Savaşında ordusunu kanatlar ileride, merkez ise geride kalacak şekilde -Hilal şeklinde- konumlandırarak büyük bir zafer kazanmıştır.⁴⁵³

Zâtüssavârî Savaşı'nda İslâm donanması, Rumlarla ilk karşılaştıkları anda, rüzgâr Müslümanların aleyhinde esiyordu. Her iki donanma olduğu yerde demirlemiş iken bir ara rüzgâr dinmiş, fırtınadan her iki tarafta yorulmuştu. Bunun üzerine Müslümanlar Bizanslılara: "Sizinle aramızda bir müddet emân olsun." diye bir teklifte bulunmuş, teklifin Bizans tarafından kabul görmesi üzerine o geceyi Müslümanlar Kur'an okuyarak, namaz kılarak ve Allah'a dua ederek geçirirlerken Rum tarafında da çanlar çalmıştı. Rivayete göre Zâtüssavârî Savaşı'nda gemilerin

⁴⁴⁹ 'Abbâdî - Sâlim, *Târîhu'l-bahriyyeti'l-İslâmiyye*, 20.

⁴⁵⁰ Kelâî, *el-İktifâ'*, 4/63.

⁴⁵¹ 'Aselî, *Fennü'l-harbi'l-İslâm*, 1/198.

⁴⁵² Flavius Vegetius Renatus, *Roma Savaş Sanatı*, ed. Can Uyar, çev. Samet Özgüler - Kutsi Aybars Çetinalp (İstanbul: Kronik Kitap, 2019), 158-159.

⁴⁵³ Ali Sevim, "Malazgirt Muharebesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: Divantaş, 2003), 27/482.

Müslümanların teklifi üzerine savaş esnasında bir Arap bir Bizans gemisi şeklinde rampalanarak sıra halinde dizilmesi kararlaştırılmış, savaşın henüz başındayken karşılıklı bir anlaşmayla bu durum kabul edilmişti. Çünkü Hicaz Arapları, o tarihe kadar daha çok karacı bir millettir. Denizle ilgili olarak kendilerini tecrübe edecek böylesi büyük bir durumla daha önce karşılaşmamışlardı. Gemilerin diziliş şekline göre deniz savaşı bir kara savaşına dönüşmüş olacaktı.⁴⁵⁴

Ertesi gün her iki taraf gemilerini birbirlerine yaklaştırmış, gemileri karşı tarafın gemilerine bağlamış, kılıç, hançer dâhil ellerindeki sahip oldukları tüm silahlarla birbirlerine saldırarak çarpışmıştı. Bu çarpışmalarda Müslümanlardan birçok kimse şehit düşmüş buna karşılık Bizanslılardan da bir o kadar insan öldürülmüştü.⁴⁵⁵ Şehitlerden ve ölen Bizanslılardan akan kanın deniz suyuna baskın geldiği,⁴⁵⁶ sadece kaçmaya çalışanlar arasında boğularak ölenlerin sayısının 20 bin olduğu söylenen bir savaşta⁴⁵⁷ her iki taraftan çarpışarak ölenlerin sayısını tahmin etmenin hafızaları zorladığını söylemek yanlış olmayacaktır.

Kaynaklar o güne kadar Müslümanların başka bir savaşta bu kadar büyük bir sabır örneği göstermediğini, bunun üzerine Allah'ın Müslümanlara yardım ve zafer ihvan ettiğini vurgulamaktadır.⁴⁵⁸ Öyle ki bu zorlu savaşta Herakleios'un oğlu Konstantin de yaralı olarak geri çekilmiş ve Rum Ordusunun büyük bir çoğunluğu öldürülmüşlerdi.⁴⁵⁹ Abdullah b. Sa'd b. Ebû Serh, zaferden sonra sünnet olan

⁴⁵⁴ Kelâî, *el-İktifâ*, 4/63; 'Adevî, *el-Ümeviyyûn ve'l-Bizantiyyûn*, 95; 'Adevî, *el-Esâtîlü'l-'Arabiyye*, 39; Canard, "Tarih ve Efsaneye göre İstanbul Seferleri", 216.

⁴⁵⁵ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısır ve'l-Mağrib*, 1/206; Taberî, *Târîhu'r-rusûl*, 4/290; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 5/12; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/100; Kelâî, *el-İktifâ*, 4/63; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 7/296.

⁴⁵⁶ Kelâî, *el-İktifâ*, 4/63.

⁴⁵⁷ Abû'l Farac, *Abû'l Farac Tarihi*, 1/182.

⁴⁵⁸ Taberî, *Târîhu'r-rusûl*, 4/291; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/100; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 7/296.

⁴⁵⁹ Agapius, *Kitâbü'l-'Unvân*, 1/484; Taberî, *Târîhu'r-rusûl*, 4/291; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 5/12; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/123. Bu savaş antik çağda meydana gelen Actium Savaşına benzetilmiştir. Rivayete göre Actium Muharebesi MÖ 31 yılında Octavianus'un komutasındaki Roma güçleriyle Marcus Antonius ve Kleopatra'nın kontrolündeki güçler arasında Yunanistan'ın batı kıyılarındaki Actium önlerinde yaşanmış olan deniz muharebesidir. bk. 'Adevî, *el-Ümeviyyûn ve'l-Bizantiyyûn*, 97-98; Hüsniye Esra Tufanoğlu, *Antikçağ'da Batı Anadolu'da Deniz Ticareti ve Limanlar* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017), 73. Bu savaşta Akdeniz hâkimiyeti Mısır Donanmasından Roma Donanmasına geçtiği gibi Zâtüssavârî Savaşında da Akdeniz hâkimiyeti Bizanslıların elinden Müslümanların eline geçmesinin tescili olmuştur. Buna rağmen Halife Osman'ın öldürülmesi iç karışıklıklara sebep olmuş, Müslümanlar, zaferin nimetlerinden faydalanamamıştır.

Müslüman âdeti gereği⁴⁶⁰ Zâtüssavârî Savaşı alanında bir müddet kaldıktan sonra geri dönmüştür.⁴⁶¹

28/648 yılında Kıbrıs fethi, aynı yıl Ervâd Adası'nın fethi, aradan geçen birkaç yıldan sonra Sicilya ve ardından Rodos seferleri Akdeniz Havzası'nda yeni bir dönemin başlangıcının işareti olmuştur. Herakleios'un halefi Konstantin'in Zâtüssavârî Savaşı'nda aldığı yenilgi bunu pekiştirmiştir.⁴⁶²

Diğer taraftan Konstantin, kılık değiştirerek kalan gemileriyle birlikte Sicilya Adası'na kaçmıştı.⁴⁶³ Buranın halkı savaşın neticesini kendisine sorduğunda, o da olup bitenleri Sicilyalılara anlatmıştı. Sicilyalılar Konstantin'e: "Hıristiyanlığı rezil ettiğin gibi adamlarımızı da yok ettin. Eğer Araplar bizim üzerimize tekrar gelecek olurlarsa onları buradan geri çevirmek mümkün olmayacaktır." demişler. Daha sonra, "İkinci Kâbil"⁴⁶⁴ ismini verdikleri Konstantin'i bir hamama sokup öldürerek onunla birlikte gemide bulunanları serbest bırakmışlar ve Kostantiniye'ye dönmelerine izin vermişlerdi.⁴⁶⁵

⁴⁶⁰ Buhârî, "*Megâzî*", 8; Tirmizî, "*Siyer*", 3; Bu ikametın, şehitlerin defni ve zaferin pekiştirilmesi için olduğu söylenir. bk. Ağırman, *Hz. Peygamber'in Savaş Stratejisi*, 175.

⁴⁶¹ Taberî, *Târîhu'r-rusûl*, 4/292; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 5/12; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/100; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 7/297. Rivayete göre Muhammed b. Huzeyfe ve Muhammed b. Ebû Bekir'in, Hz. Osman aleyhinde konuştukları ilk günler bu savaş esnasında olmuştur. Onlar Hz. Osman'ın bazı uygulamalarını dile getiriyorlar ve bunları eleştiriyorlardı. Bu bağlamda Osman'ın, Ebû Bekir ve Ömer'e muhalefet ettiğini, Resûlullah'ın kanını mubah kılıp Kur'an'ın tekfir ettiği Abdullah b. Sa'd b. Ebû Serh'i valilik makamına getirmesini eleştiriyorlardı. Diğer taraftan yine Resûlullah'ın Medine'den sürgün ettiği kimseleri ashabın muhalefetine rağmen tekrar Medine'ye getirmesini, Saîd b. el-Âs ve İbn Âmir gibilerini de vali yapmasını aralarında konuşuyorlardı. Bu gazve sırasında onların bu şekilde konuşmaları ve tenkitleri Müslümanların o andaki kumandanı olan Abdullah b. Sa'd'ın kulağına gitmiş, o da bunlara: "Bizimle birlikte gemilere binmeyin." demişti. Bunun üzerine onlar yalnız Berberîlerin binmiş oldukları bir gemiye binmişlerdi. Düşmanla karşı karşıya gelindiğinde Müslümanlar arasında en az savaşçı düşmana karşı koyan bu iki şahıs olmuştur. Onlara: "Neden böyle az çarpıştınız?" diye sorulduğunda şöyle demişlerdi: "Biz Abdullah b. Sa'd'ın emrinde nasıl savaşırız? Hz. Osman onu bu haliyle vali tayin etmiş ve ayrıca şöyle böyle uygulamalar yapmıştır." Abdullah, onların bu konuşmalarını işitince haber gönderip bu tavırlarından vazgeçmelerini istemiş ve onları tehdit etmişti. Ancak birçok kimse onların bu dedikodularına kulak vererek onlara uymuş ve daha evvel Müslümanların ağzından hiç çıkmamış olan konuşmalar ve tenkitler olmuştur. bk. Taberî, *Târîhu'r-rusûl*, 4/292; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 5/13; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/103-104; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 7/297.

⁴⁶² Archibald, *el-Kuvvâ'l-bahriyye ve't-ticâre*, 91.

⁴⁶³ Canard, "Tarih ve Efsaneye göre İstanbul Seferleri", 216.

⁴⁶⁴ Kardeşini öldürdüğü için askerleri tarafından böyle isimlendirilmiştir. bk. Abü'l Farac, *Abü'l Farac Tarihi*, 1/182.

⁴⁶⁵ Agapius, *Kitâbü'l-'Uvân*, 1/490; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/100; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 7/403.

Marius Canard, Zâtüssavârî Savaşı yenilgisinin, Yermük Savaşı kadar önemli olduğunu belirtmiş, bu zaferi bir tesadüfmüş gibi, Müslümanların hiç beklemedikleri bir başarı olduğunu vurgulamıştır.⁴⁶⁶ Şunu hemen belirmeliyiz ki mağlubiyet düşüncesiyle kimse savaş meydanına çıkmadığı gibi ölüm korkusu insanın zihnini meşgul ederken savaşmak da pek makul görülmemiştir. Bunun için her ordu savaş meydanına çıkarken zafer ümidiyle çıkmıştır. Araplar savaş meydanına çıkarken eski harp kültürlerini, İslâm'ın cihat anlayışıyla besleyerek çıkmaktaydı. Bu da ordunun tüm fertlerinde, ya zafer ya şehadet anlayışının harp meydanına yansımaya ve çoğunlukla zafere sebep olmuştur. Dolayısıyla Canard'ın belirttiği gibi bu zafere tesadüf demek, Zâtüssavârî kahramanlarına büyük haksızlık olacaktır. Zira Müslümanların uzun süredir bu tür mücadeleler için hazırlık yaptıkları göz ardı edilmemelidir. Bu tarihten sonra İslâm denizciliğinin gücü zayıflamaktan ziyade zaman ilerledikçe artarak devam etmiş, Akdeniz'deki Bizans'ın efsane deniz gücü kırılmış, Bizans, adeta Akdeniz'de adım atamaz hale geldiği gibi başkentlerini dahi korumakta zorlanmıştır.

Müslümanlar, bu savaşın neticelerini yeterince değerlendirememiştir. Bunda o sıralarda yeni başlayan Hz. Ali-Muâviye b. Ebû Süfyân mücadelesinin kuşkusuz etkisi göz ardı edilmemelidir.⁴⁶⁷ Gerçekten savaş ve sonucu düşünüldüğünde böyle bir kanaat hâkim olmaktadır. Müslümanlar bu savaş sonunda ne ganimet elde etmiş, ne toprak sahibi olmuş, ne de zafer sebebiyle bir tazminat elde edebilmiştir. Buna karşılık Suriye ve Mısır tersanelerinde yeni inşa ettiği donanmalarının birçok parçasını kaybettiği gibi yüzlerce evladını şehit vermiştir. Ancak Müslümanların elde ettiği en büyük kazanım, bu savaştan sonra Bizans, Doğu Akdeniz'e bir daha girememiş, buradaki hâkimiyetini kaybetmiş ve Akdeniz, Bizans gölü olmaktan çıkmıştır.

İslâm ordusu, Şam fetihleri esnasında küçük birlikler halinde hareket etmiş, her bir komutan kendi emri altındaki askerlerle faklı beldelere yürümüş ve eşzamanlı fetihler gerçekleştirmiştir. Üzerlerine gelen büyük bir ordu haberini aldıklarında

⁴⁶⁶ Canard, "Tarih ve Efsaneye göre İstanbul Seferleri", 216.

⁴⁶⁷ Archibald, *el-Kuvvâ'l-bahriyye ve 't-ticâre*, 92.

kuvvetlerini birleştirmiş yekvücut olarak düşmanla karşılaşmıştır. Yermük Savaşı böyle gerçekleşmiştir.

Akdeniz Havzası'ndaki adaların fetihleriyle ilgili olarak fetih tarihlerinin birbirlerine çok yakın olması ve adaları fetheden komutanların farklı olması, Şam benzeri bir askerî harekâtın denizlerde de gerçekleştiği kanaatini zihinlerde uyandırmaktadır. Fetih için farklı adalar üzerine gönderilen İslâm filoları, ana donanmayla -Suriye ve Mısır donanmalarıyla- birleşmiş ve Zâtüssavârî deniz zaferine imza atmıştır. Bu savaşa “Yermük” benzetmesinin yapılmış olması belki de bu sebeple olmuştur.

3. Emevîler Dönemi (41-132/661-750)

İslâm tarihinde Hulefâ-yi Râşidîn Dönemi'nden (11-41/632-661) sonra, kuruculuğunu Ümeyyeoğullarına mensup Muâviye b. Ebû Süfyân'ın yaptığı Emevî Devleti gelmektedir.⁴⁶⁸ Cahiliye Dönemi'nde de Mekke idaresinde devletin idarî kadrolarındaki görevleri sebebiyle Ümeyyeoğulları, yöneticilik geleneğine sahip bir aileydi. Bu kabiliyetleri dolayısıyla Hz. Peygamber Dönemi'nde İslâm'a geçirmekle birlikte erken tarihlerden itibaren çeşitli devlet kademelerinde görevlendirilmişlerdir. Hz. Peygamber Dönemi'nde Muâviye b. Ebû Süfyân'ın kâtipliği,⁴⁶⁹ ağabeyi Yezîd b. Ebû Süfyân'ın Hz. Ebû Bekir zamanında ordu komutanlığına getirilmesi ve yine Muâviye b. Ebû Süfyân'ın, ağabeyi Yezîd'in vefatından sonra Hz. Ömer'in halifeliği sırasında Şam valiliğine getirilmesini bu görevler arasında zikretmek mümkündür.⁴⁷⁰ Ayrıca Hz. Peygamber'in Ebû Süfyân'ın kızı Ümmü Habîbe ile evlenmesi, Ebû Süfyân ile yakınlaşmaya sebep olmuş, belki de bu evlilikle kurulan akrabalık bağı, Ebû Süfyân'ın Hz. Peygamber'e düşmanlıkta Ebû Cehil kadar aşırı sert davranmamasına neden olmuştur.

Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer Dönemi'nde çeşitli görevlere getirilen Ümeyyeoğulları, Hz. Osman zamanında etkinliklerini sürdürmüş, Akdeniz

⁴⁶⁸ İsmail Hakkı Atçeken, “Emevîlerin Siyasî Tarihi”, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti -3- Emevîler* (İstanbul: Siyer Yayınları, 2018), 3/33; İsmail Yiğit, “Emevîler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Divantaş, 1995), 11/87.

⁴⁶⁹ Aycan, *Saltanata Giden Yolda Muaviye Bin Ebî Süfyan*, 48-49.

⁴⁷⁰ Aycan, *Saltanata Giden Yolda Muaviye Bin Ebî Süfyan*, 58; Atçeken, “Emevîler”, 3/36-37; Yiğit, “Emevîler”, 1995, 11/88.

Havzası'ndaki fetihlerle birlikte bilhassa Muâviye b. Ebû Süfyân'ın yıldızı parlamıştı. Muâviye, Hz. Osman'ın şehit edilmesinin ardından Hz. Ali ile mücadeleye girmiş, mücadele esnasında Amr b. el-Âs'ın siyasî manevrasıyla Hakem Olayı'na başvurulmuş ancak bu da çözüm noktasında sonuç doğurmamıştır. Hz. Ali'nin şehit edilmesinin ardından Hz. Hasan'ın Muâviye b. Ebû Süfyân'a biat etmesiyle Emevî Devleti resmen kurulmuş, tarih sahnesinde yerini almıştır.⁴⁷¹

Emevîler Dönemi'nde fetih hareketleri Şam merkeze alındığında, batıda Afrika'nın kuzeyinden başlayarak Atlas Okyanusu'na ve Akdeniz kıyıları boyunca Toroslara, oradan da Kafkas ülkeleri diye bilinen Azerbaycan ve Ermenistan'ı içine alacak şekilde, Mâverâünnehir'e, oradan Sind bölgesine ve Hint Okyanusu sahillerine kadar uzanmaktaydı. O dönemde Emevî Devleti bu kadar geniş bir saha üzerine yayılmış olmakla beraber fetihler sadece iki ana cepheyi kapsamaktaydı.

Emevîler Dönemi'nde batı cephesi, gerek Afrika'nın kuzeyi ve Anadolu toprakları gibi karada, gerekse o zaman Rum Denizi olarak bilinen Akdeniz'de, Doğu Roma diye bilinen Bizans'ın hâkim olduğu alanlarda karadan ve denizden eş zamanlı olarak devam etmekteydi. Kuzey Afrika, Güneydoğu Avrupa ve Anadolu sahilleri Akdeniz'e bakıyor, bu da ister istemez bir deniz kuvvetine sahip olmayı zorunlu kılıyordu. Taze bir güç olarak ortaya çıkan Müslümanlar, bu bölgede fethe başlayınca Bizans, bölgedeki hâkimiyet alanlarını karadan ve denizden, önceden sahip olduğu donanma gücüyle korumaya çalışmış ve Müslümanlarla bu anlamda mücadele etmeye başlamıştır.

İslâm dinine davetin başladığı sıralarda, o devrin iki süper gücü olan Roma ve Sâsânî İmparatorlukları birbirleriyle sürekli bir mücadele içinde olmuş,⁴⁷² İslâm dini ile birlikte bu iki devlet yeni dinin çağrısının karşısında durmaya ve onu engellemeye çalışmıştı. Müslümanların başlangıçta giriştikleri hamleler sayesinde İran devleti, ortadan kaldırılmıştı. Ancak Bizans devleti, topraklarının geçit vermez özelliği ve genişliği yanında, denizlerde sahip olduğu üstünlük sayesinde varlığını devam ettirebilmişti. Fetihlerin başlangıcında Müslümanların elinde etkili bir deniz gücü

⁴⁷¹ Aycan, *Saltanata Giden Yolda Muaviye Bin Ebî Süfyân*, 143-144; Atçeken, "Emevîler", 3/37-39; Yiğit, "Emevîler", 1995, 11/88.

⁴⁷² er-Rûm 30/1-6.

olmamakla beraber Muâviye'nin stratejisi sayesinde erken dönemde deniz üzerinde de fetihlere başlanmıştır. Kara ve deniz üzerinde eş güdümlü olarak düzenlenen askerî harekâtlar,⁴⁷³ Bizans'ın dikkatini dağıtmış, belli bir noktaya odaklanmasını engellemiş, böylece Bizans'a bağlı diğer ülkeleri fethetme imkânını kolaylaştırmıştır. Bu manevralarla zaman içinde düşmanın gücü zayıflamış, esasen toprak kaybetmekle Bizans, gücünü kaybetmiştir. Bu sayede Bizans topraklarının geriye kalan kısımlarının da fethedilmesi mümkün olmuştur. Araştırma, deniz seferleri ve denizcilik ile ilgili olduğu için bu dönemin daha ziyade Bizans bölgesini kapsayan batı cephesi fetihlerindeki deniz seferlerini incelenecektir.

3.1. Muâviye b. Ebû Süfyân Döneminde Denizcilik

Muâviye b. Ebû Süfyân, İslâm fetihleri esnasında ağabeyi Yezîd b. Ebû Süfyân'ın yanında bulunarak Suriye fetihlerine çıkmış, ağabeyinin vefatından sonra uhdesindeki görevler kendisine tevdi edilmişti. Muâviye, bu sayede Suriye topraklarında uzun yıllar Bizans'la sınır komşuluğu yapmış ve komşusunu yakından takip etme fırsatı bulmuştu. Bu sayede askerî anlamda ikili temaslarda Bizans'ın vermiş olduğu tepkileri iyi etüt etmiş, bunun neticesinde Suriye topraklarına sahip olabilmek için bir deniz gücünü elinde bulundurma zorunluluğunu daha o zamanlarda keşfetmişti.

İslâm fetihlerinin başlangıcında, Müslümanların henüz bir deniz gücüne sahip olmadığı zamanda batı cephesinde fetih hareketleri iki yoldan; kuzeyde Anadolu, güneyde ise Afrika'da devam ediyordu. Ancak yapılan bu fetihlerin kalıcı ve sürekliliği için üçüncü bir cephenin açılması kaçınılmaz olmuştur. İlk denemeleri Hz. Osman zamanında başlayan deniz fetihleri ve denizcilik faaliyetleri, kurulan yeni tersanelerle daha profesyonel hale getirilmiştir. Emevî Devleti'nin, genel anlamda askerî teşkilat konusunun yanında, denizcilik ve donanma konusunda da Bizans İmparatorluğunu örnek aldığı belirtilmiştir.⁴⁷⁴

Muâviye, valilik yıllarında Bizans'ın denizcilik faaliyetlerini araştırarak, Bizans'ın savaşta hareket tarzını ve savaşma yöntemini öğrenmiş ve deniz savaşını

⁴⁷³ Ya'kûbî, kimin karadan kimin denizden sefer düzenlediğini yıl yıl isim isim zikreder. bk. Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, 2/151-153.

⁴⁷⁴ Hitti, *İslam Tarihi*, 2/356-357.

tarzını düşmanın tarzına uygun hale getirmişti. Şam kıyılarına yakın adaları ve Ege Denizi girişini kontrol eden adaları ele geçirerek Bizans'ı tecrit etmiş ve denizdeki etkisini giderek azaltmıştı. Bunun neticesinde kara ve deniz ordularını ortak operasyonlarda eşgüdümlü olarak kullanmıştır. İstanbul kuşatmaları bunun güzel bir örneği olmuştur.⁴⁷⁵

Suriye valiliği sırasında Muâviye, ilk iş olarak gemi yapımında deneyimli olan işçileri ve ustaları bir araya toplayarak, onları Ürdün sahilinde bulunan Akkâ'ya getirmiş, Akkâ Limanı'nı onararak orada bir tersane kurmuş, yetenekli ustaları toplayıp onlara kaynak sağlamıştı. Bunun yanında Yemen halkından tecrübe kazanmış ustalar ile Kıptî ve Bizanslı zanaatkârların katkısından da faydalanmıştır.⁴⁷⁶ Gemi yapımı için lazım olan malzemeyi, kuzeydeki ormanlarla birlikte Ege Denizi'ndeki adalardan ve Bizans'a komşu bölgelerden tedarik etmiştir. Böylece Roma Donanmasıyla yüzleşebilecek yüzlerce gemiden meydana gelen, taşıma kapasiteleri ve çeşitlilikleri ile birbirinden ayırt edilen gemi ve tekne modelleriyle ilk İslâm donanmasını oluşturmuştu. Yaklaşık 1700 gemiden oluşan ilk İslâm donanmasında askerî amaçlı kullanılabilen büyük-küçük, ağır-hafif ve hızlı savaş gemileri yanında ticaret gemileri de yer almıştı. Gerek askerî gerek ticarî olan bu gemilerin Bizans gemilerinden daha büyük olduğu da belirtilmiştir.⁴⁷⁷

Muâviye döneminde İstanbul kuşatmasında, muhasara için gerekli olan alet edevatla birlikte mancınıklar taşıyabilen her biri 100 savaşçı taşıyan "Tarrâde" cinsi - Hafif kruvazörler- kullanılmıştır.⁴⁷⁸ Muâviye, bu çalışmalarını Sûr ve Trablus kentlerinde de icra etmişti. Çünkü Müslüman Arapların gücü arttıkça iş bilen ustalar, onlara yaklaşmaya ve sahip oldukları tüm denizcilik bilgi birikimi ve kültürüyle onlara hizmet etmeye başlamıştı. Bu sayede İslâm donanmasının temellerini atan Muâviye, hazırlıklarını tamamlayıp sefere hazır olduğunu görünce ilk deniz seferini bizzat kendisi kumanda etmiştir.⁴⁷⁹ Halife olunca ilk iş olarak 42/662 yılında

⁴⁷⁵ 'Aselî, *Fennü'l-harbi'l-İslâm*, 1/211.

⁴⁷⁶ Fahmy, *Muslim Naval Organisation in the Eastern Mediterranean*, 23-24.

⁴⁷⁷ 'Allâf, "es-Süfün ve'l-merâkib", 63.

⁴⁷⁸ 'Aselî, *Fennü'l-harbi'l-İslâm*, 1/210.

⁴⁷⁹ 'Aselî, *Fennü'l-harbi'l-İslâm*, 1/193-194.

Bizans'la bir anlaşma yaparak bazı vergiler vermeyi kabul etmiş olsa da⁴⁸⁰ iç karışıklara son verdikten sonra hasmını iyi tanıyan Muâviye, her yıl Rum diyarına düzenli olarak askerî seferler düzenlemiştir.⁴⁸¹ Halife olduktan sonra tüm dikkatini kuzey ve batıda yer alan güçlü hasmı Bizans'a çeviren Muâviye, inşa edilen yeni gemileri, silah ve askerle donatarak kendilerine yakın olan fethedilecek yeni beldelere -İfrîkiye, Mağrib ve Akdeniz Adaları'na- göndermiştir.⁴⁸² İslâm fetihleri, Afrika Kıtası'nda devam ederken Bizans, Got ve Frenklerin, Afrika'da bulunan Kartaca, Subeytula, Celûla ve Tanca gibi yerleşim yerlerini geri almak için, saldırıları hiç durmamıştır.⁴⁸³ Buna mukabil Emevîlerin düzenlemiş oldukları yaz ve kış seferlerinin temelinde Hz. Peygamber'in düzenlediği seriyyelerin mantığının aranması çok yanlış olmayacaktır. Bunu Mekke idaresindeyken çok iyi bilen Ümeyye ailesi, bu stratejiyi Bizans'a karşı çok iyi uygulamış ve karşılığını da fazlasıyla almıştır. Yaz ve kış seferleri Bizans'ı gereğinden fazla yormuş ve yıpratmıştır.

3.2. Cerbe Adası'nın Fethi

Cerbe Adası, doğu-batı istikametinde 39 km, kuzey-güney yönünde ise 16-39 km uzunluğunda olup, 514⁴⁸⁴ veya 540 km²'lik sahip olduğu alan ve 72 mil uzunluğuna sahip çevresi⁴⁸⁵ ile Mağrib kıyılarının en büyük adasıdır. Cerbe Adası, Tunus'un güneyinde, kum tepeleri ve gelgit akıntılarıyla dikkat çeken Gâbes Körfezi'nde yer almaktadır.⁴⁸⁶

Tunus kıyılarına yakın bir konumda bulunan Ada'ya, çevresi sığ sularla, 10 metreden daha az kumsal yahut bataklıkla çevrili olduğu için 3-4 metreyi geçmeyen gemilerle ulaşım sağlanmıştır. MÖ 253 yılında, I. Punic Savaşı sırasında, Cerbe

⁴⁸⁰ Henüz halife olmadan 38/659 yılında ülke içindeki karışıklıklar sebebiyle at köle ve paradan oluşan vergiyi Bizans'a ödemeyi kabul ettiği bildirilmiştir. bk. Theophanes, *The Chronicle*, 46.

⁴⁸¹ Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, 2/125. Ya'kûbî, detaylara yer vermemekle birlikte Muâviye bahsini bitirirken Muâviye döneminin yıl yıl yaz-kış seferlerinin komutanlarının adını zikretmektedir. bk. Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, 2/151-153.

⁴⁸² 'Aselî, *Fennü'l-harbi'l-İslâm*, 1/193.

⁴⁸³ 'Aselî, *Fennü'l-harbi'l-İslâm*, 1/193-194.

⁴⁸⁴ Robert Mantran, "Djarba", *The Encyclopaedia of İslâm New Edition*, ed. B. Lewis vd. (Leiden: E. J. Brill, 1991), 2/458; Abdülkadir Özcan, "Cerbe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Divantaş, 1993), 7/391.

⁴⁸⁵ Pîrî Reis, *Kitâb-ı Bahriyye*, 2/186-187; G. Yver, "Cerba", *Millî Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, 1963), 3/105.

⁴⁸⁶ Mantran, "Djarba", 2/458; Özcan, "Cerbe", 7/391.

açıklarında bir Roma filosu gelgit ile birlikte sular çekildiğinde karaya oturmuş ve ancak sular tekrar yükselince gemiler boşaltılarak yeniden yüzdürülmüştür.⁴⁸⁷ Gemilerin Ada'ya rahatça yanaşmasını zorlaştıran bu durum,⁴⁸⁸ Ada ekonomisinin menfi yönde etkilenmesine sebep olmuştur.

Toprakları oldukça verimli olan Cerbe Adası'nın, hurmalıkları, zeytinlikleri, portakal bahçeleri ve üzüm bağları oldukça meşhurdur. Az yetişen hububat, halkın ihtiyacını karşılamamış, bu hububat açığı ithalatla giderilmiştir. Halkın geçimi yalnız ziraatla kalmamış, zeytinyağı üretimi, dokumacılık ve çömlekçilik gibi mahallî sanatlar ile uğraşanlar da olmuştur.⁴⁸⁹ Buna ilave olarak kıyı halkı, hayatını denizden kazanarak gemicilik ve balıkçılık yapmıştır.⁴⁹⁰ Ancak kaynaklarda Ada ile ilgili yeterli malumat yoktur. Ada halkı korsanlıkla geçinen, berberi lisanı konuşan,⁴⁹¹ Haricî inanca sahip, her an isyana hazır ve ikiyüzlü insanlar olarak vasıflandırılmış,⁴⁹² fakat bu tarif yapılırken hangi dönem insanların kastedildiği belirtilmemiştir. Pîrî Reis de (ö. 960/1553) Ada halkı için farklı bir dil kullandıklarını, Ada yakınından geçen gemilerin adaya uğramamayı tercih ettiklerini ve sık sık gel-git olayına rastlandığı için gemilerin çoğunlukla karaya oturduğunu belirtmiştir.⁴⁹³ Ada etrafında seyreden gemilerin veya Ada'ya yanaşmak isteyen kaptanların, bir kılavuz olmadan bu hareketi gerçekleştirmelerinin mümkün olmadığı, Ada'nın güneyindeki Cîm Limanı'na rehber eşliğinde demirlendiği bildirilmiştir.⁴⁹⁴

Tarihte Ada'ya önce Fenikeliler daha sonra Kartacalılar, Vandallar ve Romalılar egemen olmuştur.⁴⁹⁵ Vandalların ve Bizans'ın egemenliğinin ardından Ada, Müslümanların egemenliğine girmiştir. Bazı bilgiler, Müslümanlar adına

⁴⁸⁷ Mantran, "Djarba", 2/458.

⁴⁸⁸ Pîrî Reis, *Kitâb-ı Bahriyye*, 2/186-187; Yver, "Cerba", 3/105; Mantran, "Djarba", 2/458.

⁴⁸⁹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 2/118; Pîrî Reis, *Kitâb-ı Bahriyye*, 2/186-187; Yver, "Cerba", 3/105; Mantran, "Djarba", 2/459; Özcan, "Cerbe", 7/391.

⁴⁹⁰ Yver, "Cerba", 3/105; Özcan, "Cerbe", 7/391.

⁴⁹¹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 2/118. "Şelha" denilen Berberî lehçesi konuştukları bildirilir. bk. Özcan, "Cerbe", 7/391.

⁴⁹² Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 2/118; Yver, "Cerba", 3/106; Mantran, "Djarba", 2/459; Özcan, "Cerbe", 7/392.

⁴⁹³ Pîrî Reis, *Kitâb-ı Bahriyye*, 2/186-187.

⁴⁹⁴ Pîrî Reis, *Kitâb-ı Bahriyye*, 2/186-188.

⁴⁹⁵ Yver, "Cerba", 3/506; Özcan, "Cerbe", 7/391.

Ada'da ilk gaza yapanın Musa b. Nusayr'ın valiliği zamanında 88/707 yılında Abdülmelik b. Katan el-Fihri olduğunu söylese de⁴⁹⁶ Ada, 43/665⁴⁹⁷ ya da 44/666⁴⁹⁸ yılında Muâviye b. Ebû Süfyân zamanında Muâviye b. Hudeyc veya 47/667 yılında Ruveyfi' b. Sâbit el-Ensârî tarafından fethedilmiştir.⁴⁹⁹

Kaynaklara bu şekilde yansıyan bilgiler yanında, 44/666 ve 47/667 yıllarında her bir komutanın ayrı ayrı birer sefer düzenlemiş olması da kuvvetle muhtemeldir. Daha sonra 118/736 yılında Habîb b. Ebû Ubeyde el-Fihri'nin Ubeydullah b. el-Haccâc zamanında Ada'ya yine bir sefer düzenlediği söylenmiştir.⁵⁰⁰ Bununla birlikte kesin fetih Ukbe Nâfi'in torunu Abdurrahman b. Habîb el-Fihri tarafından 130/748 yılında gerçekleşmiştir.⁵⁰¹ Sonraki birkaç yüzyıl boyunca Ada hakkında, Muvahhitlerin yönetimi altına girmesi dışında çok az şey bilinmektedir. Ada'nın doğal izolasyonu ve sakinlerinin bağımsızlıklarına düşkünlüğünün bunda etkili olduğu belirtilmiştir. Cerbelilerin bu anlayışının Hıristiyanlarla olduğu kadar Hafsîlerle de çatışmalara neden olduğu bildirilmiştir.⁵⁰²

Ada, Osmanlılar döneminde 947/1541 yılında Turgut Reis tarafından alınmıştır.⁵⁰³ 975/1568 yılında Trablus Paşası, Ada halkına ağır bir vergi yükü koymuş ve 1006/1598 yılında halk, Trablus'un taleplerine boyun eğmeyi reddettiği için İbrahim Paşa tarafından ağır bir şekilde cezalandırılmıştır.⁵⁰⁴ Cerbe Adası'nda, 1243/1864'te, uydurma bir mehdinin vaazları neticesinde, bir isyan patlak vermiş, isyanın bastırılması esnasında Ada halkı çok zarar görmüştür. O tarihten sonra (1258/1881) Ada Fransızların kontrolüne girmiştir.⁵⁰⁵

⁴⁹⁶ Ebû Halîl, *Fethu Sikkiliye*, 53.

⁴⁹⁷ Ebû Halîl, *Fethu Sikkiliye*, 53.

⁴⁹⁸ Mantran, "Djarba", 2/459.

⁴⁹⁹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 2/118; Özcan, "Cerbe", 7/391.

⁵⁰⁰ Ebû Halîl, *Fethu Sikkiliye*, 53.

⁵⁰¹ Ebû Halîl, *Fethu Sikkiliye*, 54.

⁵⁰² Mantran, "Djarba", 2/459; Özcan, "Cerbe", 7/391.

⁵⁰³ Yver, "Cerba", 3/107.

⁵⁰⁴ Mantran, "Djarba", 2/459.

⁵⁰⁵ Yver, "Cerba", 3/108.

3.3. Kavsara Adası'nın Fethi

Akdeniz'de Tunus ile Sicilya arasında eski adı Cossyra olup bugün Pantelleria diye bilinen küçük bir adadır.⁵⁰⁶ Kuzey Afrika sahilleri ile Sicilya arasında bulunması sebebiyle eski çağlardan bu yana denizcilik adına hep önemli bir konumda olmuştur.⁵⁰⁷

Sicilya ve Kuzey Afrika sahiliyle arası bir günlük mesafe olan Ada'da bulunan liman, İslâm donanması için bir üs olarak kullanılmış, ancak suyun sığ oluşu sebebiyle gemilerin sık sık karaya oturduğu belirtilmiştir. Bu haliyle bile övülen limanlar arasında olan Kavsara Limanı'ndan o dönemde incir, pamuk, sakız ticareti yapılmıştır.⁵⁰⁸

Volkanik yapıya sahip Ada, 83 km² olan yüz ölçümüyle oldukça küçük bir yerdir. Ekonomik değeri olmayan hakkında, tarih ve İslâm kaynaklarında yeterli bilgi bulunmamaktadır. Bununla birlikte kaynaklarda, 27/647 yılında İfrîkiye fethi esnasında Abdullah b. Sa'd b. Ebû Serh'in önünden kaçan Bizanslıların, bu adaya sığınmış oldukları zikredilmektedir.⁵⁰⁹

Sicilya'nın fethinde önemli bir lojistik noktası olan Ada ile ilgili olarak ilk kez Muâviye b. Ebû Süfyân zamanında amiral Muâviye b. Hudeyc, Sicilya fethi esnasında bir sefer düzenlediyse de Bizanslılar kısa sürede Ada'yı geri almıştır.⁵¹⁰ Yakut el-Hamevî (ö. 629/1229), Ada'nın Muâviye döneminden Abdülmelik b. Mervân zamanına kadar Müslümanların elinde kaldığını bu tarihten sonra harap olduğunu bildirmiştir.⁵¹¹

Emevîler zamanında kara savaşları kadar deniz savaşları da önemli bir yer tutmaktaydı. Ancak kaynaklarda bu savaşların bazıları hakkında teferruatlı bilgi verilmesi yerine sadece seferlerin adları ve komutanların isimlerinin verilmesiyle

⁵⁰⁶ Mohamed Talbi, "Kawsara", *The Encyclopaedia of İslâm New Edition*, ed. E. Van Donzel vd. (Leyden: E. J. Brill, 1997), 4/805.

⁵⁰⁷ Pliny, *Natural History*, 5/57; İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, 113; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 4/413; Talbi, "Kawsara", 4/805; Johannes Heindrik Kramers, "Kavsara", *Milli Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, ts.), 6/454.

⁵⁰⁸ Kramers, "Kavsara", 6/454.

⁵⁰⁹ Talbi, "Kawsara", 4/805.

⁵¹⁰ Kramers, "Kavsara", 6/454. Johannes Heindrik Kramers, Hz. Ali'nin katili İbn Mülcem'in bu adaya sürüldüğünü ifade eder. bk. Kramers, "Kavsara", 6/454.

⁵¹¹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 4/413; Talbi, "Kawsara", 4/805.

yetinilmiştir. Bu bağlamda bugünkü adı Pantelleria olan ve Sicilya Adası ile Tunus toprakları arasında yer alan Kavsara Adası'na (Cossyra Adası), Abdülmelik b. Mervân zamanında 81/700 yılında da bir sefer düzenlendiği bildirilmiştir.⁵¹² Ada yeniden Abdülmelik b. Katan b. Nufeyl b. Abdullah el-Fihri kumandasında Bizanslıların elinden alınmıştır.⁵¹³

Kavsara Adası, Abdurrahman b. Habip el-Fihri tarafından 130/747-748 senesinde yeniden fethedilmiş ve burayı üs olarak kullanan Abdurrahman, buradan Sardinya ve Sicilya üzerine yürüyerek buradan birçok esir ve ganimet elde etmiştir.⁵¹⁴ Kavsara Adası gibi küçük adalar hakkında kaynaklarda yeterli bilgi mevcut değildir. Kavsara Adası, belki de Tunus'a yakınlığı sebebiyle Tunus'a bağlanmış, onu fethetmek için ekstra bir enerji harcanmamıştır.

3.4. Girit Seferleri

İkriş adı verilen Girit Ada'sı, Doğu Akdeniz'in Sicilya ve Kıbrıs'tan sonra 8259 km² veya 8618 km² alanı ile en büyük adaları arasında yer almaktadır.⁵¹⁵ Doğu-batı doğrultusunda uzunluğu 260 km. genişliği ise 15-50 km. arasında değişiklik gösteren Ada, Akdeniz ile Ege Denizi'ni bir birinden ayıran kilit konumuyla⁵¹⁶ Bizans'ın, Akdeniz'deki Kıbrıs ve Sicilya gibi önemli adalarındandır.⁵¹⁷ Ada'nın ilk sahipleri taştan ve boynuzdan ürettikleri çanak, çömlek vb. ev aletleri yanında balta ve kesici savaş aletlerini daha o tarihlerde ihraç edip ülkelerine büyük gelir sağlamıştır.⁵¹⁸

Ada'nın ilk sahipleri (MÖ 3000-1400 yılları arası) Küçük Asyalılar olarak bilinmektedir. Daha sonra Ada'ya Yunanlılar gelmiş, MÖ 67-66 yılında ise Roma

⁵¹² Işıltan, "Sicilya", 10/591; Talbi, "Kawsara", 4/805.

⁵¹³ Talbi, "Kawsara", 4/805; Kramers, "Kavsara", 6/454.

⁵¹⁴ 'Abbâdî - Sâlim, *Târîhu'l-bahriyyeti'l-İslâmiyye*, 40.

⁵¹⁵ İstahrî, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*, 70; Cemal Tukin, "Girit", *Milli Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1964), 4/791; Cemal Tukin, "Girit", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Divantaş, 1996), 14/85; Robert Mantran, "İkriş", *The Encyclopaedia of İslâm New Edition*, ed. B. Lewis vd. (Leyden: E. J. Brill, 1986), 3/1082. Ada'nın uzunluğunun 300 mil olduğu da belirtilmiştir. bk. Himyerî, *Ravzü'l-mi'târ*, 51.

⁵¹⁶ 'Adevî, *el-Ümeviyyûn ve'l-Bizantiyyûn*, 91; Tukin, "Girit", 1964, 4/791; Tukin, "Girit", 1996, 14/85.

⁵¹⁷ İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, 112.

⁵¹⁸ Leroux, *İlk Akdeniz Medeniyetleri*, 13.

Ada'ya sahip olmuştur.⁵¹⁹ Romalılar Ada'ya İtalya'dan emekli askerleri yerleştirerek Ada'da Roma hâkimiyetini kalıcı hale getirmiştir. Bizans'ın buğday ambarı olarak gördüğü Ada, tarım ürünleri açısından da zengin olarak nitelendirilmekte,⁵²⁰ bereketli üzüm bağları, meyve bahçeleri yanında altın madeni ve ilaç sanayiinde kullanılan ve ihraç ürünü olan antimon madeninin yatağı kabul edilmekteydi. İskenderiye'nin ithal ettiği ballar buradan ve Rodos'tan ihraç edilmekteydi.⁵²¹

Girit Adası'na ilk Müslüman seferi, Emevîler dönemine rastlamaktadır. Muâviye, Ege Denizi'nin büyük bir kısmının önünü İslâm filosuyla keserek Bizans donanmasına kapatmış ve Müslüman topraklarına ulaşmasını engellemek istemişti. Tek tek Akdeniz'deki adaları fetheden Muâviye, Cünâde b. Ebû Ümeyye'ye Girit'i fethetme görevini vermişti. Ancak Cünâde, Ada'nın büyüklüğünden dolayı bu Ada'nın tamamını ele geçirememiş, akınlarla Bizanslıları ve donanmalarını ezmekle yetinmişti.⁵²² Rivayete göre 53-54/673-674⁵²³ veya 55/675 yılında Muâviye b. Ebû Süfyân tarafından görevlendirilen Cünâde b. Ebû Ümeyye, Ada'ya bir sefer düzenlenmiş ve Ada'nın bir kısmını fethetmişti. Donanma komutanları Abdullah b. Kays ve Fedâle b. Ubeyd, o yıl kış aylarını Girit'te geçirmiş,⁵²⁴ fakat Müslümanlar, Ada'da bulunan birçok şehir nedeniyle⁵²⁵ Ada'nın tamamının fethini gerçekleştirememiştir.⁵²⁶ Ancak bu tarihten sonra Müslümanlar burada tutunamamış, Ada 200/815 yılına kadar Müslümanların elinden çıkmıştır. I. Velîd zamanından itibaren zaman zaman Ada'ya sefer düzenlense de Ada, Esasen Ebû Hafs b. Ömer

⁵¹⁹ Tukin, "Girit", 1964, 4/791; Tukin, "Girit", 1996, 14/85. Bu tarihi MÖ. 4 bin yılına kadar götüren tarihçiler de vardır. bk. Leroux, *İlk Akdeniz Medeniyetleri*, 13.

⁵²⁰ Tukin, "Girit", 1964, 4/792; Mantran, "İkrîtiş", 3/1082.

⁵²¹ Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 5/352. Keşfedildiği yıllarda kurşun madeni olarak bilinmiş, daha sonra genellikle ilaç ve kozmetik olarak kullanılmak üzere toz haline getirilmiştir. Antimon eski zamanlardan beri bilinmekteydi. Parlatır vd., *Türkçe Sözlük*, "Antimon", 1/117.

⁵²² 'Adevî, *el-Ümeviyyûn ve'l-Bizantiyyûn*, 91. İkrîtiş'in Abdullah b Sa'd b. Ebû Serh tarafından fethedildiği de bildirilmiştir. Fetih esnasında eşi Kuteyle bnt. Amr da kendisine eşlik etmiştir. bk. Himyerî, *Ravzü'l-mî'târ*, 51.

⁵²³ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 330; Tukin, "Girit", 1996, 14/85.

⁵²⁴ Theophanes, *The Chronicle*, 53.

⁵²⁵ Himyerî, *Ravzü'l-mî'târ*, 51.

⁵²⁶ Tukin, "Girit", 1964, 4/792; Mantran, "İkrîtiş", 3/1082.

tarafından fethedilmiş ve Müslümanlar Ada'yı iskân ederek yaklaşık burada 150 yıl kadar kalmıştır.⁵²⁷

Muâviye, Akdeniz'de başlattığı fetih hareketiyle kendisinden sonra gelecek Emevî halifelerinin yolunu açarak Bizans'la mücadele edebilecek bir deniz gücü bırakmıştı. Son hedefi donanmayı kullanarak Bizanslıların başkentini vurup Konstantiniye'yi ele geçirmek olan Muâviye, tarihinin en önemli işi için gerekli hazırlıkları tamamlayarak hedefine yavaş yavaş yaklaşmıştır.⁵²⁸ Muâviye'nin deniz akınları sırasında, Bizans donanması arasındaki işbirliğinin ve Bizans başkentindeki koşulların komplo, entrika ve darbeler nedeniyle bozulmuş olması ve Müslümanların Kıbrıs'ı ve Rodos'u ele geçirmeleri, Bizans deniz idaresindeki eş güdümlü çalışmayı bitirmiş, Müslüman donanmasının baskınları başkent üzerinde baskıyı artırmıştır.⁵²⁹

Bu ilk seferlerden sonra, önemli ithalat ve ihracat merkezlerinden biri olan Ada'ya, Velîd b. Abdülmelik zamanında (86-96/705-715) yeniden bir sefer düzenlenmiş ve Ada'nın bazı bölgeleri fethedilerek Ada'ya bir miktar asker bırakılmıştı.⁵³⁰ O tarihlerde Avrupa ve Doğu ülkeleriyle yakın ticarî ilişkileri olan Girit, buralara Sakız, ceviz, nar, fındık ve peynir ihraç ediyordu.⁵³¹

⁵²⁷ 'Abbâdî - Sâlim, *Târîhu'l-bahriyyeti'l-İslâmiyye*, 67-68; Tukin, "Girit", 1996, 14/85. Kaynaklar, Girit'e Müslüman iskânı hakkında şu bilgilere yer vermektedir. Ada'ya Abbasiler zamanında Halife Hârûnürreşîd zamanında (165-188/786-809) Humeyd b. Ma'yûf el-Hemedânî tarafından da bir sefer düzenlenerek büyük kısmı fethedilmişti.⁵²⁷ Ancak tam fetih Halife Me'mûn zamanında Ebû Hafs Ömer b. İsâ el-Endelûsî el-İkrîtişî tarafından 30 gemiden⁵²⁷ oluşan bir donanma ile gerçekleşmiştir. Hakem b. Hişâm b. Abdurrahman ed-Dâhil (180-206/796-823) zamanında Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî gibi ilim ehlinin çıkardığı Rabaz Devrimi'nde halkın bir kısmı Mağrib'e bir kısmı da Ebû Hafs Ömer b. İsâ b. Şuayb el-Bellûtî liderliğinde İskenderiye'ye gitmişti. Aralarında hiçbir kadın ve çocuğun olmadığı 15 bin kişilik bu grup kargaşaya sebep olunca, şehrin valisi halife Me'mûn'dan yardım istemiş, grup Abdullah b. Tahir kumandasındaki ordu tarafından kuşatılınca, Ebû Hafs Ömer b. İsâ b. Şuayb ve beraberindekilere İskenderiye'den İkrîtiş'e geçme şartıyla ayrılma izni verilmişti. Müslümanlar tarafından İkrîtiş'in fethi, bu şekilde gerçekleşmiştir. Zaman içerisinde Endülüs'ten başkalarının da göç ettiği Ada, Ege Denizi ve sahillerinde İslâm deniz savaşlarının harekât üssü olmuştur. bk. Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 330; İbn Hazm, *Cevâmiu's-sîre*, 344; Ebû Halîl, *Fethu Sikkiliye*, 49-50; Tukin, "Girit", 1964, 4/792; Mantran, "İkrîtiş", 3/1082.

⁵²⁸ 'Adevî, *el-Ümeviyyûn ve'l-Bizantiyyûn*, 92.

⁵²⁹ 'Adevî, *el-Ümeviyyûn ve'l-Bizantiyyûn*, 93.

⁵³⁰ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 330; Tukin, "Girit", 1964, 4/792; Mantran, "İkrîtiş", 3/1082.

⁵³¹ Mantran, "İkrîtiş", 3/1082.

3.5. Sakız Adası'nın Fethi

Sakız Adası, Adalar (Ege) Denizi'nde Anadolu'ya yakın bir adanın adıdır. Ada, ismini tatlı imalinde ve tababette kullanılan, ayrıca en iyi cinsi bu adada yetişen sakız maddesinden almıştır.⁵³² Hindistan ticaretinde önemli yeri olan ve baharatla takas edilen bu sakız hammaddesi, Kıbrıs sabunu, İtalya zeytinyağı, İspanya inciriyle değişime girmiştir.⁵³³

Orta Çağ'da deniz ticaret yolunun kavşak noktalarından biri olan Sakız Adası (Khios Adası), Müslümanlar tarafından Muâviye b. Ebû Süfyân zamanında II. İstanbul seferi esnasında, Bizans'ın yardım ve takviye yollarını kesmek maksadıyla fethedilmiştir.⁵³⁴ Konum olarak İzmir'e bağlı Çeşme ilçesi ile kıyıdaş olan Ada, ilk dönem de Müslüman müelliflerin ilgisini çok çekmemiş olmalı ki İstanbul'a düzenlenen seferlerde dahi bu Ada'ya yapılan harekât hakkındaki bilgiler kayıtlara düşmemiştir. Kaynaklarda zikredilmemiş olsa da Sakız Adası'na uğrandığı gibi İstanbul güzergâhında bulunan Bozcaada ve Gökçeada'nın da Kostantiniye seferleri esnasında ziyaret edilmiş olması kuvvetle muhtemeldir.

Sonraki yıllara dair hakkında başka bir bilgi bulunmayan Sakız Adası, İzmir'de beyliğini kuran Çaka Bey tarafından, 481/1089 yılında Müslümanlar adına yeniden fethedilmişti. Ancak kalıcı olarak Sakız Adası, Osmanlılar tarafından 973/1566 yılında fethedilmiştir. Tarihi süreç içerisinde Lozan anlaşması gereği mübadele ile Ada'da Müslüman nüfus kalmamıştır.⁵³⁵

İslâm kaynaklarından anlaşıldığına göre Korsika,⁵³⁶ Malta ve Midilli Adaları, tıpkı Sakız Adası gibi Müslümanların ilgisini çekmemiş başka adalardır. Oysa II.

⁵³² Heyd, *Yakın Doğu Ticaret Tarihi*, 523; Johannes Heinrich Mordtmann, "Sakız Adası (Bu makale Besim Darkot tarafından tamamlanmıştır)." (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1966), 10/94.

⁵³³ Heyd, *Yakın Doğu Ticaret Tarihi*, 542.

⁵³⁴ Theophanes, *The Chronicle*, 52; Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret Işıltan (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2011), 115.

⁵³⁵ Mordtmann, "Sakız Adası", 10/94-97.

⁵³⁶ Büyüklüğü itibariyle Akdeniz'in dördüncü büyük adası olan, uzunluğu 58, genişliği 27 mil olan ve Orta Çağ'da Cenevizlilere ait olan Korsika Adası'nın etrafı 400 mili bulmaktadır. Yunanlıların Cyrnos dediği Ada'nın kuzeyden güneye doğru uzunluğu ise yaklaşık 150 mildir. Sardinya yakınlarındaki adacıklar arasında en büyüğüdür. Ada etrafı muhkem surlarla çevrilidir. Piri Reis, Ada etrafını çevreleyen surun 25 kulesini saydığını söylemiştir. Manzarası hoş olan Adanın, akarsuları bol, mamur bir Ada olduğu rivayet edilmiştir. Ada ile Sardinya arasında Bono Fase Kalesi, kale önünde de bir liman yer almaktadır. Korsika Adası'nın etrafı da tıpkı Sardinya

İstanbul seferinde İzmir (Smyrna), Kos Adası, Adana ve civarı (Kilikya) gibi yerler⁵³⁷ dahi İstanbul fethine kolaylık ve düşmana zorluk olması için fethedilmişken, Balıkesir'e bağlı Ayvalık ilçesiyle kıyıdaş olan Midilli Adası hakkındaki fetih bilgisinin eksikliği hayret vericidir. Yine Akdeniz'in iki yakası arasında⁵³⁸ yer alan konumuna rağmen kaynaklarda 255/868 yılındaki Ağlebîler zamanına kadar hakkında bilgi bulunmayan Sicilya'ya 80 mil,⁵³⁹ uzaklıkta bulunan Malta Adası hakkında da bir bilgiye rastlamak mümkün değildir. Bu konuda Süleyman b. Abdülmelik'in oğlu Davut'un, Malta taraflarında "Hısnü'l-Mer'e'yi" fethettiği yönündeki bilgiyle yetinilmiş, detaylarına girilmemiştir.⁵⁴⁰ Kavsara ve Cerbe gibi küçük adalara dahi sefer düzenlenirken İstanbul kuşatmalarına hazırlanan İslâm Devleti'nin bu adaları ihmal etmeleri mantık dâhilinde gözükmemektedir. Kanaatimizce bu gibi yerlere dair bilgi eksikliği ilk dönem eserlerinin, tamamıyla ilgisizliklerinden ve daha çok siyasî olaylara odaklanmalarından kaynaklanmıştır.

Ege Adaları, çoğunlukla dağlık yapıda olduğu bildirilmiştir. Girit'teki İda Dağı 2456 Kıbrıs'taki Olympos Dağı 2100 metre yüksekliğe ulaşmaktadır. Ovalar sadece Sicilya Girit, Kıbrıs gibi büyük adalarda bulunmaktadır. Diğer küçük adalar ise dağlık olmaları sebebiyle büyük adaların zenginliklerinden mahrum kalmıştır.⁵⁴¹ Ege Adaları'nın çok dağlık olmaları sebebiyle fetihler esnasında kaynaklarda zikredilmemiş olmalarının yanında bu dağlık coğrafya sebebiyle kendilerine bir

Adası gibi adalarla çevrilidir. Sardinya'nın karşısında yer alan Ada ile İfrîkiye arasının yarım günlük mesafe olduğu belirtilmiştir. Ada'ya, MÖ 5. asırda Kartacalılarla başlayan işgal ziyaretini, Roma, Vandal, Bizans, Franklar takip etmiş ve yaklaşık 235/850 yılında Müslüman Arapların fethettiği bildirilmiştir. bk. Pliny, *Natural History*, 3/175; Himyerî, *Ravzü'l-mi'târ*, 455; Pîrî Reis, *Kitâb-ı Bahriyye*, 2/73-76; Kemal Beydilli, "Korsika", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: Divantaş, 2002), 26/212. 15. yüzyılda Osmanlı idaresine geçen Ada'nın, Müslümanlar tarafından 235/850 yılında fethedildiği bilgisine ihtiyatla yaklaşılması kanaatini taşımaktayız. Hakkında yeterli bilgi bulunmamakla birlikte Sardinya Adası ile oldukça yakın olan Korsika Adası'nın, Sardinya'nın 92/710 yılında fethedilmesine rağmen 235/850 yılı tarihine kadar fethedilmemesi, pek mantıklı görünmemektedir.

⁵³⁷ Theophanes, *The Chronicle*, 52; Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, 115.

⁵³⁸ İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, 113; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 3/416; Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs*, 3/200; Lombard, *İlk Zafer Yıllarında İslâm*, 70-71. 60 mil olduğu da rivayet edilmiştir. bk. Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 5/354.

⁵³⁹ Himyerî, *Ravzü'l-mi'târ*, 366.

⁵⁴⁰ Ya'kûbî, *Târihu'l-Ya'kûbî*, 2/226.

⁵⁴¹ Angeliki E. Laiou - Cecile Morrisson, *Bizans Ekonomisi*, çev. Bahattin Bayram (İstanbul: Runik Kitap, 2020), 22.

tehdit oluşturacak iskânın olmaması, Müslümanların bu adalara uğramamış olmaları ihtimalini de akıllara getirmektedir.

3.6. Emevîler Dönemindeki İstanbul Kuşatmaları

Karadeniz ve Marmara denizlerini birbirine bağlayan boğaza sahip olması yanında Asya ve Avrupa kıtalarının da bağlantı noktasında olması, İstanbul'un daima dünya şehirleri arasında özel bir yerde bulunmasına sebep olmuştur. Şehirlerin sultanı olarak kabul edilen İstanbul,⁵⁴² İstanbul Boğazı'nın her iki tarafına konumlanmış jeopolitik durumu, sahip olduğu doğal güzellikleri, tarihi ipek yolu üzerinde bulunuşu, İstanbul'u daima cazibe merkezi haline getirmiş,⁵⁴³ tüm zamanların en önemli şehirlerinden biri yapmıştır. Bu önemine binaen, İstanbul'daki yerel yönetimler günümüzde bile hala gerek sahip olduğu güzellikler gerek İstanbul'u fethetmek için düzenlenen seferler sebebiyle akademik çalışmalar düzenlenmektedirler.⁵⁴⁴ Bütün bu sebeplerden dolayı İstanbul, tarihte çeşitli milletlerin hedefi haline gelmiş, süreç içerisinde defalarca kuşatılmıştır. Belli dönemlerde bazı iç çekişmeler ve taht kavgalarıyla yönetim Bizanslılar dışında el

⁵⁴² Fahammedin Başar, "İstanbul: Kuşatmalar ve Fetih", *Yeditepe Fatih Kültür Sanat Yaşam Dergisi* Nisan-Mayıs-Haziran (2021), 50.

⁵⁴³ Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, 69; Paul Lemerle, *Bizans Tarihi*, çev. Galip Üstün (İstanbul: İletişim Yayınları, 1994), 23. O günkü adıyla Konstantinopolis kurulur kurulmaz, Yunan-Latin uygarlığından kalan ne varsa, tüm cazibesıyla hemen kendine çekti ve aynı zamanda, yeni bir uygarlığın zeminini hazırladı. Yeni kurulan İmparatorluk her yandan tehdide, saldırıya uğrayarak, istila edilmiş, ama bütün bunlara, 11 asır boyunca direnmiştir. Roma gibi, Konstantinopolis de yedi tepe üzerine kurulmuştur. Konstantinopolis, karışık zamanlarda Boğazlar yolunu serbest ya da kapalı tutmak, Karadeniz kıyılarındaki ülkelerle Akdeniz, Avrupa ile Asya arasında ticari ilişkiler bakımından mükemmel bir konumda olmuş Bizans'ın izni olmaksızın hiçbir güç Akdeniz'den Karadeniz'e girememiş ya da çıkamamıştır. bk. Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, 70; Lemerle, *Bizans Tarihi*, 23-26.

⁵⁴⁴ Ahmet Ağırakça, "Konstantiniyye Fethi Hadisinin İslam Fetih Hareketlerine Etkisi ve Oluşturduğu Motivasyon" (I. Uluslararası İstanbul'un Fethi Sempozyumu, İstanbul, 1996), 89-95; Adem Apak, "Fethinden Önce İstanbul Üzerine Müslüman Seferleri: Emevîler Dönemi", ed. Osman Sak (Eyüpsultan Sempozyumu VII, İstanbul: Eyüp Belediyesi Kültür Yayınları, 2003), 222-229; Mehmet Efendioğlu, "Sahâbe Dönemi İstanbul Seferleri", ed. Osman Sak (Eyüpsultan Sempozyumu VII, İstanbul: Eyüp Belediyesi Kültür Yayınları, 2003), 132-137; Casim Avcı, "Müslüman Arapların İstanbul Seferleri", (Fatih Sempozyumları I-II, İstanbul: Fatih Belediye Başkanlığı Kültür Yayınları, 2005), 108-115; Mustafa Sabri Küçükbaşçı, "Sahabelerin İstanbul seferleri", ed. Mehmet Mazak (Aydos Kalesi ve İstanbul'un Fethi, İstanbul: Sultanbeyli Belediyesi Kültür Yayınları, 2011), 57-70; Birsnel Küçüksipahioğlu, "Emevîler'in İstanbul Kuşatmaları Esnasında Bizans İmparatorluğu'nun Durumu," *Beşinci Uluslararası Orta Doğu Semineri*, ed. Mustafa Öztürk - Enver Çakar (İslamiyet'in Doğuşundan Osmanlı İdaresine Kadar Orta Doğu, Elazığ: Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2012), 77-88; Mustafa Sabri Küçükbaşçı, "İlk Müslümanların İstanbul Seferleri ve Eyüp Sultan", ed. Coşkun Yılmaz (Düşten Fethi İstanbul, İstanbul: Üsküdar Belediye Başkanlığı Yayınları, 2015), 33-50.

değiştirse de bu taht kavgaları İstanbul'a sahip olan Bizans'ın tarihinde hiç eksik olmaması sebebiyle bir müddet sonra yine Bizanslıların elinde kalmıştır.⁵⁴⁵

MS 395 tarihinde Doğu ve Batı olmak üzere ikiye ayrılan Roma Devleti, Batı Roma'nın 475 yılında yıkılışından sonra Doğu Roma, Bizans Devleti adı altında 29 Mayıs 1453 yılına kadar çeşitli çalkantılar ve savrulmalarla ayakta kalmayı başarmıştır. İlk MÖ yaklaşık 510 yıllarına rastlayan kuşatmaların, 1453 yılında Osmanlılar tarafından fethine kadar İran'da hüküm süren Persler, Avarlar, Araplar, Avrupa milletleri, Ruslar, Macarlar ve Osmanlılar tarafından defalarca kuşatılmış⁵⁴⁶ fakat sahip olduğu müstahkem surları, hiçbir zaman işgale ya da fethine izin vermemiştir. İstanbul kuşatmaları, araştırmanın ana konusu çerçevesinde ilk dönem İslâm tarihindeki -Hz. Peygamber döneminden Emevîlerin yıkılışına kadar- olan kuşatmalar ve bu kuşatmaların donanma ile ilgili olan kısmını incelenecektir.

İstanbul'un fethedilmesi fikrini Müslümanlara ilk hatırlatan ve hedefe koyan kişi Hz. Peygamber olmuştur. Onun "*İstanbul mutlaka fethedilecektir. Onu fetheden komutan ne güzel komutan, onu fetheden ordu ne güzel ordudur.*"⁵⁴⁷ sözü, Müslümanlar üzerinde manevi bir motivasyon oluşturmuştur. Bu sebeple kuşatmalara birçok sahâbe katılmış, İstanbul'u fethetme uğruna onlarca şehadet mertebesine ulaşmıştır. Bu gün kendi ismiyle anılan ilçede metfun bulunan ve Eyüp

⁵⁴⁵ Seidler, *Bizans Siyasal Düşüncesi*, 12; Lemerle, *Bizans Tarihi*, 132; Charles Diehl, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, çev. Selim Sezer (İstanbul: İnkılâp Kitapevi Yayın Sanayi, 2020), 129; Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, 383-385.

⁵⁴⁶ Başar, "İstanbul: Kuşatmalar ve Fetih", 51.

⁵⁴⁷ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 31/287; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, 2/38; Hâkim en-Nîsâbü'rî, *el-Müstedrek*, 4/468; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 8/31. İstanbul'un fethiyle ilgili hadisin, Kütüb-i Sitte'de geçmiyor olması, bu hadisin sahih olmadığı anlamına gelmemektedir. Çünkü Kütüb-i Sitte'nin dışında kalan birçok hadis kaynağında pek çok sahih hadisin mevcut oluşu, ilmî bir realite olarak karşımıza çıkmaktadır. İstanbul hadisiyle ilgili olarak genel bir değerlendirmenin yapılmış olduğunu, gerek senet ve râvî değerlendirilmesi gerek hadisin geçtiği kaynakların değerlendirilmesi yapılarak hadisin sahih oluşu ortaya konmuş, bunun yanında hadise mevzu diyenlerin argümanları çürütülmüştür. Ayrıca hadisin, İstanbul seferlerine etkisi tartışılmıştır. Araştırmada konumuz doğrudan hadis olmadığı için biz bu tartışmalara girmeden İstanbul hadisiyle ilgili değerlendirmeleri yapan kaynakları aktarmakla yetindik. bk. Hasan İbik, *İstanbul'un Fethi Hadisi* (Ankara: İlahiyat Kitap, 2004), 36; Ali Yardım, "Fetih Hadisi Üzerinde Bir Araştırma", *Diyanet İlmî Dergi [Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi]* 13/2 (1974), 116-120; İsmail Lütfi Çakan, "Fetih Hadisi ve Akşemseddin'in Fetihteki Yeri", *Akşemseddin Sempozyumu Bildirileri*, (1990), 155-157; Ağırakça, "Konstantiniyye Fethi Hadisi", 89-95; Mustafa Sabri Küçükbaşçı, "Fetih Hadisi ve Müslümanların İstanbul Kuşatmaları", *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi* (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi (Kültür A.Ş.) Yayınları, 2015), 2/284-285.

Sultan diye bilinen Ebû Eyyûb Hâlid b. Zeyd el-Ensârî (ö. 49/669) onlardan sadece bir tanesidir.⁵⁴⁸ Ebû Eyyûb el-Ensârî hicretten iki yıl kadar önce hanımıyla birlikte İslâm dinini kabul ederek Müslüman olmuş, İkinci Akabe biatında bulunmuş, Bedir Savaşı, Uhud Savaşı, Hendek Savaşı, Hayber'in fethi ve Mekke'nin fethine katılarak Hz. Peygamber'in yanında yer almıştır. Hz. Peygamber'in Medine'ye hicret ettiği ilk zamanlarda Mescid-i Nebi'nin inşasına kadar Resûlullah, Ebû Eyyûb el-Ensârî'nin evinde bir müddet misafir kalmıştı. Hz. Peygamber misafirliği süresinde kendisini sık sık ziyarete gelen ensâr ve muhâcirîni Ebû Eyyûb'un evinde eğitmiş, Ebû Eyyûb'un evi bu süreçte bir eğitim kurumu gibi işlev görmüştür.⁵⁴⁹

İslâm tarihinin ilk döneminde İstanbul kuşatmalarına ilk kez Emevîler döneminde rastlanmaktadır. Henüz Suriye valiliği sırasında Bizans'la mücadele eden Muâviye b. Ebû Süfyân, 41/661 yılında Hz. Hasan'dan hilafeti devralıp⁵⁵⁰ Kays b. Sa'd ile anlaştıktan⁵⁵¹ sonra ülke sınırları içerisinde sükûneti sağlama gayreti güderken⁵⁵² dış ilişkilerinde mücadeleyi devam ettirmiş ve daha sağlığında iken iki kez İstanbul'u kuşatmıştı. Muâviye, hilafetinin ilk yıllarından itibaren bu konuda ne kadar kararlı olduğunu ortaya koymuş, henüz 43-44/663-664 yıllarında donanma komutanlarından Büsr b. Ebû Ertâd, denizde Bizans'la mücadeleye girişmiş ve İstanbul önlerine kadar gelmişti.⁵⁵³ Hz. Osman'dan deniz seferi iznini alırken daha o zamanlarda İstanbul'u fethetme düşüncesini hedefine koyan Muâviye'nin bu seferinin bir kuşatmadan ziyade sadece tehdit amaçlı olduğunu belirtmeliyiz. Kıbrıs fethi ve Zâtüssavârî Savaşı'yla başlayan Akdeniz'deki zaferler ve Anadolu'daki

⁵⁴⁸ Buna rağmen bazı batılı yazarlar tarafından İslâm fetihlerinin temelinde dünyevi menfaat, ganimet ve çölün getirdiği yoksulluk olduğu vurgulanmıştır. bk. Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, 264-265.

⁵⁴⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/5; Algül, *İslâm Tarihi*, 1/311-312; Hüseyin Algül, "Ebû Eyyûb el-Ensârî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Divantaş, 1994), 10/123-124.

⁵⁵⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/5; 'Adevî, *el-İmparatoriyyetü'l-Bizantiyye ve'd-Devletü'l-İslâmiyye*, 55/56.

⁵⁵¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/8.

⁵⁵² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/9-12; 'Adevî, *el-İmparatoriyyetü'l-Bizantiyye ve'd-Devletü'l-İslâmiyye*, 55/56.

⁵⁵³ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 5/202 ve 5/209; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/26 ve 3/38; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, 1/165. Bunun bir kuşatma değil sadece tehdit amaçlı olduğunu belirtmeliyiz.

askerî harekâtlar, tedrici olarak bilinçli yapılmış İstanbul kuşatmalarının ilk ayak sesleri olmuştur.⁵⁵⁴

Müslümanların Akdeniz'deki faaliyetleri muhtemelen Bizans'ı kızdırmış ve hatta zorlamış olmalı ki, Bizans bu noktada zorunlu olarak önlem almaya çalışmış fakat sonuç alamamıştır. 28/649 yılında Kıbrıs'ın kaybı, 29/650 yılında Büsr b. Ebû Ertât'ın, Isauria'ya⁵⁵⁵ bir sefer düzenlemesi ve çok sayıda ganimetle geri dönmesi⁵⁵⁶ Bizans ile Emevî devleti arasında büyük bir çatışmayı kaçınılmaz kılmıştı. 34-35/655 yılında meydana gelen Zâtüssavârî Savaşı, İstanbul seferine engel olma girişiminden başka bir şey değildi. Theophanes (ö. 201/817) ve Sebeos (ö. 661'den sonra- 7. yy.), bu mücadeleyi I. İstanbul seferi olarak kabul etmiştir. Ancak İstanbul seferleri esnasında Akdeniz'de gerçekleşen adaların fetihleri, 35/655 yılında meydana gelen çatışmanın İstanbul seferi için henüz erken olduğu fikrini kuvvetlendirmektedir. Çünkü İslâm donanmasına tehlike oluşturabilecek adaların ve İran'ın fethi henüz tamamlanamıyordu.⁵⁵⁷

Hazırlıklarına muhtemelen çok önceden başlanan I. İstanbul seferinin 49/669 yılında gerçekleştiği kaynaklarda bildirilmiştir.⁵⁵⁸ Bu yüzden 48-49/668-669 yılları ve öncesi, askerî anlamda çok yoğun geçen yıllar olmuştur. 46-47/666-667 yıllarında Mâlik b. Hübeyre es-Sekûnî, Bizans üzerine kış seferlerine çıkmış,⁵⁵⁹ 48/668 yılında Abdullah el-Kaynî kışı Antakya'da geçirirken diğer taraftan donanma kumandanlarından Abdullah b. Kays el-Fezârî denizde Bizans'a gözdağı vermişti. Ayrıca Mâlik b. Hübeyre ve Ukbe b. Âmir el-Cühenî de Bizans'ın dikkatini dağıtmak amacıyla deniz seferlerine çıkmıştı.⁵⁶⁰ Yine 49/669 yılında Mâlik b. Hübeyre ve Fedâle b. Ubeyd'in İstanbul deniz yolu üzerindeki İslâm donanmasına

⁵⁵⁴ 'Adevî, *el-Ümeviyyûn ve'l-Bizantiyyûn*, 154; 'Aselî, *Fennü'l-harbi'l-İslâm*, 1/199.

⁵⁵⁵ Isaura antik kenti bugünkü Konya ili Bozkır ilçesine yaklaşık 20 km. uzaklıkta Ulupınar ve Hacılar yerleşimlerinin ortasında 1600 m. yükseklikte bir tepe üzerine kurulmuştur. bk. Savaş Altun - Özge Altun, "Isaura Antik Kenti Ostotekleri", *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 36 (2016), 498.

⁵⁵⁶ Theophanes, *The Chronicle*, 44.

⁵⁵⁷ Sebeos, *The Armenian History*, 28; Theophanes, *The Chronicle*, 45.

⁵⁵⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/55-56; Yiğit, *Emevîler*, 2019, 35.

⁵⁵⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/51-53; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 8/31. Yine bu yıl Büsr b. Ebû Ertât, Hexapolis'e -Datça'ya- sefer düzenledi. Kendisine eşlik eden Fedâle b. Ubeyd kışı burada geçirdi. bk. Theophanes, *The Chronicle*, 48.

⁵⁶⁰ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 5/223; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/55; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 8/31.

tehdit ve engel teşkil edebilecek adaları fethetmesi, sonuçta bugünkü adı Kadıköy olan Kalkedon'a gelerek buraya yerleşmesi ve o yıl kış mevsimini Bizans topraklarında geçirmesi, Bizans'ı bir taraftan tehdit ve taciz ederken diğer yandan olası kuşatmaya karşı önlem almaması için Bizans'ın haber kaynaklarına istihbarat fırsatı tanımamıştır.⁵⁶¹ Abdullah b. Kürz el-Becelî, Yezîd b. Şecere er-Rehâvî ve Ukbe b. Nâfi' 49/669 yılını Akdeniz'de geçiren ve Bizans'ı bunaltarak korku veren diğer donanma komutanları olmuştur.⁵⁶² Bu komutanların bazılarının sahabe oldukları,⁵⁶³ Hz. Peygamber'den hadis rivayet ettikleri,⁵⁶⁴ hatta vahiy kâtipliği yaptıkları⁵⁶⁵ bildirilmiştir. Bazı batılı yazarlar bu operasyonları, seferlere etki eden manevi dinamikleri göz ardı ederek o zaman adı Kostantiniye diye ifade edilen İstanbul hükümetindeki otorite boşluğuna, Bizans ordusunun nitelik ve nicelik bakımından zayıflığına ve halka uygulanan dini baskıya karşı Arapların dini hoşgörüsüne bağlamıştır.⁵⁶⁶

I. İstanbul kuşatmasının sefere çıkış tarihi muhtemelen 48/668 yılıdır. Kara ve deniz ordularının İstanbul çevresinde bir araya gelip muhasaraya başlaması ise 49-50/669-670 yılında vuku bulmuştur. Bu kuşatmada donanma komutanı olarak Fedâle b. Ubeyd'in adı zikredildiği gibi⁵⁶⁷ Süfyân b. Avf'ın⁵⁶⁸ adı da bahis konusu edilmiştir. Ayrıca bu seferde bu iki komutandan ziyade Büsr b. Ebû Ertât⁵⁶⁹ ve Yezîd

⁵⁶¹ 'Adevî, *el-Ümevîyyûn ve'l-Bizantiyyûn*, 155.

⁵⁶² İbn İzârî, *el-Beyânü'l-muğrib*, 1/19; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/56; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 8/31.

⁵⁶³ İbn Abdülber, *el-İstî'âb*, 1/157; Salâhuddîn Halîl b. Aybeg es-Safedî, *Kitâbü'l-Vâfi bi'l-vefeyât*, thk. Ahmed Arnâûd - Mustafa Türkî (Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arab, 2000), 24/13; İbn Hacer, *el-İsâbe*, 1/540.

⁵⁶⁴ İbn Abdülber, *el-İstî'âb*, 1/158; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 10/81; Hâfız Cemâlüddîn Ebû'l-Haccâc Yûsuf el-Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl fi esmâ'ir-ricâl*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1992), 23/188; Şihâbüddîn Ebi'l-Fazl Ahmed b. Ali b. Muhammed b. Muhammed b. Ali el-Kinânî el-Askalânî İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, thk. İbrâhîm ez-Zeybek - 'Âdil Mürşid (Dımaşk: Müessesetü'r-Risâle, 2014), 1/221.

⁵⁶⁵ İbn Sa'd, *Tabakâtü'l-kübrâ*, 6/130; İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, 300; İbn Abdülber, *el-İstî'âb*, 3/918; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-ğâbe*, 677; Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ'ü ebnâ'i'z-zamân*, thk. İhsân Abbâs (Beyrût: Dâru Sâdir, 1970), 4/344 ve 7/214; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, 3/34; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 17/101; Ziriklî, *el-A'lâm*, 4/88.

⁵⁶⁶ Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, 266-267; Lemerle, *Bizans Tarihi*, 85.

⁵⁶⁷ Taberî, *Târîhu'r-rusûl*, 5/232; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 5/224; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/56; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, 1/180; Hitti, *İslam Tarihi*, 2/319.

⁵⁶⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/59; 'Aselî, *Fennü'l-harbi'l-İslâm*, 1/199.

⁵⁶⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/59; 'Aselî, *Fennü'l-harbi'l-İslâm*, 1/200.

b. Şecere er-Rehâvî'nin de⁵⁷⁰ isimleri zikredilmektedir. Her iki komutanın adları 40-50/660-670 yılları arasında Bizans üzerine gönderilen donanmalarda amiral olarak sıkça geçmektedir. Bu iki amiralin zaman zaman birbirlerine destek verdikleri de bilinmektedir. İstanbul kuşatmasının uzaması, seferin mesafesi ve zorluğu bu muhasarada bir dayanışmayı, komutanların birbirlerine desteğini akıllara getirmektedir. Zira alt-üst tartışması ilk dönem Müslüman komutanlar arasında karşımıza çıkmayan bir durumdur. Kaynaklar sefere çıkan ilk komutanın kim olduğu konusunda ittifak etmeseler de aynı kuşatmada birlikte hareket ettikleri, birbirlerine destek oldukları konusunda ittifak halindedirler. 50/670 yılında Fedâle b. Ubeyd, Süfyân b. Avf ve Büsr b. Ebû Ertât'ın İstanbul kuşatmasını sürdürdükleri belirtilmiştir.⁵⁷¹ Buna ilave olarak orduya komuta konusunda şunu ifade etmeliyiz ki sefere sonradan katılan Yezîd b. Muâviye, orduya dâhil olduktan sonra halifenin oğlu olma sıfatıyla komutayı devralmıştır.⁵⁷²

Rivayete göre Muâviye b. Ebû Süfyân, oğlu Yezîd'in de bu sefere katılmasını çok arzu etmekteydi.⁵⁷³ Fakat başlangıçta Yezîd bu konuda biraz ağırdan alsa da daha sonra Muâviye'nin baskısı etkili olmuş ve Yezîd b. Muâviye de üzerine düşen görevi yerine getirmiştir.⁵⁷⁴ Ünal Kılıç bu sefere çıkarken Yezîd'in isteksizliğine işaret etmiştir.⁵⁷⁵ Ancak kuşatma esnasında Yezîd'in mücadelesi, Ebû Eyyûb el-

⁵⁷⁰ Taberî, *Târîhu'r-rusûl*, 5/232; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 5/224; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/56; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire*, 1/180.

⁵⁷¹ Taberî, *Târîhu'r-rusûl*, 5/234; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 5/224; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/59. Bessâm 'Aselî bu saferde genel komutanın Fedâle b. Ubeyd, donanama komutanının Abdullah b. Kays, yardımcı donanma komutanının Cünâde b. Ebû Ümeyye, Şam donanmasının komutanının ise Yezîd b. Şecere olduğunu ifade eder. bk. 'Aselî, *Fennü'l-harbi'l-İslâm*, 1/202.

⁵⁷² Yiğit, *Emevîler*, 2019, 35.

⁵⁷³ Muâviye'nin İleride halife olarak veliaht tayininde elini güçlendirmek amacıyla böyle davrandığı söylenir. Bu maksatla Yezîd'e "Hac Emirliği" görevini de yüklediği iddia edilir. bk. Hitti, *İslam Tarihi*, 2/319; Kılıç, *Yezid b. Muaviye*, 66; Aycan, *Saltanata Giden Yolda Muaviye Bin Ebî Süfyan*, 202-204; Yiğit, *Emevîler*, 2019, 37.

⁵⁷⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/56-57; İbn Hazm, *Cevâmiu's-sîre*, 345.

⁵⁷⁵ Muâviye, oğlu Yezîd'e Kostantiniye muhasarasına katılmasını emretmiş, fakat Yezîd b. Muâviye, yola çıkma hususunda ağır davranmıştı. Yezîd, Anadolu'da eşi Ümmü Külsüm bnt. Abdullah ile vakit geçirip oyalanırken, İslâm ordusu İstanbul önlerinde açlık ve hastalıklarla mücadele etmek zorunda kalmıştır. Hatta Yezîd'in, ordunun içerisinde bulunduğu durumu umursamayıp bu konuda şiir dahi söylediği rivayet edilmiştir. bk. Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, 2/138; Belâzürî, *Ensâb*, 5/93-94; Kılıç, *Yezid b. Muaviye*, 55-58.

Ensârf için yaptıkları ve Bizans komutanıyla konuşmaları⁵⁷⁶ bu tür bilgilere ihtiyatla yaklaşılması fikrini akla getirmektedir.

I. İstanbul kuşatması esnasında donanma komutanlarından Abdullah b. Kays, donanmayı üçe ayırarak bir grupla Marmara Denizi'ndeki adaları kontrol ederken filonun bir grubuyla Ege Denizi'ni kontrol altına almış, kendisi de asıl kuvvetle İstanbul surlarına yüklenmişti.⁵⁷⁷ Sonuç olarak kuşatmanın uzaması sebebiyle orduda meydana gelen ümitsizlik, iklim şartlarının Müslümanları zorlaması, Bizans'ın sahip olduğu suda yanma özelliğine sahip ateşli bir silah olan Grejuva ateşi,⁵⁷⁸ iyi bir savunma planı ve İstanbul'u çevreleyen muhkem surlar, iki kış bir yaz mevsimi boyunca sürdüğü belirtilen⁵⁷⁹ I. İstanbul muhasarasını sonuçsuz bırakmıştır.⁵⁸⁰

Müslümanların bu sonuçsuz kuşatması, onları İstanbul düşüncesinden vazgeçirmemiş sadece hedeflerini biraz geciktirmiştir. Müslümanlar, I. kuşatma hiç yaşanmamış gibi karada ve denizdeki faaliyetlerine kaldıkları yerden devam etmiştir.⁵⁸¹ 51-52-53/671-672-673 yılları Fedâle b. Ubeyd, Büsr b. Ebû Ertât ve Cünâde b. Ebû Ümeyye'nin denizdeki operasyonlarıyla geçmiştir.⁵⁸² Hatta bu konuda Müslümanların Bizans'ı denizde epey hırpalayıp yıprattığı söylenmiştir.⁵⁸³ Cünâde b. Ebû Ümeyye'nin 53-54/673-674 yılındaki Rodos fethi Müslümanların fethine dair ümitlerini artırmış onları İstanbul fethine bir adım daha yaklaştırmıştır. Ada'ya bir garnizon yerleştiren Muâviye b. Ebû Süfyân, askerlerinin maaş ve

⁵⁷⁶ Kılıç, *Yezid b. Muaviye*, 59-63.

⁵⁷⁷ 'Aselî, *Fennü'l-harbi'l-İslâm*, 1/203.

⁵⁷⁸ Daha önce Çinlilerin bulduğu fakat sıklıkla Bizans İmparatorluğunun kullandığı, su üzerinde yanma özelliğine sahip yanıcı bir maddedir. bk. Abdülkadir Özcan, "Âteş-i Rûmî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1991), 4/57. Ayrıca "Suriye'den Bizans'a hicret eden Grek mimar Kallinikos'un kuşatmalardan bir asır önce icat ettiği Grek ateşi, içeriği ve imali ancak Bizanslılarca malum olan patlayıcı bir madde idi. Bu madde sifonlar yardımıyla uzak mesafelere ve düşman gemilerine püskürtülüyor ve kuvvetli bir yangına sebep oluyordu." bk. Abû'l Farac, *Abû'l Farac Tarihi*, 1/185; Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, 272; Steven Runciman, "Deniz Kuvvetinin Orta Çağ Tarihindeki Rolü", 3. *Türk Tarih Kongresi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1948), 158; el-'Adevî, *el-İmparatoriyyetü'l-Bizantiyye ve'd-Devletü'l-İslâmiyye*, 58; Hitti, *İslam Tarihi*, 2/320; Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, 116; Zeydân, *İslâm Uygarlığı Tarihi*, 249.

⁵⁷⁹ Şahin Uçar, "Müslümanların İstanbul'u Fethetmek İçin Yaptıkları İlk Üç Muhasara", *Selçuk Üniversitesi Selçuk Dergisi*, 2/1 (1986), 70.

⁵⁸⁰ Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, 271-272.

⁵⁸¹ 'Adevî, *el-İmparatoriyyetü'l-Bizantiyye ve'd-Devletü'l-İslâmiyye*, 55-56.

⁵⁸² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/68 ve 3/85; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 8/54; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, 1/186.

⁵⁸³ Canard, "Tarih ve Efsaneye göre İstanbul Seferleri", 223.

erzakını sürekli temin etmekteydi. Böylece orada bulunan askerler burada muhafızlık yapıyor, geceleri kaleye sığınmıyor gündüzleri gözcülük ederek Bizans gemilerinin yolunu keserek onlara engel oluyor ya da batırarak göz açtırmıyorlardı.⁵⁸⁴ Akdeniz’de Kıbrıs’tan sonra Smyrna (İzmir), Khios (Sakız Adası), Kilikya (Adana ve civarı), Rodos ve Kos Adası fethedilmiş Bizans’ın yardım ve takviye yolları kesilmişti.⁵⁸⁵ Kos Adası piskoposunun Müslümanlara karşı ihaneti, Ada’nın fethini zorunlu kılmış, fetihden sonra riskleri azaltmak ve Müslümanlara karşı yapılabilecek taarruzları bertaraf etmek için Ada kalesi yıkılmıştır.⁵⁸⁶

Zeminin her hâlükârda hazır olması Muâviye b. Ebû Süfyân’ın İstanbul muhasaralarının ikincisini başlatmasını hızlandırmıştı. 53/673 yılında müdafaası zayıf olan Çanakkale boğazını geçerek Marmara’ya giren İslâm donanması, Bandırma’da -Kapıdağ Yarımadası- bir üs tesis etmiştir.⁵⁸⁷ 54/674 yılında buradan hareket eden Cünâde b. Ebû Ümeyye, büyük bir donanma ile İstanbul önlerinde İslâm donanmasını demirlemiş,⁵⁸⁸ fakat ikinci muhasarada da birinciden farklı olarak çok fazla değişen bir şey olmamıştır. İslâm başkentine uzaklık, iklim şartlarının Müslümanları zorlayıcı özelliği ve en önemlisi Bizans’ın sahip olduğu Rum ateşi ve güçlendirilerek yenilenmiş İstanbul surları, muhasara konusunda sonucu yine değiştirmemişti. Ayrıca bu sefer, Rum ateşinin İslâm donanmasına en çok zarar verdiği sefer olmuştur.⁵⁸⁹ Aslında 54-58/674-678 yılları arası deniz seferleri açısından oldukça yoğun geçen bir zaman dilimi olmuştu. Cünâde b. Ebû Ümeyye,⁵⁹⁰ Abdullah b. Kays el-Fezârî,⁵⁹¹ Yezîd b. Şecere er-Rehâvî,⁵⁹² ve Ömer b. Yezîd⁵⁹³ gibi donanma komutanları adeta dört yıl boyunca her yaz İstanbul surlarını zorlayarak

⁵⁸⁴ Taberî, *Târîhu’r-rusûl*, 5/288; İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, 5/256; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/87.

⁵⁸⁵ Theophanes, *The Chronicle*, 52; Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, 115.

⁵⁸⁶ Abû’l Farac, *Abû’l Farac Tarihi*, 1/181.

⁵⁸⁷ Runciman, “Deniz Kuvvetinin Orta Çağ Tarihindeki Rolü”, 158. 54/674 yılında Müslüman Araplar, kışlamak için aldıkları Kyzikos’a çekildiler. Baharda deniz savaşında Hıristiyanların karşısına çıkmak için yola koyuldular. Yedi yıl boyunca bu süreç devam etti. 55/675 yılında ise önlem amaçlı Abdullah b. Kays ve Fedâle Girit’te kışladılar. bk. Theophanes, *The Chronicle*, 52-53.

⁵⁸⁸ Taberî, *Târîhu’r-rusûl*, 5/293; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/91.

⁵⁸⁹ Lemerle, *Bizans Tarihi*, 86; Canard, “Tarih ve Efsaneye göre İstanbul Seferleri”, 223.

⁵⁹⁰ Taberî, *Târîhu’r-rusûl*, 5/293; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/91; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 8/114.

⁵⁹¹ Taberî, *Târîhu’r-rusûl*, 5/299; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/95; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 8/118.

⁵⁹² Taberî, *Târîhu’r-rusûl*, 5/301; İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, 5/285; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/97; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 8/115; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü’z-zâhire*, 1/194.

⁵⁹³ İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü’z-zâhire*, 1/195.

Bizans'a göz açtırmamıştı.⁵⁹⁴ Buna rağmen Müslümanlar, İstanbul muhasarasında istediklerini alamadıkları gibi bu kuşatmada Müslümanlar, Yezîd b. Şecere er-Rehâvî gibi bir amirallerini, emrindeki askerlerle birlikte 58/678 yılında kaybetmişti.⁵⁹⁵

Ostrogorsky ve Lemerle, İstanbul seferlerini dünya tarihi açısından önemli bulurken savunmadaki başarının ne kadar övülse de yeterli olmayacağı kanaatini belirtmiştir. Zira onlar kuşatmaların başarısızlığını, doğal nedenlerden ziyade Bizans'ın Grejuva ateşiyle durdurduğuna inanmaktaydılar. İnanışa göre III. Leon İstanbul'da; Charles Martel ise İspanya'nın kuzeyinde İslâm ilerleyişini durdurarak Hristiyanlığa büyük hizmet etmişlerdi.⁵⁹⁶ Oysa İbrâhîm el-'Adevî, İstanbul kuşatmalarında Grejuva ateşinin, doğal sebepler kadar etkili olmadığını belirtmiştir.⁵⁹⁷ Bununla birlikte II. İstanbul kuşatması, ağır bedellere rağmen Müslümanları durduramamış, İstanbul'u fethetme düşüncesinden vazgeçirmemiştir. Emevî Devleti'nin İstanbul'a (Konstantinopolis) yönelik politikası, devleti idare eden halifeliğin, Süfyânî kolundan Mervânî koluna geçmesine rağmen herhangi bir değişiklik söz konusu olmamıştır.

60/680 yılında Muâviye b. Ebû Süfyân'ın vefatı, İslâm dünyasında çeşitli problemleri beraberinde getirmiş, bu karışık ortam Abdülmelik b. Mervân'ın ülkede birliği yeniden sağlamasına kadar sürmüştü. Kültürel ve ekonomik anlamda Kubbetü's Sahrâ'yı inşa etmesi,⁵⁹⁸ para bastırması⁵⁹⁹ önemli icraatlar olarak kabul edilse de Emevi Devleti'nin ikinci kurucusu kabul edilen Abdülmelik b. Mervân döneminde askerî faaliyetler, 84/703 yılındaki Massisa (Misis) fethi⁶⁰⁰ dışında pek dikkat çekmemektedir. Ülke içerisindeki iç karışıklıklar onu Bizans'la anlaşma yapmaya zorlamış,⁶⁰¹ fetihten ziyade elde mevcut olan topraklar korunmaya

⁵⁹⁴ Runciman, "Deniz Kuvvetinin Orta Çağ Tarihindeki Rolü", 158.

⁵⁹⁵ Taberî, *Târîhu'r-rusûl*, 5/309; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 5/290; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 8/119.

⁵⁹⁶ Lemerle, *Bizans Tarihi*, 94; Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, 117-118.

⁵⁹⁷ 'Adevî, *el-Ümeviyyûn ve'l-Bizantiyyûn*, 168.

⁵⁹⁸ İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, 1/242.

⁵⁹⁹ Dîneverî, *el-Ahbârü't-tivâl*, 306; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 6/147; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, 1/248.

⁶⁰⁰ Taberî, *Târîhu'r-rusûl*, 6/385; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 6/256; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/517; Abû'l Farac, *Abû'l Farac Tarihi*, 1/190; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, 1/266.

⁶⁰¹ Theophanes, *The Chronicle*, 61; Taberî, *Târîhu'r-rusûl*, 6/150; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 6/101; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/363; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, 1/236 ve 239.

çalışılmıştı. Bununla birlikte Abdülmelik, oğlu Velîd b. Abdülmelik'e güçlü bir idare teslim ederek 86/705 yılında vefat etmiştir.

Velîd b. Abdülmelik dönemi, İslâm fetihlerinin yeniden başladığı ve hız kazandığı bir dönemi ifade etmektedir. Doğu ve batı cephesi senkronize olarak çalışmış, Endülüs, Sicilya Adası ve bu ikisi arasında bulunan Balear Adaları gibi yeni beldeler fethedilmiştir.⁶⁰² İkinci İstanbul muhasarasından sonra Bizans, kara ordusuna ağırlık veren bir strateji takip ederken Müslüman Araplar, İstanbul'u yeniden ve daha güçlü bir şekilde kuşatmak için donanmayı güçlendirmeye var gücüyle çalışmıştı.⁶⁰³ Ege ve Akdeniz'e hâkim güç olarak büyük bir donanma hazırlıklarına başlayan Velîd b. Abdülmelik, İstanbul fethi için gerekli ortamı kardeşi Süleyman b. Abdülmelik'e adeta altın tepside sunmuş, Süleyman da bu fırsatı en güzel şekilde değerlendirmiştir. Velîd b. Abdülmelik, tıpkı seleflerinden olan Muâviye b. Ebû Süfyân gibi İstanbul kuşatmasının zeminini hazırlamış, ancak fethi bizzat gerçekleştirmeye ömrü kifayet etmemiş, 96/715 yılında vefat etmiştir.

Kendisine sunulan fırsatlarla İstanbul kuşatmasına odaklanan Halife Süleyman, 97/716 yılında oğlu Davut komutasında Kostantiniye'ye bir tehdit ve taciz seferi düzenlemiş,⁶⁰⁴ Ömer b. Hübeyre'ye de denizde bir şaşırtma ve hedef saptırma seferi organize ettirmişti.⁶⁰⁵ Süleyman, 98/717 yılında ise kardeşi Mesleme b. Abdülmelik'i ordunun başına getirerek, fethedilinceye kadar İstanbul önlerinden ayrılmamasını emretmişti.⁶⁰⁶ Ordunun genel komutanı olan Mesleme'nin yardımcılığını halifenin oğlu Davut yürütürken, Ömer b. Hübeyre donanma genel komutanlığını, Huday b. Kesîr Şam filosu komutanlığını, Muğîre b. Ebû Bürde İfrîkiye filosu komutanlığını, Şüreyh b. Meymûn ise Mısır filosu komutanlığını üstlenmişti.⁶⁰⁷ O sıralarda Müslümanların cephesinde bunlar cereyan ederken Bizans

⁶⁰² İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, 1/277.

⁶⁰³ Runciman, "Deniz Kuvvetinin Orta Çağ Tarihindeki Rolü", 159.

⁶⁰⁴ İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, 320; Taberî, *Târîhu'r-rusûl*, 6/530; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 7/24; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/84; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 9/361; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, 1/301.

⁶⁰⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/85; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, 1/301.

⁶⁰⁶ Theophanes, *The Chronicle*, 82; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 7/26; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 9/367; 'Adevî, *el-Ümeviyyûn ve'l-Bizantiyyûn*, 186.

⁶⁰⁷ 'Aselî, *Fennü'l-harbi'l-İslâm*, 1/205.

cephesinde sarayda bir ihtilal gerçekleşmiş⁶⁰⁸ ve III. Leon iktidara taşınarak imparator ilan edilmişti.⁶⁰⁹

Ağustos ayında karadan başlayan kuşatma Eylül’de deniz yoluyla gelen gemilerle deniz bölgesini de kapsamıştı. Yeni gelen takviye birliğinde 1800 parçadan oluşan savaş gemileri, asker ve hatta savaşan tüccarlar bulunmaktaydı. Gemilerin sayısının 5000 olduğu da söylenmiştir.⁶¹⁰ Zeytinburnu açıklarında saray yakınlarına demirleyen gemiler iki gün sonra güneyden esen rüzgâr sebebiyle yerlerini terk etmiş, Ortaköy ve Arnavutköy sahillerine yerleşmişti.⁶¹¹

Müslümanların gemileri çok büyüktü ve bu sebeple savaş meydanlarında hantal kalmaktaydı. Kargo açısından avantaj gibi görünen büyüklük, savaş esnasında pratik olmaktan çok, orduyu dezavantajlı duruma düşürebiliyordu. Sahile yanaşan gemiler yüklerini indirmiş ve Müslümanlar, gemilerin başlarına yükleri korumaları için yirmi kadar tüccar ve 100 zırhlı asker bırakmıştı. Boğazdan esen rüzgâr Mesleme’nin, gemileri daha açığa çekmesine sebep olmuştu. Bunu haber alan İmparator III. Leon, Rum Ateşi ile donatılmış gemileri, İslâm donanmasının üzerine göndererek ani baskınla Müslüman donanmasını yanan bir enkaza çevirmişti. Gemilerin bir kısmı yanarken birçoğu çoktan boğazın derinliklerine gömülmüştü.⁶¹²

Önceki kuşatmalarda olduğu gibi iklim şartları ve İstanbul’un muhkem surları fethetme engel olmuştu. Mısır’dan gelen ve 300 gemiden oluşan takviye birliğindeki Mısırlı Hristiyan tayfaların, İslâm filosunun yerini -İhanetleri gereği- Bizans’a ihbar etmeleri sonunda İslâm donanması, ele geçirilmişti. Askerler öldürülürken, gemiler Rum ateşiyle yakılmış ve tüm erzak malzemesi sur içine taşınmıştı. Ordudaki açıklık

⁶⁰⁸ 75-98/695-717 yılları, bir Bizans İmparatorluğunda bir anarşi dönemini başlatmıştır. Altı askeri darbe sonrasında tahtta altı hükümdar birbirlerini izlemiş ve bu sarsıntılar Bizans’ın Afrika’dan tamamıyla çıkarılmasına sebep olmuştur. Geniş bilgi için bk. Diehl, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, 71-73.

⁶⁰⁹ ‘Adevî, *el-Ümeviyyûn ve ’l-Bizantiyyûn*, 186; ‘Aselî, *Fennü’l-harbi’l-İslâm*, 1/207; Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, 144-145. Bu seferde İmparator III. Leon’un Mesleme b. Abdülmelik’i hileyle oyuna getirdiği uzun uzun anlatılır. Ancak Theophanes, Mesleme’nin, III. Leon’un oynadığı oyunun farkında olduğunu ve halifeden bu sebeple takviye kuvvet istediğini bildirir. bk. Theophanes, *The Chronicle*, 88; Canard, “Tarih ve Efsaneye göre İstanbul Seferleri”, 225-226.

⁶¹⁰ Bu gemilere 200 bin asker, 12 bin işçi, 6 bin deve, 6 bin merkep, erzak, silah, mühimmat ve çeşitli harp aletleri yüklenmişti. Bütün bunların dışında 30 bin gönüllü savaşçının varlığı da söz konusu edilmiştir. bk. Abü’l Farac, *Abü’l Farac Tarihi*, 1/192.

⁶¹¹ Theophanes, *The Chronicle*, 88.

⁶¹² Theophanes, *The Chronicle*, 88.

durumunun daha iyi anlaşılabilmesi için Ebü'l-Ferec'in "Gemilerin ziftini dahi yediler."⁶¹³ ifadesi kanaatimizce yeterli olacaktır. Bunlar yetmezmiş gibi Balkanlarda bulunan Bulgar halkı, kara ordusunu arkadan kuşatarak büyük bir darbe vurmuştu.⁶¹⁴ Bütün bunlar Bizans'ın dirayetli savunma yöntemi ve idaresiyle birleşince üçüncü kuşatma harekâtı da sonuçsuz kalmıştı.

Aslında bu sefere çıkılırken Halife Süleyman o kadar kararlıydı ki, orduda yer alan her askerin yanına bir ölçek hububat almasını ve bu hububatın İstanbul'a varıldığında birleştirilerek bir erzak ambarı oluşturulmasını emretmişti. Yine bu hububatla İstanbul'da ziraat yapılmasını emrederek fethe ne kadar istekli ve kararlı olduğunu göstermek istemiş,⁶¹⁵ fakat kader bu sefer de Müslümanlara geçit vermemişti. Bizans'ın Grek ateşine sahip olması, 98/717 yılı kış mevsiminin ekstra soğuk olması, Bulgarların Bizans'a yardıma gelerek Müslümanları arkadan vurması, Mısırlı Hristiyan tayfaların ihaneti, bu sonucu hazırlamıştı.⁶¹⁶ Süleyman b. Abdülmelik vefat edince yerine halife seçilen Ömer b. Abdülaziz, Mesleme b. Abdülmelik ve İslâm ordusunu geri çekmişti.⁶¹⁷ Bu sefer dönüşünde İslâm donanması Anadolu sahili açıklarında büyük bir fırtınaya yakalanarak telef olmuş,⁶¹⁸ başkente sadece 5 geminin dönebildiği söylenmiştir.⁶¹⁹

İstanbul muhasaraları Emevî Devletinin en güçlü olduğu dönemlere rastlamıştır. "Orta Çağ'ın en güçlü savunma hattına" sahip olması yanında,⁶²⁰ fırtına ve iklim şartlarının elverişsizliği gibi bazı doğal sebepler, kuşatmaların uzun sürmesine neden olmuştur. İslâm ordusunun merkeze uzaklığından dolayı lojistik desteğin zamanında ve yeterince yapılamaması, buna ilave olarak Grek Ateşi denilen

⁶¹³ Abü'l Farac, *Abü'l Farac Tarihi*, 1/193.

⁶¹⁴ Theophanes, *The Chronicle*, 90; Abü'l Farac, *Abü'l Farac Tarihi*, 1/193; 'Aselî, *Fennü'l-harbi'l-İslâm*, 1/207; Lemerle, *Bizans Tarihi*, 87.

⁶¹⁵ Geniş bilgi için bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/86; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 9/367.

⁶¹⁶ Lemerle, *Bizans Tarihi*, 86; Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, 146; Canard, "Tarih ve Efsaneye göre İstanbul Seferleri", 226.

⁶¹⁷ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 7/45; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/94; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, 1/307. Trakya'da kış mevsiminin 100 gün boyunca yeryüzünü kristal buz gibi kaplayacak şekilde çok şiddetli olması ve ordunun çok sayıda atı, devesi ve diğer hayvanlarının ölmesinden dolayı çekildiği bildirilir. bk. Theophanes, *The Chronicle*, 89.

⁶¹⁸ Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, 272.

⁶¹⁹ Canard, "Tarih ve Efsaneye göre İstanbul Seferleri", 226.

⁶²⁰ Başar, "İstanbul: Kuşatmalar ve Fetih", 51.

ve sadece Rumlar tarafından kullanılan özel bir silahın varlığı, Emevîler Dönemi İstanbul kuşatmalarını sonuçsuz bırakmış hatta başarısız sayılmasına sebep olmuştur.

Muâviye, Hz. Hasan'nın halifeliğinden sonra idareyi ele almış ve hızlı bir toparlanma sürecinden sonra İstanbul fethine gidecek her türlü operasyonun zeminini Akdeniz'de hazırlamış, bunun için Kıbrıs başta olmak üzere çeşitli adaların fethini gerçekleştirmişti. Muâviye b. Yezîd'in vefatından sonra tekrar çalkalanan ülke, Abdülmelik b. Mervân'ın müdahalesiyle yeniden toparlanmış ve Emevî Devleti'ne ikbal dönemini yaşatan Velîd b. Abdülmelik'ten güçlü bir devlet devralan Süleyman b. Abdülmelik zamanında da başarı sağlanamamıştır. Bu kadar güçlü donanma ve orduların varlığına, becerikli ve muktedir amirallerin sevk ve idaresine rağmen, fethin gerçekleşmemesi ilahi bir müdahaleyi ve fetih için henüz erken olduğu fikrini düşündürmektedir.

Emevî Devleti'nden sonra Müslümanlar, donanmayı ihmal etmiş ve başkentlerini Şam'dan Bağdat'a taşımış, bu uzaklaşma Müslümanların Akdeniz'e olan ilgilerini kaybetmelerine sebep olmuş, bundan sonra Müslümanlar İstanbul'u karadan zorlamaya çalışmıştır.⁶²¹

Bu tarihten sonra denizlerden vazgeçen Müslümanlar, İslâm toprağı olmuş birçok adayı Akdeniz'de kaybederken ticarî anlamda büyük gelirlerini de yitirmiştir. Müslüman Araplar yıkılmaya yüz tutmuş Bizans İmparatorluğu'nun, ömrünün uzunluğunu güçlü donanmasına borçlu olduğunu fark edememiştir. Bunu fark eden Fatih Sultan Mehmet, fetih hazırlıklarına donanma inşasıyla başlamıştır. Gemilerini karadan yürüterek Haliç'e indirmiş ve asırlardır ayakta duran Bizans İmparatorluğu'na son vererek daha önce dedelerinin gerçekleştiremediği fethi başarmış, Perslerin, Arapların hatta Türklerin başarısız İstanbul kuşatmalarının altındaki sebebin, donanma eksikliği olduğunu ortaya koymuştur.⁶²²

3.7. Abdülmelik b. Mervân Döneminde Denizcilik

Muâviye b. Ebû Süfyân'ın halifeliğinin sona ermesi ile Abdülmelik b. Mervân'ın halifeliği arasındaki dönem, içerde devletin yeteneklerini tüketen, dış

⁶²¹ Runciman, "Deniz Kuvvetinin Orta Çağ Tarihindeki Rolü", 159.

⁶²² Runciman, "Deniz Kuvvetinin Orta Çağ Tarihindeki Rolü", 163-164.

ilişkilerinde kabiliyetlerinden uzaklaştıran çekişme ve iç karışıklıklarla dolu bir zaman dilimi olmuştur. Bu durumu fark eden Bizans, İslâm topraklarındaki istikrarsızlıktan yararlanarak özellikle kıyı şehirlerine -Afrika ve Suriye kıyıları- bir dizi saldırı ve baskın düzenlemiştir.⁶²³ Dışarda bu gelişmeler yaşanırken içerde Abdülmelik b. Mervân, hilafet makamına geçmiş, Abdullah b. Zübeyir meselesini halletmişti. Böylece İslâm dünyasındaki çift başlılık giderilmiş, Müslümanlar yine tek merkezden yönetilir olmuştu.⁶²⁴

Abdülmelik b. Mervân, İbn Zübeyr konusuyla ilgilenmekten dolayı Afrika fetihleriyle yeterince ilgilenememişti. İbn Zübeyr meselesini hallettikten sonra Hassân b. Nû'mân'ı Afrika'ya yeni vali olarak atamıştı. Hassân b. Nû'mân, Kayrevan'a varınca hemen hazırlık yapmış ve Kartaca üzerine yürümüştü. Her ne kadar kalabalık olsa da Bizans ve Berberilerden oluşan müttefik ordu, Hassân b. Nû'mân'nın önünde tutunamamış ve kaçmıştır. Kaçanların bir kısmı gemilerle Sicilya'ya bir kısmı da yine gemilerle Endülüs'e gitmişti.⁶²⁵ Müslümanların, o sıralarda yıpranmış donanmaları sebebiyle yeterli bir deniz gücüne sahip olmaları düşmanı takip edememelerinde kuşkusuz etkili olmuştur.

Bizans'ın Afrika ve Suriye kıyılarına baskın düzenlemesi, Abdülmelik b. Mervân'ın, donanmayı ihmal etmenin tehlikelerini fark etmesine ve bu konuda tedbir almasına vesile olmuştu. Abdülmelik b. Mervân, derhal Şam filosu komutanlığına Ebû Horasan ve Süfyân el-Fârisî'yi tayin ederken,⁶²⁶ diğer yandan Hassân b. Nu'mân'a İfrîkiye de bir donanma oluşturması için bir tersane kurmasını emretmişti. Bu maksatla Mısır valisi tarafından gemi yapımında çalışmak üzere bin gemi ustası, aileleriyle birlikte onun yardımına gönderilmiştir. Berberiler de gemi yapımı için ihtiyaç duyulan ahşap malzemenin naklinde istihdam edilmişlerdir. Hassân, denizden gelecek saldırılara karşı koymak maksadıyla Tunus şehrini kurmuş ve orada da bir tersane inşa etmeye çalışmış, bu gayretlerle birlikte İslâm donanması yavaş yavaş eski gücünü geri kazanmıştır. Burada yapılan gemilerle Bizans donanmasının üssü

⁶²³ Mes'ûdî, *Mürûcû'z-zeheb*, 3/97-98; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/398-402; 'Aselî, *Fennü'l-harbi'l-İslâm*, 1/211.

⁶²⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/400-403.

⁶²⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/415.

⁶²⁶ 'Aselî, *Fennü'l-harbi'l-İslâm*, 1/211.

Sicilya ve diğer adalara akınlar gerçekleştirilerek Bizans'ın Batı Akdeniz'deki deniz gücü yeniden kırılmış ve sahiller emniyet altına alınmıştır. Hassân'ın yerine İfrîkiye valiliğine tayin edilen Musa b. Nusayr zamanında bu hâkimiyet, daha da güçlendirilerek Endülüs'ün fethine başlangıç olacak duruma getirilmiştir.⁶²⁷ Abdülmelik döneminde donanmanın yeniden inşası süreci, genel bir stratejik planın parçası olmuştur. Aslında Bizans donanması, Orta Çağ'da tüm Akdeniz, Kızıldeniz ve Umân denizindeki ticareti kontrol etmekteydi. Bu şekilde Bizans, askerî ve siyasî gücünü ayakta tutan maddi kaynakları kontrol edebiliyordu.⁶²⁸ Bunu fark eden Abdülmelik önlem olarak, Arap dinarının basılmasını emretmiş, Bizans parası ile işlem yapılmasını yasaklamıştı.⁶²⁹ Bunun yanında Bizans ile ticarî ilişkilerin yasaklanmasını da emreden Abdülmelik'in Bizans mallarına uyguladığı katı boykot, ticarî faaliyetlerin Müslümanların eline geçmesinde belirleyici bir rol oynamıştır.⁶³⁰ Bütün bu gelişmeler devam ederken Abdülmelik deniz harekâtlarını ihmal etmemiş, 84/703 yılında Abdullah b. Abdülmelik b. Mervân Misis'i⁶³¹ fethetmiştir.⁶³²

Abdülmelik b. Mervân dönemi, denizcilik adına bazı düzenlemeleri de beraberinde getirmiş, Şam filosuna ilave olarak bahriye emirliği kurulmuştu. Yeni kurulan bu emirliğe Atâ b. Nafi' atanmış, Tunus tersane komutanlığına Zeyyân b. İbrahim getirilmiştir. Tunus Tersanesi'nde ilk etapta 80⁶³³ veya 100⁶³⁴ parçalık bir filo hazırlanmış ve bu filonun ilk hedefi Sicilya olmuştur. Bu dönemde donanma, Sûr kentindeki Şam donanma komutanlığı, Ravza Adası'ndaki Mısır donanma komutanlığı ve Tunus donanma komutanlığı olmak üzere üç ana üsten oluşan ve

⁶²⁷ Yiğit, *Emevîler*, 2019, 74-75.

⁶²⁸ 'Aselî, *Fennü'l-harbi'l-İslâm*, 1/211.

⁶²⁹ Dîneverî, *el-Ahbârü't-tvâl*, 306; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 6/147; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, 1/248; Halil Sahillioğlu, "Altın", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Divantaş, 1989), 2/532; DİA, "Gümüş", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Divantaş, 1996), 14/270; Fatih Erkoçoğlu, "Abdülmelik b. Mervân'ın Para Reformu", *Necmettin Erbakan Üniversitesi Ahmet Keleşoğlu İlahiyat Fakültesi İslâm Tarihi ve Sanatları Bölümü Dergisi* 8 (2006), 171-182.

⁶³⁰ 'Aselî, *Fennü'l-harbi'l-İslâm*, 1/212.

⁶³¹ Ceyhan nehrinin sağ kıyısında Adana'ya 27 km. uzaklıkta kurulmuş bir şehirdir. Misis olarakta bilinir. bk. Işın Demirkent, "Misis", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Divantaş, 2005), 30/178.

⁶³² Taberî, *Târîhu'r-rusûl*, 6/385; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 6/256; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/517; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, 1/266.

⁶³³ 'Aselî, *Fennü'l-harbi'l-İslâm*, 1/212.

⁶³⁴ İbn Kuteybe, *el-İmâme*, 2/80.

birbirinden bağımsız emirler tarafından komuta edilen üç filodan müteşekkildi. Çok özel durumlarda bu üç filo bir araya geldiğinde, filoların tamamına komuta eden bir genel komutan tayin ediliyordu.⁶³⁵

İslâm dünyasında yeniden siyasî birliği kurarak adeta Emevi Devleti'nin ikinci kurucusu kabul edilen Abdülmelik b. Mervan, Kuzey Afrika'da yeniden hâkimiyet kurmuş ve bu hâkimiyetini Bizans'a kabul ettirmiştir. Özellikle sikke bastırarak ekonomik açıdan Bizans'a bağımlılığa son vermiş (74-76/693-695), sikke Emevîlerden itibaren İslâm dünyasında bağımsızlığın ve egemen bir güç olmanın sembolü olarak kabul edilmiştir.⁶³⁶

3.8. Velîd b. Abdülmelik Döneminde Denizcilik

Velîd b. Abdülmelik döneminde gerçekleştirilen fetihler, İslâm coğrafyasında ekonomik hayatı canlandırmış, İslâm coğrafyası vasıtasıyla tüm bölgede ticarî hayatın Müslümanların eline geçmesine sebep olmuştur. Doğal olarak bu durum toplum içerisinde refahın artmasına ve sosyo-ekonomik hareketliliğe yol açmıştır. Velîd b. Abdülmelik dönemi fetihleri doğuda Sind, batıda Anadolu, Kafkasya ve Kuzey Afrika üzerinden Endülüs olmak üzere üç cephede cereyan etmişti. Bu son cephe ile bağlantılı olarak Akdeniz'de de bazı adalara ardışık seferler düzenlenmiştir. Akdeniz'de yeni açılan ve oldukça yoğun seferlere sebep olan bu cepheyi Müslümanlar açısından dördüncü cephe olarak ifade etmek yanlış olmayacaktır.

Doğu ve Batı cephelerinde fetihler eş zamanlı olarak sürerken Musa b. Nusayr, İfrîkiye ve Mağrib valiliklerini hilafet merkezine bağlamış, Mısır ve Tunus Tersanesi'nde inşa edilen gemilerin desteğiyle Kuzey Afrika'ya olası Bizans seferlerine engel olabilmek için Akdeniz'de seferlere çıkmıştı. Bu bağlamda Mısır ve Tunus filoları, Endülüs'ün doğu kıyılarını hırpalamış ve Batı Akdeniz'deki bazı adaları fethetmişti.⁶³⁷ Bu arada Doğu Akdeniz kıyı şeridi tahkim edilerek askerlerle desteklenmiş ve Doğu Akdeniz'in koruması Şam filosuna verilmişti.

⁶³⁵ 'Aselî, *Fennü'l-harbi'l-İslâm*, 1/212.

⁶³⁶ Yiğit, *Emevîler*, 2019, 76-77.

⁶³⁷ 'Aselî, *Fennü'l-harbi'l-İslâm*, 1/212-213.

86-87/705-706 yıllarında başlayıp 89/708 yılına kadar Akdeniz Havzası'nda Müslümanların meydana getirdiği hareketlilik bu bölgedeki Bizans'a ait deniz gücünü bertaraf etmişti.⁶³⁸ Böylece daha önce Kıbrıs fethiyle Doğu Akdeniz'deki Bizans gücü kırıldığı gibi, bazı adaların fethiyle de Batı Akdeniz'deki gücü etkisiz hale getirilmiştir. Batı Akdeniz'de bunlar olurken Şam filosu Anadolu'nun güney sahillerini ve Doğu Akdeniz'i kontrol altında tutmayı başarmıştır.

Musa b. Nusayr, Abdullah b. Musa b. Nusayr ve Beşîr b. Velîd, Velîd b. Abdülmelik'in önde gelen donanma komutanlarıdır. 102/720 yılına kadar sahil güvenlik komutanlığı yapan Mahreme b. Süleyman ve umumi donanma komutanlığına bağlı Sühaym b. Muhâcir, Ömer b. Hübeyre ve Hâlid b. Keysân gibi isimler Velîd döneminde donanma amiralleri arasında anılan diğer komutanlardır.⁶³⁹

3.8.1. Mağrib'in Fethi ve Musa b. Nusayr'ın Faaliyetleri

Kuzey Afrika ve Mağrib bölgesinde yürütülen fetih hareketlerinin yaklaşık 60 yıl sürdüğü belirtilmiştir.⁶⁴⁰ Kuzey Afrika'daki fetihler Hz. Ömer döneminde 20/640 yılında başlamış Emevî halifesi Velîd b. Abdülmelik döneminin sonlarında 86-96/705-715 tamamlanabilmiştir. Amr b. el-Âs ile başlayan fetih hareketini, Abdullah b. Sa'd b. Ebû Serh, Ukbe b. Nafi', Hassân b. Nu'mân el-Gassâni ve Musa b. Nusayr gibi komutan valiler devam ettirerek tamamlamıştır.⁶⁴¹ Özellikle bu komutanlar içerisinde sonuncu olan ve ismi kara ve deniz savaşlarında belirleyici isimlerden biri olarak karşımıza çıkan Musa b. Nusayr,⁶⁴² Akdeniz'deki faaliyetleri sebebiyle araştırmamıza konu olmuştur. Onun Batı Akdeniz'deki bazı adalara yaptığı seferler yanında Tunus Tersanesi'ni ıslah ederek burada 100 kadar yeni gemi inşa etmesi,⁶⁴³ İslâm donanmasının gelişimine büyük katkı sağlamıştır. Rivayete göre Musa halka bir tersane yapmalarını söyleyince insanlar başlangıçta bu işi gözlerinde büyütüştü.

⁶³⁸ 'Aselî, *Fennü'l-harbi'l-İslâm*, 1/213; İsmail Hakkı Atçeken, *Endülüs'ün Fethi ve Musa b. Nusayr*, (Ankara: Araştırma Yayınları, 2002), 39-41; Mevlüt Koyuncu, "Velîd I", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Divantaş, 2013), 43/30; Câsim el-Ubûdî, "Musa b. Nusayr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: Divantaş, 2020), 31/224.

⁶³⁹ 'Aselî, *Fennü'l-harbi'l-İslâm*, 1/212-213.

⁶⁴⁰ İsmail Hakkı Atçeken, "Septe (Ceuta) Kontu Julianus ve Endülüs'ün Fethinde Müslümanlara Yardımlarıyla İlgili Tartışmalar", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 15 (Konya 2003), 29.

⁶⁴¹ Ya'kûbî, *Târihu'l-Ya'kûbî*, 2/197-198.

⁶⁴² 'Aselî, *Fennü'l-harbi'l-İslâm*, 1/212.

⁶⁴³ İbn Kuteybe, *el-İmâme*, 2/80; Atçeken, *Endülüs'ün Fethi ve Musa b. Nusayr*, 38.

Ancak içlerinde kanaat önderi bir ihtiyar, Musa'ya destek vermiş, neticede kıyıda yaklaşık 12 mil içeride bir tersane inşa edilmişti. Ayrıca bu tersaneyi bir kanalla da denize bağlamıştı ki fırtınalı mevsimlerde burası aynı zamanda gemiler için bir barınak olmuştur.⁶⁴⁴

Mısır valisi Abdülaziz b. Mervân, Mısır donanmasını kumanda eden 'Atâ b. Ebû Nâfi'el-Hüzelî'yi, 84/703 yılında Sardinya Adası'na göndermiş, sefer dönüşü 'Atâ b. Ebû Nâfi', bu tersaneye uğramış malzeme ikmali yapıp gerekli lojistiği sağladıktan sonra tekrar sefere çıkmak için harekete geçmişti. Ancak yeni bir sefer için mevsim şartlarının uygun olmadığını gören Musa b. Nusayr, 'Atâ'yı sefere çıkmaması konusunda şu sözlerle uyararak: "Bu yıl deniz yolculuğu sona erdi, kendi kendine gururlanma, şu an Teşrînisânî (Kasım) ayındayız, denizin tehlikesi geçinceye kadar otur yerinde." demişti. Bu uyarıyı dikkate almayan 'Atâ, sefer ısrarından vazgeçmeyerek Silsile Adası'na doğru yola çıkmış, sefer başarılı geçmesine rağmen dönüş yolunda donanma, fırtınaya yakalanmış ve donanmada bulunanların büyük çoğunluğu boğularak şehit düşmüştü. Kendini sahile atarak kurtulanları Musa'nın gönderdiği bir süvari birliği tersaneye getirmiştir.⁶⁴⁵

Savaşlarda çeviklik ve hız, daima cesareten daha çok ön planda olmuştur. bu yüzden İslâm ordularında bulunan askerlerin öldükleri zaman şehitlik mertebesine ulaştıklarını ve bu sayede cennete gireceklerini bilmeleri, cesaret konusunda zafiyet veya gevşeklik göstermeyecekleri manasını taşımıştır. İslâm orduları bunu sayısız savaşta ispatlamıştır. Ancak zafere ulaştıran gücün, cesaret kadar hız, çeviklik ve sağlam stratejiler olduğunu göz ardı etmemek gerekmektedir. İslâm'ın başlangıcında denizcilik ve gemiler hakkında bilgi sahibi olmayan Müslümanlar, bir asırdan daha kısa bir zamanda denizcilik ve deniz savaşlarındaki tecrübeyle, denize ne zaman çıkılır, savaş denizin hangi noktasında ve hangi mevsimde yapılır, öğrenmişlerdi. Bununla birlikte denizlerin şiddetinin ve sertliğinin bütün bir yıl boyunca deniz yolculuğu yapmaya izin vermediğini, bazı aylar yelken açmak için son derece elverişli iken bazı ayların şüpheli, bazılarının ise doğanın bir kanunu olarak filolar için çok elverişsiz olduğunu da öğrenmişlerdi. Denize çıkmak bakımından Mayıs ile

⁶⁴⁴ İbn Kuteybe, *el-İmâme*, 2/80.

⁶⁴⁵ İbn Kuteybe, *el-İmâme*, 2/80-81.

Eylül arasında yelken açmanın güvenli olduğu düşünülürse, Musa b. Nusayr'ın şu an Teşrîniâhir (Kasım) ayındayız, denizin tehlikesi geçinceye kadar otur yerinde.” uyarısının bilinçli yapılmış, sonuçları düşünüldüğünde ise yerinde yapılmış bir uyarı olduğu görülmektedir. Orta Çağ denizcilik normlarına göre 27 Mayıs ve 14 Eylül arası yaz mevsimi dolayısıyla denizin şiddetinin biraz zayıflaması sebebiyle güvenli olduğu, bu tarihten sonra Kasım ayına kadar yelken açmanın riskli olduğu ve tehlikeye davetiye çıkarmak anlamına geldiği ifade edilmiştir. Kasım ayından sonra ise Mart ayında kesif bulutlar, sisli havalar, yağmur ve karla tesiri iki kat artan şiddetli rüzgârlar sebebiyle Nisan ayına kadar denizlerin kapandığı, gemi yolculuğuna izin vermediği rivayetler arasındadır.⁶⁴⁶ Bu bilgiler daha düne kadar Habeş ve Bizans gemileriyle işlerini yürüten Hicaz Araplarının, denizcilik noktasında geldikleri yeri görmek açısından oldukça önemlidir.

Musa b. Nusayr'ın donanma politikasının esas amaçlarından biri, Tunus'un kendi başına bir donanmaya sahip olmasından başka, Sicilya başta olmak üzere Batı Akdeniz adalarını kontrol etmek, Afrika kıyılarını korumak ve adaları zapt ederek onları ileri deniz üsleri olarak kullanmaktı. Tunus, aynı zamanda Endülüs ve Galya'ya düzenli baskınların başlatıldığı bir deniz üssüydü.⁶⁴⁷ 93/711 yılında Musa b. Nusayr'ın emriyle Muhammed b. Evs b. Sâbit, tekrar Sicilya üzerine yürümüş, 102/720 yılında da Tunus donanma komutanlığına getirilmişti.⁶⁴⁸ Musa, Batı Akdeniz'in büyük adalarından olan Girit'e de sefer düzenlemiştir.⁶⁴⁹

3.8.2. Sardinya Adası'nın Fethi

Rum Denizi diye bilinen Akdeniz'de yer alan Ada, Sıkılliye (Sicilya) Ada'sından sonra bu denizdeki en büyük adalardandır.⁶⁵⁰ Ada'nın düzlükleri Fenikelilerin ve Bizans'ın Sardinya Adasını buğday ambarı olarak görmelerine neden olmuştur. Ada'nın önemine binaen olmalı ki Orta Çağ'da Sardinya patriği, Akdeniz'de bulunan diğer adaların patriklerinden daha kıdemli kabul edilmiştir.⁶⁵¹

⁶⁴⁶ Renatus, *Roma Savaş Sanatı*, 155.

⁶⁴⁷ 'Abbâdî - Sâlim, *Târîhu'l-bahriyyeti'l-İslâmiyye*, 35.

⁶⁴⁸ 'Abbâdî - Sâlim, *Târîhu'l-bahriyyeti'l-İslâmiyye*, 36-37.

⁶⁴⁹ İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, 1/289.

⁶⁵⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/44.

⁶⁵¹ İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, 109.

92/710 yılında İspanya'nın fethi sırasında Musa b. Nusayr'ın emriyle oğlu tarafından sefer düzenlendiği bildirilen Sardinya Adası'na,⁶⁵² Müslümanlar 98/716, 118/736 ve 130/747⁶⁵³ yıllarında tekrar gelmişler, fakat Ada'da kalıcı olarak yerleşmeyi düşünmemişlerdir.⁶⁵⁴

Rivayete göre Musa b. Nusayr, Endülüs'ün fethini tamamladıktan sonra askerlerinden bir kısmını 92/710 yılında deniz yoluyla şeklinin ayakkabıya benzetildiği bu Ada'ya göndermişti.⁶⁵⁵ Fetih esnasında Müslüman kimliğine yakışmayan ilginç bilgilere yer verilmektedir.⁶⁵⁶

Rivayetlerle ilgili olarak kabullenmesi konusunda şunu belirtmek gerekmektedir. Nasıl ki bir elin parmaklarının şekli birbirinden farklıysa aynı durumda insanlarda hem fizik hem de huy itibarıyla birbirlerinden farklıdır. Dolayısıyla fetihler esnasında ordu, İslâm ordusu olarak isimlendirilse de; Müslümanlar, elinden ve dilinden emin olunan kişiler olarak tanımlansa da içlerinden çürük olanların çıkması ya da bulunması yadırganmamalı, normal karşılanmalıdır. Buradaki normalden kastımızın yapılanları normal karşılamak değil, aynı grubu temsil edenler arasında yanlış kimselerin bulunabilecek olmasıdır. Durum böyle olunca Sardinya veya başka bir beldede olanlar veya yaşananlar abartılı ifadelerle anlatılınca ilk etapta Müslümanların tamamının hak bilmez gibi gösterilmesi kabul

⁶⁵² Ebû Halîl, *Fethu Sıkkaliye*, 54.

⁶⁵³ T. Crouther Gordon, "Sardinya", *Millî Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, 1966), 10/207.

⁶⁵⁴ Gordon, "Sardinya", 10/207; G. Oman, "Sardâniya", *The Encyclopaedia of İslâm New Edition*, ed. C. E. Bosworth vd. (Leyden: Brill, 1997), 9/50.

⁶⁵⁵ Pliny, *Natural History*, 3/176.

⁶⁵⁶ Söylendiğine göre burada bulunan Ada halkı, bütün altın ve gümüş kaplarını bir araya toplayarak limana götürüp buraya gizlemiş, paralarını ise en büyük kilisenin tavanının altına yaptıkları bir bölmenin arasına saklamıştı. Müslümanlardan birisi limanda yıkanırken ayağı bir halkaya takılmış, onu kontrol edince, altın bir leğen olduğunu görmüş ve orada bulunan bütün altın ve gümüş eşyaları bulmuştu. Daha sonra yine Müslümanlardan birisi sözü edilen kilisenin içerisine girdiğinde bir güvercin görmüş, güvercine bir ok atmış, ancak bu ok güvercine isabet etmeyip yapılan gizli bölmeye isabet etmişti. Atılan ok sebebiyle bir tahta parçası kırılıp düşmüş, arkasından da bir kaç dinar da yere dökülmüştü. Böylece Müslümanlar orada bulunan bütün paraları keşfetmişti. Bu keşiften sonra bu ganimeti kendi zimmetlerine geçirmek için kimi bir kedi tutup kesmiş, içini boşaltıp dinarları doldurduktan sonra karnını dikerek yola bırakmış, bulunduğu yerden çıktıktan sonra da kediyi alıp içindekilerini cebine doldurmuştu. Bir başkası kılıcını kınının üzerine asmış ve kınını altınla doldurmuştu. Bu yağmayı yapanların, gemilerine binip yola koyulacakları sırada: "Allah'ım, sen bunları batır." diye bir ses işittikleri, istisnasız hepsinin suya batıp boğuldukları, boğulanların büyük çoğunluğunun dinarları kuşaklarına bağlamış oldukları halde görüldükleri söylenmiştir. bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/44; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 24/28-29.

edilemez bir tutum olarak görünmektedir. Her ne kadar bu ifadeleri İslâm klasik kaynaklarında görmüş olsak da bu ifadeler oryantalistlerin ekmeğine yağ sürmektedir. Kaynaklarda yer bulmuş bu türden rivayetlerin tamamıyla reddedilmesi de kanaatimizce bir o kadar yanlıştır. Dolayısıyla kaynaklarda verilen rivayetlerden sonra bir sentez yaparak analizin ortaya koyulması düşüncesinde olduğumuzu belirtmek isteriz. Sonuç olarak, Sardinya veya buna benzer olayların yaşandığı yerlerde kişilerden kaynaklı taşkınlıkların olma ihtimalini kabul edebilir olmakla beraber bu kişisel taşkınlıkların, yekûna atfedilmesinin doğru olmadığını ve kabul edilebilir gerçeklikten uzak olduğunu belirtmek istiyoruz.

Crouther Gordon, Arapların Ada'da kültür, ticaret, din ve sanat eserleri bırakmamalarını gariipsemiştir.⁶⁵⁷ Bu çok normal karşılanmalıdır. Çünkü Müslümanlar Ada'ya iskân konusunda yerleşmeyi düşünmemiştir. İskânın olmadığı yerde kültürel mirastan da bahsedilmesi mümkün görünmemektedir.

Müslümanlar, Sardinya'yı Fenikeliler ve Romalılar gibi buğday ambarı olarak görmemiştir. Ancak Müslümanlar, III. İstanbul seferinde Ada'yı bir askerî üs olarak kullanmış,⁶⁵⁸ bunun için de zaman zaman Musa b. Nusayr'ın İfrîkiye valiliği sırasında Ada'ya seferler düzenlenmiştir.⁶⁵⁹ Bu sebeple Sardinya Adası'nın fetih tarihi konusunda Halife b. Hayyâd'ın 87/706,⁶⁶⁰ Nüveyrî'nin 92/710⁶⁶¹ gibi farklı tarihleri kaydetmeleri, sık düzenlenen seferlerden kaynaklanmıştır. Devam eden süreçte 117/735 yılında İbnü'l-Habhâb'ın, 135/752 yılında da Abdurrahman b. Habîb el-Fihri'nin Sardinya çıkarmaları⁶⁶² birbirini takip eden seferler çerçevesinde değerlendirilmelidir.

Deniz sefer ve savaşları bazı incelikleri ve titiz davranışları zorunlu kılmaktadır. Bu hassasiyeti bilmeyenlerin büyük felaketlerle karşılaşmaları muhtemeldir. Gerek Hz. Peygamber gerek Râşid Halifelerin ilk ikisi döneminde daima savaşa veya müdafaya hazır bir deniz filosunun varlığından bahsetmek

⁶⁵⁷ Gordon, "Sardinya", 10/207.

⁶⁵⁸ Gordon, "Sardinya", 10/207.

⁶⁵⁹ Işıltan, "Sicilya", 10/591.

⁶⁶⁰ Halife b. Hayyât, *Târîhu Halife*, 300.

⁶⁶¹ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 24/28.

⁶⁶² 'Abbâdî - Sâlim, *Târîhu'l-bahriyyeti'l-İslâmiyye*, 122-123.

mümkün değildir. Oysa etrafı denizlerle çevrili ülkelerin bu konularda hazırlıklı olmaları bir gerçektir. Bizans'ın, herhangi bir kriz durumunda geçici olarak bir filo hazırlamaktansa gafil avlanmamak için daima bir filoyu hazır tuttıkları söylenmiştir. Bizans, bu filolar sayesinde İspanya, Afrika, Mısır ve Akdeniz'deki Sicilya, Sardinya, Kıbrıs, Girit ve Rodos adalarını rahatlıkla kontrol edebiliyor gerektiğinde askerî müdahalelerde bulunabiliyordu.⁶⁶³

Abdurrahman b. Habîb b. Ebû Ubeyde el-Fihri bu Ada'ya düzenlediği seferde⁶⁶⁴ Ada'ya savaşarak girdiği için Ada halkı cizye ödemek üzere Müslümanlarla barış imzalamıştır. Cizyeye bağlanan Sardinya halkı, Ada'nın yağmalanmaması için Araplara askerî seferler esnasında lojistik destek vererek limanlarından faydalandırmışlardır.⁶⁶⁵ İlerleyen süreçte Endülüs Emevî halifesi Abdurrahman b. hakem döneminde cüzî de olsa Ada'nın bir bölümü Müslümanların eline geçmiş, Müslümanlar Ada'nın bu kısmını Fransa'nın güneyi ve İtalya üzerine düzenlenen seferlerde bir hareket noktası olarak kullanmıştır.⁶⁶⁶ Abdurrahman'dan sonra Müslümanlardan buraya uzun süre gaza yapan olmamış ve Rumlar burada kalmaya devam etmiştir.⁶⁶⁷

3.8.3. Balear Adaları'nın Fethi

Balear Ada'ları, günümüzde Batı Akdeniz'de Mayurka, Minorka, Cabrera, İbiza ve Formentera adalarının oluşturduğu bir grup adaya verilen isimdir. Çok iyi sapan kullandığı bildirilen halkının, bu sebeple Roma ve Kartaca ordularında görevlendirildiği bildirilmiştir.⁶⁶⁸ Geçmişte ise Balear Adaları, en büyükleri Mayurka, orta büyüklükteki Minorka ve en küçükleri olan Yâbis Adası'ndan oluşmaktaydı.⁶⁶⁹

⁶⁶³ Renatus, *Roma Savaş Sanatı*, 150.

⁶⁶⁴ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 4/44.

⁶⁶⁵ Gordon, "Sardinya", 10/207.

⁶⁶⁶ Ebû Halîl, *Fethu Sikkiliye*, 54.

⁶⁶⁷ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 4/44.

⁶⁶⁸ Christian Friedrich Seybold, "Balear Adaları", *Millî Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, 1979), 2/273.

⁶⁶⁹ Ebû Halîl, *Fethu Sikkiliye*, 56.

Arapların, “Şarkî Endülüs Adaları” veya “Şark Adaları” dedikleri⁶⁷⁰ bu Adalara, “Malyâr Adaları” da deniliyordu.⁶⁷¹ Balear Adaları’nın coğrafi konumu İspanyolların bu adaları istilasına sebep olmuş, ilk istilanın ise MÖ 1800-1400 yılları arasında vuku bulduğu belirtilmiştir. Mayurka ve Minorka’da bulunan kale kalıntıları, bu topraklarda Bizanslılar zamanına kadar güçlü bir medeniyetin varlığına işaret etmektedir.

Vizigotların eline hiçbir zaman geçmediği söylenen Balear Adaları’na milattan önceki zamanlarda Fenikeliler, Rodoslular ve Kartacalılar hâkim olmuştur. Balear Adaları’nın Musa b. Nusayr’ın oğlu Abdullah b. Musa tarafından fethedildiği söylenmiştir. Bununla birlikte birçok kez adalara akınlar düzenlendiği de bildirilmektedir. 177/799 yılında Charlemagne Ada’yı tekrar alsa da, Ada 281/903 yılında Endülüs Emevî Devleti’ne ilhak etmişti. Yaklaşık 4 yüz yıl boyunca Müslümanların elinde olan adalar, son zamanlarını Aragon krallığına tabi olarak yaşayan Minorka’nın, 664/1286 yılında tamamen Hıristiyan dünyanın eline geçtiği kaydedilmektedir.⁶⁷²

Konum olarak Sicilya ve Endülüs arasında bulunan ve çoğunlukla buralara siyasî olarak bağlı olan Balear Adaları diye bilinen Mayurka ve Minorka Adaları’nda Müslümanlar adına ilk savaşan kişi 89/707⁶⁷³ veya 92/710⁶⁷⁴ yılında Musa b. Nusayr’ın oğlu Abdullah olmuştur. Müslümanların önde gelen isimlerinin bu sefere katılımından dolayı bu savaş “Gazvetü’l-Eşrâf” diye de bilinmektedir.⁶⁷⁵ Dağlık olan, bol akarsu bulunan ve oldukça mamur olan Mayurka Adası, büyük küçük gemilere ev sahipliği yapmaktaydı. Aynı isimle yan yana bir kale ve bir şehir bulunan Ada’nın etrafında Kabrine, Konili ve Kabrire gibi birçok adacık yer almaktaydı.⁶⁷⁶ Adanın yüksek tepelerinde bulunan gözcüler, bir düşman gemisi veya

⁶⁷⁰ Ebû Halîl, *Fethu Sıkalliyeye*, 56; Seybold, “Balear Adaları”, 2/273; Mehmet Özdemir, “Mayurka”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: Divantaş, 2003), 28/189.

⁶⁷¹ Atçeken, *Endülüs’ün Fethi ve Musa b. Nusayr*, 41.

⁶⁷² Seybold, “Balear Adaları”, 2/274.

⁶⁷³ İbn Kuteybe, *el-İmâme*, 2/81; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/21; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 9/240; Özdemir, “Mayurka”, 28/189.

⁶⁷⁴ Muhammed Abdullah ‘Înân, *Devletü’l-İslâm fi’l-Endülüs* (Kâhire: Mektebetü’l-Hâncî, 1997), 1/25.

⁶⁷⁵ İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü’z-zâhire*, 1/277.

⁶⁷⁶ Pîrî Reis, *Kitâb-ı Bahriyye*, 2/81-82.

filosu gördükleri zaman bir boru sesiyle alarm çalar, şehir halkını yaklaşan tehlikeden haberdar ederdi.⁶⁷⁷ Güzel bir iklime sahip olan bu verimli Ada, özellikle hububat başta olmak üzere bol tabii kaynaklara sahipti. Meyveler, ağaçlar, yük hayvanları, koyunlar, sığırlar, atlar, katırlar, keçiler ve ayrıca av hayvanı olan tavşan, tilki bol bulunmaktaydı. Pamuk ve keten yetiştirilen Ada'da, ipek ithal mallar arasında yer alırken, zeytin, üzüm, incir ve pirinç Ada'nın diğer ticarî ürünleri arasında zikredilmektedir.⁶⁷⁸

Minorka Adası, tıpkı Mayurka Adası'nda olduğu gibi orta yükseklikte dağları ve çevresindeki meyve bahçeleriyle Akdeniz'deki farklı mücadele alanlarından biri olmuştur. Çevresi 130 mil, en meşhur şehri Sita Dale olan Ada'nın bu şehri aynı zamanda bir iç limandır. Ada'da, bunun dışında da birçok liman ve şehrin bulunduğu bildirilmiştir.⁶⁷⁹

89/708 yılından 234/848 yılındaki isyana kadar Müslümanların elinde kaldığı belirtilen Ada'ya, Hakem b. Hişâm zamanında 200/815 yılında bir sefer daha düzenlenmiş, II. Abdurrahman b. Hakem döneminde 234/848 yılında 300 gemiden oluşan bir filo ile tekrar bu adalar için savaşılmıştır.⁶⁸⁰ Sık sık el değiştiren Adalar, 290/903 yılında düzenlenen bir başka seferle birlikte Müslümanların tekrar eline geçmiş, Mücâhid el-Âmirî'nin vefatına kadar (436/1044) Müslümanların elinde kalmıştır.⁶⁸¹ Ancak diğer deniz seferlerinde olduğu gibi tam bir iskân olmadığı için bu adalara yapılan seferler de kalıcı olmamıştır. Balear Adaları'nın yönetim merkezi kabul edilen Mayurka ile ilgili olarak bu tarihler arasındaki zaman dilimine ait süreçte kaynaklarda yeterli bilgi bulunmadığı bildirilmektedir.⁶⁸²

3.8.4. Endülüs'ün Fethi

Doğusunda Akdeniz, batısında Atlas Okyanusu, güneyinde ise Akdeniz ve Atlas Okyanusu'nu birbirine bağlayan Cebelitarık Boğazı bulunan ve günümüzde

⁶⁷⁷ Pîrî Reis, *Kitâb-ı Bahriyye*, 2/84.

⁶⁷⁸ J. Vila Bosch, "Mayûrka", *The Encyclopaedia of İslâm New Edition*, ed. C. E. Bosworth vd. (Leyden: E. J. Brill, 1991), 6/926.

⁶⁷⁹ Pîrî Reis, *Kitâb-ı Bahriyye*, 2/78-79.

⁶⁸⁰ 'Abbâdî - Sâlim, *Târîhu'l-bahriyyeti'l-İslâmiyye*, 125; Ebû Halîl, *Fethu Sıkkiliye*, 56.

⁶⁸¹ Ebû Halîl, *Fethu Sıkkiliye*, 57.

⁶⁸² Özdemir, "Mayurka", 28/189.

İspanya toprağı kabul edilen Endülüs, üçgen şekliyle⁶⁸³ Avrupa'nın güneyinde yer almaktaydı. Tarihi kazılar İspanya'nın altın ve gümüş zengini topraklara sahip olduğunu göstermektedir. Bu nedenle İspanya, özellikle Kuzey Avrupalı milletlerin istilasına maruz kalmıştır.⁶⁸⁴

Musa b. Nusayr'ın babasının Muâviye b. Ebû Süfyân'ın komutanlarından ve güvendiğı adamlardan biri olduğu rivayet edildiğı gibi Velîd b. Abdülmelik de, babası Abdülmelik b. Mervân'ın atadığı Musa b. Nusayr'a güvenmiş ve 89/710 yılında onu İfrîkiye valiliğı görevinde bırakmıştı.⁶⁸⁵ Oğlu Abdullah b. Musa b. Nusayr'ın bol ganimetle döndüğü rivayet edilen Mayurka seferi, tam bu tarihlerde gerçekleşmişti.⁶⁸⁶

92/713-714 yılında Musa b. Nusayr'ın azatlı kölesi olan Târik b. Ziyâd, önce 7 bin kişilik bir ordu ile Endülüs'ü fethetmiş, daha sonra kendisine Musa b. Nusayr tarafından 5 bin kişilik bir takviye birliğı gönderilmişti.⁶⁸⁷ Seferin sebebi olarak İbnü'l-Esîr (ö. 630/1232), şu bilgiyi nakletmektedir. Endülüs seferi başlayacağı sıralarda Azrînok⁶⁸⁸ isimli biri Endülüs'te hüküm sürmekteydi.⁶⁸⁹ Azrînok, Septe valisi Julianus'un⁶⁹⁰ kızına zorla sahip olmak istemiş, Vali de bu duruma kızarak Emevî halifesi Velîd b. Abdülmelik'in Afrika valisi Musa b. Nusayr'a bir mektup yazarak Endülüs hakkında detaylı bilgiler aktarmış ve ondan yardım istemişti.⁶⁹¹ Bunun üzerine Musa b. Nusayr ile Kont Julianus müzakerelere başlamış,⁶⁹² görüşmelerden sonra anlaşma sağlanınca Müslümanların karşı kıyıya geçmelerini temin etmek için Julianus, Musa b. Nusayr'a gemiler hazırlamış,

⁶⁸³ İbn İzârî, *el-Beyânü'l-muğrib*, 2/1.

⁶⁸⁴ Leroux, *İlk Akdeniz Medeniyetleri*, 34.

⁶⁸⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/20.

⁶⁸⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/21.

⁶⁸⁷ İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, 570; Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 323; Ebû Bekr Muhammed b. Ömer b. Abdilazîz b. İbrâhîm el-Endelüsî el-İşbilî el-Kurtubî İbnü'l-Kûtiyye, *Târîhu iftitâhi'l-Endelüs*, thk. İbrâhîm el-Ebyârî (Kâhire: Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1989), 2/33; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/35.

⁶⁸⁸ Lazarîk olduğu da söylenir. bk. İbn Kuteybe, *el-İmâme*, 2/87; İbnü'l-Kûtiyye, *Târîhu iftitâhi'l-Endelüs*, 2/29; 'Înân, *Devletü'l-İslâm fi'l-Endülüs*, 1/41.

⁶⁸⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/35; 'Înân, *Devletü'l-İslâm fi'l-Endülüs*, 1/38.

⁶⁹⁰ Olyân olduğu da söylenmiştir. bk. Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 323.

⁶⁹¹ Bu hadisenin 90/711 yılında olduğu söylenmiştir. bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/503; 'Înân, *Devletü'l-İslâm fi'l-Endülüs*, 1/38.

⁶⁹² Kont Julianus ile Musa b. Nusayr'ın aralarındaki müzakerelerin mektupla veya şahsen yapıldığı bildirilir. Yine bir gemide bir araya gelip görüştükleri de söylenir. bk. 'Înân, *Devletü'l-İslâm fi'l-Endülüs*, 1/39.

askerleriyle de destek vermiştir.⁶⁹³ Bu gelişmelerden sonra Musa b. Nusayr, Halife Velîd b. Abdülmelik'e bir mektupla durumu bildirmiş ve Endülüs seferi için izin istemişti.⁶⁹⁴ Musa'ya cevap yazan Velîd b. Abdülmelik mektubunda: “Oraya küçük askerî birliklerle git. Müslümanları tehlikeleri büyük olan bir denizde boğulmaya gönderme.” demiş, Musa yazdığı cevabi mektubunda: “Bu öyle geniş bir deniz değildir, karşı kıyıları rahatlıkla görülebilen bir boğazdır.” demişti. Velîd de: “Durum senin dediğin gibi olsa da sen yine de göndereceğin askerî birliklerle oranın nasıl bir yer olduğunu öğrenmeye çalış.” diye yazmıştı.⁶⁹⁵ Bunun üzerine Musa, azatlılarından Berberî asıllı Tarîf b. Mâlik'i 400 asker ve 100 süvari ile birlikte Endülüs'ü keşfe göndermiştir.

Tarîf, 4 gemi ile yola koyulmuş ve Septe Boğazı'nı geçerek⁶⁹⁶ Endülüs yakınlarındaki bir adada karaya çıkmış, Müslümanların ilk çıkış yaptığı bu adaya sonradan Tarîf Adası denilmiştir. İlerlemeye başlayan Tarîf, Cezîretü'l-Hadrâ'ya (Yeşil Ada) baskın düzenleyerek pek çok ganimet ele geçirmiş ve 91/709 yılının Ramazan ayında hiç kayıp vermeden tekrar sağ salim geri dönmüştür. Müslümanlar durumun böyle olduğunu görünce sefere hazırlanmakta gayret göstermiş ve acele etmiştir.⁶⁹⁷

Sefer hazırlıkları tamamlanınca Musa b. Nusayr, ordusunun öncü kuvvetleri arasında bulunan ve adı Târik b. Ziyâd olan Berberî asıllı azatlı kölesini çağırarak, çoğunluğu Berberi ve mevâliden, bir kısmı da Araplardan olan 7 bin Müslüman asker ile birlikte göndermiştir. Bunlar Julianus'un kendilerine temin ettiği az sayıdaki gemilerle⁶⁹⁸ boğaza açılmış, bu gün adı Cebelitarık olarak bilinen boğazı geçerek karşı kıyıya çıkmıştı.⁶⁹⁹ Ancak Târik, Vizigot kralı Rodrigo'nun (Rodrik), yaklaşık

⁶⁹³ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 323; 'Înân, *Devletü'l-İslâm fi'l-Endülüs*, 1/39.

⁶⁹⁴ 'Înân, *Devletü'l-İslâm fi'l-Endülüs*, 1/38.

⁶⁹⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/39.

⁶⁹⁶ İbn İzârî, *el-Beyânü'l-muğrib*, 2/5; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/39; 'Înân, *Devletü'l-İslâm fi'l-Endülüs*, 1/40.

⁶⁹⁷ İbn İzârî, *el-Beyânü'l-muğrib*, 2/5; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/39; 'Înân, *Devletü'l-İslâm fi'l-Endülüs*, 1/40.

⁶⁹⁸ Gemilerin sayısının 6 adet olduğu da belirtilmiştir. bk. İbn Kuteybe, *el-İmâme*, 2/85.

⁶⁹⁹ 'Înân, *Devletü'l-İslâm fi'l-Endülüs*, 1/40. Rivayete göre Tarık gemiye binip denize açılınca kendisine uyku bastırdı. Rüyasında Hz. Peygamber'i Muhacirleri ve Ensar'ı kılıç ve yaylarını kuşanmış olarak gördü. Peygamber kendisine: “Ey Tarık, Sen işine devam et.” diyerek Müslümanlara iyi davranmasını, verdiği söze vefakârlık göstermesini emretti. Daha sonra Târik,

100 bin kişilik bir orduyla geldiğini öğrenince Musa b. Nusayr'dan yardım istemiş, Musa da Tarık'ın bu isteğine 5 bin kişilik bir takviye kuvvetle cevap vermişti. Böylece İslâm ordusunun sayısı 12 bini bulmuştu.⁷⁰⁰ İki ordunun, Ramazan ayının bitimine 2 gün kala karşılaştığı rivayet edilmiştir. Bu savaşta düşman ordusunun komutanı Rodrigo isimli biriydi. Ordusunda bulunan, aynı zamanda sağ ve sol kanatlara kumanda eden önceki kralın iki oğlunun savaşmaya karşı isteksiz olmaları Müslümanların büyük bir zafer elde etmelerine sebep olmuştur.⁷⁰¹ Bu zaferin ardından Endülüs'ün fethinin yolları Müslümanlara açılmış, bir yıl sonra 93/712 yılının Ramazan ayında Musa b. Nusayr da denizi geçerek Endülüs topraklarına çıkmış ve Târik'tan farklı bir yol takip etmişti. Böylece iki koldan Tuleytula, Kurtuba, Granâda, Malaga -Mâleka-⁷⁰² gibi şehirleri alarak Endülüs fethini tamamlanmıştır.⁷⁰³ Rodrigo'ya gelince, onun da bu hezimetten sonra kaçtığı, kaçarken nehirde boğularak öldüğü söylenmiştir.⁷⁰⁴

Müslüman askerlerin, İspanya'ya geçerken kullandıkları gemilerin kime ait olduğu, Vizigotların Müslümanlara yardım edip etmediği, Tarık b. Ziyâd'ın İspanya'ya geçtikten sonra askerlerine yaptığı konuşma sonrası gemilerini yakıp yakmadığı hadisesi araştırmacılar tarafından geniş bir şekilde ortaya konduğu için⁷⁰⁵ burada bu detaylara girmeyeceğiz. Ancak Endülüs'ün fethiyle ilgili olarak tarihi rivayetlerin aksine Muhammed Hamîdullah, Taberî ve İbn Kesîr'de yer alan bir rivayeti esas alarak yazmış olduğu makalesinde Endülüs'ün Hz. Osman zamanında 27/647 yılında fethedildiğini ve Târik b. Ziyâd'ın gelişine kadar da burada kaldıklarını beyan etmiştir.⁷⁰⁶ Bu rivayete göre, Tunus'un ve Kuzey Afrika'nın

Hiz. Peygamber'in ve sahabîlerin önden gidip Endülüs'e girdiklerini gördü. Uykudan uyandığında oldukça sevinçliydi. Arkadaşlarına bu müjdeyi verdi. Kendisi de manen moral buldu ve zafer elde edeceği konusunda hiç bir tereddüdü kalmadı. bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/40; İbnü'l-Kûtiyye, *Târîhu iftitâhi'l-Endelüs*, 2/34.

⁷⁰⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/40. Bu savaşta Kont Julianus'un da az bir kuvvetle Müslümanlara destek olduğu söylenmiştir. bk. 'Înân, *Devletü'l-İslâm fi'l-Endülüs*, 1/42.

⁷⁰¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/40.

⁷⁰² 'Înân, *Devletü'l-İslâm fi'l-Endülüs*, 1/38.

⁷⁰³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/41.

⁷⁰⁴ 'Înân, *Devletü'l-İslâm fi'l-Endülüs*, 1/45.

⁷⁰⁵ İsmail Hakkı Atçeken, "Târik b. Ziyâd Endülüs'ün Fethi Öncesinde Gemileri Yaktı mı?", *Marîfe*, 1/3 (2001), 31-41; Atçeken, "Septe (Ceuta) Kontu Julianus ve Müslümanlara Yardımı Tartışması", 28.

⁷⁰⁶ Muhammed Hamîdullah, "Fethü'l-Endelüs (İsbânyâ) fi hılafeti seyyidînâ 'Usmân seneti 27 li'l-hicrati", *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, 7/1-2 (1978), 221-226.

tamamen fethinden sonra Halife Osman, Abdullah b. Nâfi' b. Husayn ve Abdullah b. Nâfi' b. Abdülkays'a İfrîkiye'den Endülüs'e geçmelerini emretmiş, bu iki komutan Ka'bu'l-Ahbâr'a göre, deniz yoluyla hemen Endülüs'e hareket etmişti. Ayrıca Halife Osman, Endülüs halkından bazı yöneticilere şu mealde bir de mektup göndermişti: "Kostantiniye, Endülüs tarafından fethedilecektir. Eğer fethetmeye yardımcı olursanız ecrine ve karşılığına ortak olursunuz ve's-Selam."⁷⁰⁷

Bu bilgi bazı açılardan tarihi verilere, dolayısıyla da akla uygun düşmemektedir. Öncelikle Hz. Osman, Abdullah b. Sa'd b. Ebû Serh'e İfrîkiye fethi için izin vermişse de Kuzey Afrika'nın tamamen fethi Emevîler zamanında gerçekleşmiştir. Dolayısıyla Mağrib toprakları fethedilmeden Endülüs fethine kara desteği olmadan deniz yoluyla geçmek mantık dışı görünmektedir. Ayrıca Hz. Osman'ın, Abdullah b. Nâfi' b. Husayn ve Abdullah b. Nâfi' b. Abdülkays'a, Endülüs'e geçme emri yanında kendilerine verdiği mektubunda Endülüslü bazı yöneticilerden, Kostantiniye fethi için komutanlarına destek istemekte ve bunun sevabı ve karşılığında söz etmektedir. Bu da Endülüs'ün Hz Osman'dan daha önce fethedildiği ve muhtemelen Endülüs halkı içerisinde Müslüman olanların var oldukları anlamına gelmektedir. Çünkü her ne kadar bir karşılık ve menfaat için olmasa da yapılacak bir işte sevap beklemek Müslümanlar için geçerlidir. Bunlara ilave olarak şunu da söylemek gerekmektedir ki gerçek manada Müslümanların ilk deniz harekâtı 28/648 yılında Kıbrıs seferiyle gerçekleşmişti. Bu tarihlerde, henüz bir deniz filosuna sahip olmuş Müslümanların, bundan önceki tarihlerde Endülüs'e deniz yoluyla geçmiş olmalarını yine gerekli teçhizatı ve orduyu buraya taşıyıp Kostantiniye'ye yürüyecek olmalarını söylemek tarihi veriler ışığında çok gerçekçi görünmemektedir.⁷⁰⁸

Endülüs fatihlerinden Musa b. Nusayr, Endülüs fethi öncesi Akdeniz'deki bazı adalara seferler düzenlemiştir. Bu seferler kalıcı etki bırakmasa da Endülüs fethi esnasında Bizans'ın yardımına engel olmuş, Bizans Kıbrıs'ın kaybıyla Doğu

⁷⁰⁷ Taberî, *Târîhu'r-rusûl*, 4/255; İbn İzârî, *el-Beyânü'l-muğrib*, 2/4; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 7/289.

⁷⁰⁸ Bu konuda geniş değerlendirme için bk. İsmail Hakkı Atçeken, "Endülüs'ün Fetih Süreciyle İlgili Farklı Görüşlere Eleştirel Bir Yaklaşım", *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 19/19 (2005), 17-30.

Akdeniz'deki gücünü kaybettikten sonra Batı Akdeniz'deki adalara düzenlenen seferler ve askerî harekâtlar sebebiyle Batı Akdeniz'deki gücünü de yitirmiştir.⁷⁰⁹

3.9. Süleyman b. Abdülmelik Dönemi ve Sonraki Dönemlerde Denizcilik

Emevilerin 7. Halifesi olan Süleyman b. Abdülmelik zamanı (96-99/715-717) denizcilik adına bir dönüm noktasıdır. Bu dönemden sonra denizciliğe verilen önem ve yapılan yatırımlar önceki Emevî halifelerinin dönemlerine göre ihmal edilmiş ve Bizans yeniden Akdeniz'de boy göstermeye başlamıştı.⁷¹⁰ Bu başlık altında Süleyman b. Abdülmelik, Ömer b. Abdülaziz, Yezîd b. Abdülmelik ve Hişâm b. Abdülmelik dönemlerindeki denizcilik faaliyetleri incelenecektir.

Süleyman b. Abdülmelik döneminde donanmanın gerçekleştirdiği en büyük faaliyet İstanbul'u kuşatma ve onu fethetme girişimi olmuştur. Bu faaliyet, top yekûn bir hareketi gerektirdiği için Şam, Mısır ve Tunus filoları birlikte hareket etmiş, harekât öncesi bir aksilik yaşamamak için donanmanın tamamı bakıma girmiştir.⁷¹¹

Süleyman b. Abdülmelik, Kostantiniye seferine zemin hazırlamak için bir yandan oğlu Davut komutasında Anadolu'ya sefer düzenlerken,⁷¹² Bizans'ın dikkatini dağıtmak içinde Ömer b. Hübeyre komutasında Akdeniz'de bir sefer organize etmiş, Sicilya'ya sefer düzenlemiştir.⁷¹³ Süleyman, daha sonra kardeşi Mesleme b. Abdülmelik'i ordunun başına getirerek fethedilinceye kadar İstanbul önlerinden ayrılmamasını emretmişti.⁷¹⁴ Kostantiniye halkını büyük sıkıntıya sokan Mesleme, bölgede buldukları sürece orada tarımla uğraşıp kendi yetiştirdikleri ürünlerini tüketmişti. Bu durum Süleyman b. Abdülmelik'in vefatına kadar sürmüştür.⁷¹⁵

⁷⁰⁹ Musa b. Nusayr'ın, bu başarısının altında yatan sebepler noktasında bazı tespitler için bk. Atçeken, *Endülüs'ün Fethi ve Musa b. Nusayr*, 42.

⁷¹⁰ İdris Bostan, "Gemi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Divantaş, 1996), 14/9.

⁷¹¹ 'Aselî, *Fennü'l-harbi'l-İslâm*, 1/213.

⁷¹² İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, 320; Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, 2/220; Taberî, *Târîhu'r-rusûl*, 6/530; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 7/24; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/84; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 9/362; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, 1/301.

⁷¹³ Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, 2/220; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/85; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 9/362; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, 1/301.

⁷¹⁴ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 7/26.

⁷¹⁵ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 7/26. Geniş bili için bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/86.

Mesleme b. Abdülmelik'in umumi komutasında gerçekleştirilen Emevîler Dönemi'ndeki son İstanbul kuşatması Halife Süleyman b. Abdülmelik'in vefatı nedeniyle durdurulmuş ve yerine halife seçilen Ömer b. Abdülaziz tarafından Mesleme b. Abdülmelik ve İslâm ordusu geri çekilmiştir.⁷¹⁶ Bu tarihten sonra İstanbul kuşatmalarına Abbâsî halifesi Hârûnürreşîd dönemine kadar ara verilmiştir.⁷¹⁷

Süleyman b. Abdülmelik'ten sonra özellikle Ömer b. Abdülaziz döneminde (99-101/717-720), Afrika filusunun gelişmesi, Afrika valisi İsmail b. el-Muhâcir tarafından gerçekleştirilmişti. Bunun dışında donanma ve denizcilik ile ilgili hiçbir faaliyet onun döneminde dikkat çekmemiş ve kaynaklara yansımamıştır.⁷¹⁸ Yezîd b. Abdülmelik döneminde (101-105/720-724), donanma komutanı Muğîre b. Ubeyd, Mısır filosu komutanı Yezîd b. Mesrûk, Tunus filosu komutanı olarak Muhammed b. Evs ve sahil güvenlik komutanı olarak Sâbit b. Ma'bed görülmektedir. Hatta Sâbit b. Ma'bed'in Emevîlerin sonuna kadar görevine devam ettiği bildirilmiştir.⁷¹⁹

Kaynaklarda detaylı bilgi verilmese de Hişâm b. Abdülmelik'in halifeliği döneminde (105-125/723-743) denizcilik faaliyetleri dikkat çekmektedir. 107/725⁷²⁰ veya 108/726⁷²¹ yılında Muâviye b. Hişâm denizde yaz seferine çıkmış ve Kıbrıs'ın ötesine geçerek deniz yollarını kesmiş, Bizans'a gözdağı vermişti.⁷²² Yine 108/726 yılında Mesleme b. Abdülmelik, Filistin bölgesinde Akdeniz sahilinde bulunan Kaysâriye'ye kadar olan bölgede seyrüsefer düzenlemiş, sahil boyunun güvenliğini sağlama gayreti gütmüştür.⁷²³ Hişâm, Emevî Devleti'nin başlangıçtan bu yana yürüttüğü yaz ve kış seferleri politikasını uygulamaya devam etmiş, 109-114/727-732 yılları arasında Abdullah b. Ukbe b. Nafi',⁷²⁴ Abdurrahman b. Muâviye b.

⁷¹⁶ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 7/45; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/94; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, 1/307.

⁷¹⁷ Bozkurt, "Bahriye", 4/497.

⁷¹⁸ 'Aselî, *Fennü'l-harbi'l-İslâm*, 1/313.

⁷¹⁹ 'Aselî, *Fennü'l-harbi'l-İslâm*, 1/214.

⁷²⁰ Taberî, *Târihu'r-rusûl*, 7/40; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 7/117.

⁷²¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/182.

⁷²² Taberî, *Târihu'r-rusûl*, 7/40; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 7/117.

⁷²³ Taberî, *Târihu'r-rusûl*, 7/43; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 7/121; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/182; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, 1/333.

⁷²⁴ Taberî, *Târihu'r-rusûl*, 7/46; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/186.

Hudeyc,⁷²⁵ Abdullah b. Ebû Meryem,⁷²⁶ Muâviye b. Hişâm ve Süleyman b. Hişâm⁷²⁷ Akdeniz’de operasyonlar düzenleyerek büyük hareketliliğe sebep olmuşlardır.

Hişâm b. Abdülmelik döneminde donanma genel komutanı Müstenîr b. Hâris liderliğinde Girit’e iki büyük filodan oluşan deniz seferi düzenlenmişti. Fakat bu gemiler dönüş esnasında fırtınayla karşılaşarak büyük bir bölümü batınca, bu faaliyet büyük bir trajediyle sonuçlanmıştır.⁷²⁸

Hişâm b. Abdülmelik, Ubeyde b. Abdurrahman es-Sülemî’yi Afrika ve Endülüs’e vali tayin etmişti. Ubeyde Afrika’ya geldiğinde Müstenîr b. Hâris el-Hureysî Sicilya’da savaşıyordu. Afrika’ya dönüş yolunda gemileri fırtınaya yakalanmış ve adamları boğularak şehit düşmüştü. Bu faciada Müstenîr kurtulsa da daha önceden benzer bir felaketin yaşanması, denizcilerin büyük bir bölümünün boğularak şehit düşmesi, Müstenîr’i Ubeyde b. Abdurrahman’ın gazabından kurtaramamış, önce kendisine sopa vurulmuş ardından Kayrevan’da hapsedilmiştir.⁷²⁹

Hişâm b. Abdülmelik’in halifeliği döneminde Mısır ve Afrika filolarının operasyonlarının ağırlık merkezi Batı Akdeniz’e taşınmıştır. Hişâm b. Abdülmelik, Batı Akdeniz’de bulunan Sicilya, Sardinya, Balear Adaları’nda İslâm toplumu oluşturmak için iskân politikası gütmüş, bunu gerçekleştirme gayreti içerisine girmişti. Bu sebeple 116/734 yılında Tunus’ta mevcut tersane inşaatı ile ilgili çalışmalar tamamlanarak ıslah edilmişti. Emevî Devleti’nin zayıflama ve yıkılış sürecinin başladığı Hişâm döneminde dahi Akdeniz Havzası’nda İslâm donanmasıyla yüzleşebilecek ve ona meydan okuyacak bir gücün olmadığı bildirilmiştir.⁷³⁰ Zaman zaman donanma, bazı halifeler zamanında ihmal edilmiş olsa da sağlam temellere oturmuş İslâm donanmasının tekrar toparlanması zor olmamıştır.

⁷²⁵ Taberî, *Târîhu’r-rusûl*, 7/54; İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, 7/135; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/194.

⁷²⁶ Taberî, *Târîhu’r-rusûl*, 7/67; İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, 7/143; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/196; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü’z-zâhire*, 1/346.

⁷²⁷ İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, 7/159; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/214; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü’z-zâhire*, 1/351.

⁷²⁸ ‘Aselî, *Fennü’l-harbi’l-İslâm*, 1/214.

⁷²⁹ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/210.

⁷³⁰ ‘Aselî, *Fennü’l-harbi’l-İslâm*, 1/214.

Hişâm'ın halifeliği dönemi, Mısır ve Afrika'da Hafs b. Velîd, Beşir b. Safvân, Ebû Ubeyde b. Ukbe b. Nâfi', Kusem b. 'Avâne, Abdullah b. Ukbe b. Nâfi', Osman b. Ebû Ubeyde b. Ukbe b. Ukbe b. Nâfi' ve Abdullah b. Katan gibi birçok donanma komutanının ortaya çıktığı zaman dilimidir. Bununla beraber donanma operasyonlarının Batı Akdeniz'de yoğunlaştırılması ve Şam filosuna kıyıları korumak gibi ikincil bir görev verilmesinin bir sonucu olarak, bu filonun gücü giderek azalmıştır. Buna daha sonra gelen salgın hastalıkların katkısı da eklenince özellikle Şam filosu Bizans karşısında ne Ege Denizi'nde ne de Bizans kıyılarında bir daha varlık gösterememiştir. Bu durumdan kara ve deniz kuvvetlerini yeniden inşa etmek için Bizans yararlanmıştı. Bizanslılar ayrıca terkedilmiş ve yıkılmış bölgeleri yeniden inşa etmek için insan enerjisini transfer etmede Müslüman Arapların deneyimlerinden de yararlanmıştı.⁷³¹

Emevî Devletinin kuruluş aşamasında Muâviye b. Ebû Süfyân'ın büyük uğraşlarla oluşturduğu donanma, Emevî Devletinin yıkılış sürecinde kurulduğu dönemdeki ilgi ve önemi görememiştir. Emevî Devletinde, Muâviye b. Ebû Süfyân'dan sonra denizcilik faaliyetleri Yezîd b. Muâviye ve Mervân b. Hakem gibi bazı halifeler döneminde devletin iç meseleleri yüzünden kesintiye uğramıştır. Bu durum Hişâm b. Abdülmelik'ten sonra da farklı olmamış, belki de yıkılış aşamasında olduğu için son Emevî halifeleri olan Velîd b. Yezîd (125/743), Yezîd b. Velîd (126/744), İbrâhim b. Velîd (126/744) ve Mervân b. Muhammed (127-132/744-750) dönemlerine ait denizciliğe dair bilgiler, kaynaklara yansımamıştır.

4. Hulefâ-yi Râşidîn ve Emevîler Döneminde Kullanılan Gemi Çeşitleri

İlk dönem İslâm denizcilik tarihini konu alan eserlerde gemiler topluluğu için genellikle *الاسطول* -el-Üstûl- veya çoğulu olan *اساطيل* -Esâtîl- kelimeleri kullanılmıştır. Müslümanlar denizciliğe başlangıçta yabancı olsalar da kısa sürede hem güvenlik hem de ticarî amaçlı olarak denizciliği öğrenmiş ve bu konuda hasımlarına karşı söz sahibi olmuştur. Fetihlerle birlikte ele geçirilen sahil kentlerinde tersaneler kurarak bu işte uzmanlaşan Müslümanlarda denizcilik konusundaki ilerleme, hem askerî hem ticarî alan olmak üzere aynı anda çift yönlü

⁷³¹ 'Aselî, *Fennü'l-harbi'l-İslâm*, 1/214-215.

gelişmiştir. Müslümanlar özellikle savaş gemilerini, tekniğini ve sanayiini aldıkları Hint, Çin ve özellikle Bizans gemilerine benzetmiştir.⁷³²

İslâmiyet'in ilk dönemlerindeki Müslümanların savaş gemileri, muhtemelen Akdeniz'deki Bizanslıların gemi tiplerine benziyordu.⁷³³ Müslümanlar, Fenike geleneklerini sürdüren Suriyeli ve Mısırlı ustaları kendi hizmetlerine alarak güçlü bir donanma kurmuştu. Gemilerin tiplerine ve boyutlarına bakılmaksızın gövdelerinin su altında kalan kısmı daima balina şeklinde yapılıyordu.⁷³⁴ Büyük ve devasa gemilerin bir kısmı alt güvertede bir kısmı da üst güvertede olmak üzere oturarak kürek çeken ve savaşta gemiyi hızlı bir şekilde hareket ettiren düzinelerce kürekçileri bulunuyordu.⁷³⁵

İlk dönem İslâm Devleti'nde Müslümanların kullandıkları gemi çeşitlerinin isimleri ve modelleri hakkında kaynaklarda net bilgi verilmemektedir. Gemileri konu alan eserlerde sayıları yüzü aşan gemi ismi zikredilmesine rağmen, hangilerinin ilk dönemde (Hulefâ-yi Râşidîn ve Emevîler Dönemi), hangilerinin sonraki dönemlerde (Abbâsîler ve diğer İslâm Devletleri) kullanıldığı bilgisine yer verilmemiştir. İlk dönemde kullanıldıkları karinelerle tespit edilebildiği kadarı ve yine karinelerle o dönemde kullanılmış olmaları muhtemel gemi adları burada verilmeye çalışıldı. Bazılarının ise o dönemlerde kullanılmış olmalarına rağmen, Emevîler veya Abbâsîler Dönemine ait oldukları kesin hatlarıyla belirtilmediği için burada zikredildi. Ayrıca bazı gemilerle ilgili olarak "Abbâsîler Dönemi'nde kullanımda olmaya devam edilmiştir." ifadesinden hareketle bu gemilerin Emevîler Döneminde kullanıldıklarına hükmedilmiştir. Savaş gemilerinin, Emevîler Döneminde

⁷³² 'Abbâde, *Kitâbü Süfîni'l-Üsdüli'l-İslâm*, 4.

⁷³³ Müslümanların donanmasında yer alan Şinî türü geminin, Bizans donanmasının bel kemiğini oluşturan Dromon gemisinin iskelet yapısına ve taşıdığı asker sayısına büyük oranda benzerdir. krş. Araştırmamızın 340 ve 341. sayfalarında bulunan resim 1.8. ve resim 1.9. Dromonların, Roma geleneği üzerine geliştirilmiş ve ortalama 25'ten başlayarak yaklaşık 100 adet ve bazı durumlarda 230'a kadar çıkan kürekçilerin bulunduğu gemiler olduğu da söylenmiştir. Ayrıca bu gemiler, zamanla Rum ateşini püskürtmek için sifon ile silahlandırılmış yaklaşık 32 metre uzunluğundaki gemilere dönüşmüştür. Bu gemiler uygun koşullarda 3 ila 4, azami olarak 7 deniz mili hızında seyredabiliyordu. bk. Laiou - Morrisson, *Bizans Ekonomisi*, 100.

⁷³⁴ Hamevî, *Târîhu ustûli'l-'Arabî*, 29.

⁷³⁵ Cevâd Ali, *el-Mufasssal fî Târîhu'l-'Arab*, 7/253.

kullanıldıkları gibi teknolojinin hızlı değişmemesi sebebiyle sonraki dönemlerde ve devletlerde kullanımda olmalarına da ayrıca kısa notlar halinde işaret edilmiştir.

Çoğulu eş-Şevânî olan eş-Şînî, veya eş-Şûne isimli savaş gemisi, İslâm ve Roma donanmalarında filoyu oluşturan en eski,⁷³⁶ en önemli ve en büyük gemi tipini oluşturmakta, saldırı esnasında savunma kaleleri ve büyük surların görevini yerine getirmekteydi. Müslümanların kullandıkları ilk gemilerden olan Şînî isimli gemilerin üst katına Bizanslılar, kare şeklinde burç koyuyor ve içine silahlı adamlar yerleştiriyordu. Alt kata ise kürekçileri yerleştirerek savaş esnasında istedikleri yer ve yöne gidebiliyorlardı. Bu gemiler, savaş zamanlarında ayrıca petrol ve mancınık gibi ağır silahlarla donatılabiliyor, lojistik amaçlı malzeme yanında denizcilere asker takviyesi gönderilebiliyordu.⁷³⁷ Bir bakıma savaşçı taşıyıp nakledebilme kabiliyeti olan dromona benzetilen bir Şînî gemisinin ortalama 150 savaşçı taşıdığı bildirilmiştir. Muâviye'nin Kıbrıs seferi hazırlıklarında Şînî türü gemiler hazırlattığı bildirilmiştir.⁷³⁸ Bizans'ın 120/738 yılında gerçekleştirdiği Dimyat baskınından sonra İslâm donanmasının yeniden güçlendirilmesi için Tunus Tersanesi'nde "Çoğulu eş-Şevânî olan Şûne veya Şînî" cinsi gemiler inşa edilmiştir.⁷³⁹ 100 kürekli Şînî türü gemilerin Fâtımîler ve Memlûklerde kullanıldığı gibi Osmanlı dönemine kadar kullanıldığı da söylenmiştir.⁷⁴⁰

Tarîde, donanmada özellikle atların taşınması için kullanılan nakliye amaçlı küçük hacimli, hızlı fakat korumasız, günümüz kruvazör⁷⁴¹ gemilerinin zamanındaki

⁷³⁶ Hamevî, *Târîhu ustûli'l-'Arabî*, 32; Mâhir, *el-Bahriyye fî Mısri'l-İslâmiyye*, 352.

⁷³⁷ Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 15/505; 'Abbâde, *Kitâbü Süfûni'l-Üsdûli'l-İslâm*, 4; Hamevî, *Târîhu ustûli'l-'Arabî*, 32; Mâhir, *el-Bahriyye fî Mısri'l-İslâmiyye*, 353.

⁷³⁸ 'Abbâde, *Kitâbü Süfûni'l-Üsdûli'l-İslâm*, 21; Hamevî, *Târîhu ustûli'l-'Arabî*, 32; Fahmy, *Muslim Naval Organisation in the Eastern Mediterranean*, 132; 'Aselî, *Fennü'l-harbi'l-İslâm*, 1/194.

⁷³⁹ Nebi Bozkurt, "Tersane", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Divantaş, 2011), 40/512.

⁷⁴⁰ 'Abbâde, *Kitâbü Süfûni'l-Üsdûli'l-İslâm*, 5 ve 21; Hamevî, *Târîhu ustûli'l-'Arabî*, 32. Hamevî, MS 16. y.y. Akdeniz'de kullanılan bir Şevânî gemi resmini nakleder. bk. Hamevî, *Târîhu ustûli'l-'Arabî*, 33.

⁷⁴¹ Kruvazör, büyük savaş gemilerinin sınıfıdır. Geçmişte bağımsız operasyonlar için en küçük gemi olarak düşünülüyordu. Modern savaşta kruvazörün eski işlevi ortadan kalkmış, yerlerini destroyerlere terk etmiştir. Destroyerler, filoyu kısa menzilli saldırılardan koruma ve manevra kabiliyetine sahip savaş gemileridir. Oysa kruvazörler sadece filoyu korumakla kalmaz. Aynı zamanda düşmanı tehdit etmek için de denizlerde tek başına hareket edebilir. Parlatır vd., *Türkçe Sözlük*, "Kurvaziyer", 2/1419.

benzeri özel bir savaş gemisiydi.⁷⁴² Bu özelliklerinden dolayı savaş zamanlarında askerî maksatlı kullanılan ve vazgeçilemeyen bu gemilerin Osmanlılar dönemine kadar varlıklarını sürdürdükleri⁷⁴³ ve zaman içerisinde Avrupa milletlerinin de kullandığı farklı çeşitleriyle varlığını devam ettirdiği belirtilmiştir.⁷⁴⁴ Fransızcası Tartan, İtalyanca Tartana, İspanyolca Tarîde olan bu yelkenli türü gemiler Orta Çağ'da Batı Akdeniz'de savaş ve barış zamanlarında seyir halinde olmuştur.⁷⁴⁵ Bu gemilerin arka kısımlarının, hayvanları indirip bindirme noktasında uygun şekilde yapıldığı ve özellikle atlar için kullanılan bir Akdeniz nakliye gemisi olduğu belirtilmiştir.⁷⁴⁶ 30 ile 40 at taşıma kapasiteli olduğu belirtilen bu gemilerin⁷⁴⁷ aynı zamanda İbn Battûta'nın Çin'e gittiği gemi olduğu ve 70 at ve 50'si okçu olmak üzere 100 savaşçı taşıdığı belirtilmiştir.⁷⁴⁸ Bir gemiden ziyade büyük bir fiçıyı andıran tarîde türü gemilerin inşası esnasında, ince tahtaları deyim yerindeyse birbirine dikilmiş gibi monte edilmiş neredeyse hiç çivi kullanılmamıştır.⁷⁴⁹ Emevî Devletiyle birlikte İslâm donanmasında her biri 100 asker taşıyan 5000 tarîde cinsi gemiden bahsedilmektedir. İslâm kıyılarının güvenliği için Akdeniz'de meydana gelen Zâtüssavâfî Savaşı'nın önemi burada ortaya çıkmaktadır. Savaşın, Müslüman Araplar üzerindeki en büyük etkisi, Bizans'ın yıkıcı gücünün kırılması ve İslâm filosunun korkusuzca Akdeniz'de seyahat etmesi olmuştur.⁷⁵⁰

Tarrâde ise Tarîde'ye nazaran daha küçük ve daha hızlı bir gemiydi. Muâviye döneminde İstanbul kuşatmasında, muhasara için gerekli olan alet edevatla birlikte mancınıklar taşıyabilen 1000 gemi yanında, her biri 1000 savaşçı taşıyabilme

⁷⁴² Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ahmed el-Kureşî el-Makkarî et-Tilimsânî el-Fâsî el-Makkarî, *Nefhu't-tîb min gusni'l-Endelüsü'r-ratîb ve zikru vezîrihâ Lisâni'd-dîn İbni'l-Hatîb*, thk. İhsân Abbâs (Beyrût-Lübân: Dâru Sâdır, 1997), 4/469.

⁷⁴³ 'Abbâde, *Kitâbü Süfüni'l-Üsdüli'l-İslâm*, 6; Nuhaylî, *es-Süfünü'l-İslâmiyye*, 89.

⁷⁴⁴ 'Abbâde, *Kitâbü Süfüni'l-Üsdüli'l-İslâm*, 6.

⁷⁴⁵ 'Abbâde, *Kitâbü Süfüni'l-Üsdüli'l-İslâm*, 6; Hamevî, *Târîhu ustüli'l-'Arabî*, 34; Fahmy, *Muslim Naval Organisation in the Eastern Mediterranean*, 136; Mâhir, *el-Bahriyye fî Mısri'l-İslâmiyye*, 353.

⁷⁴⁶ Fahmy, *Muslim Naval Organisation in the Eastern Mediterranean*, 137; Habîb Zeyyât, "Mu'cemü'l-merâkib ve's-süfün fi'l-İslâm", *el-Meşrik*, 43/3 (1949), 348.

⁷⁴⁷ Es'ad İbn Memâtî, *Kitâbü Kavâninid'd-devâvîn*, thk. Azîz Süryâl Atıyye (Kâhire: Mektebetü Medbûlî, 1991), 339; 'Abbâde, *Kitâbü Süfüni'l-Üsdüli'l-İslâm*, 6; Zeyyât, *el-Varâka ve sinâ'atü'l-kitâbe ve mu'cemü's-süfün*, 138; Zeyyât, "Mu'cemü'l-merâkib", 348.

⁷⁴⁸ Nuhaylî, *es-Süfünü'l-İslâmiyye*, 89; Bostan, "Gemi", 14/10.

⁷⁴⁹ Reinhart Dozy, *Supplement Aux Dictionnaires Arabes* (Leide-Paris: EJ Brill-Librairie Orientale Et Americaine Maisonneuve Freres, 1927), "Tarîde", 1/34.

⁷⁵⁰ Mâhir, *el-Bahriyye fî Mısri'l-İslâmiyye*, 313.

kapasitesine sahip 700 gemi ve yine her biri 100 savaşçı taşıyan “Tarrâde” türündeki -Hafif kruvazörler- kullanılmıştır.⁷⁵¹ Tarrâde cinsi gemiler Mısır tersanelerinde inşa edilmiş, bu gemilerin yelkenlerinde kullanılan halatlar, Mısır’ın meşhur taks isimli bitkisinden elde edilen ketenlerden imal edilmiştir.⁷⁵² Haçlıların da Tarrâde, Şînî ve Budse tipi gemilerden oluşan 600 gemilik bir filo ile Eyyübîler zamanında Suriye topraklarına çıkarma yaptıkları belirtilmiştir.⁷⁵³

Donanmanın küçük parçalarından olan Felûke, onunla aynı özelliklere sahip Kârub veya Karrâb da donanmada kullanılan büyük gemilere çeviklikleriyle koruma sağlayan küçük savaş gemileriydi.⁷⁵⁴ Özellikle Karrâb, İslâm’dan önce de Mısır’da bilinen bir gemi çeşidiydi. Amr b. el-Âs, Mısır hakkında yazdığı bir mektupta bu gemi hakkında bilgi vermiştir.⁷⁵⁵ Kaynaklarda bu konuda bilgi verilmese de kıtlık zamanı Mısır’dan Medine’ye gönderilen yardım malzemesinin bu tür gemilerle gönderilmiş olmaları muhtemeldir. Bu tür gemilerin, diğer gemiler ile liman arasında yükleme ve boşaltma için seyir hizmetini yerine getiren yardımcı bir tekne anlamına geldiği söylenmektedir.⁷⁵⁶ Kârub isimli geminin 16. yüzyılda dahi Trablus’ta kullanımda olduğu belirtilmiştir.⁷⁵⁷ Hammâle, o tarihlerde kullanımda olan, erzak taşıyan, içinde genç süvarilerin bulunduğu bir başka savaş gemisi çeşidiydi.⁷⁵⁸ Bunun dışında savaş aletleri, ahşaptan burçlar, mancınıklar taşıyan gemi çeşitlerinin var olduğunu da söylemek gerekmektedir.⁷⁵⁹

Orta Çağ’da Müslümanlar tarafından kullanılan en eski büyük savaş gemisi çeşitlerinden biri de harrâka’dır. Harrâka’lar düşman üzerine büyük kaya parçaları ve mızrak gibi büyük oklar atabilme kabiliyeti olan gemilerdi. 30-46/652-666 yılları

⁷⁵¹ ‘Aselî, *Fennü’l-harbi’l-İslâm*, 1/210.

⁷⁵² ‘Aliye ‘Abdüssemî el-Ganzûrî, *Hecemâtü’r-Rûmi’l-bahriyye alâ Şevâdî Mısri’l-İslâmiyye fi’l-usûri’l-vüsdâ* (y.y.: Mektebetü’l-Enklo el-Mısriyye, 1985), 6.

⁷⁵³ Zeyyât, *el-Varâka ve sinâ’atü’l-kitâbe ve mu’cemü’s-süfün*, 137.

⁷⁵⁴ Zeyyât, *el-Varâka ve sinâ’atü’l-kitâbe ve mu’cemü’s-süfün*, 143; Zeyyât, “Mu’cemü’l-merâkib”, 356.

⁷⁵⁵ ‘Abbâde, *Kitâbü Süfûni’l-Üsdüli’l-İslâm*, 7; Hamevî, *Târîhu ustûli’l-‘Arabî*, 31; Mâhir, *el-Bahriyye fi Mısri’l-İslâmiyye*, 364.

⁷⁵⁶ Fahmy, *Muslim Naval Organisation in the Eastern Mediterranean*, 125.

⁷⁵⁷ Zeyyât, *el-Varâka ve sinâ’atü’l-kitâbe ve mu’cemü’s-süfün*, 143.

⁷⁵⁸ İbn Memâtî, *Kitâbü Kavânîn*, 340; Kalkaşendî, *Subhu’l-a’şâ*, 15/496; Hamevî, *Târîhu ustûli’l-‘Arabî*, 41; Zeyyât, “Mu’cemü’l-merâkib”, 332; Mâhir, *el-Bahriyye fi Mısri’l-İslâmiyye*, 340; Nuhaylî, *es-Süfünü’l-İslâmiyye*, 40-41; Zeyyât, *el-Varâka ve sinâ’atü’l-kitâbe ve mu’cemü’s-süfün*, 126.

⁷⁵⁹ ‘Abbâde, *Kitâbü Süfûni’l-Üsdüli’l-İslâm*, 7.

arasındaki Sicilya seferlerinde Muâviye b. Hudeyc komutasında mancınık destekli 200 gemiden oluşan harrâka filosu kullanılmıştır.⁷⁶⁰ Zamanla mancınıklarla taş yanında nefit de atabilen bu gemiler, nefit ve taş atmalarına göre ayrılıyorlardı. Harrâka gemisi, şîni gemisine burç konuşlanması ve mancınık taşması bakımından benziyordu. Fakat hacim ve uzunluk bakımından şîni'den daha küçük olan harrâkalar, daha sonraları Abbâsîler Döneminde Basra Körfezi'nde ve Dicle Nehri'nde özellikle atların taşınmasında kullanılmıştır.⁷⁶¹ Şîni'de 140 kürekçi bulunabiliyorken harrâkada 100 kürekçi oluyordu.⁷⁶² Harrâkalar, sahip olduğu donanım sayesinde, savaş ve barış zamanına göre ticaret ve büyük savaş gemilerine refakat ederek onlara koruma sağlıyordu. Çok yönlü ve ergonomik olan bu gemiler sonraki dönemlerde Endülüs ve Eyyûbî donanmalarında; boyuna istinaden Dicle ve Fırat Nehirleri'nde Abbâsî donanmasında da kullanılmıştır.⁷⁶³ Bunların dışında Dicle ve Nil Nehirleri'nde emir ve devlet adamlarının kullandığı,⁷⁶⁴ Çin seyahati esnasında İbn Battûta'nın bir ara harrâka cinsi bir gemiye bindiği, taşıdığı kapasite ve silahlar sebebiyle Doğu ve Batıda tercih sebebi sayılan bir gemi çeşidi olduğu bildirilmiştir.⁷⁶⁵

Şelendî, düz satırlı, büyük güverteli, savaşçı ve silah taşıyan harrâkanın önemine eşdeğer, üstü kapalı, kürekli büyük bir savaş gemisi olup -Şîni, Şîniye veya Şânî- kadirga türü gemilerin yaygın adıydı.⁷⁶⁶ Güvertesinde 600 savaşçı ve alt katında kürekçilerin bulunduğu bu gemiler,⁷⁶⁷ uzun yıllar Akdeniz'de

⁷⁶⁰ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 329; İbn İzârî, *el-Beyânü'l-muğrib*, 1/18; 'Adevî, *el-Ümeviyyûn ve'l-Bizantiyyûn*, 90; Ebû Halîl, *Fethu Sıkkaliye*, 59; Işıltan, "Sicilya", 10/591.

⁷⁶¹ İbn Memâtî, *Kitâbü Kavânîn*, 340; 'Abbâde, *Kitâbü Süfûni'l-Üsdüli'l-İslâm*, 5; Dozy, *Supplement Aux Dictionnaires Arabes*, "Harrâka", 1/274; Hamevî, *Târîhu ustûli'l-'Arabî*, 35; Zeyyât, "Mu'cemü'l-merâkib", 330; Fahmy, *Muslim Naval Organisation in the Eastern Mediterranean*, 134; Mâhir, *el-Bahriyye fî Mısri'l-İslâmiyye*, 339; Nuhaylî, *es-Süfûnü'l-İslâmiyye*, 32; Zeyyât, *el-Varâka ve sinâ'atü'l-kitâbe ve mu'cemü's-süfûn*, 125.

⁷⁶² İbn Memâtî, *Kitâbü Kavânîn*, 340; 'Abbâde, *Kitâbü Süfûni'l-Üsdüli'l-İslâm*, 5; Nuhaylî, *es-Süfûnü'l-İslâmiyye*, 32.

⁷⁶³ Nuhaylî, *es-Süfûnü'l-İslâmiyye*, 32-34.

⁷⁶⁴ Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed el-Endelüsî İbn Abdürabbih, *el-İkdü'l-ferid*, thk. Müfid Muhammed Kumeyha (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983), 1/265; Kalkaşendî, *Subhu'l-a'şâ*, 4/49; Hamevî, *Târîhu ustûli'l-'Arabî*, 35-36; Mâhir, *el-Bahriyye fî Mısri'l-İslâmiyye*, 339.

⁷⁶⁵ Mâhir, *el-Bahriyye fî Mısri'l-İslâmiyye*, 339.

⁷⁶⁶ İbn Memâtî, *Kitâbü Kavânîn*, 340; 'Abbâde, *Kitâbü Süfûni'l-Üsdüli'l-İslâm*, 6; Hamevî, *Târîhu ustûli'l-'Arabî*, 36; Mâhir, *el-Bahriyye fî Mısri'l-İslâmiyye*, 352; Zeyyât, "Mu'cemü'l-merâkib", 345; Nuhaylî, *es-Süfûnü'l-İslâmiyye*, 89.

⁷⁶⁷ İbn Memâtî, *Kitâbü Kavânîn*, 340; Hamevî, *Târîhu ustûli'l-'Arabî*, 37.

kullanılmış, Emevîlerden sonra Fâtımîler zamanında 1000 asker taşıyabilme kapasitesine ulaşmıştır.⁷⁶⁸ Bizanslıların da Müslümanlara karşı kullandıkları bu gemi türü, Osmanlı dönemine kadar var olduğu gibi Osmanlılar da donanmalarında kullanmış ve “Benâdık” diye isimlendirmişlerdi.⁷⁶⁹ Şelendî türü gemiler, harrâka ve şûne gemilerine denk özelliğiyle Orta Çağ’da Rus, İtalyan ve Fransız donanmalarında da kullanılmıştır.⁷⁷⁰ Aly Mohamed Fahmy, Latince de şelendî türü üç gemi tipinden bahsedildiğini söylemekle birlikte bu gemiler hakkında detay vermemektedir. Bunlar, en büyük ve en ağır gemilerden olan Cumbari, küçük ve hızlı gemilerin sınıfında kabul edilen Saturae ve tek güverteli savaş gemilerinden sayılan Galea’dır.⁷⁷¹

Garrâb, Kartaca, Bizans ve diğer Akdeniz ülkelerinin kullandığı en eski bir gemi türü olup, ilk dönem İslâm devletleri dâhil olmak üzere Osmanlılara kadar Müslüman devletlerin donanmalarının envanterlerinde bulunmuş, kullanıldıkları süre içerisinde modelleri hiç değişmemiş en meşhur savaş gemisi türü olduğu ve kullanıldığı dönemlerde bu gemilerin ön kısmına kuş şekline benzer tasvirler yerleştirildiği belirtilmiştir.⁷⁷² Bu gemilerin, ahşaptan yürüyen kale oldukları, bundan dolayı 180 kürekçiye yakın kürekle çekildiği, üstünde taşıdığı askerlerin çarpışma esnasında karadaymış gibi rahat hareket ederek savaştıkları bildirilmiştir.⁷⁷³

Gurâb, Orta Çağ’da Müslümanlar ve Fransızlar tarafından kullanılan, yelken ve kürekle hareket eden, kadirga türü bilinen en eski savaş gemilerinden olması yanında 140 veya 180 arasında kürekçisi bulunan bir gemiydi.⁷⁷⁴ Bizans ve Kartacalıların kullandığı en eski gemilerden olduğu ve Osmanlı dönemine kadar seyrüseferde olduğu kabul edilmektedir.⁷⁷⁵ Başlangıçta Cerâbî olarak bilinen, daha sonra gurâb adıyla anılan bu gemi türü mazgallı ve mazgalsız olmak üzere ikiye

⁷⁶⁸ ‘Abbâde, *Kitâbü Süfûni’l-Üsdüli’l-İslâm*, 6. Zaman içerisinde 1500 asker taşıma kapasitesine ulaşmıştır. bk. Zeyyât, *el-Varâka ve sinâ’atü’l-kitâbe ve mu’cemü’s-süfûn*, 137.

⁷⁶⁹ Hamevî, *Târîhu ustüli’l-‘Arabî*, 36; Nuhaylî, *es-Süfûnü’l-İslâmiyye*, 79.

⁷⁷⁰ ‘Abbâde, *Kitâbü Süfûni’l-Üsdüli’l-İslâm*, 6.

⁷⁷¹ Fahmy, *Muslim Naval Organisation in the Eastern Mediterranean*, 130.

⁷⁷² ‘Abbâde, *Kitâbü Süfûni’l-Üsdüli’l-İslâm*, 7; Hamevî, *Târîhu ustüli’l-‘Arabî*, 39; Zeyyât, “Mu’cemü’l-merâkib”, 354; Mâhir, *el-Bahriyye fî Misri’l-İslâmiyye*, 359.

⁷⁷³ Mâhir, *el-Bahriyye fî Misri’l-İslâmiyye*, 359-360.

⁷⁷⁴ İbn Memâtî, *Kitâbü Kavânîn*, 340; ‘Abbâde, *Kitâbü Süfûni’l-Üsdüli’l-İslâm*, 7; Nuhaylî, *es-Süfûnü’l-İslâmiyye*, 104.

⁷⁷⁵ ‘Abbâde, *Kitâbü Süfûni’l-Üsdüli’l-İslâm*, 7; Nuhaylî, *es-Süfûnü’l-İslâmiyye*, 104.

ayrılmaktaydı.⁷⁷⁶ Hint menşeli olup, 60 kürekçisi bulunan Ukayrî tipi gemilerin, gurâba benzetildiği bildirilmiştir.⁷⁷⁷

Kurkûr, filolar için mal ve levazım taşıyan büyük, üç katlı, devasa ve oldukça uzun bir gemi türüydü. Sivil ve askerî amaçlı kullanılan ve gemiler içerisinde en uzun tür olduğu söylenen kurkûr, daha sonra körfez, liman ve nehirlerden çamur ve kum çıkarılma işinde olduğu gibi sivil amaçlı da kullanılmıştır.⁷⁷⁸ Kurkûrlar, muhtemelen MÖ 7. yüzyılda üretilmiş ve MÖ 5. yüzyılda donanmanın bir parçası olarak denizlerdeki yerini alan Bizans “Trireme” isimli gemisine benziyordu. Üç katlı olan triremelerde kürekçi sayısı o tarihlerde 170 kişiyi buluyordu. Triremelerde diğer gemilerden farklı olarak küreklerde köle değil özgür insanlar çalıştırılıyordu.⁷⁷⁹ Kurkûrlar, deve kervanlarının uzun zaman içerisinde yapamadığı nakliye işini, rüzgâr eşliğinde kısa sürede gerçekleştirebiliyordu.⁷⁸⁰ Muazzam büyüklükte ticaret gemisi olarak tanımlanan kurkûrun, büyüklüğü sebebiyle her limana yanaşıp yük indirme-bindirmesi yapamadığı bildirilmiştir. Buna rağmen limanlara yanaşırken sürtünme sebebiyle meydana gelebilecek hasarları bertaraf etmek için gemi çevresinde çıkıntılar yerleştirilmiştir.⁷⁸¹ Yuvarlak bir şekle sahip geminin üst güvertesinde savaş esnasında çatışma için uygun alanı bulunan, devasa büyüklüğünden dolayı birçok direği ve buna bağlı olarak çok sayıda yelken taşıyan bu gemiyi, İskandinav ülkeleri de M 11. asra kadar kullanmıştır.⁷⁸²

Haçlı savaşları döneminde büyük şöhrete sahip olan ve 40 kaleye bedel olduğu belirtilen Budse isimli büyük hacimli gemiler, gerek Avrupalılar gerek Müslümanlar tarafından hem askerî hem de ticarî amaçlı kullanılmıştır. Bin asker taşıma kapasitesiyle askerî anlamda en şöhretli olan gemilerden kabul edilmiştir.⁷⁸³

⁷⁷⁶ Fahmy, *Muslim Naval Organisation in the Eastern Mediterranean*, 126.

⁷⁷⁷ Zeyyât, *el-Varâka ve sinâ'atü'l-kitâbe ve mu'cemü's-süfün*, 141.

⁷⁷⁸ Cevâd Ali, *el-Mufasssal fî Târîhi'l-'Arab*, 7/249; 'Abbâde, *Kitâbü Süfünü'l-Üsdüli'l-İslâm*, 6; Hamevî, *Târîhu ustüli'l-'Arabî*, 31; Mâhir, *el-Bahriyye fî Mısri'l-İslâmiyye*, 363; Nuhaylî, *es-Süfünü'l-İslâmiyye*, 121.

⁷⁷⁹ Tufanoğlu, *Antikçağ'da Batı Anadolu'da Deniz Ticareti ve Limanlar*, 72.

⁷⁸⁰ Nuhaylî, *es-Süfünü'l-İslâmiyye*, 122.

⁷⁸¹ Dozy, *Supplement Aux Dictionnaires Arabes*, “Kurkûr”, 2/335; Mâhir, *el-Bahriyye fî Mısri'l-İslâmiyye*, 363; Nuhaylî, *es-Süfünü'l-İslâmiyye*, 122.

⁷⁸² Mâhir, *el-Bahriyye fî Mısri'l-İslâmiyye*, 362-363.

⁷⁸³ 'Abbâde, *Kitâbü Süfünü'l-Üsdüli'l-İslâm*, 7; Hamevî, *Târîhu ustüli'l-'Arabî*, 40; Nuhaylî, *es-Süfünü'l-İslâmiyye*, 14; Zeyyât, *el-Varâka ve sinâ'atü'l-kitâbe ve mu'cemü's-süfün*, 121.

Büyük denizlerin gemisi olmayı hak eden Budse, yaklaşık 40 yelken taşıyabilmekteydi. Bu sebeple haclı seferlerinde Avrupalıların kullandığı en önemli gemilerdendi.⁷⁸⁴ İslâm'dan önce Arapların da kullandığı belirtilen Bûsî, büyük hacimli olup daha çok Arap körfezinde, Dicle Nehri bağlantılı olarak kullanılmıştır.⁷⁸⁵ Ayrıca kaynaklarda ne zaman ve hangi devletlerin donanmaları tarafından kullanıldığı bildirilmeyen Beylik isimli bir savaş gemisinin de adı geçmektedir.⁷⁸⁶ Dozy, dönem gemilerinden Sülüsî isimli bir savaş gemisini Şevânî cinsi küçük kadirga tipi savaş gemisi⁷⁸⁷ şeklinde tanımlarken, İbn Battûta ve Nuhaylî bu gemiyi, büyük Çin savaş gemisi Conk'a benzetmiştir.⁷⁸⁸ Muhtemelen bu tanımlamadaki farklılık geminin şekli ve kullanım amacından ziyade hacminden kaynaklanmaktadır.

Hint menşeli Câker, İbn Battûta'nın da Hindistan'ın Kandahar şehrinden Çin'e elçi olarak gittiği, genellikle yolcu taşıma maksadıyla kullanılmakla beraber savaş zamanında 50 kürekçi ve 50 Habeşli okçunun eşlik ettiği bir gemi olduğu için askerî amaçlı kullanıldığı da bildirilen bir gemi çeşididir.⁷⁸⁹ Söz konusu yolculuk esnasında Hint menşeli Mânurt ve Ukayfî tipinde gemilerin de olduğu 8 gemiden bahsedilmiştir.⁷⁹⁰

Kûtiye, Bahreyn'de bugün hala kullanılmakta ve çok büyük bir gemi olarak kabul edilmektedir.⁷⁹¹ Basra Körfezi'nde kullanılıp, büyüklüğü sebebiyle kaleye benzetilen ve çoğulu Halâyâ olan Hâliyye, özellikle Übülle Limanı'ndan Çin'e sefer

⁷⁸⁴ Mâhir, *el-Bahriyye fî Mısri'l-İslâmiyye*, 331.

⁷⁸⁵ Dozy, *Supplement Aux Dictionnaires Arabes*, "Bûsî", 1/128; Nuhaylî, *es-Süfünü'l-İslâmiyye*, 17; Zeyyât, *el-Varâka ve sinâ'atü'l-kitâbe ve mu'cemü's-süfün*, 122. Bu geminin küçük hacimli olduğu da bildirilmiştir. bk. Hamevî, *Târihu ustûli'l-'Arabî*, 31; Mâhir, *el-Bahriyye fî Mısri'l-İslâmiyye*, 333.

⁷⁸⁶ Dozy, *Supplement Aux Dictionnaires Arabes*, "Beylik", 1/137; Nuhaylî, *es-Süfünü'l-İslâmiyye*, 18.

⁷⁸⁷ Dozy, *Supplement Aux Dictionnaires Arabes*, "Sülüsî", 1/162; Nuhaylî, *es-Süfünü'l-İslâmiyye*, 20.

⁷⁸⁸ Ebû Abdullah Muhammed Tancî İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, ed. M. Sabri Koz, çev. A. Sait Aykut (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2004), 2/810; Nuhaylî, *es-Süfünü'l-İslâmiyye*, 20.

⁷⁸⁹ İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, 2/789-790; Zeyyât, "Mu'cemü'l-merâkib", 326; Mâhir, *el-Bahriyye fî Mısri'l-İslâmiyye*, 335; Nuhaylî, *es-Süfünü'l-İslâmiyye*, 21.

⁷⁹⁰ İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, 2/789-790. 50 kürekçi yerine 50 okçu olduğu da söylemiştir. bk. Zeyyât, *el-Varâka ve sinâ'atü'l-kitâbe ve mu'cemü's-süfün*, 122.

⁷⁹¹ Nuhaylî, *es-Süfünü'l-İslâmiyye*, 134.

düzenleyen Haytiyye,⁷⁹² sadece büyüklüğüne vurgu yapıp Muhtar'ın öldürüldüğü sırada bile varlığına işaret edilen ez-Zenberiyeye⁷⁹³ de Kûtiye gibi büyük gemi çeşitlerindedir.⁷⁹⁴

Çoğulu Zevârik olan Zevrâk, küçük hacmiyle dikkat çekmiştir. Bir nevi sandal veya filika türü olup oldukça küçük bir kayık çeşidi olan bu gemiler, deniz taşımacılığında kullanılmasının yanında hac mevsiminde hacı adaylarını taşımıştır.⁷⁹⁵ Basralıların kullanımıyla meşhur olan Zevrâk, 1300 rıtl⁷⁹⁶ taşıyabilme kapasitesine sahipti.⁷⁹⁷ Rukve de Zevrâk gibi gezinti türü kayık çeşididir.⁷⁹⁸ Bunların dışında bir de küçüklüğüyle dikkat çeken, bazıları diğerlerine monte edilmiş ahşap parçalarından meydana gelen ve denizde kullanılan Rams isimli bir tür salın varlığından da bahsedilmiştir.⁷⁹⁹

Kaynaklarda, Dromon ve Akâtia ismiyle bilinen savaş gemilerinden de bahsedilmektedir. Özellikle Nil'in ağzında sahil koruma hizmeti gören gemilere Dromon deniyordu ve bu gemiler İstanbul'un 98/716 yılındaki Süleyman b. Abdülmelik zamanındaki üçüncü kuşatmasına da katılmışlardı.⁸⁰⁰ Akatia tipi gemiler daha çok donanmaya asker, mühimmat vb. taşıyan yardımcı gemilerdendi. Bu tip gemiler daha sonra Tarîde olarak isimlendirilmiştir.⁸⁰¹ İki sıra kürekli Dromon türü gemiler, Orta Çağ'da Bizans donanmasında hâkim gemiler arasında olmakla beraber İslâm donanmasında da önemli yer tutuyor ve barış zamanında ticarî nakliye gemisi olarakta kullanılıyordu.⁸⁰²

⁷⁹² Zeyyât, *el-Varâka ve sinâ'atü'l-kitâbe ve mu'cemü's-süfün*, 127.

⁷⁹³ Zeyyât, *el-Varâka ve sinâ'atü'l-kitâbe ve mu'cemü's-süfün*, 129.

⁷⁹⁴ Cevâd Ali, *el-Mufasssal fî Târîhi'l-'Arab*, 7/249; Zeyyât, *el-Varâka ve sinâ'atü'l-kitâbe ve mu'cemü's-süfün*, 143; Zeyyât, "Mu'cemü'l-merâkib", 333 ve 336.

⁷⁹⁵ Cevâd Ali, *el-Mufasssal fî Târîhi'l-'Arab*, 7/249; Hamevî, *Târîhu ustüli'l-'Arabî*, 31; Ali Mazaherî, *Orta Çağda Müslümanların Yaşayışları*, çev. Bahriye Üçok (İstanbul: Varlık Yayınevi, 1972), 358; Zeyyât, *el-Varâka ve sinâ'atü'l-kitâbe ve mu'cemü's-süfün*, 131.

⁷⁹⁶ Arap dünyasındaki en yaygın ağırlık birimidir. bk. Cengiz Kallek, "Rıtl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Divantaş, 2008), 35/52-55.

⁷⁹⁷ Zeyyât, *el-Varâka ve sinâ'atü'l-kitâbe ve mu'cemü's-süfün*, 131; Zeyyât, "Mu'cemü'l-merâkib", 339.

⁷⁹⁸ Cevâd Ali, *el-Mufasssal fî Târîhi'l-'Arab*, 7/251; Zeyyât, *el-Varâka ve sinâ'atü'l-kitâbe ve mu'cemü's-süfün*, 143.

⁷⁹⁹ Cevâd Ali, *el-Mufasssal fî Târîhi'l-'Arab*, 7/251.

⁸⁰⁰ Fahmy, *Muslim Naval Organisation in the Eastern Mediterranean*, 125; Bostan, "Gemi", 14/10.

⁸⁰¹ Fahmy, *Muslim Naval Organisation in the Eastern Mediterranean*, 126; Bostan, "Gemi", 14/10.

⁸⁰² Runciman, "Deniz Kuvvetinin Ortaçağ Tarihindeki Rolü", 160.

Portekizcede “Mistico” olarak bilinen Mistah, şelendî ve şevânî gibi büyük Arap savaş gemilerindedir.⁸⁰³ İskenderiye ve Dimyat tersanelerinde üretilen⁸⁰⁴ bu gemiler İslâm filosunun en büyük parçaları arasında yer almıştır.⁸⁰⁵ Latin ve Yunan kaynaklarına göre Umân Limanı’nda yapılmasıyla ünlenen ve birbirine liflerle sabitlenmiş tahta levhalardan üretilmiş Madarata, -bazı araştırmacılara göre aslı Arapça olan - مدرّعات - denizlerde kullanılan bir başka gemi çeşidi olmuştur.⁸⁰⁶

Orta Çağ’da Savaş gemilerinin, boyutları itibariyle farklı sayılarda kürekçilere sahip oldukları bildirilmiştir. En küçük savaş gemilerinin tek sıra kürekçiye sahip oldukları, biraz daha büyük olanların çift sıra, daha büyük boyutlarda olanların ise 4 ya da 5 sıra kürekçiye sahip oldukları belirtilmiştir. Hatta 6 ile 9 sıra kürekçiye sahip bulunan devasa gemilerin varlığından da bahsedilmiştir. Batmalara karşı büyük gemilerde 20 kürekli sandallar bulunduğu, bu sandalların ani baskınlarda ya da düşman sevkiyat gemilerini engellemede veya gözlem yapma da kullanıldığı söylenmiştir. Bizans donanmasında gözcü gemilerinin kamufle olmak adına yelkenlerinin ve armalarının okyanus dalgalarına benzeyen denizci mavisini ile boyandığı gelen rivayetler arasındadır. Ayrıca suyu emmesine karşın gemilerin yanlarına sürülen balmumlarının da deniz rengine boyandığı belirtilmiş, gemicilerin ve bahriye subaylarının da gece ve gündüz keşif yaparken kolayca gizlenmek için denizci mavisini renginde üniforma giydikleri rivayet edilmiştir.⁸⁰⁷ Akdeniz Havzası’ndaki başarılar göz önüne alındığında, devlet işlerinde Bizans’ı kendine örnek alan Emevî Devleti’nin, donanmada da bu benzerliği başarıyla uygulamaya koyduğu ve zaman içerisinde geliştirdiğini söylemek pek abartılı bir tespit olmasa gerektir.

⁸⁰³ Zeyyât, “Mu‘cemü’l-merâkib”, 340; Mâhir, *el-Bahriyye fî Mısri’l-İslâmiyye*, 368; ‘Abdülâlîm, *el-Milâha ve ‘ulûmu’l-bihâr*, 30; Zeyyât, *el-Varâka ve sinâ‘atü’l-kitâbe ve mu‘cemü’s-süfün*, 132.

⁸⁰⁴ Zeyyât, *el-Varâka ve sinâ‘atü’l-kitâbe ve mu‘cemü’s-süfün*, 132; Zeyyât, “Mu‘cemü’l-merâkib”, 340.

⁸⁰⁵ Mâhir, *el-Bahriyye fî Mısri’l-İslâmiyye*, 368.

⁸⁰⁶ Cevâd Ali, *el-Mufasssal fî Târîhi’l-‘Arab*, 7/250; ‘Abdülâlîm, *el-Milâha ve ‘ulûmu’l-bihâr*, 30.

⁸⁰⁷ Renatus, *Roma Savaş Sanatı*, 152-153.

6. İslâm Donanmasında Kullanılan Silahlar ve Rütbeler

Hicaz Araplarının, İslâm'dan önce çoğunlukla bedevi bir hayat yaşamalarından dolayı düzenli bir orduları olmamıştır. Yarımada'da bulunan kabilelerden biri savaş yapmak zorunda kaldığında, kabilede eli silah tutanlar bir araya gelir, bunların bir kısmı süvari, bir kısmı da piyade olarak sahip oldukları ok, mızrak, kılıç vs. silahlarla savaşa katılırlardı. Araplar içerisinde hadarî kültüre sahip olmaları sebebiyle sadece Himyerîlerin düzenli orduya sahip oldukları söylenmiştir.⁸⁰⁸

İslâm Devleti'nin kuruluş aşamasında askerlik vazifesi, düzenli bir ordunun bulunmadığı dönemde gönüllü Müslümanlar tarafından yapılmıştır. Hz. Peygamber ve Ebû Bekir dönemlerinde her Müslüman erkek, doğal bir asker olarak ordunun üyesi kabul edilmiş ve bu görev gönüllülük esasına göre yapılmıştır. Müslümanlar gerek Hz. Peygamber, gerek Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer zamanında yapılan fetihlerde ele geçirilen Hicaz, Yemen, Necid ve Yemâme bölgelerindeki kabilelerle çoğalmış ve din kardeşliği adı altında birleşerek Suriye, İran ve Mısır'ı fethetmiştir.⁸⁰⁹ Bununla beraber Hz. Ömer döneminde düzenli ordu sorununa çözüm bulma adına adım atılmış ve devamlı hazır ordu bulundurmak için Basra, Kûfe ve Fustat gibi “Emsâr” adı verilen ordugâh şehirler kurulmuş,⁸¹⁰ askerlerin maaşları ganimet veya devletin tahsis ettiği ücretlerle ödenmiştir. Tam sayı verilemese de Hz. Ömer döneminde 13-23/634-644 ordudaki asker sayısının 50 bin, Emevîler'in ikbal döneminde de tahmini olarak 100 bin kişi 86-96/705-715 olduğu bildirilmiştir.⁸¹¹

6.1. Silahlar ve İşlevleri

Silah, genel olarak savaşta düşmana zarar vermek veya etkisiz hale getirmek için kullanılan tüm kesici ve delici aletleri ifade eden bir kelimedir. Bu yüzden gerek kara gerek deniz savaşlarında kullanılan silahların çoğu ortak olarak kullanılmıştır. Çarpışma esnasında bu silahlar içinde çengel, borda kancaları, kılıç, ok, mızrak,

⁸⁰⁸ Zeydân, *İslâm Uygarlığı Tarihi*, 1/113.

⁸⁰⁹ İsmet Kayaoğlu, *İslâm Kurumları Tarihi* (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1985), 45; Zeydân, *İslâm Uygarlığı Tarihi*, 1/214-215.

⁸¹⁰ Kayaoğlu, *İslâm Kurumları Tarihi*, 48; Halit Çil, “Halife Ömer'in Askerî Şehirleri (Ordugâhlar)”, *Dini Araştırmalar Dergisi*, 12/35 (2009), 95-104.

⁸¹¹ Kayaoğlu, *İslâm Kurumları Tarihi*, 51-52.

balta, topuz, gürz, hatta sapanlar, kalkan, zırh ve miğferler kendi özelliklerinden kaynaklı olmak üzere farklı şekillerde ve amaçlarda -Yaralama, öldürme ve savunma- kullanılmıştır.⁸¹² Zâtüssavârî Savaşı'nda her iki tarafın, kılıçtan hançere ellerinde ne varsa birbirlerine saldırarak çarpıştıkları bildirilmiştir.⁸¹³

Yakın mesafe çarpışmalarda kılıç, topuz ve gürz kullanılırken, kas gücüne dayanan ok, uzun menzilli atışlar için tercih edilmiştir.⁸¹⁴ Zamanla Çinliler, MÖ 4. asırda kas gücünün de yetersiz kaldığı mesafeler sebebiyle oku daha uzak mesafelere atabilecek mekanik bir sistemle çalışan silah üretmiş, hatta bu sistemle çalışan silahın Sâsânî Devleti tarafından Müslümanlara karşı İran fetihlerinde kullanıldığı bildirilmiştir.⁸¹⁵ Tarihi süreç içerisinde kale fetihlerinde yerden fırlatılan oklar da yetersiz kalınca, surlarda delik açmak ve daha uzak mesafelere daha büyük oklar fırlatmak için “Kuşkencîr” isimli ağır bir silah kullanılmıştır.⁸¹⁶

İslâm dünyasında ucunda hurma çekirdeği veya çamur topu bulunan oklarla henüz çocukluk çağındayken ok talimi yapan Müslüman Arapların,⁸¹⁷ bu konuda çok mahir oldukları, ok ve yayı savaş dışında ceylan avında da kullandıkları, hatta bir ceylanı istediği gözünden vurabildikleri bildirilmiş, bu konuda Hz. Peygamber ve onu takip eden Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer de okçuluk eğitimine gereken önemi vermiştir.⁸¹⁸

Araplar kılıcı, silahların en şerefli kabul etmiş, kullandıkları kılıçların bir kısmını ithal ederek dışarıdan tedarik etmiştir. Onlara göre en ünlü kılıçlar Yemen, Hindistan, Şam ve Horasan kılıçlarıydı.⁸¹⁹ Orta Çağ'da Müslümanların sahip olduğu topraklardaki Übülle, Dimaşk, Mısır, Endülüs, Yemen ve Horasan beldeleri,

⁸¹² Renatus, *Roma Savaş Sanatı*, 158.

⁸¹³ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısır ve'l-Mağrib*, 1/206; Taberî, *Târihu'r-rusül*, 4/290; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 5/12; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/100; Kelâî, *el-İktifâ'*, 4/63; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 7/296.

⁸¹⁴ Nebi Bozkurt, “Silah”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Divantaş, 2009), 37/186-187.

⁸¹⁵ Osman G. Özgüdenli - İbrahim Duman, “Orta Çağ İslâm Dünyasında Bir Ok Mancınığı: Kuşkencîr”, *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 3/1 (2016), 94.

⁸¹⁶ Özgüdenli - Duman, “Bir Ok Mancınığı: Kuşkencîr”, 96.

⁸¹⁷ Nebi Bozkurt, “Ok”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Divantaş, 2007), 33/333.

⁸¹⁸ Zeydân, *İslâm Uygarlığı Tarihi*, 238/239.

⁸¹⁹ Zeydân, *İslâm Uygarlığı Tarihi*, 2/240.

kılıçlarıyla ün salmıştı.⁸²⁰ Bunun dışında sadece Hindistan ve Seylan, İslâm dünyasına hem hazır Hint kılıçları hem de kılıç vb. silahların yapımında kullanılmak üzere Hint çeliği ihraç etmiştir.⁸²¹ Ticaretin gelişmesi ve büyüyen ithalat hacmi içerisinde “Hindî” isimli meşhur Hint kılıçlarının şöhreti kaynaklarda zikredilmiştir.⁸²² Müslümanlar, Ortadoğu’da Batıların kas ve bilek gücüne dayanarak kullandıkları düz kılıçlara nazaran bilek hareketiyle kullanımı daha kolay olan eğri ve kavisli kılıçları tercih etmiş, tarih müzelerindeki kılıç örnekleri bunu teyit etmiştir.⁸²³ Savaşta kılıç kullanan askerler, cesaretlerine güvenerek savaş gemilerine yanaşıp, köprü atıp düşman gemisine geçtikten sonra kılıçlarıyla göğüs göğüse çarpışmaya girer, düşmana büyük korku salardı.⁸²⁴

Çöl sıcağında gölgelik direği olarak kullanılan ve çeşitli boylarda olan mızraklar, av esnasında ve savaşta ne zaman, nasıl kullanılacağı bilinen en eski silahlar arasında zikredilmiştir. Ok mesafesini geçen düşman birliklerine önce taşlarla, ardından mızraklarla karşılık verilir, mızraklar kırılınca kılıçlar çekilerek göğüs göğüse çarpılırdı. Araplar için çok önemli olan mızrakların ahşap kısmı, önceleri Bahreyn kamışlarından imal edilmiş, ticaretin gelişmesiyle birlikte Hindistan’dan ithal edilen değerli ağaçlar ve özellikle düzeltilmeye ihtiyaç duyulmayan bambu ağaçlarından üretilmiştir. Mızrak, kargı ve harbeler,⁸²⁵ çoğunlukla at üzerinde kullanılmaktaydı. Ancak Arapların çabuk kırıldığı için kargılara çok güvenmediği belirtilmiştir.⁸²⁶

Kalkanların değişik amaçlarla kullanıma elverişli olan birkaç çeşidi bulunuyordu. Ortası çukur, ortası kubbeli, çevresi eğri ve yuvarlak şekilli olanlar

⁸²⁰ Hitti, *İslam Tarihi*, 1/265; Zeydân, *İslâm Uygarlığı Tarihi*, 240; Nebi Bozkurt, “Kılıç”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: Divantaş, 2022), 25/406; Ahmet N. Özdal, “Orta Çağ İslâm Dünyasında Silah Ticaretine Dair Bazı Tespitler (Farklı Yaklaşımlar)”, *Tarih Okulu Dergisi* 10/32 (2017), 661.

⁸²¹ Özdal, “Silah Ticaretine Dair Bazı Tespitler”, 663.

⁸²² Ebü’r-Reyhân Muhammed b. Ahmed el-Bîrûnî, *el-Cemâhir fi’l-cevâhir*, thk. Yûsuf el-Hâdî (Tahrân: Şeriketü’n-Neşri’l-‘İlmiyyi ve’s-Sekâfiyyi, 1995), 403-414; Muhammed b. Mes’ûd b. Alî b. Ahmed el-Bağdâdî en-Nîsâbü’rî İbnü’l-Mücâvir, *Sıfatü bilâdi’l-Yemen ve Mekke ve ba’zi’l-Hicâz el-Müsemmât Târihu’l-müstebîr*, thk. Memdûh Hasan Muhammed (Kâhire: Mektebetü’s-Sekâfeti’d-Dîniyye, 1996), 42-43.

⁸²³ Bozkurt, “Kılıç”, 25/406.

⁸²⁴ Renatus, *Roma Savaş Sanatı*, 158.

⁸²⁵ Kargı ve harbe için bk. Mustafa Zeki Terzi, “Mızrak”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: Divantaş, 2020), 30/3.

⁸²⁶ Zeydân, *İslâm Uygarlığı Tarihi*, 241-242; Terzi, “Mızrak”, 30/3.

bunlardan bir kaçıdır. Her çeşidin kendine ait yararı vardı. Çarpışma esnasında asker, ortası kubbeli ve çevresi eğri olan kalkanla kargıların hamlesinden kendini koruyamıyordu. Rakip darbeyi vurunca kargı bu kalkana muhtemelen imal edildiği malzemedeki kaynaklı olarak saplanıp kalıyordu. Buna rağmen savaşçılar bu çeşit kalkanlarla ok, taş ve kılıçtan kendilerini koruyabiliyordu.⁸²⁷

Araplar zırhların birçok çeşidini kullanmışlardır. Genel olarak Rum ve İran yapımı olan zırhlar demirden, çelikten veya ketenden yapılıyor, bu zırhları çoğunlukla süvariler kullanıyordu. Savaşta, düşmanın darbelerinden vücudun hayati kısımlarının zarar görmesine engel olan en iyi korunma aracıydı. MÖ 2050 yıllarında Sümerler ve Asurluların kullandıkları belirtilen zırhlar, silah konusunda gelişen teknolojiyle birlikte gelişimini sürdürmüş, deri zırhların yerini çelik örme zırhlar almıştır. İslâm inancında demiri ilk döven ve kendine ilk zırh yapan kişi Dâvûd Peygamber olarak bildirilmiştir.⁸²⁸

Kara savaşları birçok silah çeşidinin kullanımını gerektirmektedir. Fakat deniz savaşlarındaki çarpışmalar sanki surlarda ve kulelerde gerçekleşiyormuş gibi mancınıklar dâhil olmak üzere daha çok silah çeşidi gerektiriyordu. Savaş tarihinde insanların suyla veya ateşle ölüp gittiği bir deniz muharebesinden daha acımasız bir şey olmamıştır. İşte bu yüzden askerlerin baştan aşağı zırhlar, göğüslükler, miğferler, hatta baldır zırhlarıyla korunabilmesi için değişik zırhlar en çok özen gösterilen araçlar olmuştur. Bu yüzden gemi üzerinde savaşan bir savaşçının, zırh ağırlıkları hakkında sitemde bulunmaması gayet mantıklı görünmektedir.

Cahiliye döneminde Araplar, fetih düşüncesine haiz olmadıkları için kuşatmaya ait araçlara da sahip değillerdi. İslâm'la birlikte fetih düşüncesine sahip olan Müslümanlar, özellikle kalelerin fethinde, kuşatma alet ve araçlarının en önemlisi olarak sur yıkmada kullanılan “Debbâbe,” iri kaya parçalarını fırlatabilen

⁸²⁷ Zeydân, *İslâm Uygarlığı Tarihi*, 2/242.

⁸²⁸ es-Sebe', 34/10-11; Zeydân, *İslâm Uygarlığı Tarihi*, 2/243; Aydın Usta, “Zırh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Divantaş, 2013), 44/391. Metal zırh çeşitleri için bk. Usta, “Zırh”, 44/391-392.

“Mancınık,” yüksek surları aşmak için “Kule,” kale kapılarını açmak ya da kırmak için de “Koçbaşı” kullanmışlardır.⁸²⁹

Ağır silah olarak kullanılan ‘arrâde, mancınık, debbâbe ve keşş, savaş meydanlarına gidilirken ordunun ardında deve sırtında veya gemilerle taşınmaktaydı. Debbâbe, Kalın ve sağlam ağaçtan yapılmış hareketli bir aletti. Ağacın üzerine ateşe karşı korunmak için sirkeye batırılmış keçe veya deri geçirilir, bu keçe veya deri, zırh görevini yerine getirirdi. Aletin altına tekerlekler takılarak kolay hareket etmesi sağlanır, kimi zaman sanki tahtadan yapılmış bir kale şeklini alırdı. Söz konusu aleti tekerlekler üzerinde çeken savaşçılar onu surlara yanaştırır, savaşçı kesim kulelerin üzerine çıkıp surlara atarlardı. Eski Mısırlılar, Asurlular, Yunanlılar ve Romalıların, daha sonra da Arapların kullandığı debbâbenin, mancınıktan daha eski bir savaş aleti olduğu bildirilmiştir.⁸³⁰

İslâm kültüründe mancınık, ilk kez Hz. İbrahim’in ateşe atılışında kullanılmıştır.⁸³¹ Bu silah, savaşlarda taş, nefit yağı kaplarını, akrep vs. gibi düşmana eziyet ve zarar veren şeyleri atmak için kullanılmaktaydı.⁸³² Zamanına göre ileri bir teknoloji olmasına rağmen Hz. Peygamber döneminde Hayber fethi esnasında Nitât Kalesi alınırken ele geçirilmiş, diğer kalelerin fethinde ve Tâif kuşatmasında kullanılmıştır.⁸³³ Hz. Ömer döneminde Mısır ve İran fetihlerinde de kullanıldığı bildirilen mancınık, gemilere yerleştirilerek deniz savaşlarında fethedilecek kara parçaları veya adaların kıyı kesimlerindeki kuşatmalarda da kullanılmıştır.⁸³⁴

Büyük gemilerde, tıpkı surdaymış gibi yüksek bir güverteden atış yaparak düşmanlarını daha kolay bir şekilde yaralamak veya öldürmek amacıyla kuleler bulunuyordu. Yanıcı yağla kaplanmış oklar, düşman gemilerinin ortasına alevli bir şekilde atılıyor, daha sonra tutuşmaya elverişli malzemeler balmumuyla, zift ve

⁸²⁹ Kayaoğlu, *İslâm Kurumları Tarihi*, 54; Zeydân, *İslâm Uygurluğı Tarihi*, 238 ve 244-248.

⁸³⁰ Hitti, *İslam Tarihi*, 2/357; Zeydân, *İslâm Uygurluğı Tarihi*, 2/247.

⁸³¹ el-Enbiyâ, 21/69.

⁸³² Zeydân, *İslâm Uygurluğı Tarihi*, 2/244-245.

⁸³³ Hamîdullah, *Hz. Peygamberin Savaşları*, 165-166 ve 189; Zeydân, *İslâm Uygurluğı Tarihi*, 244-245; Nebi Bozkurt, “Mancınık”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: Divantaş, 2003), 27/565. Cüreş kentinin kale kuşatmalarında kullanılan ve ağır silah olarak kabul edilen “Mancınık” ve “Debbâbe” imalatında büyük şöhrete sahip olduğu, Hz. Peygamber’in Tâif kuşatması için bu şehre mancınık ve debbâbe siparişi verdiği bildirilmiştir. bk. Ahmet Önkâl, “Cüreş”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Divantaş, 1993), 8/137.

⁸³⁴ Bozkurt, “Mancınık”, 27/565.

reçineyle kaplı olan tahta döşemeleri ateşe veriyordu. Savaş esnasında askerlerin bazıları, demirle ve taşla can verirken bazıları da suyun içinde yanarak ölmeye mecbur bırakılıyordu. Bu ölüm çeşitleri arasında en acı olanı ise gömülemeyen cesetlerin balıklar tarafından yenilmek üzere bırakılması olduğu söylenmiştir.⁸³⁵

Sırıklar, gemi direğinden sallanan ve her iki ucunda demir başlıklar bulunan uzun ve ince tahta parçalarıydı. Gemiler, düşman gemilerinin sancak ve iskele tarafına yanaştıklarında bir koçbaşı yerine bu sırığı şiddetli bir şekilde saplar, böylece düşman savaşçıları veya gemileri kesin bir şekilde kesilip biçilerek katledilir ve genelde bu sırıklar gemiyi de delip geçerdi. Borda kancası, tıpkı bir orak gibi kavisli olan ve uzun sırıklara tutturulan oldukça keskin bir demir palaya deniyordu. Çift ağızlı balta her iki tarafında da son derece geniş ve keskin bir demirin bulunduğu bir silahtı. Bu silahlar vasıtasıyla son derece yetenekli denizciler veya bahriye subayları çarpışmanın tam ortasında küçük kayıkların içinde gizlice düşman gemilerinin dümen donanımlarını bağlayan halatları keserler, böylece gemi çabucak ele geçirilir ve saf dışı bırakılırdı.⁸³⁶

Yunan ateşi, Arapların Rumlardan aldığı savaş silahlarından birisidir. Aslında bu silah, Rumların değil Doğuluların (Çinlilerin) icadıdır.⁸³⁷ Müslüman Araplar, bu silahın aslını ancak M 7. asrın sonlarında öğrenebilmiştir. Bu silahın Kalinikos adında bir Şamlı aracılığıyla Yunanlılara geçtiği söylenmiştir.⁸³⁸ “Grejuva ateşi” de denilen bu silahın, fındık büyüklüğünden bir varil büyüklüğüne kadar değişik şekillerinin olduğu küçük ebatların ok ucuna bağlanarak, büyüklerin ise mancınkla fırlatıldığı bildirilmiştir.⁸³⁹

Donanma silahları içerisinde en etkili olan silahlar yanında filonun derin ve açık denizlerde tutulması her zaman avantajlı kabul edilmiş, kıyıya yaklaşanların manevra kabiliyetlerini yitirdikleri belirtilmiştir. Bu tür bir çarpışmada sırıklar, borda

⁸³⁵ Renatus, *Roma Savaş Sanatı*, 158.

⁸³⁶ Renatus, *Roma Savaş Sanatı*, 159.

⁸³⁷ Özcan, “Âteş-i Rûmî”, 4/57.

⁸³⁸ Zeydân, *İslâm Uygarlığı Tarihi*, 2/249.

⁸³⁹ Özcan, “Âteş-i Rûmî”, 4/57.

kancaları ve çift ağızlı baltalar olmak üzere üç tür silahın zafere en çok katkı sağladığı bildirilmiştir.⁸⁴⁰

İslâm donanmasının üstün başarılarının ardındaki gücün, ne asker sayısının çokluğundan ne de ordunun sahip olduğu güçlü silahlardan kaynaklandığı, “Bu üstünlükte şüphesiz dinin büyük bir hisseye sahip olduğu yüksek bir maneviyat ve sağlam bir ruh yapısının varlığının” yani şehitlik duygusunun etkili olduğu söylenmiştir.⁸⁴¹

6.2. Rütbeler ve Görevleri

Bizans donanmasına ait her savaş gemisinde gemi komutanı, gemi kaptanı, dümenci, kürekçi ve bahriye subaylarını yetiştiren bir filo komutanı bulunurdu.⁸⁴² Özellikle Emevî Devleti, Bizans’ı devlet bürokrasisinde örnek aldığı gibi askerî alanda da örnek almış, tıpkı Bizans kara ordusunda olduğu gibi donanmada da Bizans donanmasının yapısını benimsemiştir.⁸⁴³ Dolayısıyla Bizans donanmasında yer alan gemilerdeki rütbe veya görevliler, Emevî Devleti’nde de karşımıza çıkmaktadır.

İslâm donanmasında, tüm gemileri sevk ve idare eden, “Emîru’l-Mâ” veya “Emîru’l-Bahr” adı verilen bir donanma komutanı bulunmaktaydı. Donanmada en yüksek rütbe sayılan bu komutanların, nüfuzlu aileler içerisinde ve belli bir tecrübeye sahip kişilerden olmasına özen gösteriliyordu.⁸⁴⁴ Donanma komutanı, asker, silah ve savaş işleriyle uğraşmanın yanında gemi imalinde kullanılan malzemenin kalitesi, mahir ustaların çalıştırılması, inşası tamamlanan gemilerin yağlanma ve boyanma işi, yelkenlerin belirlenmesi, tayfaların ve adamların seçilme sorumluluğu yanında bunların rütbeleri de bu komutan tarafından belirlenmekteydi. Gemi yapımında kullanılacak ahşap, demir ve zift gibi malzemelerin seçimi, hatta

⁸⁴⁰ Renatus, *Roma Savaş Sanatı*, 159.

⁸⁴¹ Hitti, *İslam Tarihi*, 1/266.

⁸⁴² Renatus, *Roma Savaş Sanatı*, 150-151.

⁸⁴³ Hitti, *İslam Tarihi*, 2/357.

⁸⁴⁴ Mâhir, *el-Bahrîyye fî Mısri’l-İslâmiyye*, 272; Zeydân, *İslâm Uygarlığı Tarihi*, 1/267.

küreklerin kaliteli malzemedен üretilme işleri, gemi komutanının işleri arasında sayılıyordu.⁸⁴⁵

Gemilerde bir diğer rütbe olan er-Rubbân denilen reisler, geminin kaptanı olduğu için geminin sevk ve idaresinden sorumlu işleri yürütüyordu.⁸⁴⁶ Bu sevk ve idare yanında sefere çıkmadan önce malzeme tedariki, bu malzemenin yüklenmesi ve denetimi, meydana gelebilecek bir savaşta kullanılacak silah ve mühimmatın hazırlanması, savaşçıların eğitimi, kaptanlar tarafından yürütülmekteydi.⁸⁴⁷ Gemi mürettebatı içerisinde diğer görevlilere nazaran daha profesyonel rol üstlenen kaptanların, astronomi ilmine vakıf olmaları bekleniyordu.⁸⁴⁸ Bu bilgi sayesinde nerede olduklarını anlayabilmeleri için kuşların veya tutulan balıkların çeşidini görmek onlar için yeterli oluyordu.⁸⁴⁹ Denizlerde seyrüsefer esnasında açık havaların ardından gelecek fırtınalar ve fırtınaların ardından gelecek açık havaları belirten bazı işaretler biliniyordu. Ay'ın kızıl tonu fırtınaları, maviye çalan rengi yağışları, bu iki rengin karışımı ise fırtınalı yağmurlara ve şiddetli kasırgalara işaret ediyordu. Seyir halinde iken bazı bilgiler kuşlar, bazıları da balıklar sayesinde bilinirken, havadaki bulutların şekli, boyutları ve denizin durumu da sefer hakkında gemicileri bilgilendiriyordu. Kaptanlar, bu bilgileri seyahatleri esnasında elde ettikleri gözlem ve yaşadıkları tecrübelerle elde edebiliyorlardı.⁸⁵⁰

Geminin mülkiyet hakkı elinde olan ve bundan dolayı reisler arasında ismi zikredilen Farsça kökenli bir kelime olan “Nâhudâ”, gemideki üst rütbelerden kabul edilmekteydi.⁸⁵¹ Nâhudâ'nın çeşitli kültürleri bilmesi, geminin rüzgârla ya da kürekle

⁸⁴⁵ Aly Mohamed Fahmy, *Muslim Naval Organisation in the Eastern Mediterranean from the Seventh to the Tenth A.D.* (Cairo: National Publication-Printing House, 1966), 140-141; Zeydân, *İslâm Uygurlığı Tarihi*, 1/267; Abdulhalik Bakır, “Orta Çağ İslâm Dünyasında Deri, Tahta ve Kâğıt Sanayi”, *Bellekten* 65/242 (Nisan 2001), 134.

⁸⁴⁶ İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, 1/350; Ahmad b. en-Nejdi İbn Mâjid, *Arab Navigation in The Indian Ocean Before The Coming of The Portuguese- Being a Translation of Kitâbü'l-Fevâid fî Uusûli'l-'ilmi'l-bahr ve'l-kavâid*, çev. G. R. Tibbetts (London: The Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, 1981), 3; Cevâd Ali, *el-Mufasssal fî Târîhi'l-'Arab*, 7/254; 'Abdülalîm, *el-Milâha ve 'ulûmu'l-bihâr*, 28; Zeydân, *İslâm Uygurlığı Tarihi*, 1/267.

⁸⁴⁷ Zeydân, *İslâm Uygurlığı Tarihi*, 1/267.

⁸⁴⁸ Utku, *Kızıldeniz'de Denizcilik*, 225.

⁸⁴⁹ Mazaherî, *Orta Çağda Müslümanların Yaşayışları*, 356.

⁸⁵⁰ Renatus, *Roma Savaş Sanatı*, 156-157.

⁸⁵¹ Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-muhît*, "en-Nevâhize", 339; İbn Mâjid, *Arab Navigation in The Indian Ocean*, 58.

seyredeceğini belirlemesi, geminin rotasını ve astronomiyi, rüzgârları ve kıyı şeridini iyi bilmesi bekleniyordu.

Gemilerde Rubbân denilen kaptanlar dışında herhangi bir durumda gemiye yapılabilecek saldırılara karşı daima görevi gözcülük olan “Dîdebân”,⁸⁵² geminin hedefine ulaşmasını sağlayan gemideki en önemli denizcilerden biri olan gemi rotasından sorumlu “Muallim”,⁸⁵³ daha çok ticarî gemilerde geminin baş sorumlusu kabul edilen ve gemide her türlü problemde müracaat mercii kabul edilen “İştîyâm veya İstiyâm” bulunurdu.⁸⁵⁴ Ayrıca mürettebat içerisinde gemiler seyir halinde iken tabandan bir yara alıp delindiği zaman “Gavvâs” denilen görevliler, herhangi bir ekipman olmadan denize dalar, susam ve balmumundan yapılmış yapışkan bir sıvı ile bu deliği kapatırlardı.⁸⁵⁵

Şam halkının kullandığı fakat kelime olarak aslı Yunanca olan “en-Nevâtî”, tayfa, gemici ve dümenci anlamına gelmekteydi. Dümenciler, gemi kaptanının belirlediği geminin seyredeceği rotayı takip ediyorlardı. Bazı gemilerde yirmiden fazla olmamak şartıyla birden fazla dümenci bulunabiliyordu.⁸⁵⁶ Bir gemide gizli kayalıklar, tehlikeli sular ve kum yığınlarından kaçınmak, yelken açılacak yerleri ve limanları iyi bilmek, dümencilerin bilmesi gereken sıradan bir iş olmakla beraber aslında bu onlar için olmazsa olmazdı.⁸⁵⁷ Gemilerin limanlara veya uygun kıyılardaki rıhtımlara yanaşmasını, yolcuların gemiye biniş ve inişleriyle birlikte hamalların yükleme ve indirme işlemlerini denetleyen, çoğu zaman muallim adına hareket eden ve onun emirlerini yerine getiren Serhenk isimli koordinasyondan sorumlu memurlar vardı. Geminin hesaplarını tutan Karrânî, aynı zamanda yolculara su dağıtma işiyle de sorumluydu.⁸⁵⁸

⁸⁵² Mâhir, *el-Bahriyye fî Mısri'l-İslâmiyye*, 283.

⁸⁵³ İbn Mâjid, *Arab Navigation in The Indian Ocean*, 60.

⁸⁵⁴ İbn Mâjid, *Arab Navigation in The Indian Ocean*, 3; ‘Abdülalîm, *el-Milâha ve ‘ulümü'l-bihâr*, 28; Bostan, “Gemi”, 14/11.

⁸⁵⁵ Mazaherî, *Orta Çağda Müslümanların Yaşayışları*, 354.

⁸⁵⁶ Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-muhît*, “en-Nevâtîyyü”, 162; İbn Mâjid, *Arab Navigation in The Indian Ocean*, 58; Mâhir, *el-Bahriyye fî Mısri'l-İslâmiyye*, 273; Cevâd Ali, *el-Mufasssal fî Târîhi'l-'Arab*, 7/254.

⁸⁵⁷ Renatus, *Roma Savaş Sanatı*, 157.

⁸⁵⁸ İbn Mâjid, *Arab Navigation in The Indian Ocean*, 58.

Yelkenlerin yardımı dışında geminin hareket etmesini sağlayan asıl güç, “Gazzâfûn” diye isimlendirilen kürekçiler tarafından sağlanıyordu. Eski deniz savaşlarında filo komutanlarında bilgi ve dikkat, dümencilerde maharet, kürekçilerde kuvvet aranıyordu. Deniz savaşları dingin sularda yapılır, savaş gemileri düşman gemilerine ön kısımda -Pruva- bulunan mahmuzları ile saldırır ve karşılığında saldırılardan fırtına esintisi ile değil de kürek darbeleriyle kaçınıyorlardı. Bu tür harekâtlarda kürekçilerin kuvveti ve dümene komuta eden görevlinin mahareti, zaferi beraberinde getiriyordu.⁸⁵⁹ Gemilerdeki topçu sınıf anlamına gelen, savaş esnasında düşman gemilerine ağır silahlarla yapılan saldırıları organize eden ve “Neffâtîn” diye adlandırılan nefit atıcıları da gemilerde bulunan diğer görevliler arasında yer almaktaydı.⁸⁶⁰ Gemilerdeki nefit atıcıları, tayfalar, kürekçiler, zanaatkârlar ve işçiler çok yetenekli, sabırlı ve onarım yapabilecek durumda olmaları gerekmektedir. Hizmete uygun olmayanlarla karıştırılmamaları için sadece deneyimli denizciler bu görevlere seçiliyordu. Ahlaki düzeyi yüksek ve düşman karşısında korkusuz olan en iyi askerlerden başkası gemilere asla alınmıyordu.⁸⁶¹

Birinci bölüm tamamlanırken şunları belirtmenin yerinde olacağı kanaatini taşımaktayız. Hicaz bölgesine yerleşen Araplar, Güneyli atalarının asırlardır yürüttükleri denizciliği miras olarak alamamıştır. Bu yüzden Hicaz bölgesine yerleştikten sonra uzun yıllar boyunca kuzey-güney istikametinde çöl yollarını kat ederek ticaretlerini bu şekilde gerçekleştirmiştir. Hicaz’ın denizcilik tarihi, Hz. Peygamber döneminde muhtemelen kiralık gemilerle başlamıştır. Ancak Müslümanlar, yeterli sayıda tecrübeli denizci ve gemilere sahip olmadıkları için denizcilik alanındaki faaliyetleri çok etkin olamamıştır. Bu durum Râşid Halifeler döneminde Suriye ve Mısır topraklarının fethine kadar değişmemiştir.

Özellikle Hz. Ömer döneminde fethi büyük ölçüde tamamlanan Suriye ve Mısır’da bulunan yıpranmış olsa da mevcut bulunan tersaneler, bu tersanelerde çalışan tecrübeli mühendis ve işçiler, Hz. Osman dönemi için denizcilik bakımından bir dönüm noktası olmuştur. Müslümanlar, bu tersanelerde İslâm donanmasının

⁸⁵⁹ Renatus, *Roma Savaş Sanatı*, 157.

⁸⁶⁰ Utku, *Kızıldeniz’de Denizcilik*, 226.

⁸⁶¹ Fahmy, *Muslim Naval Organisation in the Eastern Mediterranean*, 140.

temellerini atmış, çok geçmeden Akdeniz Havzası'nda fetihlere başlamış, hatta Akdeniz'de Bizans'a büyük bir mağlubiyet yaşatmıştır. Bütün bunları teknolojisini transfer ettikleri Bizans ve Hint gemileriyle gerçekleştirmiştir.

Fethedilen topraklarda fethin tam olarak gerçekleşebilmesi için, buralarda fatih toplumlar tarafından iskânın gerçekleşmesi zorunlu bir durum oluşturmuştur. Aksi takdirde tam bir fetihten söz edilmesi mümkün değildir. İslâm fetihlerinin sonucu olarak fethedilen topraklarda iskân meselesi, o tarihlerde Müslüman idarecilerin gündemini meşgul etmiş, sınıra yakın olan yeni fethedilmiş bu bölgelere Arap halkının yerleştirilmesini gündemlerine almalarına sebep olmuştur.⁸⁶² İslâm tarihinde ilk “Emsâr Şehirler” kuran ve buralara asker yerleştiren isim, Hz. Ömer olmuştur. Hz. Ömer döneminde Sakîf, Süleym, Adî, Belî, Mâzin ve Yeşkür gibi Arap kabilelerine mensup askerler Basra'ya,⁸⁶³ aynı şekilde Süleym, Sakîf, Hemdân, Becîle, Tağlib, Esed, Neha', Kinde, Ezd, Müzeyne, Temîm, Esed, Âmir, Cedîle ve Cüheyne gibi kabilelere mensup askerler de Kûfe'ye,⁸⁶⁴ yerleştirilmişti. Fustat'ın kurulmasından sonra da Cüzâm, Kudâa, Kays ve Esed kabilelerinden insanlar mahalle mahalle yerleştirilmiş,⁸⁶⁵ böylece İskenderiye'de kalıcı iskânın önü açılarak bölgede Müslüman yerleşim yerleri oluşmaya başlamıştır.⁸⁶⁶

Emevîler Dönemi'nde iskân politikası, kara parçasının olduğu yerlerde devam etmekle beraber, aynı siyaset denizlerde yürütülemediği. 50/670 yılında fetihlerin kalıcılığını sağlamak adına kurulan Kayrevan şehrine, Teym, Evs, Hazrec, Ezd, Tenûh, Kinde, Kinâne gibi Arap kabilelerinin mensupları ile Horasan'dan gelen göçmenler ve yerli Berberîler yerleştirilmişti.⁸⁶⁷ Bu iskânlar, fetih hareketlerinde

⁸⁶² Halil Esamine, “Emeviler Döneminde Arapların İskânı”, çev. Nuh Arslantaş, *Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2/12 (1999), 272; Khalil Athamina, “Emevi Hilafeti Döneminde Arap İskânı”, çev. Saim Yılmaz, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2 (2000), 203.

⁸⁶³ Abdulhalik Bakır, “Basra”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Divantaş, 1992), 5/109; Çil, “Askerî Şehirler”, 97.

⁸⁶⁴ Casim Avcı, “Kûfe”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Divantaş, 2002), 26/339; Çil, “Askerî Şehirler”, 101.

⁸⁶⁵ Esamine, “Emeviler Döneminde Arapların İskânı”, 276; Athamina, “Emevi Hilafeti Döneminde Arap İskânı”, 214-216.

⁸⁶⁶ Esamine, “Emeviler Döneminde Arapların İskânı”, 276; Athamina, “Emevi Hilafeti Döneminde Arap İskânı”, 214.

⁸⁶⁷ Nadir Özkuyumcu, “Kayrevan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Divantaş, 2022), 25/88.

ordunun bir yerden başka bir noktaya intikalini kolaylaştırırken aynı zamanda bu yerlerin İslâmlaşmasına ve Müslümanların egemenliğinin kalıcı olmasına vesile olmuştur. Yerleşim yerlerine yapılan iskânlar, aynı zamanda sosyalleşmeyi ve sosyal hayata uyumu kolaylaştırmıştır. Mısır'a yerleştirilen Kaysîler, Kulzüm denizinde ticaret yapma hakkına sahip olmakla beraber bölgede at yetiştirmeye de teşvik edilmiştir. Fetihler esnasında, iskân faaliyeti mevcut belde ya da yeni kurulacak yerleşim yerlerinde mescit, ev, su kanalı, ihtiyaca göre kale, köprü, tersane, devlet işlerini ifa edecek saray veya hükümet konağı gibi birimlerin inşası veya bunların tamiri şeklinde gerçekleşmiştir. Bu birimlerin inşasının ardından yeterli sayıda insan kalabalığının yerleşmesiyle birlikte iskân faaliyeti tamamlanmış imar faaliyetlerine ise ihtiyaca göre devam edilmiştir.⁸⁶⁸ Suriye fetihleri esnasında Akkâ ve Sûr tersaneleri bu çerçevede tamir edilerek ıslah edilmiştir.⁸⁶⁹

Göçmenlere sağlanan bu imkânlar, onların ekonomik açıdan güçlenmelerine sebep olurken, başka göçmenleri de yeni iskânlara teşvik etmiştir.⁸⁷⁰ Hz. Ömer döneminde Kuzey Afrika'da Fustat, Emevîler döneminde Kayrevan ve Tanca, birer ordugâh şehir görünümünde kurulmuş olsalar da, zaman içerisinde bu bölgelerin İslâmlaşmasına katkı sağlamıştır. Günümüzde bu topraklar hala Müslüman halkın meskûn olduğu yerlerdir.

Anakarada başarıyla yürütülen bu iskân politikası Kıbrıs, Rodos, gibi bazı adaların fethedilmesinden sonra kısmen uygulanmışsa da karadaki kadar istikrar sağlanamamış bu sebeple de denizlerde yapılan askerî fetihler daha çok sefer olma düzeyinde kalmıştır. Öyle ki Sicilya, Sardinya, Kıbrıs, Rodos, Girit gibi bazı adalara birden fazla sefer düzenlenmesine, Müslümanların fazla enerji harcamasına ve binlerce evladını şehit vermesine sebep olmuştur.

Hz. Osman ve Muâviye b. Ebû Süfyân zamanında ilk deniz seferlerinde iskân konusuna dikkat edilmiş fethedilen topraklara gerekli sayıda asker yerleştirilmişti. Kıbrıs Adası, Ervâd Adası ve Rodos Adası'nın fethinde bu konuda gereken

⁸⁶⁸ McHugo, *Arapların Kısa Tarihi*, 49; Ahmet Turan Yüksel, "Fütûhu'l-Büldân'a Göre Fetihlerden Sonraki Faaliyetler," *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9/9 (1999), 45.

⁸⁶⁹ Yüksel, "Fütûhu'l-Büldân'a Göre Fetihlerden Sonraki Faaliyetler," 47.

⁸⁷⁰ Esamine, "Emevîler Döneminde Arapların İskânı", 276; Athamina, "Emevi Hilafeti Döneminde Arap İskânı", 215-216.

hassasiyet gösterilmiş, hatta 28/648 yılındaki Kıbrıs seferinde iskân söz konusu olmadığı için aradan geçen birkaç yıldan sonra ikinci sefer düzenlenmiş ve divan defterine kayıtlı 12 bin asker yerleştirilmiştir. Kıbrıs'taki Müslüman varlığı, Bizans donanmasına Akdeniz'in doğusuna geçişi durdurmuştur. Aynı şekilde Rodos'a yerleştirilen 9 bin asker, Ada etrafındaki Bizans faaliyetlerini durdurmaya yetmiştir. Fakat Muâviye'nin vefatından sonra buradaki askerlerin bir devlet politikası olarak geri çekilmesi, Akdeniz'deki Müslümanların faaliyetlerini engellediği gibi önceden fethedilmiş adaların elden çıkmasına da sebep olmuştur.

Bizans tarihine bakıldığında barbar istilası ve Müslüman Arap fetihleri iki büyük askerî hareket dikkatleri çekmektedir. Batılı yazarlar tarafından barbar diye nitelendirilen Vandallar da en az Müslümanların fetihleri kadar hızlı bir istila hareketi organize etmiş, ancak istila bölgesindeki halka reva gördükleri işkence, tecavüz ve gasp sebebiyle ömürleri bir asır kadar sürmemiş, istila ettikleri topraklarda asimile olarak yok olmuşlardır. Müslümanlar ise, fethedilen topraklara kendi kültür ve dillerini taşıyarak fethedilen topraklardaki insanların İslâmlaşmasına ve bu topraklarda İslâmiyetin yerleşmesine vesile olmuşlardır. Endülüs topraklarını istila eden İspanyolların Müslüman ve Yahudileri yanlarında beş parasız olarak sınırdışı ederek tehcire zorladıkları gibi bir hadise yaşanmamıştır.⁸⁷¹

⁸⁷¹ McHugo, *Arapların Kısa Tarihi*, 50-53.

İKİNCİ BÖLÜM

TİCARÎ ALANDA DENİZCİLİK

Sanayi kelimesiyle arasında bağlantı olan endüstri kelimesi, ticarî anlamda ürünlerin üretilmesi, yetiştirilmesi ve işlenerek insanların ihtiyaçlarını karşılamak maksadıyla istifadelerine sunulması anlamına gelmektedir. Sektör ise, bir ekonominin aynı ortak özellikleri taşıyan alt bölümleri demektir. Tarımın kendi içerisinde bitkisel üretim ve hayvansal üretime ayrılması ya da sanayinin gıda ürünleri, orman ürünleri, tekstil ürünleri vs. biçiminde sektörlere ayrılmasını buna örnek vermek mümkündür. Geçmişte bu isimlerle anılmasalar da ticarî hayata asırlardır bu sektörler yön vermiş, deniz aşırı ülkelere gidilerek bu malların ticareti yapılmıştır.

Dünya tarihinde deniz ticareti, güç ve refahın sembolü olmuş, bu güce ve refaha sahip olmak için savaşlar yapılmış, sadece zenginlerin ve asillerin sahip olabileceği fildişi, maymun, tavus kuşu, sedir ağacı, sandal ağacı ve şarap gibi lüks mallar, kıtalar arasında ancak gemilerle taşınabilmiştir. Üç kıtanın birleştiği noktada bulunması sebebiyle insanlar Akdeniz'i dünyanın merkezi kabul etmiştir.⁸⁷²

Şiddetli rüzgârlara ve fırtınalara nadiren rastlanması, kıyı boyunca oluşan akıntıların etkisi, denizden karaya ve karadan denize doğru esen rüzgârlar gemilerin seyrini kolaylaştırmıştır.⁸⁷³ Bu bölümde kronolojik olarak Müslümanların kurdukları şehirlerden başlayarak önemli ticaret merkezleri, uluslararası ticarî bölgeler, ticarete konu olan mallar, bu bölgelerle ticaret yapılan limanlar, ticarete aracı olan ticaret gemileri ve inşa alanları hakkında bilgi verilecektir.

1. İslâm Dünyasında Önemli Deniz Ticaret Merkezleri

Fetihlerle birlikte büyüyen İslâm coğrafyasında, merkez ve taşra arasındaki mesafe uzamış, bu yüzden uzak beldelere gönderilecek ordular için yeni hareket merkezleri oluşturmak Müslümanların gündeminde yer almıştı. Yeni oluşturulacak bu merkezler kurulurken, orduların kolaylıkla sevk ve idare edilmesi, bu şehirlerin

⁸⁷² Mâhir, *el-Bahriyye fî Mısri'l-İslâmiyye*, 55.

⁸⁷³ Taner Güler, *Antik Çağ Doğu Akdeniz Ticareti ve Ticaret Gemileri* (Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006), 65; Güneş Girgin, *Fenikelilerde Akdeniz Ticareti* (Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006), 15.

iskâna açılarak asker ailelerinin yerleştirilmesi ve bu ailelerin iâşe-ibate ihtiyaçlarının karşılanması için başta ticarethaneler ve ibadethaneler olmak üzere her şey düşünülmüştü. Temelde askerî ihtiyaçların karşılanması amacıyla kurulan bu ordugâh şehirler, zamanla ticarî hayatın canlandığı, bundan dolayı başta çeşitli meslek gruplarına mensup zanaatkârların ve ilim erbabının rağbet ettiği merkezler olmuştur. Fethedilen topraklarda gözde merkezler olmasına rağmen Müslümanların yeni kurdukları kentler, Müslümanların kendi kültürlerine uygun yeni büyükşehirler olmuş, adeta eskileriyle yarışır hale gelmiştir.

Hulefâ-yi Râşidîn zamanında İslâm coğrafyası içerisinde geçmişten bu yana ticaret merkezi olan ve halkına refah sunan İskenderiye, Sîrâf gibi şehirler yanında askerî harekâtların getirdiği zorunluluk sebebiyle yeni kurulan ve kısa zamanda büyükşehirlerle ve ticaret merkezlerine dönüşen Basra, Kûfe ve Fustat gibi merkezler de bulunmaktaydı. Bu başlık altında şehirlerin tarihi ve gelişimleri hakkında kronolojik olarak Müslümanların kurdukları şehirlerden başlayarak önemli ticaret merkezleri hakkında bilgi verilecektir.

1.1. Basra

Fetihlerin hız kazanmasıyla İslâm ordusunun merkeze uzaklıklarını göz önünde bulunduran Halife Ömer, ordunun lojistik desteğini hızlı ve kolay bir şekilde gerçekleştirmek için askerî garnizonlar kurmuştu. İslam ordusu Irak-İran, Suriye ve Mısır olmak üzere aynı anda üç cephede birden savaşıyordu. Bu sebeple garnizon şehirlerin kurulması elzem hale gelmişti.⁸⁷⁴ Bahsi geçen garnizon şehirler kurulurken insanların ihtiyaç duyabileceği her şey düşünülmüştü.⁸⁷⁵

14-15/634-635 yılında Hz. Ömer, Utbe b. Gazvân'ı Basra'ya⁸⁷⁶ göndererek askerleriyle orada yerleşmesini ve İranlıların Medâin ve çevresiyle irtibata geçmelerine engel olmalarını istemişti.⁸⁷⁷ Basra, Irak'ın iki büyük ticaret yolu olan

⁸⁷⁴ Halit Çil, "Halife Ömer'in Askerî Şehirleri (Ordugâhlar)", *Dini Araştırmalar Dergisi* 12/35 (2009), 92.

⁸⁷⁵ Çil, "Askerî Şehirler", 94.

⁸⁷⁶ Güney Irak'ta Hz. Ömer zamanında Utbe b. Gazvân tarafından 14-16/635-637 yıllarında kurulan bir şehir. bk. Bakır, "Basra", 5/108.

⁸⁷⁷ İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, 463; Taberî, *Târîhu'r-rusûl*, 3/591; Mes'ûdî, *Mürûcû'z-zeheb*, 2/251; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 4/180; Kelâî, *el-İktifâ'*, 4301; W. Barthold, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, çev. M. Fuad Köprülü (Ankara: Arısan Matbaacılık, 1984), 27; Ali Muhammed el-Miyâh, "el-

Fırat ve Dicle Nehirlerinin ve Suriye ile İran topraklarından gelen yolların birleştiği önemli bir kavşak noktasındaydı⁸⁷⁸ ve bu şehrin kurulması, Hindistan’la ticarî ilişkilerin güçlenmesi için önemli bir adımdı.⁸⁷⁹ Çünkü Basra, bir yandan İran baskısına engel olurken bir yandan Çin, Hindistan, Doğu Afrika ve Avrupa ile ticaretin kavşak noktasında bulunuyordu.⁸⁸⁰ Hz. Ömer zamanında Müslümanlar tarafından kurulan ve büyük bir şehir olan Basra’da, Dicle’yi besleyen Şîrîn Nehri, Res Nehri, Übülle Nehri ve İbn Ömer Nehri gibi nehirler vardı. Nehirler üzerinden körfeze inen gemiler buradan Sîrâf ve Umân’a gidiyorlardı.⁸⁸¹ Bu nehirler haricinde Basra’da şehri inşa edenler tarafından isimlendirilen yüz küsur kanal açıldığı bildirilmiştir.⁸⁸² Bu kanallar içerisinde sahâbeden Ma’kıl b. Yesâr’a nispet edilen Ma’kıl Nehri, Osman b. Affân b. Osman b. Ebü’l-Âs’a nispet edilen Osman Kuyusu, ‘Adî b. Ertâd’a nispet edilen Nehru ‘Adî gibi bazı suyollarından bahsedilmektedir⁸⁸³ ki isimlerinden de anlaşılacağı üzere bu suyollarının sonradan ihtiyaca binaen açıldıkları düşünülmektedir.

Utbe b. Gazvân, Basra fethiyle görevlendirilince, hemen işine odaklanmış, Mücâşi‘ b. Mes’ûd’u Fırat bölgesi fethiyle görevlendirirken Mugîre b. Şu‘be’yi de Dicle sahil şeridinin fethiyle vazifelendirmişti.⁸⁸⁴ Utbe b. Gazvân da Dicle Nehri’nin körfeze döküldüğü, kamışların bol olduğu, Arap topraklarına uzak fakat İranlılara yakın sazlık bir yere gelmiş ve maiyetindeki 500 askerle bu mevkiye yerleşmişti.⁸⁸⁵ Buranın yerleşimi hakkında Hz. Ömer’e mektup yazan Utbe, şehrin yedi mahalleden

‘Arab ve’l-muhîtu’l-Hind fi’l-usûri’l-İslâmiyyeti’l-vüstâ”, *Mecelletü’l-Mecmei’l-İlmiyyi’l-İrâkî* 40/3 ve 4 (1989), 245.

⁸⁷⁸ Richard Hartmann, “Basra (Leiden baskısındaki Richart Hartmann’ın yazdığı bu makale Besim Darkot ve M. Tayyib Gökbilgin tarafından genişletilmiştir.)”, *Millî Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, 1979), 2/320; Miyâh, “el-‘Arab ve’l-muhîtu’l-Hind”, 245.

⁸⁷⁹ İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, 4/181; Kelâî, *el-İktifâ’*, 4/301-302.

⁸⁸⁰ Miyâh, “el-‘Arab ve’l-muhîtu’l-Hind”, 246.

⁸⁸¹ Mes’ûdî, *Mürûcü’z-zeheb*, 1/83.

⁸⁸² İdrîsî, *Nüzhetü’l-müşâtak*, 1/383.

⁸⁸³ İbn Kuteybe, *el-Ma’ârîf*, 563-564.

⁸⁸⁴ Halîfe b. Hayyât, *Târihu Halife*, 127.

⁸⁸⁵ Taberî, *Târihu’r-rusûl*, 3/594; Hemedânî, *Kitâbü’l-Büldân*, 230; İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, 4/181; Nüveyrî, *Nihâyetü’l-ereb*, 19/150.

oluşturduğunu ve bu mahallelerin dağılık olduğunu bildirince Hz. Ömer, ondan mahallelerin birleştirilerek şehrin yeniden planlanmasını istemiştir.⁸⁸⁶

Basra, Irak'a deniz yoluyla girme teşebbüslerine karşı Dicle ile Fırat nehirlerinin birleştiği hâkim bir noktada bulunuyordu.⁸⁸⁷ Daha kuruluş aşamasında lojistik amaçlı düşünüldüğü için nehrin batısındaki düzlükler ile nehir vadisi arasındaki ziraata elverişli yerler tercih konusu olmuştur.⁸⁸⁸ Kaldı ki bu şehirlerin kurulmasında Müslümanların fiziki yapılarında meydana gelen değişikliklerin de sebep olduğu söylenmiştir.⁸⁸⁹

Basra, her ne kadar önceki yerleşim birimi olan Hubeyre yakınlarına kurulsa da gerçekte Basra kenti Müslümanlar tarafından yeniden kurulmuş bir şehirdir.⁸⁹⁰ En yakın yerleşim merkezi 4 km uzaklıktaki⁸⁹¹ Übülle kentiydi. Übülle, Dicle üzerinde kurulu geniş ve büyük binalara sahip, halkı ticaret sayesinde zengin ve refah içerisinde yaşayan bir şehirdi.⁸⁹² Arap ve İranlıların karışımı olan Übülle, Müslümanlar tarafından fethedilirken, ordu nehrin karşı tarafına geçmek maksadıyla uşer ağaçlarını birbirlerine bağlayarak bir nevi salları yapmış ve bu araçlarla karşıya geçerek Übülle'nin fethini gerçekleştirmiştir.⁸⁹³ Übülle, ipek yolunun önemli deniz bağlantılarından biri üzerinde yer alıyordu.⁸⁹⁴

Bölge insanı, zaman içerisinde hem güvenlik hem de su sorununu çözmek için bu yeni kurulan şehre akın etmeye başlamıştı.⁸⁹⁵ 50/670'li yıllarda bu şehrin

⁸⁸⁶ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 476; Taberî, *Târîhu'r-rusûl*, 3/591.

⁸⁸⁷ Hartmann, "Basra", 2/320; Bakır, "Basra", 5/108.

⁸⁸⁸ Hartmann, "Basra", 2/320.

⁸⁸⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/352. Rivayete göre Sa'd b. Ebû Vakkâs, Hz. Ömer'e fetihlerle ilgili bilgi vermek için bir heyet gönderdi. Heyeti gören ve ciltlerindeki renk değişikliğini ve aşırı zayıfladıklarını fark eden Ömer onlara: "Size böyle ne oldu" diye sorunca, buldukları bölgenin coğrafi özelliklerinden kaynaklı olduğunu bildirdiler. Ömer de Sa'd b. Ebû Vakkâs'a haber göndererek insanların yaşayabilecekleri bir yer seçimi konusunda çalışma yapmasını istemiştir. bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/352.

⁸⁹⁰ Dîneverî, *el-Ahbârü't-tvâl*, 117; Hartmann, "Basra", 2/320; Bakır, "Basra", 5/109.

⁸⁹¹ Muhammed Hamza Cârullâh eş-Şemerî, *Mevânî şibhi cezîrati'l-Arab ve eserihâ fî neşâti't-ticârîyyi'l-bahriyyi kable'l-İslâm* (Bağdâd: y.y., 2004), 63; Bakır, "Basra", 5/109.

⁸⁹² İdrîsî, *Nüzhetu'l-müşâk*, 1/385.

⁸⁹³ Halîfe b. Hayyât, *Târîhu Halîfe*, 127; Dîneverî, *el-Ahbârü't-tvâl*, 117; Taberî, *Târîhu'r-rusûl*, 3/597; Şemerî, *Mevânî şibhi cezîrati'l-Arab*, 63.

⁸⁹⁴ Taner Yıldırım - Ahmet Altungök, "Erken Ortaçağlarda Übülle Liman Kentinin İran Körfezi Açısından Önemi", *Turkish Studies- International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 9/4 (2014), 1190.

⁸⁹⁵ Bakır, "Basra", 5/109.

nüfusunun 200 bin civarında olduğu belirtilmektedir.⁸⁹⁶ İnsan yaşamının olmazsa olmazı olan su medeniyetlerin kurulması aşamasında kendini göstermiştir. Bu sebeple Basra kenti kurulurken Dicle Nehri'nin hemen yakını hedef alınmıştır.⁸⁹⁷ Basra'ya dört konaklık bir mesafede bulunan Übülle yerleşim birimi, bir liman şehriydi. Umân, Bahreyn, İran,⁸⁹⁸ Çin ve muhtemelen Hindistan'dan gelen ticaret gemileri bu limanda demir atıyordu.⁸⁹⁹ Zamanla Übülle'nin bu konumunu üstlenen Basra,⁹⁰⁰ Basra Körfezi'ndeki önemli yük limanlarından biri olma özelliğine ve sahip olduğu konumuyla dönemin çekim merkezlerinden biri haline gelmiştir.⁹⁰¹ Hourani, açık delilinin olmadığını, bununla beraber Sâsânî İmparatorluğu ile Çinliler arasında doğrudan bir deniz ticareti olduğunu⁹⁰² ve Basra Körfezindeki Übülle Limanı'na Çin'den ve Hindistan'dan gelen gemiler olduğunu bildirmektedir.⁹⁰³ Hourani'nin bu tespitini İslâm tarihi kaynaklarından gelen bilgiler desteklemektedir.⁹⁰⁴ Zira Basra Kenti kurulana kadar Übülle Çin ve Hint gemilerinin uğrak yeri idi.⁹⁰⁵

Arapça, Farsça, Rumca, Fransızca ve Slavca konuşan tüccar kesim, doğudan batıya, batıdan doğuya kara ve deniz yoluyla seyahat ediyorlardı. Tüccarlar, Mağrib'den hizmetçiler, cariyeler, saf ipekli kumaşlar, evcil hayvan postları, vahşi hayvan kürkleri, samurlar, kılıçlar; Sind, Hindistan ve Çin'den misk, üd, kâfur, tarçın ve diğer malları ihraç ve ithal ediyorlar, bu malları taşıyan gemiler, yüklerini Basra ve Kulzüm'e oradan da Câr, Cidde ve Fermâ'ya naklediyorlardı.⁹⁰⁶ Ticaretle

⁸⁹⁶ Hartmann, "Basra", 2/320.

⁸⁹⁷ Taberî, *Târîhu'r-rusûl*, 3/592; Çil, "Askerî Şehirler", 95.

⁸⁹⁸ Dîneverî, *el-Ahbârü't-tvâl*, 117.

⁸⁹⁹ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 477; Dîneverî, *el-Ahbârü't-tvâl*, 117; Ebû Alî Ahmed b. Ömer İbn Rüste, *el-A'lâku'n-nefise*, ed. Michael Jan De Goeje (Leyden: Matbaatu Brill, 1892), 95; Taberî, *Târîhu'r-rusûl*, 3/594; Kelâî, *el-İktifâ'*, 4/303; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 19/150; Johannes Heindrik Kramers, *İslâm Medeniyeti Tarihinde Coğrafya ve Ticaret*, çev. Ömer Rıza Doğrul (b.y.: Asarı İlmiye kütüphanesi Neşriyatı, 1934), 25.

⁹⁰⁰ Çil, "Askerî Şehirler", 98.

⁹⁰¹ Kramers, *İslâm Medeniyeti Tarihinde Coğrafya ve Ticaret*, 25; Kayaoğlu, *İslâm Kurumları Tarihi*, 99-100.

⁹⁰² Hourani, *Arab Seafaring*, 109. Gerekçeleri için bk. Hourani, *Arab Seafaring*, 109-115.

⁹⁰³ bk. Yıldırım - Altungök, "Übülle Liman Kenti", 1189.

⁹⁰⁴ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 477; Dîneverî, *el-Ahbârü't-tvâl*, 117; Taberî, *Târîhu'r-rusûl*, 3/594; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 19/150; Kramers, *İslâm Medeniyeti Tarihinde Coğrafya ve Ticaret*, 25.

⁹⁰⁵ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 477; Dîneverî, *el-Ahbârü't-tvâl*, 117; Taberî, *Târîhu'r-rusûl*, 3/594; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 19/150; Kramers, *İslâm Medeniyeti Tarihinde Coğrafya ve Ticaret*, 25.

⁹⁰⁶ İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, 153.

uğraşanlar Müslüman, Hristiyan, Yahudi, Zerdüşt veya Budist olsun yardıma ihtiyaç duyulduğunda birbirlerine koşuyorlardı. Çinli, Hindu veya Arap aynı gemide seyahat edebiliyordu. Ancak bunların her biri kendi topraklarında denizciliği ellerinde tutuyordu.⁹⁰⁷

Rivayet göre Basra'ya iskân bir ay içerisinde tamamlanmıştı.⁹⁰⁸ Nüfus arttıkça Dicle kıyısından içeri doğru yeni yerleşim yerleri açılırken bir taraftan da nüfusun su ihtiyacını karşılamak için körfeze dökülen su kanalları açılmaktaydı.⁹⁰⁹ Bu su kanalları sayesinde uzak doğu diye bilinen Çin ve Hindistan'dan gelecek ticaret gemilerinin malları bu kanallarda çalışan küçük ölçekli gemilerle iç kısımlara taşınmıştır.⁹¹⁰ Basra, zamanla dış mahallesi olan Übülle ile beraber uzak ülkelere, Çin'e kadar uzanmakta olan Müslüman deniz ticaretinin antreposu⁹¹¹ olmuştu. Übülle Limanı, aynı zamanda Kûfe'nin değerini kaybetmesine yol açarken Basra'nın önemli bir ticaret merkezi olmasına bağlı olarak, paranın merkezi olmasıyla da bir dünya şehri olmasına sebep olmuştur.⁹¹²

Basra'nın ikinci büyük limanı, Fırat el-Basra veya Fırat el-Mîzân diye biliniyordu.⁹¹³ Basra, ithalat ve ihracat için kullanılan dev tonajlı gemilerin yanaştığı Kellâ' Limanı'yla da ticaret merkezi olmanın yanında ayrıca bir ilim ve kültür merkezi olduğu için insanların buraya akmasına yol açmıştır.⁹¹⁴ Bütün bu gelişmelere rağmen Basra'nın ikbal yıllarını Abbâsîler zamanında yaşadığı belirtilmiştir.⁹¹⁵

1.2. Kûfe

İslâm fetihlerinin hız kazanması ve İslam ordusunun Irak-İran, Suriye ve Mısır olmak üzere aynı anda üç cephede birden savaşıyor olması sebebiyle Halife

⁹⁰⁷ Kayaoğlu, *İslâm Kurumları Tarihi*, 105.

⁹⁰⁸ Taberî, *Târîhu'r-rusûl*, 3/592.

⁹⁰⁹ Taberî, *Târîhu'r-rusûl*, 3/594.

⁹¹⁰ Bakır, "Basra", 5/110.

⁹¹¹ Antrepo; gümrük vergisine konu olup da henüz vergileri ödenmemiş malların korunduğu, gerekirse küçük tamamlayıcı işlemlerin yapıldığı gümrük binalarına yakın olan bir tür ticarî depodur. Parlatır vd., *Türkçe Sözlük*, "Antrepo", 1/118.

⁹¹² Ya'kûbî, *el-Büldân*, 159; Hartmann, "Basra", 2/321; Yüksel, "Yakın Doğu'da Ticaret Merkezleri ve Panayırlar", 319.

⁹¹³ Hartmann, "Basra", 2/321.

⁹¹⁴ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 19/150; Hartmann, "Basra", 2/321; Yüksel, "Yakın Doğu'da Ticaret Merkezleri ve Panayırlar", 319.

⁹¹⁵ Hartmann, "Basra", 2/321.

Ömer döneminde kurulan bir diğer garnizon şehir Kûfe⁹¹⁶ olmuştur.⁹¹⁷ Şehir, ismini muhtemelen “Yuvarlak kum tepesi, çakıl taşları ile karışmış kum tepesi” veya “İnsanların toplandıkları yer” anlamlarından hareketle yeryüzü şekillerinden almıştır.⁹¹⁸ Kadîsiye Savaşı’ndan sonra doğuya yapılacak seferleri organize etmek ve yöre halkını kontrol altında tutmak maksadıyla Hz. Ömer döneminde kurulmuştur. Basralılarla aralarındaki çekişme sebebiyle kuruluş yıllarında ihtilaf edilse de⁹¹⁹ Halife Ömer zamanında kurulduğunda ittifak vardır.

Rivayete göre Hz. Ömer, tıpkı Utbe b. Gazvân’dan olduğu gibi Sa’d b. Ebû Vakkâs’tan da Kûfe şehrinin kurulmasını istemiş,⁹²⁰ ancak ısrarla askerleriyle arasına deniz girmemesini Sa’d b. Ebû Vakkâs’a tembihlemiştir.⁹²¹ Konuyla ilgili mektubu, Sa’d b. Ebû Vakkâs’a Kadîsiye’de ikamet ettiği sırada ulaşmış,⁹²² Sa’d da bu konuda Selmân-ı Fârisî ve Huzeyfe b. Yemân’ı görevlendirmişti. Hz. Ömer’in tavsiyesi üzerine hem kara hem de deniz havası özelliği taşıyan, havası ve suyu Basra’ya göre daha sağlıklı olan Kûfe,⁹²³ yerleşim yeri olarak tespit edilmiş,⁹²⁴ böylece ileride Doğuya yapılacak fetihlerin hareket noktası kurulmuştur. Basra kenti önceden var olan, sonradan da kendisinin bir mahallesi alan Hubeyre yerleşim biriminin yakınına kurulmuşken Kûfe tamamıyla yeni bir iskân yeri olmuştur.⁹²⁵

⁹¹⁶ Güney Irak’ta Hz. Ömer’in emriyle Sa’d b. Ebû Vakkâs tarafından kuvvetle muhtemel 17-18/638-639 yılında kurulan bir şehir. bk. Belâzürî, *Fütûhu’l-büldân*, 387; Avcı, “Kûfe”, 26/339.

⁹¹⁷ Barthold, *İslâm Medeniyeti*, 27; Çil, “Askerî Şehirler”, 94; Avcı, “Kûfe”, 26/539.

⁹¹⁸ Hemedânî, *Kitâbü’l-Büldân*, 200; Avcı, “Kûfe”, 26/339.

⁹¹⁹ Avcı, “Kûfe”, 26/339. Basra’nın daha önce (3 yıl) kurulduğu ifade edilir. bk. İbn Kuteybe, *el-Ma’ârif*, 565.

⁹²⁰ Kûfe şehri, 18/640 senesinde kurulmuştur. bk. Ya’kûbî, *Târihu’l-Ya’kûbî*, 2/40. Yine Kûfe şehrinin 16/637 yılında kurulduğu da söylenmiştir. bk. Mes’ûdî, *Mürücü’z-zeheb*, 2/252.

⁹²¹ Belâzürî, *Fütûhu’l-büldân*, 387; Dîneverî, *el-Ahbârü’t-tvâl*, 124.

⁹²² Dîneverî, *el-Ahbârü’t-tvâl*, 124. Askerlerin Medâin’deki ikameti uzayıp toz ve sineklerin askerlere zarar vermesi sebebiyle Ömer’in böyle bir çareye başvurduğu, insan tabiatı yanında koyun ve develer için de elverişli olan Kûfe şehrinin yeri belirlendiği söylenir. bk. İbn Kuteybe, *el-Ma’ârif*, 564.

⁹²³ K.V. Zettersteen, “Kûfe”, *Millî Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, 1977), 6/965.

⁹²⁴ İbn Kuteybe, *el-Ma’ârif*, 564; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/352-353. Rivayete göre Kûfe şehrinin düzenini Ebû Heyyâc b. Mâlik, Basra şehrinin düzenini ise Âsım b. Dûlef el-Cerbâ gerçekleştirmiş, her iki şehrin kurulması yaklaşık üç yıl sürmüştür. bk. İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/352-353.

⁹²⁵ Belâzürî, *Fütûhu’l-büldân*, 387; Dîneverî, *el-Ahbârü’t-tvâl*, 124; Zettersteen, “Kûfe”, 6/964.

Kûfe, Fırat Nehri kenarı boyunca uzanan geniş bir ovada büyük bir alanı kaplıyordu. Basra'ya göre insan sağlığı bakımından daha elverişliydi.⁹²⁶ Anadolu topraklarından doğan, birçok kola ayrılıp tekrar birleşen Fırat Nehri, Kûfe'den geçerek Arap körfezine dökülmekteydi.⁹²⁷

Kûfe şehri, başlangıçta her ne kadar fetih hareketlerine destek amaçlı kurulsa da daha kuruluş aşamasında dahi İleriye dönük planlar üzerine kurulduğu anlaşılmaktadır. Doğu seferlerine Basra ile birlikte lojistik sağlayan şehir, aynı şekilde ticaret merkezi olarak bir üs vazifesi de görmüştür.⁹²⁸ Kûfe, askerî açıdan önemli olduğu kadar ticarî, ilmî ve sanat açısından da önemli bir çekim merkezi olmuş, zamanla bu şehre bahsi geçen alanlarda hizmet veren insanlar yerleşmiştir.⁹²⁹ İslâm coğrafyasının çeşitli bölgelerinden insanların akın etmesi, garnizon şehirlerinin Müslümanlar açısından adeta ikinci hicret yurdu olmuştur.⁹³⁰

Su, insanoğlunun teneffüs ettiği havadan sonra, insan yaşamı için gerekli olan temel gıdaların başında gelmektedir. Hatta yokluğunun insanlığın yok olması anlamına geldiğini söylemek abartı olmayacaktır. Çoğu insan günlerce aç durabilirken susuz olarak ancak birkaç gün hayatta kalabilmektedir. Bu sebeple nehir kenarları veya su havzaları tarih boyunca insanları etrafına toplamıştır. Özellikle tarımsal hayata geçişten sonra su, toplumların vazgeçilmez unsuru olmuştur. Günümüzde suyun önemine binaen çeşitli araştırmalar yapılmış ve bu konuda tez ve makaleler hazırlanmıştır.⁹³¹ Tüm sebepler yanında suyun bu önemini dikkate alması olmalı ki Hz. Ömer, döneminde garnizon şehirler olarak Basra kentini Dicle Nehri

⁹²⁶ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 387; İdrîsî, *Nüzhetü'l-müşâk*, 1/381; Zettersteen, "Kûfe", 6/965.

⁹²⁷ İbn Rüste, *el-A'lâku'n-nefîse*, 94.

⁹²⁸ Avcı, "Kûfe", 26/339.

⁹²⁹ Zettersteen, "Kûfe", 6/965.

⁹³⁰ Dîneverî, *el-Ahbârü't-tivâl*, 124.

⁹³¹ Seda Özsoy, *Su ve Yaşam: Suyun Toplumsal Önemi* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009); Emrah Firidin, "Su Sorununun, Su Hakkı ve Su Etiği Çerçevesinde Değerlendirilmesi", *Aksaray Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 7/2 (2015), 43-55; Mutluhan Akın - Galip Akın, "Suyun Önemi, Türkiye'de Su Potansiyeli, Su Havzaları ve Su Kirliliği", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 47/2 (2007), 105-118.

kenarına; Kûfe şehrini Fırat Nehri kenarına ve Fustat şehrini Nil Havzasına⁹³² kurdu muştur.⁹³³

1.3. Fustat

Nil Deltası'nın güneyinde⁹³⁴ ve Yukarı Mısır'ın girişine hâkim durumda olan, orduların sevk edilmelerinde özel bir yere sahip olan günümüzdeki ismiyle Kâhire,⁹³⁵ kurulduğu günden bu yana daima muhkem durumda olmuştur.⁹³⁶

Hz. Ömer, Suriye fetihleri tamamlanırken kendisinden Mısır fethi için izin isteyen Amr b. el-Âs'a bu izni vermiş, nasıl Irak'ta Kûfe ve Basra, birer garnizon şehir olarak hükûmet merkezinden uzakta kurulmuşsa, Amr b. el-Âs da 20/641⁹³⁷ veya 22/643 yılında çıktığı Mısır fethinde, Kûfe ve Basra şehirlerinin kuruluşundaki benzer sebeplerle Babilon civarında öncelikle askerî mahiyetli yepyeni bir şehir inşasına karar vermiş ve Fustat⁹³⁸ şehrini kurmuştur.⁹³⁹ Başlangıçta bu merkezi, İskenderiye şehrine kurmayı düşünen Amr, Hz. Ömer'in bu fikre sıcak bakmaması üzerine Babilon Kalesi'nin yanı başına kurmuştur.

İskenderiye yolu üzerinde sahra yönünde,⁹⁴⁰ Nil'in kuzeyinde, Mısır'ın en büyük şehirlerinden olan Fustat, büyüklüğü itibariyle Bağdat'ın üçte biri kadardı. Kabile ve mahallelere ayrılan Fustat, zaman içerisinde Abdülaziz b. Mervân döneminde inşa edilmiş mescitleri, hamamları, ekmek fırınları, çarşı ve pazarlarıyla cazibe merkezi haline gelmiştir.⁹⁴¹ Şehirde, biri Amr b. el-Âs, diğeri çok sonra

⁹³² Çil, "Askerî Şehirler", 95-98 ve 102.

⁹³³ Çil, "Askerî Şehirler". Basra ismi için bk. 96 Kûfe ismi için bk. 100, Fustat ismi için bk.104.

⁹³⁴ Lapidus, *İslâm Toplumlari tarihi*, 1/84; Eymen Fuâd Seyyid, "Fustat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Divantaş, 2001), 24/173.

⁹³⁵ Mısır tarihinde önceki başşehirler gibi Nil Deltasına Amr b. el-Âs tarafından 22/643 yılında kurulmuş bir şehir. bk. Fuâd Seyyid, "Fustat", 24/173-175.

⁹³⁶ Carl Heinrich Becker, "Kâhire", *Milli Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1977), 6/74-75.

⁹³⁷ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 4/291; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 5/137; İbn İzârî, *el-Beyânü'l-muğrib*, 1/8.

⁹³⁸ Mısır tarihinde önceki başşehirler gibi Nil Deltasına Amr b. el-Âs tarafından 22/643 yılında kurulmuş bir şehir. bk. Fuâd Seyyid, "Fustat", 24/173-175.

⁹³⁹ Becker, "Kâhire", 6/75; Fuâd Seyyid, "Fustat", 24/173.

⁹⁴⁰ İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, 131.

⁹⁴¹ İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, 137.

Ahmed b. Tolun tarafından yaptırılan ve şehrin sembolü haline gelmiş iki mescit bulunmaktadır.⁹⁴²

Fetihler esnasında ordugâh diye isimlendirilen ve başlangıçta küçük garnizon şehirler olarak kurulan, zaman içerisinde ticaret merkezlerine dönen büyükşehirler kervanına Nil Nehri'nin doğu sahilinde, 5 km uzunluğunda ve 1 km genişliğindeki bir alana oturan Fustat kenti de katılmıştır.⁹⁴³

Basra ve Kûfe şehirlerinin Hz. Ömer zamanında Suriye ve İran fetihleri esnasında harekât merkezi olması için kurulduğu⁹⁴⁴ gibi Mısır fetihleri ile birlikte kurulan Fustat şehri de 49/670 yılında kurulacak olan Kayrevan şehrine kadar Kuzey Afrika fetihlerinde merkez olarak vazife görmüştür.⁹⁴⁵ Daha sonra Emevîler zamanında Dicle Nehri'nin kolları üzerine kurulmuş olan Vâsıt şehrinin de ticarî anlamda -Her ne kadar hakkında yeterli bilgi bulunmasa da- uzun zaman ticaret ve medeniyet merkezi olarak kaldığı bildirilmiştir.⁹⁴⁶

Fustat, Basra ve Kûfe'nin kuruldukları yerlerin, özellikle bu bölgelerde yapılacak askerî harekâtlar için stratejik öneme ve zengin tarım havzalarına sahip olması ve ticaret güzergâhları üzerinde bulunmaları gibi sebeplerle tercih edildiği muhakkaktır. Bu şehirleri kurduran Hz. Ömer, gençlik yıllarından bu yana ticaretle uğraşır bu sebeple ticareti ve ticaret merkezlerini iyi bilirdi. Bu şehirler, askerî birer kamp ve garnizon olarak kurulmakla birlikte zamanla muntazam şehirlere dönüşmüş, buldukları bölgelerin idarî, kültürel ve ticarî bakımdan gelişmelerinde de büyük rol oynamışlardır.

1.4. İskenderiye

İskender'in, kurup ismini verdiği şehirlerden birinin de Mısır'da bulunan İskenderiye kenti olduğu söylenmiştir.⁹⁴⁷ İskender'in, kendi ismiyle anılan 13 şehir kurduğu, ölümünden sonra bazılarının isimlerinin değiştirildiği rivayet

⁹⁴² İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, 138.

⁹⁴³ Barthold, *İslâm Medeniyeti*, 23-24.

⁹⁴⁴ Barthold, *İslâm Medeniyeti*, 27.

⁹⁴⁵ Lapidus, *İslâm Toplamları tarihi*, 1/84.

⁹⁴⁶ Barthold, *İslâm Medeniyeti*, 27.

⁹⁴⁷ Pliny, *Natural History*, 5/64; Eutropius, *Roma Tarihinin Özeti*, çev. Çiğdem Menzilioğlu (İstanbul: Kabcacı Yayınevi, 2006), 53; Himyerî, *Ravzü'l-mi'târ*, 54.

edilmektedir.⁹⁴⁸ İskenderiye, Makedon Pelerini şeklindeki planıyla Nil ile Akdeniz'in buluştuğu yerdeki mükemmel konumuyla, daha o tarihlerde dünya ticaret merkezi olmuştur.⁹⁴⁹ Afrika'nın ve Akdeniz'in önemli liman şehirlerinden biri olan ve Nil Deltası'nın batı kenarında yer alan, halkı ticaretle uğraşarak fevkalade zengin olmuş, tuzlu deniz üzerinde kurulmuş bir şehir olan İskenderiye,⁹⁵⁰ Asya, Afrika ve Avrupa'yı birbirine bağlayan yolların kesiştiği, kervanların buluştuğu noktada bulunuyordu. Burası bereketli hilal, Sicilya, Kuzey Afrika'nın batı kıyısı ve İspanya arasında⁹⁵¹ önemli bir ticaret ve ulaşım merkeziydi.⁹⁵² 19. yüzyıla kadar tüm ticaret gemilerinin uğrak yeri olan İskender'in şehri,⁹⁵³ bir kanal vasıtasıyla Nil Nehri'ne bağlanma avantajına da sahip konumdaydı.⁹⁵⁴

İskenderiye, etrafındaki mamur şehirleri, sulu arazileri, meyve bahçeleri, vahaları ve sahip olduğu zengin güzellikleriyle⁹⁵⁵ kolay vazgeçilemeyecek kadar kıymetli topraklardı. Bu yüzden İskenderiye, 24/645 yılında Amr b. el-Âs'ın Medine'de bulunduğu ya da İskenderiye fethinden sonra Fustat'a geri döndüğü sırada Bizanslılar tarafından geri alındıysa da ertesini yıl Amr b. el-Âs, şehri tekrar fethetmiş ve kaynaklarda belirtildiğine göre Bizanslılara yardımcı olan halkını cezalandırıp surlarını yıktırmıştı.⁹⁵⁶ Bununla birlikte 21/642 yılındaki ilk fetihde de halka kötü muamele edilmediği bildirilmiştir.⁹⁵⁷

Amr b. el-Âs, Mısır valiliği döneminde düşman saldırılarına açık bir liman şehri olmasından dolayı İskenderiye'de kurduğu garnizona Lahm, Cüzâm, Kinde, Ezd ve Huzâa kabilelerine mensup birçok kişiyi yerleştirmiştir.⁹⁵⁸

⁹⁴⁸ Kurulan İskenderiye isimli şehirlerin nerelerde olduğu konusunda bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 1/183.

⁹⁴⁹ Pliny, *Natural History*, 5/64.

⁹⁵⁰ İdrîsî, *Nüzhetü'l-müşâk*, 1/319.

⁹⁵¹ Umberto Eco (ed.), *Orta Çağ -Barbarlar, Hristiyanlar, Müslümanlar-*, çev. Leyle Tonguç Basmacı (İstanbul: Alfa Basım Yayım Dağıtım, 2014), 287.

⁹⁵² Rhuvon Guest, "İskenderiye", *Milli Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, ts.), 5-2/1084; Eymen Fuâd Seyyid, "İskenderiye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Divantaş, 2000), 22/574.

⁹⁵³ Guest, "İskenderiye", 5-2/1084.

⁹⁵⁴ Guest, "İskenderiye", 5-2/1086.

⁹⁵⁵ İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, 143.

⁹⁵⁶ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 4/343; Hudarî Bek, *ed-Devletü'l-Ümeviyyûn*, 213; Guest, "İskenderiye", 5-2/1086; Fuâd Seyyid, "İskenderiye", 22/574.

⁹⁵⁷ Guest, "İskenderiye", 5-2/1086; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 4/291.

⁹⁵⁸ Guest, "İskenderiye", 5-2/1086; Fuâd Seyyid, "İskenderiye", 22/574.

Halife Osman zamanında bölgenin valisi Abdullah b. Sa'd b. Ebû Serh, yerli halktan temin ettiği ustalarla burada bulunan tersaneyi ıslah etmiş ve oluşturduğu yeni donanma ile kenti ticarî ve askerî bir üs haline getirmiştir.⁹⁵⁹ İslâm'ın ilk asrında İskenderiye, Müslümanlar için önemini hep korumuştur.⁹⁶⁰

İskenderiye, ticarî açıdan ön planda olması yanında kültürel miras bakımından da dikkat çekmekteydi. Bu kültürel mirasa ait harika yapılardan biri de, renkli ve güzel taşlardan inşa edilmiş ve üzeri kurşunla örtülmüş, cam ve bakır kemerlerle süslenmiş İskenderiye Feneri'ydi.⁹⁶¹ MÖ 3. asırda inşa edilen ve MS 14. yüzyıla kadar ayakta kalan 120 m. yüksekliğindeki o sıralarda dünyanın yedinci harikası kabul edilen İskenderiye Feneri, Akdeniz'e nazır, gece karanlığında gemilere rehberlik etmekte, hakkındaki bilgilerle efsanelere konu olmakta, etrafı taşlarla örülmüş meşhur feneriyle İskenderiye kenti sahilinde,⁹⁶² Fârûs Yarımadası'nda yerini almaktaydı.⁹⁶³ Kıyısında dalgaların duvarlarına çarptığı, çapı 70 kulaç, yüksekliği ise 300 arşın olan meşhur İskenderiye Fenerinde, gece ve gündüz ateş yakıldığı, geceleri bir yıldız gibi parlayıp gündüzleri tüten dumanıyla denizcilere kılavuzluk edip yol gösterdiği bildirilmiştir.⁹⁶⁴ İskenderiye Feneri, Yunan ve Roma dönemlerinde olduğu gibi İslâmî dönemde de şehrin en önemli mimari eseri kabul edilmiştir.⁹⁶⁵ Arap kaynaklarında adı "Menâr, Menâre" veya "Fenâr" şeklinde geçen bu feneri, İbn Battûta da görmüş ve seyahatnamesinde ayrıntılarıyla anlatmıştır.⁹⁶⁶

Abdullah b. Amr'a göre İskenderiye Feneri, dünyanın 4 harikasından biriydi.⁹⁶⁷ Mısırlıların çoğuna göre İskenderiye Feneri, Makedonyalı Filip'in oğlu İskender tarafından inşa edilmişti. Kraliçe De Luka tarafından inşa edildiğini

⁹⁵⁹ Fuâd Seyyid, "İskenderiye", 22/574.

⁹⁶⁰ Guest, "İskenderiye", 5-2/1086.

⁹⁶¹ Suyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, 1/89. Sekizgen şeklindeki fener 300 m. yükseklikteydi. bk. Himyerî, *Ravzü'l-mi'târ*, 55.

⁹⁶² İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, 142.

⁹⁶³ Gök, *İslâm Tarih ve Medeniyetinde İskenderiye Şehri*, 196.

⁹⁶⁴ İdrîsî, *Nüzhetü'l-müşâtâk*, 1/320.

⁹⁶⁵ Guest, "İskenderiye", 5-2/1084.

⁹⁶⁶ İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, 1/20 ve 30-31; Fuâd Seyyid, "İskenderiye", 22/574. Ayrıca şekli için bk. Guest, "İskenderiye", 5-2/1084.

⁹⁶⁷ Hemedânî, *Kitâbü'l-Büldân*, 126.

söyleyenlerde olmuştur.⁹⁶⁸ Söylentiye göre bu fenerin bir hilesinin var olduğu, fenerin tepesinde bir aynanın varlığından bahsedilmiştir. Düşman, İskenderiye Limanı'na yaklaşırken, halk düşmanı bu aynadan görüyor, ona göre önlem alıyordu.⁹⁶⁹

İskenderiye, Orta Çağ'da dokumalarıyla meşhur bir şehirdi. Eşsiz İskenderiye kumaşları o dönemde dünyanın her bölgesine ihraç ediliyor, hatta İskenderiye'de üretilen bir çeşit keten tül, inceliği ve kalitesi sebebiyle gümüşle tartılarak ağırlığınca değişim yapıyordu. Ticarî alanda İskenderiye, Mısır'ın tahıl ambarı olmasından ziyade Hindistan'dan gelen karabiber, Hindistan cevizi, tarçın, zencefil gibi baharat çeşitleri açısından önem arz ediyordu. Bununla beraber inci, kıymetli taşlar ve süs eşyaları da İskenderiye ithalat ve ihracatının önemli ürünleri arasında yer almaktaydı. Deniz aşırı ticaret vasıtalarıyla Kızıldeniz limanlarına getirilen bu ürünler, nehir ve kanal yoluyla İskenderiye'ye nakledilmekteydi.⁹⁷⁰ O tarihlerde Avrupa ve diğer bölgelerde bu ihracat mallarına yoğun talep oluyor, bu sebeple tüm ülkelerden tüccarlar İskenderiye'ye geliyorlardı. Fakat İskenderiye'deki bu ticarî canlılığın, İfrîkiye fetihlerinde İskenderiye'nin askerî üs olması sebebiyle hızını kaybettiği ve bu durgunluk durumunun Emevîler döneminin sonuna kadar devam ettiği söylenmiştir.

Batı Dünyası ile ticaretin, haçlı seferlerinden sonra canlandığı söylenmektedir. O dönemin ticaret merkezleri arasında 28 şehirden bahsedilirken İskenderiye, Venedik, Cenevre, Amalfi'nin başı çektiği rivayet edilmiştir. 1498 yılında Ümit Burnu'nun keşfi, Hindistan ticaretine yeni bir boyut kazandırmış, bu keşif sonunda İskenderiye eski önemini kaybetmiştir.⁹⁷¹

1.5. Sîrâf

Fars Denizi kıyısındaki şehirlerin arasında halkı ticareti, para kazanmayı ve onu her şekilde elde etmeyi seven, ticaretle uğraşırken ömrü gurbette geçen, büyük

⁹⁶⁸ Mes'ûdî, *Mürûcû'z-zeheb*, 1/280; Makrîzî, *el-Hitâtü'l-Makrîziyye*, 1/290; Suyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, 1/84 ve 89.

⁹⁶⁹ Mes'ûdî, *Mürûcû'z-zeheb*, 1/282-283; Makrîzî, *el-Hitâtü'l-Makrîziyye*, 1/290; Himyerî, *Ravzü'l-mi'târ*, 54; Suyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, 1/89.

⁹⁷⁰ Guest, "İskenderiye", 5-2/1086-1087.

⁹⁷¹ Guest, "İskenderiye", 5-2/1087-1088.

bir ticaret şehri olan Sîrâf yer almaktadır.⁹⁷² Antik İran halkı olan Partlar zamanından bu yana ticaret merkezi olan şehir, MS 4 ve 10. yüzyıllar arasında büyük öneme sahip bir ticaret limanıydı ve bu özelliğini MS 11. yy. ortalarına kadar korumuştur. Önemli ticaret filosuna, tecrübeli denizcilere ve tüccarlara sahip olan Sîrâf'tan, Afrika, Hindistan ve Çin'e seferler düzenleniyordu.⁹⁷³ Çok katlı evleri, Hint meşesinden veya Zengibar'dan⁹⁷⁴ ithal edilen kerestelerden yapılıyordu. Şehrin suyu, yakında bulunan dağlardan açılan kaynaklar ve su sarnıçları vasıtası ile tedarik olunuyordu.⁹⁷⁵

Sâsânîler zamanında büyük bir askerî üs vazifesi de gören Sîrâf,⁹⁷⁶ Basra Körfezi'ndeki yük limanlarından biriydi ve Hint ticaretinin yükünü çekiyordu.⁹⁷⁷ Bu sebeple Arap Körfezindeki korsanları üzerine çekiyordu.⁹⁷⁸ Sîrâf özellikle Hindistan ve Çin'den gelen malların antreposuydu.⁹⁷⁹ Sîrâf'tan yola çıkan seyyahlar, Maskat, Kulam, Nikobar Adalarına, hatta Malaya Yarımadası'ndaki Kalah'a kadar gidiyor, oradan da bir ayda Kanton'a ulaşıyorlardı.⁹⁸⁰ Limandaki ticarî canlılık, şehir hayatında gece-gündüz cadde ve sokaklarının dolup taşmasına, insanların itişip kakışmasına sebep oluyordu.⁹⁸¹

⁹⁷² İdrîsî, *Nüzhetü'l-müşâtak*, 1/410; Ahmet Altungök - Taner yıldırım, "Erken Ortaçağlarda Sıraf Liman Kentlerinin İran Körfezi Açısından Önemi", *Cappadocia Journal of History and Social Sciences* 2 (2014), 15.

⁹⁷³ Mazaherî, *Orta Çağda Müslümanların Yaşayışları*, 349-350; Jacques C. Risler, *Hadâratü'l-'Arabîyye*, çev. Halil Ahmed Halil (Beirut-Paris: y.y., 1993), 136.

⁹⁷⁴ "Mısırlıların milâttan 2000 yıl kadar önce Doğu Afrika sahilleriyle ilgilendikleri ve Kızıldeniz üzerinden buraya ticaret gemileri gönderdikleri bilinmektedir. 4. yüzyıldan itibaren Sâsânîlerin de bu sahillere ulaştıkları ve özellikle Yemen'de hâkimiyet kurduktan sonra bölgeye karşı ilgi duydukları anlaşılmaktadır. İslâm öncesi dönemde Araplar ticaret amacıyla Doğu Afrika sahillerine gitmiş ve bazıları buralara yerleşip yerli halkla kaynaşmıştır. Müslümanlar ilk defa, Emevî Halifesi Abdülmelik b. Mervân'ın 63-83/685-705 Doğu Afrika'da bir emirlik kurmaya niyet etmesi üzerine gelmişlerdi. Abdülmelik b. Mervân, Umân'da Ezd kabilesinden Süleyman ve Saîd el-Cülehdî kardeşler kumandasında buraya yolladığı Araplar'a Pate, Melindi, Zengibar, Mombasa, Lamu ve Kilve şehirlerini tesis ettirmiştir." bk. Ahmet Kavas, "Zengibar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Divantaş, 2013), 44/263.

⁹⁷⁵ Mazaherî, *Orta Çağda Müslümanların Yaşayışları*, 350; Clément Huart, "Sîrâf", *Millî Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, 1966), 10/696.

⁹⁷⁶ Altungök - yıldırım, "Sıraf Liman Kenti", 16.

⁹⁷⁷ Kramers, *İslâm Medeniyeti Tarihinde Coğrafya ve Ticaret*, 25; Kayaoğlu, *İslâm Kurumları Tarihi*, 99-100.

⁹⁷⁸ Altungök - yıldırım, "Sıraf Liman Kenti", 16.

⁹⁷⁹ Heyd, *Yakın Doğu Ticaret Tarihi*, 40; Altungök - yıldırım, "Sıraf Liman Kenti", 17.

⁹⁸⁰ Huart, "Sîrâf", 10/696.

⁹⁸¹ Mazaherî, *Orta Çağda Müslümanların Yaşayışları*, 350.

Sîrâf'ta ticaret, özellikle çizgili kumaş, inci ve Hint Baharatı ithalatına dayanıyordu. Uluslararası bir liman olan şehirde hayat, deniz ticaretine dayanıyor ve bu sebeple şehir halkı uzun zaman denizde kalmak zorunda kalıyordu.⁹⁸² Uluslararası mallar, Basra Körfezi'ne getirildiğinde kıtanın iç bölgelerine buradan dağıtılıyordu.⁹⁸³

Sîrâflılar, özellikle baharat ve ticarî eşya sebebiyle büyük servet elde etmiştir. Ayrıca meyve, tahıl, fildişi, abanoz ve sandal ağacı gibi emtia, deniz yoluyla buraya getiriliyor, buradan tüm dünyaya ihraç ediliyordu. MS 10. yüzyıla doğru sermayesinin 50 ile 100 milyon altını bulan Sîrâflı tüccarların varlığından bahsedilmiştir.⁹⁸⁴ Dürüstlükleriyle ün salmış olmalarına rağmen, zenginliğin halkı lükse, şehvet hayatına ve düşünce zaafına sürüklemesi, kötü şöhrete sahip olmalarına sebep olmuştur.⁹⁸⁵

Sîrâf, bölgenin en sıcak şehriydi. Bundan dolayı insanlar orada asla öğle uykusuna yatamazdı.⁹⁸⁶ Alt katları taş ve tuğladan, üst katları Afrika ve Hindistan'dan getirtilen ahşaptan yapılan altı veya yedi katlı lüks apartmanlar, ithalat ve ihracatçı olan halkın servetini açığa vurmaktaydı. 10. yy. sonuna doğru meydana gelen depremler şehrin fiziki anlamda harap olmasına neden olurken ticarî manada da çöküşüne sebep olmuştur.⁹⁸⁷

2. Uluslararası Ticarî Bölgeler

Ticaret, ulusal veya uluslararası ilişkiden ötürü iki kişi veya daha fazla kişinin ya da ülkenin arasındaki karşılıklı mal ve para değişimidir. İslâm'dan önce de sonraki dönemlerde olduğu gibi gerek Hicaz Arapları gerek Arap Yarımadası'ndaki tüm Araplar ticaretle uğraşmıştır. Müslüman Araplar ise ticarî faaliyet kabiliyetlerini ataları olan Güney Araplarından almıştır. Kuzey bölgelere göç ettikten sonra Arap Yarımadası'nın çeşitli bölgelerine dağılmışlar, buldukları bölgelerdeki ortama uyum sağlamışlardı. Hicaz Arapları da yerleştikleri bölgeye uyum sağlamada

⁹⁸² Mazaherî, *Orta Çağda Müslümanların Yaşayışları*, 350; Heyd, *Yakın Doğu Ticaret Tarihi*, 40; Huart, "Sîrâf", 10/696.

⁹⁸³ Heyd, *Yakın Doğu Ticaret Tarihi*, 40.

⁹⁸⁴ Mazaherî, *Orta Çağda Müslümanların Yaşayışları*, 350.

⁹⁸⁵ Mazaherî, *Orta Çağda Müslümanların Yaşayışları*, 351; Huart, "Sîrâf", 10/696.

⁹⁸⁶ Huart, "Sîrâf", 10/696.

⁹⁸⁷ Mazaherî, *Orta Çağda Müslümanların Yaşayışları*, 350-351.

zorlanmamış, atalarından miras olarak aldıkları ticarî kabiliyetleri ölçüsünde çölün verimsiz toprakları üzerinde ticaretle uğraşarak hayatlarını idame ettirmişlerdir.⁹⁸⁸

Cahiliye Döneminde Araplar, ticaretle uğraştıkları ve bu sayede yaşelerini kazandıkları için İslam öncesi Arap Yarımadası'nda büyük bir ticarî hareketlilik söz konusuydu.⁹⁸⁹ Arap Yarımadası'ndaki ticarî hareketlilikte Yemen, Hindistan, Çin, İran, Irak, Şam, Habeşistan ve Mısır gibi ülkelerle karşılıklı ticarî ilişkiler kurulmasının büyük payı olmuştur.⁹⁹⁰ Arap Yarımadası'nda Hicaz bölgesi, iklim olarak az yağış alan bir bölgeydi. Bu sebeple büyük çölleri bünyesinde barındırıyordu. Buna bağlı olarak verimli toprakları neredeyse yok denecek kadar azdı.⁹⁹¹ Bölge insanının İslâmî döneme kadar tutunabilecekleri tutarlı bir inanç sistemleri olmadığı gibi ardından takip edebilecekleri bir liderleri de olmamıştır. Bu durum Arap Yarımadası'ndaki tüm Arap kabilelerinin Medine'de İslâm Devleti kurulana kadar bağımsız birer devlet gibi hareket etme sonucunu doğurmuştur.

Arap Yarımadası'nda Hicaz bölgesi dışında Yemen, Hadramût, Irak ve Suriye, verimli toprakları olan bölgelerdi. Doğal olarak verimli topraklara sahip olması nedeniyle bu yerler aynı zamanda birer uluslararası ticaret merkeziydi. Etrafında ticaret merkezlerine sahip komşularının bulunması Hicaz Araplarını da verimli toprak yoksunluğu sebebiyle ticaretle meşgul olmaya ve geçimlerini bu şekilde idame ettirmeye zorlamıştır. Hindistan, Mısır, Asur, Fenike ve Akdeniz Havzası'nda bulunan diğer devletlerden ithal edilen ürünler, gemilerle Arap Yarımadası'ndaki limanlara geliyor, buradan da kervanlarla hem iç pazarlara hem de Irak, Suriye, Filistin ve Arabistan'ın diğer bölgelerine naklediliyordu.⁹⁹² Hicaz Arapları, coğrafi şartlar ve kendilerinin tercihleri gereği Şam ve Yemen ile ticaret

⁹⁸⁸ Kürd Ali, *Hutatü's-Şâm*, 4/239.

⁹⁸⁹ İbn Habîb, *el-Muhabber*, 263-268; Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, 1/325-327; Ebû Ali Ahmed b. Muhammed b. el-Hasen el-İsfahânî el-Merzûkî, *Kitâbü'l-Ezmine ve'l-emkine*, thk. Halîl Mansûr (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1996), 382-388.

⁹⁹⁰ Ahmet Turan Yüksel, *İslâm'ın İlk Döneminde Ticarî Hayat* (İstanbul: Beyan Yayınları, 1990), 28.

⁹⁹¹ Günaltay, *İslâm Öncesi Araplar ve Dinleri*, 9.

⁹⁹² Günaltay, *İslâm Öncesi Araplar ve Dinleri*, 28.

yaparken Bahreyn bölgesi Araplarının Hindistan'la alış-veriş yaptıkları belirtilmiştir.⁹⁹³

İslâm'ın geldiği ilk yıllarda Hz. Peygamber'in, tebliğ maksadıyla iç pazarların bazılarını gezdiği rivayet edilmiştir. Kaynaklarda Cahiliye Dönemi'nde Arap Yarımadası'nda kurulan büyük Arap pazarlarının sayısı 10⁹⁹⁴, 12⁹⁹⁵ ve 13⁹⁹⁶ olarak bildirilmiştir. Bu pazarların araştırmamızı ilgilendiren yönü, pazarların bazılarının liman şehirlerinde kurulması, bazılarının da liman kentlerine ulaşımının kolaylığı olmuştur.

Bunlardan ilk kurulan ve Medine'ye uzaklığı 13, Şam'a uzaklığı ise 10 fersah olan Dûmetü'l-Cendel pazarıdır. Sonra, sırasıyla Suhâr, Debâ, Şihr, Hadramût'ta Râbiye, Zülmecâz, Hayber'de Netât, Müşakkar, Yemâme'de Hecer, Minâ, Ukâz, Aden ve San'a pazarları kuruluyordu.⁹⁹⁷ Bu pazarların belli bir sıra ve düzen içerisinde kurulmasından dolayı pazarlardan birini kaçırın bir tüccarın daha sonra hangi pazara uğrayacağını önceden bildiği rivayet edilmiştir.⁹⁹⁸

Cahiliye Dönemi'nde olduğu gibi, daha sonraki zamanlarda da ticarî hayat canlılığını artırarak sürdürmüştür. Emevîler Dönemi'nde Şam, Abbâsîler Dönemi'nde Dicle Havzası'ndaki Bağdat'ın ticarî açıdan birer cazibe merkezi olduğu kaynaklarda zikredilmektedir.⁹⁹⁹ Bu başlık altında, ilk dönemde ticaret yapılan uluslararası ticaret merkezleri incelenecektir.

2.1. Akdeniz Havzası

Atlas Okyanusu'ndan Şam kıyılarına kadar uzanan, tüm Afrika sahilini ve Avrupa'nın güney sahillerini içine alan,¹⁰⁰⁰ ve uzunluğu 5 bin mili bulan Akdeniz,

⁹⁹³ Kayaoğlu, *İslâm Kurumları Tarihi*, 96.

⁹⁹⁴ Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, 1/325.

⁹⁹⁵ İbn Habîb, *el-Muhabber*, 263-268.

⁹⁹⁶ Merzûkî, *Kitâbü'l-Ezmine ve'l-emkine*, 382.

⁹⁹⁷ Sıralama büyük oranda bu şekilde verilmiştir. bk. İbn Habîb, *el-Muhabber*, 263-268; Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, 1/325-327; Merzûkî, *Kitâbü'l-Ezmine ve'l-emkine*, 382-388. Ayrıca bu pazarlarla ilgili bilgi için bk. Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 1/468; Burrû, *Târîhu'l-'Arabi'l-kadîm*, 244-248.

⁹⁹⁸ Yüksel, *Ticârî Hayat*, 19-22.

⁹⁹⁹ Kayaoğlu, *İslâm Kurumları Tarihi*, 97; Cengiz Tomar, "Şam", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Divantaş, 2010), 38/311.

¹⁰⁰⁰ Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 5/350.

bünyesinde irili ufaklı 172 adayı barındırmaktadır. Bunların bazıları, Kıbrıs, Girit, Sicilya, Sardinya, Rodos, Malta ve Yâbis gibi büyüklükleriyle dikkat çekmektedir.¹⁰⁰¹ Batıda Fransa, Endülüs ve Cebelitarık Boğazı, güneyde Mağrib ve Mısır, doğuda Şam ve Filistin toprakları kuzeyde Kostantiniye, Tarsus ve Antakya gibi Bizans topraklarıyla sınırlı olan Akdeniz, Orta Çağ'da Rum Denizi ismiyle anılmıştır.¹⁰⁰² Rum Denizi; Şam, Mısır, Mağrib, Endülüs, Efrenc,¹⁰⁰³ Sakâlibe (Slavlar),¹⁰⁰⁴ Rum ve diğer milletlere ait bir denizdi bütün bu topraklar, birlikte Akdeniz Havzası'nı oluşturuyordu. Orta Çağ'dan hemen önce MS 3. asrın sonu ve MS 4. y.y. başlarında Bizans İmparatorluğunu oluşturan toprakların büyük kısmı Akdeniz etrafında sıralanmıştı.¹⁰⁰⁵ Rum gölü kabul edildiği için bu denizi Romalılar "Bizim Deniz", eski Mısırlılar "Büyük Yeşil Deniz" daha sonra Türkler "Akdeniz", diye isimlendirmişlerdir.¹⁰⁰⁶ Uzunluğu hakkında 5000 mil, genişliğinin ise 600, 700 ve 800 mil olduğuna dair farklı rivayetler bildirilen¹⁰⁰⁷ Akdeniz'in tarihi ile ilgili olarak, Akdeniz'e sadece siyasî bakımdan savaşlar yapılarak ve ticaret gemileri seferleri düzenleyerek hâkim olmaya çalışılmamış, bunun yanında kültürler arası transferin yapıldığı da belirtilmiştir.¹⁰⁰⁸

Akdeniz Havzası, birbiriyle mücadele eden uygarlıklar tarihine sahne olmuştur. Fenike-Yunan, Roma-Sâsânî ve Bizans-Müslümanlar (İslâm çatısı altında

¹⁰⁰¹ İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, 231; İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, 174-175. Akdeniz'de bulunan ada sayısının 162 olduğu da rivayet edilmiştir. Bunlardan en küçüğü etrafı 2 yüz mil olan Korsika adası, en büyüğü ise etrafı 5 yüz mil olan Kıbrıs ve Girit Adalarıdır. bk. İbn Rüste, *el-A'lâku'n-nefise*, 85. Kayda değer 11 adası olduğu belirtilmiştir. bk. Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 5/351.

¹⁰⁰² İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, 174.

¹⁰⁰³ Haçlı seferlerinin başlamasından sonra orta doğuda kurulan haçlı devleti kurucularının çoğunun Frenk kökenli olması sebebiyle Avrupalılara bu isim verilmiştir. Fransız, İngiliz, Alman ve İtalyanlar bu isme dâhil edilirken, İspanyol, Rus, Bulgar ve Rumlar bu tanımlamadan ayrı tutulmuştur. bk. Işın Demirkent, "Franklar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Divantaş, 1996), 13/173.

¹⁰⁰⁴ Avrupa'nın doğusu ve güneyi ile Asya'nın kuzeyinde yaşayan insanları tanımlamak için kullanılan Arapçalaştırılmış bir kelimedir. Başta Endülüs olmak üzere Orta Çağ İslâm dünyasına çok sayıda Avrupa menşeli kölenin getirilmesi sonucunda sakâlibe ismi genelde Slavlar, özellikle de orduda ve diğer hizmetlerde kullanılan Slav kökenli köleler için kullanılmıştır. bk. Ahmet Taşağıl, "Sakâlibe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Divantaş, 2009), 36/3.

¹⁰⁰⁵ Henri Pirenne, *Ortaçağ Kentleri Kökenleri ve Ticaretin Canlanması*, çev. Şadan Karadeniz (İstanbul: İletişim Yayınları, 2014), 11-12.

¹⁰⁰⁶ Abdullah Ekinci - Büşra Baran, "Orta Çağ Akdeniz'inde Beyrut Limanı", *Tarih ve Gelecek Dergisi* 7/3 (2021), 621.

¹⁰⁰⁷ Mes'ûdî, *Mürücü'z-zeheb*, 1/93; Mes'ûdî, *et-Tenbîh*, 50.

¹⁰⁰⁸ Ekinci - Baran, "Beyrut Limanı", 621.

Hulefâ-yi Râşidin, Emevî ve Abbâsî Devleti, vd.), yaşadıkları dönemlerde Havza'ya egemen olmaya çalışmış, bunu gerçekleştirebilmek için çetin savaşlar yapmıştır.¹⁰⁰⁹ Buna rağmen Akdeniz Havzası etrafında kümelenmiş toplumlar arasındaki sıkı ticarî ilişkinin bozulmasına hiçbir savaş etki etmemiştir.¹⁰¹⁰

MÖ 9 binlerde Yunanlılar, Ege Denizi'ni keşfetmek için yelken açmış olmalarına rağmen Doğu Akdeniz Havzası'nda ticaret, MÖ 4 binli yıllarda Mısırlıların öncülüğünde başlamıştır.¹⁰¹¹ Ancak MÖ 3 binli yıllara gelindiğinde halkı denizci olmakla beraber ne balıkçılık yapan ne de dürüst tacirler olan Kaunyalılar ve Lelegler diye isimlendirilen insanlar kolay yoldan ve haksız olarak para kazanma anlamına gelen korsanlığı tercih etmiş, Akdeniz ve Ege Denizi'nde fırtınalar estirmiştir.¹⁰¹²

Akdeniz Havzası'nda Ege Adaları ve Suriye kıyıları denizci yetiştiren iki bölge olarak karşımıza çıkmaktadır. Fenikeliler, MÖ 3 binlerde Mısır ile ticarî ilişkiler kurmuş ve daha o tarihlerde deniz yolculukları yapmıştır.¹⁰¹³ Daha sonra Akdeniz Havzası sırayla, MÖ binli yıllarda deniz ticaretinde zirveyi yaşayan Fenikelilerin eline geçmiş, en zengin deniz ticaret faaliyetlerinin yaşandığı zamanların ardından bu ticarî hareketlilik MS 1 ve 4. yüzyılda Romalıların eline geçmiştir.¹⁰¹⁴ Bizans, donanması sayesinde Akdeniz Havzası'ndaki egemenliğini Müslüman Arapların gelişine kadar elinde tutmayı başarmıştır. Germen istilasına rağmen Akdeniz'deki güç dengesini elinde tutmayı başaran Bizans, Müslümanların karşısında tutunamamıştır. Müslümanlar, İslâm'ın gelişinden yaklaşık 50 yıl sonra Çin Denizi'nden Atlas Okyanusu'na uzanan bir bölgeyi egemenliği altına almayı bilmiştir. Bir zamanlar Bizans gölü olan Akdeniz, artık büyük bölümüyle Müslümanların olmuştur.¹⁰¹⁵

¹⁰⁰⁹ Dursun Yıldız, *Akdeniz Havzasında Su Sorunları ve Türkiye* (Ankara: TMMOB-İMO Yayınları, 2003), 27.

¹⁰¹⁰ Pirenne, *Ortaçağ Kentleri*, 11-12.

¹⁰¹¹ Güler, *Antik Çağ Doğu Akdeniz Ticareti ve Ticaret Gemileri*, 6; Girgin, *Fenikelilerde Akdeniz Ticareti*, 15.

¹⁰¹² Leroux, *İlk Akdeniz Medeniyetleri*, 22.

¹⁰¹³ Mâhir, *el-Bahriyye fî Mısri'l-İslâmiyye*, 56; Girgin, *Fenikelilerde Akdeniz Ticareti*, 15-16.

¹⁰¹⁴ Orta Çağ sonlarındaki Venediklilere ve M 18-19. yy. İngiltere'sine benzetilmişlerdir. bk. Kürd Ali, *Hutatü's-Şâm*, 1/54.

¹⁰¹⁵ Pirenne, *Ortaçağ Kentleri*, 16 ve 25-26.

Akdeniz Havzası'nda Fenikeliler'den önce de deniz ve nehirlerde yolculuk ve taşımacılık yapıldığı belirtilmiş olmakla beraber Fenikelilerin, deri tulumların içini hava ile doldurarak henüz MÖ 9. yüzyılda kullandıkları bildirilmiştir.¹⁰¹⁶ Zaman içerisinde Nil, Dicle ve Fırat gibi nehirlerde sazlıkların birleştirilmesinden müteşekkil sallar ve ağaç kütüklerinin içleri oyularak kayıklar inşa edilmiş, ardından şişirilmiş postlar üzerine kurulan ahşap bir platform formuna dönüşmüştür. Bu tür teknelerle nehirde yol alanlar, vardıkları yerde alış-verişlerini bitirdikten sonra postların havasını indirip ahşap platformu satarak kara yoluyla evlerine dönmüştür. Ağacın bol bulunduğu bölgelerde ise insanlar, ağaç kabuklarını soymuş, içini oyarak yapmış oldukları kanoları kullanmıştır.¹⁰¹⁷ Bu kanolardan, zaman içerisinde teknolojinin getirdikleriyle beraber 50-100 arası kürekli gemilere ulaşıldığı, yapılan kazılarda ortaya konmuştur. O dönemde denizcilikle uğraşan milletlerin sayılı olduğu ve birbirlerinden teknoloji transferi yaptıkları için genellikle tüm milletlerin gemilerinin birbirine benzedikleri bildirilmiştir.¹⁰¹⁸

Ege uygarlıklarından Akdeniz ticaretini devralan Fenikeliler, ticaret ağlarını Suriye, Lübnan kıyılarından Akdeniz'in tüm güney sahilleri ve adaları dâhil, Afrika kıyılarından Cebelitarık Boğazı'na kadar uzatmışlardır. Mısır'a hiçbir zaman giremeyen Fenikelilerin, Rodos, Kıbrıs ve Sicilya'ya Yunanlılardan önce girip yerleştikleri belirtilmiştir.¹⁰¹⁹ Bütün bu trafik içerisinde Fenike'de yetişen sebze ve meyveler Girit'e, Girit'te üretilen zeytinyağı Mısır'a, Mısır'ın hububatı Girit ve Fenike'ye taşınmıştır.¹⁰²⁰

Akdeniz denizciliğinde söz sahibi olan Fenikeliler, gemicilik sanatını Egelilerden öğrenmiş fakat çok daha ileriye taşımıştır. Gerek gemi yapım tekniğinde gerekse gemi sevk ve idaresinde usta elemanlar yetiştirmişler, donanma oluşturmak isteyen her milletin başvurduğu bir toplum olmuşlardır. Egelilerin ürettiği hem kürek hem de yelkenli olan hafif tekneler, dalgalara karşı durabilmelerinin yanında

¹⁰¹⁶ Güler, *Antik Çağ Doğu Akdeniz Ticareti ve Ticaret Gemileri*, 6; Tufanoğlu, *Antikçağ'da Batı Anadolu'da Deniz Ticareti ve Limanlar*, 65.

¹⁰¹⁷ Leroux, *İlk Akdeniz Medeniyetleri*, 37; Güler, *Antik Çağ Doğu Akdeniz Ticareti ve Ticaret Gemileri*, 7-8 ve 10.

¹⁰¹⁸ Leroux, *İlk Akdeniz Medeniyetleri*, 37-38.

¹⁰¹⁹ Leroux, *İlk Akdeniz Medeniyetleri*, 29; Girgin, *Fenikelilerde Akdeniz Ticareti*, 22 ve 35.

¹⁰²⁰ Leroux, *İlk Akdeniz Medeniyetleri*, 39.

rüzgârdan da az etkileniyordu. Bu gemi tarzı sonradan Akdeniz gemilerinin atası olmuştur.¹⁰²¹ Epaktra ismi verilen Fenike ticaret gemileri¹⁰²² genellikle yuvarlak hatlı ve geniş bir yapıları vardı. Bu gemilerin her iki tarafında kürekler ve yelkenler bulunuyor ve bu yelkenler yüksek direklerle gemilere bağlanıyordu. Rüzgâr iyi olduğu sürece gemi kaptanı, yelkenleri kullanır, fakat rüzgârın yelkenler için yeterli olmadığı zamanlarda ise kürekler kullanılıyordu. Bu ticaret gemilerinin yanında ufak gemiler yer alıyordu. Bu ufak gemilerin amacına gelince, günümüz kılavuz gemilerinin yaptığı gibi büyük kargolar taşıyan ticaret gemilerinin limana güvenli bir şekilde yanaşmalarını sağlamaktı.¹⁰²³ Ancak bu gemilerin savaş zamanlarında askerî amaçlı kullanıldıkları da bildirilmiştir.¹⁰²⁴

Fenikelilerle birlikte Mısırlıların da Akdeniz’de hem gemi teknolojisine katkıları hem de ticarî aktivitelere katkıları küçümsenmeyecek derecededir. Mısırdaki gemi yapımında akasya ağaçlarından faydalanılırken, Fenike gemilerinin yapımında ülkenin yerel zenginliği olan sedir ve servi ağaçları kullanılmaktaydı.¹⁰²⁵ Ağaç gövdesinden kesilen uzunca bir kiriş, tesviye edildikten sonra kirişin, belkemiğine enlemesine yerleştirilirdi. En üste de enlemesine tahtaları tutturmak için bir güverte yerleştirilirdi. Genellikle gemilerin arka kısmı balık kuyruğu, burun kısmı ise kuşbaşı şeklinde yapılıyordu. Gemilerin borda kaplamaları servi ağaçlarından, direkler Lübnan’ın büyük sedir ağaçlarından, kürekler meşe ağacından, yelkenler Mısır ketenlerinden imal edilmekte ve teknelerin kalafatında kullanılan zift, Lût gölünden alınmaktaydı. Deniz ticaretinde çok zenginleşen Fenikeliler, gemilerinin madeni bölümünü gümüşten yaptıkları bildirilmiştir.¹⁰²⁶ Mısırlıların MÖ 3500 yıllarında bir buluş yaparak yelkeni keşfetmeleri ve bunu zaman içerisinde geliştirmeleri dünya denizcilik tarihine teknolojik açıdan büyük bir katkı sağlamıştır. MÖ 3 binli yıllarda

¹⁰²¹ Girgin, *Fenikelilerde Akdeniz Ticareti*, 76.

¹⁰²² Mâhir, *el-Bahriyye fi Mısri'l-İslâmiyye*, 328.

¹⁰²³ Girgin, *Fenikelilerde Akdeniz Ticareti*, 76-77.

¹⁰²⁴ Mâhir, *el-Bahriyye fi Mısri'l-İslâmiyye*, 328.

¹⁰²⁵ Güler, *Antik Çağ Doğu Akdeniz Ticareti ve Ticaret Gemileri*, 11; Girgin, *Fenikelilerde Akdeniz Ticareti*, 77.

¹⁰²⁶ Güler, *Antik Çağ Doğu Akdeniz Ticareti ve Ticaret Gemileri*, 36 ve 63-64; Girgin, *Fenikelilerde Akdeniz Ticareti*, 77.

inşa edilen Gize'deki piramitlerin yapımında kullanılan taşların, yelkenli teknelerle Nil üzerinden taşındığı bildirilmiştir.¹⁰²⁷

Antik Çağ'da ticaret, tamamıyla tarıma dayalı olduğu için ticarî emtianın naklinde çoğunlukla karayolları kullanılmaktaydı. İnsanlar küçük çaptaki balıkçılık dışında ticaret yolu olarak denizlere henüz açılmış olmakla birlikte denizler, ticarî anlamda yoğun olarak kullanılmıyordu. Ancak Akdeniz Havzası'nın, coğrafi konum itibariyle bölgeler arasında kara yolları bağlantısına sahip oluşu, zamanla deniz yollarının buna ilave edilmesi ve bu bağlantı yollarının ulaşılabilir olması sebebiyle büyük medeniyetlerin kurulmasına öncülük etmiştir. Doğu ve Batı medeniyetlerinin bulunduğu bu havzada medeniyetler, ticaret sebebiyle zaman zaman kaynaşmış, bazen de yine ticaret sebebiyle birbirleriyle çatışmıştır.¹⁰²⁸

Denizcilikle uğraşan milletler, denizciliğin getirdiği refahla birlikte bazı zorlukları da beraberinde yaşamıştır. Bunu en iyi bilen Akdeniz sakinleri olan Fenikeliler olmuştur. Fenikeliler, sadece Akdeniz Havzası'nda en büyük denizciler değil aynı zamanda dünyanın kadim halklarıyla denizlerde seyahat etmeye cesaret eden ve kökenleri büyük olasılıkla İran Körfezi'ndeki Bahreyn'den gelip bu kıyıya yerleşen insanlardan geliyordu. Fenikelilerin gemi yapımında ustalaşmalarına yardımcı olan en büyük etken Lübnan'daki bol miktarda odun özellikle de küçük ve büyük teknelerini yaptıkları sedir ağaçlarıydı.¹⁰²⁹

Akdeniz'de, Sardinya Adası, Kıbrıs Adası ve Sicilya Adası gibi büyük adalar yanında Elbe Adası, Bânûse Adası (Banoussa), İstrancelû Adası (Strenglua), el-Burkan Adası, Liber Adası, Dandama Adası, Ümmü'l-Hımâr Adası, Tarfâniye Adası, Enkûze Adası (Enkouda), İstekka Adası (Istqa), el-Yâleya Adası, Râhib Adası, Kûsura Adası (Qusra), Nemûşe Adası (Nemosha), Kumûne Adası (Komouna) ve Malta Adası gibi kaynaklarda çok bahsi geçmeyen küçük adalar da vardır.¹⁰³⁰ Bu adaların bazılarında tatlı su kaynakları, yükleme için limanlar, besi hayvanları, zeytin

¹⁰²⁷ Güler, *Antik Çağ Doğu Akdeniz Ticareti ve Ticaret Gemileri*, 12-13; Tufanoğlu, *Antikçağ'da Batı Anadolu'da Deniz Ticareti ve Limanlar*, 65.

¹⁰²⁸ Güler, *Antik Çağ Doğu Akdeniz Ticareti ve Ticaret Gemileri*, 18-22.

¹⁰²⁹ Kürd Ali, *Hitatü's-Şâm*, 5/32; Güler, *Antik Çağ Doğu Akdeniz Ticareti ve Ticaret Gemileri*, 23.

¹⁰³⁰ İdrîsî, *Nüzhetü'l-müşâk*, 2/583.

ve çeşitli meyve ağaçları bulunmasına rağmen bu adalarla ilgili herhangi bir fetihten ya da ticarî ilişkiden bahsedilmemiştir.¹⁰³¹

Yüksek dağlara sahip olmakla birlikte az sayıda akarsuyu bulunan Sardinya Adası, Kaytana, Kalmera ve Kisîliye isimlerinde üç büyük şehri olan büyük bir Ada'dır. Sardinya Adası halkı, aslen Romalı olmakla birlikte aralarında Afrikalı Berberiler de bulunmaktadır. Sardinya Adası ile 20 mil uzunluğundaki Karşeka Adası arasında Roma İmparatorluğu'ndan birçok ülkeye ihraç edilen gümüş madenleri yer almaktadır.¹⁰³² MÖ 3000-2500 yıllarında Ada'da kırmızı topraktan çiniler yapılmaktaydı. Daha sonraları fildişinden sırlandırılan renkli vazolar da üretilmiş ve ihraç edilmiştir.¹⁰³³

Komşuları olan Kalabra ve Sardinya'ya nazaran daha zengin ve daha güzel olan Sicilya Adası, parlak medeniyetlere beşiklik etmiştir,¹⁰³⁴ ziyaret eden seyyahlar tarafından her zaman eşsiz güzellikleri anlatılmıştır.¹⁰³⁵ Sarakûza şehri, Sicilya'nın önemli şehirlerindedir. Sarakûza'nın ise, büyükşehirlerin sahip olduğu pazarları olan, doğu ve batı olmak üzere bütün ülkelerden gelen tüccarların uğrayıp alışverişlerini yaptıktan sonra yine aynı yönlere ihracatta bulunulan biri büyük iki limana sahip olduğu bildirilmiştir.¹⁰³⁶

Akdeniz'deki büyük adalardan biride İkrîtiş (Girit) Adası'dır. Ada etrafında içlerinde yerleşim birimleri ve limanları bulunan yaklaşık 28 adet irili ufaklı ada bulunmaktadır.¹⁰³⁷ Birçok kale ve köye sahip Ada'da yükleme ve indirme yapılabilen limanlar mevcuttur. Dört tarafı denizle çevrili olan Ada'nın bu yüzden kara bağlantısı olmadığı için sadece 6 millik bir koyu mevcuttur. Konstantin'e gitmek isteyen gemiler Ada'ya uğradıkları zaman bu 6 millik alanı kullanmak durumunda olduğu gibi buradan hareket eden gemiler, Konstantin'e yaklaşık bin millik mesafe

¹⁰³¹ İdrîsî, *Nüzhetü'l-müştâk*, 2/587-588.

¹⁰³² İdrîsî, *Nüzhetü'l-müştâk*, 2/584.

¹⁰³³ Leroux, *İlk Akdeniz Medeniyetleri*, 28.

¹⁰³⁴ Leroux, *İlk Akdeniz Medeniyetleri*, 28.

¹⁰³⁵ İdrîsî, *Nüzhetü'l-müştâk*, 2/588.

¹⁰³⁶ İdrîsî, *Nüzhetü'l-müştâk*, 2/597.

¹⁰³⁷ İdrîsî, *Nüzhetü'l-müştâk*, 2/635.

kat etmek zorundaydı. Kıbrıs Adası ile arası 4 günlük mesafe olan Ada'da büyük şehirler, meyve bahçeleri, birçok geyik ve altın madenleri bulunuyordu.¹⁰³⁸

Kıbrıs Adası, içinde köyler, çiftlikler, dağlar, ağaçlar, bitkiler ve hayvanların bulunduğu büyük bir Ada'dır.¹⁰³⁹ Adalar dışında bir de üzerinde deniz taşımacılığı yapılan ve Akdeniz'e dökülen büyük nehirler vardır. Bunların en başında da Nil Nehri gelmektedir. Seyhan, Ceyhan ve Asi Nehirleri de Akdeniz'e dökülen diğer nehirlerdir.¹⁰⁴⁰

2.1.1. Avrupa

Akdeniz'deki ticarî hareketlilik, daha çok bu deniz üzerinde bulunan ve Müslümanlara ait İslâm topraklarında gerçekleşiyordu. Bizans'a bağlı limanlarda daha çok askerî hareketler dikkat çekiyordu. Bu sebeple Akdeniz ticareti bir bakıma iç ticaret anlamına geliyordu. Bu yüzden Hint Okyanusu'ndaki ticaret büyük öneme sahipti. Çünkü buradaki ticaret, dış ticaret anlamı taşıyordu ve bundan dolayı ekonomik katma değeri daha yüksekti. Batı ile Hint ticaretinin yükünü Basra, Übülle ve Sîrâf limanları çekiyordu.¹⁰⁴¹

Denizciliğin en önemli aletlerinden olan pusulanın MS 1200'lü yıllardan önce kullanılmadığı en erken 1282 yılında kullanıldığına dair bilgiler mevcuttur. Fakat gerek Avrupalı gerek Müslüman denizcilerin öncesinde denizler ve okyanusta nasıl ilerledikleri bilinmemektedir. Bilinen en eski deniz haritalarının Cenevizli denizcilere ait olduğu iddia edilir. Bununla beraber Müslüman denizcilerin denizciliğe büyük katkıları olduğu gerçeği de Müslüman coğrafyacıların eserlerinden anlaşılmaktadır.¹⁰⁴²

İslâm ticareti Doğu ile olduğu kadar Batı ile de güçlü ilişkiler kurmuştur. Bu fikri Rusya, Finlandiya, İsveç ve Norveç'in muhtelif yerlerinde, hatta İngiliz adaları ile İzlanda'da ele geçen İslâm sikkeleri güçlendirmektedir. Bu İslâm sikkelerinin MS

¹⁰³⁸ İdrîsî, *Nüzhetü'l-müştâk*, 2/639-640.

¹⁰³⁹ İdrîsî, *Nüzhetü'l-müştâk*, 2/643.

¹⁰⁴⁰ Mes'ûdî, *et-Tenbih*, 50-52.

¹⁰⁴¹ Kramers, *İslâm Medeniyeti Tarihinde Coğrafya ve Ticaret*, 25.

¹⁰⁴² Fuat Sezgin, *İslâm Uygarlığında Astronomi Coğrafya ve Denizcilik*, çev. Abdurrahman Aliy (İstanbul: Boyut Yayıncılık, ts.), 200; Kramers, *İslâm Medeniyeti Tarihinde Coğrafya ve Ticaret*, 30-31.

7. yy. sonundan MS 11. asrın başlarına kadar uzanan döneme ait olduğu bildirilmiştir. Yine kaynaklar Müslüman tacirlerin kuzey milletlerinden, tilki kürkleri, kunduzlar, benekli tavşan derileri, keçi derileri, balmumu, un, kalpak, balık dişi, amber, at derileri, bal, fındık, şahin kuşları, kılıçlar, kalkanlar, dut ağacı keresteleri, köleler ve davarlar satın alarak ithal ettiklerini bildirmektedir.¹⁰⁴³

Irak topraklarındaki Dicle ve Fırat gibi geniş suyolları, İslâm Devleti'nin merkezini Basra körfezine bağlıyordu. "Bu sebeple Hint Okyanusu'ndaki ticarî hareketlilik bütün dünyayı etkiliyordu. Ortadoğu'nun tüccarları, Çin'in ipeklerini, Hindistan'ın baharatlarını, Kalan'ın türlü türlü kereste ve cevizlerini, tenekelerini elde ederlerken, bütün bu mal İslâm memleketlerinden geçerek Avrupa'ya ulaşıyordu. Bu ticaretin bir kısmı Basra, bir kısmı da Kızıldeniz üzerinden Avrupa'ya naklediliyordu. Aynı yol güzergâhından Batı'nın ürünleri Doğu'ya aktarılıyordu."¹⁰⁴⁴

Ticarî malların, İstanbul'dan İtalya'nın kuzeyindeki Venedik'e ulaştırılması için Yunanistan ve Adriyatik kıyılarından Dalmaçya korsanlarına rağmen geçiyor ve Mağrib ile İtalya'nın güneyi -Özellikle Amalfi- arasında ilişkiler kuruluyordu.¹⁰⁴⁵ Deniz ticaretinin, siyasî engellere rağmen oldukça aktif olduğu bildirilmiştir.¹⁰⁴⁶ Ketten ve pamuk türü kumaşlar Avrupa'nın tercih ettiği kumaşlar arasında yer almaktaydı. Bunun yanında İslâm topraklarında yetişen ve narenciye diye bilinen portakal ve limon, kayısı gibi meyveler, ıspanak, enginar gibi sebzeler Avrupa'ya gönderilen ihracat ürünleri arasındaydı.¹⁰⁴⁷

Müslümanların Akdeniz'deki hâkimiyeti haçlı savaşlarıyla son bulmuştur. İspanya'nın bir kısmı ve Sicilya Adası'nın kaybedilmesiyle İtalya'daki Cenova ve Pisa Limanları önem kazanmaya başlamıştı. Akdeniz'de, önceleri yolcu veya köle olarak seyahat eden Avrupalılar, bu süreçten sonra kendi hesaplarına ticaret yapmaya başlamıştır.¹⁰⁴⁸ Akdeniz'de zaman içerisinde Cenevizliler, Fransızlar ve İspanyollar hükmetmiştir. Ceneviz, Akdeniz'de İtalya'nın batı kıyısının kuzeyinde büyük ve

¹⁰⁴³ Kramers, *İslâm Medeniyeti Tarihinde Coğrafya ve Ticaret*, 34.

¹⁰⁴⁴ Kramers, *İslâm Medeniyeti Tarihinde Coğrafya ve Ticaret*, 31.

¹⁰⁴⁵ Kayaoğlu, *İslâm Kurumları Tarihi*, 103.

¹⁰⁴⁶ Kayaoğlu, *İslâm Kurumları Tarihi*, 103.

¹⁰⁴⁷ Kramers, *İslâm Medeniyeti Tarihinde Coğrafya ve Ticaret*, 39.

¹⁰⁴⁸ Kramers, *İslâm Medeniyeti Tarihinde Coğrafya ve Ticaret*, 29.

küçük gemilerin girip çıktığı büyük bir limana sahip kıyı kentiydi. Limanın giriş kısmında her gece yanan, tüccar gemilerine refakat eden fenerlere sahip iki büyük kule bulunuyordu.¹⁰⁴⁹

Nice,¹⁰⁵⁰ Akdeniz sahilinde, etrafı surlarla çevrili Fransa'ya bağlı bir başka Avrupa şehriydi. Limanı olmadığı için gemiler kıyıya yakın demirlemek zorundaydı. Ancak güneyli rüzgârlar demirleyen gemiler için büyük tehlike oluşturuyordu.¹⁰⁵¹ Fransa kıyılarında bir de Üç Adalar denilen, Arap ve Türk gemilerinin uğrayıp erzak takviyesi yaptığı bir bölge bulunmaktaydı. Adı her ne kadar Üç Ada olsa da bu adaların on adadan oluştuğu belirtilmiştir.¹⁰⁵²

İskenderiye Limanı'ndan Avrupa'nın güney kıyılarına ihraç edilen lüks tüketim ürünleri arasında Uzak Doğu'dan gelen ve Mısırlı tüccarlar tarafından deniz yoluyla getirilen baharatlar ile Çin ipeği ve Doğu Afrika'dan gelen altın, fildişi ve devekuşu tüyleri yer almaktaydı. Bu ürünlere Mısır, cam, seramik, mücevher ve dokuma ürünleriyle katkı sağlıyordu. İslâm topraklarıyla Bizans İmparatorluğu arasındaki aracılardan, Akdeniz'in kuzeyindeki Hıristiyan ileri karakolu görevi gören Amalfi ile konumu her geçen gün önem kazanan Venedikliler olmuştur. Bizans donanmasına rakip olarak ortaya çıkan Venedikliler, ticarî anlamda da bu üstünlüğü zamanla ellerine geçirmiştir.¹⁰⁵³ Venedik donanması, Kuzey Afrika, Güney İtalya ve Sicilya, İskenderiye, Kutsal Topraklar ve Konstantinopolis'i içeren bir bölgede faaliyet gösteriyordu.

2.1.2. Kuzey Afrika

Bizans'ın Afrika'ya yerleşmesine direnen Afrika halkı, özellikle şehirlere Müslümanların yerleşmesine itiraz etmemiş bilakis daha kolay kabul etmişlerdi. Kuzey Afrika'da direniş, şehirlerden değil dağlardan, yüksek yaylalardan ve çöllerden gelmişti. İslâm hâkimiyeti ile dağların arasındaki yerleşim bölgeleri ve

¹⁰⁴⁹ Pîrî Reis, *Kitâb-ı Bahriyye*, 2/108.

¹⁰⁵⁰ Fransa'nın kıyı kentidir.

¹⁰⁵¹ Pîrî Reis, *Kitâb-ı Bahriyye*, 2/112.

¹⁰⁵² Pîrî Reis, *Kitâb-ı Bahriyye*, 2/116.

¹⁰⁵³ Eco, *Orta Çağ -Barbarlar, Hıristiyanlar, Müslümanlar-*, 284 ve 287.

ulaşım kanalları Arapça konuşmaya başlamış ancak çöl kabileleri Berber dilini konuşmaya devam etmiştir.¹⁰⁵⁴

Afrika'da Hristiyanlaşma bazı iç bölgelere hiçbir zaman ulaşamamıştır. M 6. yüzyılda pek çok kabilenin henüz putperest oldukları belirtilmektedir.¹⁰⁵⁵ Özellikle dağ ve çöl Berberîleri, Fenikelilerin kuzey Afrika'yı istilasından bile haberdar olmamış, kendi kurdukları medeniyet anlayışıyla yaşamlarını sürdürmüştür.¹⁰⁵⁶

Bizanslılar döneminde Kuzey Afrika'da ağır vergi yükü altında zeytin, buğday, üzüm ile birlikte tarım arazilerinin daralışı Afrika ekonomisinin, dolayısıyla Bizans ekonomisinin çöküşüne neden olmuştur. Müslümanlar tam bu sırada ortaya çıkmış gerileyen Kuzey Afrika'yı dünya ekonomisinin genel akışına yeniden dâhil etmiş, Kuzey Afrika İslâm'ın bu yardımı ile dünya ekonomisi içerisinde var olma imkânı bulmuştur. Sudan Berber ticaret yollarının Müslümanlar tarafından ele geçirilişi, altın ve köle ticaretinin Doğu Akdeniz limanlarına yönelmesine yol açmış, altın ekonomik güç sağlarken, siyahi köleler ise el emeği kazandırmıştı. Kuzey Afrikalı kölelerin Endülüs fethi esnasında büyük katkı sağladıkları belirtilmiştir.¹⁰⁵⁷

Mısır'dan başlayıp Cebelitarık Boğazı'yla son bulan Kuzey Afrika topraklarının sahillere sıralanmış şehirleri canlı bir ticarî hayata imkân hazırlıyordu. Kıyı şeridinde yer alan ağaçlıklar ve iç kısımlara doğru uzanan ormanlar gemi endüstrisinin gelişimine katkı sağlıyordu. Gerek doğu gerek batı Akdeniz'in derin suları endüstriyel balıkçılığa zemin hazırlıyor, bu balıkların ihracatı için gerekli tuz, bolca elde edilebiliyordu. Büyük limanların kurulduğu İskenderiye ve Tunus şehirlerine büyük tonajlı gemiler uğrayarak uluslararası emtianın değişimine ve parasal zenginliğe katkı sunuyordu. M 8. yüzyıla kadar kullanımda olan yassı tabanlı Akdeniz gemi şekline yüksek bordalı büyük ticaret gemilerine geçilmiş, iki direkli inşa edilen bu gemiler Latin yelkenleri ile donatılmış, M 11. yy. Venedik gemilerine örnek teşkil etmiştir.¹⁰⁵⁸

¹⁰⁵⁴ Lombard, *İlk Zafer Yıllarında İslâm*, 58-60.

¹⁰⁵⁵ Lombard, *İlk Zafer Yıllarında İslâm*, 60.

¹⁰⁵⁶ Leroux, *İlk Akdeniz Medeniyetleri*, 30.

¹⁰⁵⁷ Lombard, *İlk Zafer Yıllarında İslâm*, 61-62.

¹⁰⁵⁸ Lombard, *İlk Zafer Yıllarında İslâm*, 67.

İfrikîye şehirleri, Akdeniz'in doğusu, Sicilya ve İspanya ile yoğun ticarî ilişkiler sürdürüyordu. Tunus, batıya açılan doğudaki ilk limandı. Tunus sahili boyunca uzanan zeytin ağaçlarından elde edilen zeytinyağı bu limandan ihraç ediliyordu. Zeytinyağı, buğday, yün, deri, balmumu, at, fildişi ve mutluluk getirdiğine inanılan kırmızı mercan Doğu limanlarına ihraç ediliyordu.¹⁰⁵⁹ İhraç ürünleri arasında yer alan ve Mısır'da bulunan sıradağ şeklindeki Mukattam Dağı'ndan elde edilen altın, Kuzey Afrika'nın başlıca ihraç ürünüydü.¹⁰⁶⁰

Kayrevan şehrinden Tunus şehrine kadar, iki fersahlık mesafede her tarafı buğday ve arpa için ekim alanları vardır. Kayrevan, kalabalık nüfusuyla, mükemmel binalarıyla, uygun yaşam şartlarıyla ticarete en kârlı şehirdi. Tunus şehri ise, denize açılan mevkide, körfezin ortasında, kraterli bir gölün üzerindeydi ve genişliği uzunluğundan fazlaydı. Çünkü uzunluğu 6 mil ve genişliği 8 mildir. Yakınında bulunan ve sonradan açılmış, genişliği 40 arşın, derinliği ise 3-4 metre olan kanal üzerinden zevrâk cinsi küçük gemilerle taşımacılık yapılıyordu. Kanalın küçüklüğü birden fazla geminin geçişine imkân vermediği için bu taşıma işinde, gemiler tek tek geçebiliyordu.¹⁰⁶¹

2.2. Çin

İslâm dininin, Çin'e girişi M 7. asırda olmakla birlikte¹⁰⁶² Çin ve Araplar arasındaki ilişkilerin İslâm öncesine dayandığı bildirilmiştir.¹⁰⁶³ Her ne kadar biri Asya kıtasının doğu, diğeri batı ucunda bulunan iki ülke söz konusu olsa da ticarî ilişkiler bu bağı kaçınılmaz kılmıştır. Tıpkı Araplar gibi çeşitli kabilelerden meydana gelen Çinli tüccarların,¹⁰⁶⁴ büyük yelkenli gemilerle Arap Körfezi ve Arap Yarımadası'nın güneyinde bulunan limanlara uğradıkları, buralarda mallarını satarak

¹⁰⁵⁹ Lombard, *İlk Zafer Yıllarında İslâm*, 70-71.

¹⁰⁶⁰ İdrîsî, *Nüzhetü'l-müşâtak*, 1/133.

¹⁰⁶¹ İdrîsî, *Nüzhetü'l-müşâtak*, 1/184-286.

¹⁰⁶² Sezgin, *İslâm Uygarlığında Astronomi Coğrafya ve Denizcilik*, 200; Celâleddîn Wang-Zin-Shan, "Çin'de İslâmiyet", ed. A. Zeki Velidî Togan, *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, 2/2-4 (1960), 157.

¹⁰⁶³ Bedrüddîn es-Sînî, *el-'Alâkâtü beyne'l-'Arab ve's-Sîn* (Kâhire: Mektebetü'n-Nehzati'l-Mısriyye, 1950), 19. Ticarî ilişkilerin MÖ 2000'lerde kurulduğu bildirilmiştir. bk. Muhyî Yûsuf, *es-Sîn, el-İslâm ve't-ticâra* (Kâhire: y.y., 2020), 15.

¹⁰⁶⁴ Mes'ûdî, *Mürûcû'z-zeheb*, 1/107; Himyerî, *Ravzü'l-mi'târ*, 371.

karşılığında bu bölgenin ürünlerini satın aldıkları bildirilmiştir.¹⁰⁶⁵ Çin, Hint, İran ve Yemen denizleri, birbirlerine bitişik olduğu için Çin ve Araplar arasındaki ticareti kolaylaştırmıştır.¹⁰⁶⁶ Mîlattan önceki asırlarda Fenikelilerin Çin ile başlatmış olduğu ticarî ilişkileri Bizans ve Sâsânî Devleti devralmış, Araplar da Mîlattan sonraki yıllarda özellikle Kuzeyli Araplar Bizans'ın; Güneyli Araplar da Sâsânî Devleti'nin gölgesi altında ticarî faaliyetlerini yürütmüşlerdir.¹⁰⁶⁷ Böylece Arap tüccarlar, Çin'in kıymetli malları olan altın, gümüş, zümrüt, yâkut, ipekli dokumalar ve baharatları İskenderiye'ye, oradan da Avrupa'ya taşımıştır.¹⁰⁶⁸ Merkezleri Yemen olan Himyerîlerin, ticarî ilişkilerin geliştirilmesi konusunda hatırı sayılır katkısı olmuştur.¹⁰⁶⁹

Gerek Çin gerek Rum ve İran kaynaklarının, Arapların Çinlilerle doğrudan ticarî bağ kurdukları noktasında ittifak ettikleri belirtilmiştir. İran ve Bahreyn'e gelen Çinli tüccarların, buralarda Kureyşli tüccarlarla muhtemelen görüştikleri bildirilmiştir.¹⁰⁷⁰ Tüccarlık zamanlarında Hz. Peygamber'in, Arap Yarımadası dışına çıkmamış olmakla beraber Bahreyn ve Umân bölgelerini gördüğü, burada Çinli tacirlerle karşılaştığı, Belki de Asya'nın doğu ucunda bulunan Arap Yarımadası'na Çin'den geliş gidişin zahmeti dolayısıyla "İlim Çin'de de olsa peşinden koşunuz. - gidip onu arayınız.-" ifadesini kullandığı söylenmiştir. Hatta Hz. Peygamber'in hükümdarlara davet mektubu gönderdiğinde, klasik İslâm kaynaklarında bahsedilmemesine rağmen Çin hükümdarına da bir mektup gönderdiği, Çin hükümdarının karşılık olarak Hz. Peygamber'e bir elçi gönderdiği bildirilmiştir.¹⁰⁷¹

Çin tarihindeki İslâm hakkındaki bilgilere Tang sülalesinin ikinci hükümdarı olan Tai Zun (MS 627-650) zamanında rastlanılması bu bilgiyi teyit etmektedir. Rivayete göre MS 638 yılında, Sâsânî ve Bizans İmparatorlukları'nın birer elçisi

¹⁰⁶⁵ Sîni, *el-'Alâkâtü beyne'l-'Arab ve's-Sîn*, 17; Muhammed Hamîdullah, "Çin ile İlk Devir Müslüman Ülkelerinin Temasları", ed. M. Tayyib Gökbilgin, çev. Yusuf Ziya Kavakçı, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları* 6/1-2 (1975), 139.

¹⁰⁶⁶ Mes'ûdî, *Mürücü'z-zeheb*, 1/115.

¹⁰⁶⁷ Sîni, *el-'Alâkâtü beyne'l-'Arab ve's-Sîn*, 17-19.

¹⁰⁶⁸ Wang-Zin-Shan, "Çin'de İslâmiyet", 157.

¹⁰⁶⁹ Yûsuf, *es-Sîn, el-İslâm ve't-ticâra*, 16.

¹⁰⁷⁰ Sîni, *el-'Alâkâtü beyne'l-'Arab ve's-Sîn*, 21-22.

¹⁰⁷¹ Sîni, *el-'Alâkâtü beyne'l-'Arab ve's-Sîn*, 22; Hamîdullah, "Çin ile İlk Devir Müslüman Ülkelerinin Temasları", 142.

Çin’i ziyaret etmiş ve her iki elçi de Müslümanları Çin hükümdarına şikâyet etmişti. 29/650 yılında Çin hükümdarı ve zamanın halifesi Hz. Osman, karşılıklı mektuplaşmıştır. İmparator Gao Zong, Muâviye b. Ebû Süfyân’ın hilafete gelişi sebebiyle bir tebrik mektubu ve yanında bazı hediyeler göndermiştir.¹⁰⁷² Bu hadiseden sonra Çin, İslâm dinini ipek yolu vasıtasıyla ülkelerine gelen tüccarlar aracılığıyla daha yakından tanıma fırsatı bulmuş, İslâm’ın ve Müslümanların çok daha büyük bir güç olduğunu anlamıştır.¹⁰⁷³ İlk resmi temastan sonra Müslüman Arap elçiler, bir buçuk asırlık zaman diliminde 39 kez Çin’i ziyaret etmiştir.¹⁰⁷⁴

Müslümanlar, Çinlilerle ilk temaslarından sonra kendi beldelerinde kâğıt fabrikaları kurup bu fabrikalarda çalışacak işçiler istihdam etmiştir. Kültürel manada İslâm topraklarının her bölgesinde kurulan bu fabrikalar sayesinde ilim adamlarının telif ettiği eserler çoğalmış ve yaygın hale gelmiştir.¹⁰⁷⁵

MS 10. yüzyılda Çin’de büyük bir Müslüman grubu ikamet ediyordu. Kanton diye bilinen Han Fu şehri, Çin ticaretinin merkezini oluşturuyordu. Han Fu, ticaret gemilerinin demirlediği, Çinli ve Arap tüccarların buluştuğu büyük bir liman şehriydi.¹⁰⁷⁶ Fakat bundan uzun zaman önce Müslümanlar, henüz Çin ile ticaretlerini geliştirme aşamasındayken ülke içinde meydana gelen karışıklık ortamından Müslüman ve yabancı tüccarlar da nasiplerini almıştı.¹⁰⁷⁷ Tüccarların birçoğu kılıçtan geçirilerek bir o kadarı kılıçtan kaçmak adına denizde boğularak bu karmaşada öldürülmüştür. Han Fu şehri de bu savaşı ve yağmayı yaşayan şehirlerin arasında zikredilmektedir.¹⁰⁷⁸ Bu karmaşa ortamında hayatta kalanlar, buradan ayrılmayarak ticarî hayatlarına devam etmişti. Song Hanedanı, yaptığı reformlarla ticaretle uğraşan

¹⁰⁷² İmparator, mektubunda Muâviye’ye; 1000 kralın kızının hizmet ettiği, kralların kralından, Arapların Allah’a ibadet eden ve O’na hiçbir şeyi ortak koşmayan hükümdarına diyerek başlamıştır. bk. Yûsuf, *es-Sîn, el-İslâm ve ’t-ticâra*, 35-36.

¹⁰⁷³ Wang-Zin-Shan, “Çin’de İslâmiyet”, 157-158; Ertuğrul Ceylan, *Çinli Müslüman Âlim Wang Dayu’nün Çin İslam Tarihindeki Yeri ve Önemi* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019), 20-21. Müslümanların bir kısmının Çin’e karayoluyla bir kısmının deniz yoluyla girdiği belirtilmektedir. Karadan gelenler kuzeye, denizden gelenler ise güneye yerleşmiştir. Bu ticarî ilişkinin M 5. yüzyılda başladığı bildirilmiştir. bk. Wang-Zin-Shan, “Çin’de İslâmiyet”, 159.

¹⁰⁷⁴ Ceylan, *Çinli Müslüman Âlim Wang Dayu*, 27-28.

¹⁰⁷⁵ Hamîdullah, “Çin ile İlk Devir Müslüman Ülkelerinin Temasları”, 145.

¹⁰⁷⁶ Ebû Zeyd el-Hasen b. Yezîd es-Sîrâfî, *Rihletü’s-Sîrâfî*, thk. Abdullah el-Habeşî (Abu Dâbi: el-Mecmeu’s-Sekâfî, 1999), 23-24.

¹⁰⁷⁷ Yûsuf, *es-Sîn, el-İslâm ve ’t-ticâra*, 19.

¹⁰⁷⁸ Mes’ûdî, *Mürücü’z-zeheb*, 1/108.

tüccarlara bu imkânı sunmuş,¹⁰⁷⁹ burada çalışma hayatına katılan yabancı tüccarlar kendi ülkelerindeymiş gibi rahat ve huzur içerisinde ticaretlerini yürütebilmiştir.¹⁰⁸⁰ Fetihlerle birlikte, İslâm coğrafyası siyasî anlamda büyürken ictimai ve iktisadî anlamda da ilişkiler gelişmekte ve genişlemekteydi. Müslüman Araplar, yaklaşık dört ayda ulaştıkları dünyanın bir ucundaki Hindistan ve Çin ile ticarî ilişki kurarken,¹⁰⁸¹ dünyanın bir diğer ucunda bulunan Avrupa'nın kuzeyiyle de ticarî ilişkileri ihmal etmemiştir. Bu konuda Kuzey Avrupa ülkelerindeki kazılarda elde edilen Arap paraları, Arap tüccarların Avrupa'ya da ticarî maksatlı seyahatler yaptıklarına işaret etmektedir.¹⁰⁸²

İran'dan Çin'e ulaşmak için iki yol güzergâhı olduğu bildirilmiştir. İslâm'dan önce de var olan bu yolların birincisi kuzeyden Taşkent, Talas ve Aksu'yu geçiyor bir diğeri ise güneyi izleyerek Fergana, Kaçkar Yarkent ve Hotan'a uğruyordu. Her iki yol Tuen-Huang'da birleşerek Çin Seddi boyunca ilerliyor ve Tang'ların başkentine varıyordu. MS 7 ve 8. asırda bu yollar Tibetlilerin saldırılarına uğradığı için artık tehlike arz ediyordu. Bu tarihlerden itibaren Basra Körfezi'nden Kanton'a kadar uzanan denizyolu değer kazanmış ve MS 8. yy. itibariyle Müslüman ve Yahudi ticaret kolonileri Kanton'da yerleşmiş bulunuyorlardı. Mes'ûdî'nin o tarihte Çin'e yaptığı yolculuğunun 4 ay sürdüğü bildirmiştir. Kuzey Çin Müslüman cemaatinin kökeni bu tarihlere kadar uzanmaktadır.¹⁰⁸³

Ticarî anlamda deve kervanları ve irili ufaklı yelkenli ve kürekli gemilerle dünyanın çeşitli bölgelerine gidip gelen tüccarlar aracılığıyla, toplumda refah payı yükselmişti. Arap Körfezi'nde bulunan uluslararası limanlardan ayrılan Müslüman gemiler Çin sahilindeki limanlara ihracat yapıyordu. Çin porseleni ve Çin işi toprak kaplar, içine konulan zehirli yiyeceği açığa çıkarması bakımından diğer ülkelerin

¹⁰⁷⁹ Yûsuf, *es-Sîn, el-İslâm ve 't-ticâra*, 20; Ceylan, *Çinli Müslüman Âlim Wang Dayu*, 32.

¹⁰⁸⁰ Kramers, *İslâm Medeniyeti Tarihinde Coğrafya ve Ticaret*, 26; Ceylan, *Çinli Müslüman Âlim Wang Dayu*, 32.

¹⁰⁸¹ Tüccarlar, Hindistan'a bir ay, Malabar Adası'na bir ay, oradan da Çin'e iki ayda ulaşabiliyorlardı. bk. C. Risler, *Hadâratü'l-'Arabiyye*, 137.

¹⁰⁸² Hamîdullah, "Çin ile İlk Devir Müslüman Ülkelerinin Temasları", 145.

¹⁰⁸³ Lombard, *İlk Zafer Yıllarında İslâm*, 51; Kayaoğlu, *İslâm Kurumları Tarihi*, 103.

saray mutfaklarında daha çok tercih edilmekteydi. Bu kapların şöhreti dünyaca bilindiği için Hindistan, Avrupa ve Mağrib'e kadar tüm ülkelere ihraç ediliyordu.¹⁰⁸⁴

Çinli tüccarlar çok zengin olmalarına rağmen mütevazı giyinmeyi tercih ederlerken zenginliğin alameti olarak evlerinde altın ve gümüş tabaklarda yemek yerlerdi. Çünkü Çin, altın ve gümüş bakımından zengin madenlere sahipti.¹⁰⁸⁵ Karakter olarak ateşten daha sert ve sabırlı bir millet oldukları söylenen Çinlilerin tamamına yakınının kışı mevsiminde ipek giysiler giydikleri belirtilmiştir.¹⁰⁸⁶

İpek böcekçiliği yaygın olduğu için halk arasında ipek elbise giyimi yaygındı. İpek elbiseleri daha çok yoksullar giyiyorken zenginlik alameti sayılan pamuklu giysileri, ancak zenginler giyebiliyordu.¹⁰⁸⁷ Araştırmalara göre tarihte ilk parayı MÖ 7. yüzyılda önce Lidyalılar, ardından MÖ 140 yılında Çinliler kullanmıştır. Deri malzemeden oluşan bu ilk paralardan sonra kâğıt paralar da yine önce MS 806 yılında Çinliler ardından 1260-1290 yıllarında Moğol hakanı Kubilay Han zamanında kullanılmıştır.¹⁰⁸⁸ İbn Battûta'nın şu nakli bunu teyit eder niteliktedir.

“Çinliler, alışverişlerini dinar ve dirhemle yapmazlardı. Onların ülkesine gelen dinar ve dirhemın tümü parça parça kalıplara dökülür. Alışverişlerinde kâğıt parçalarını kullanıyorlar. Her kâğıt el ayası kadardır; üzerinde hükümdarın mührü vardır. Bu kâğıtlardan yirmi beşine ‘balişt’ diyorlar. Bizdeki dinar anlamına geliyor bu. Kâğıtlar eskir veya elde parçalanırsa sahibi bizim oraların darphanesine benzeyen bir yere gider, yırtığı verir yenisini alır. Ne bu iş için ne de başka şey için para ödemez! Çünkü kâğıt işiyle uğraşanların rızıkları (maaşları) hükümdar tarafından ödenir. Bu darphanenin yönetimi büyük beylerden birine verilmiştir. İnsan bir dirhem gümüş yahut altınla çarşıya çıkıp bir şeyler satın almak isterse balişt ile değiştirmedikçe onun elindekine bakmaz kimse! Ancak baliştle istediği şeyi satın alabilir!”¹⁰⁸⁹

Kâğıt paranın ilk kullanılmasının yanında Çinlilerin yurt dışı çıkış ve girişlerde gümrük muhafaza memurlarının her şeyi kaydetmeleri bakımından da öncü

¹⁰⁸⁴ İbnü'l-Fakîh, *Kitâbü'l-Büldân*, 69-70; İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, 2/895; Hamîdullah, “Çin ile İlk Devir Müslüman Ülkelerinin Temasları”, 145.

¹⁰⁸⁵ İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, 2/894-895.

¹⁰⁸⁶ Hemedânî, *Kitâbü'l-Büldân*, 70.

¹⁰⁸⁷ İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, 2/896.

¹⁰⁸⁸ Eymen Koç, *Paranın Tarihi, Evrimi ve Kripto Paralar: Dünya ve Türkiye yansımaları* (İstanbul: Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 4.

¹⁰⁸⁹ İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, 2/896.

sayılırlar. Bir gemi denize açılacağı zaman, liman sorumlusu yanında kâtiplerle birlikte gemiye çıkar tüm gemi personelini -Denizciler, savaşçılar ve hizmetçiler- liman defterine kaydeder ve geminin limana dönüşünde yine aynı işlemi yaparak çıkışta olan isimleri tek tek kontrol eder ve girişe öyle izin verirdi. Şayet bir kişi eksik olursa ölüm ve ya başka bir sebeple bir kişinin eksikliği gemi sahibi tarafından ispatlanamazsa liman sorumlusu tarafından cezalandırılırdı. Yine gemide bir kaçak mal bulundurulursa tüm gemiye el konulur ve mallarda hazineye devredilirdi.¹⁰⁹⁰

300'den fazla şehri bulunan,¹⁰⁹¹ arazi yönünden hem geniş hem de tarıma elverişli topraklara sahip olan Çin'de, bol tahıl ve meyve yetişmekteydi. Dımaşk eriğinden daha lezzetli erik, Harezm karpuzundan daha tatlı karpuzlar, bu ülkede yetişiyordu. Batıda yetişen meyve çeşitlerinin neredeyse tamamı Çin'de de yetişmekteydi. Ayrıca mercimek, nohut ve buğdayı da buna dâhil etmek mümkündür.¹⁰⁹²

Palos Adasında kâfur, muz, şeker kamışı ve pirinç,¹⁰⁹³ Lukin'de Çin taşı, Çin ipeği, ince Çin kilinden mamul kaplar ve pirinç, Han Fu ve Han Ju kentlerinde çeşitli meyveler, baklagiller, buğday, arpa, pirinç ve şeker kamışı üretiliyordu. Çin'in doğusundaki guguk kuşu diyarında ise, halkının köpeklerine ve maymunlarına altın zincirler ve tasmalar takıp altınla dokunmuş kıyafetler giydirdiği bölgede iyi abanoz ağacı yanında altın üretiminin zirvede olduğu madenler yer almaktaydı.¹⁰⁹⁴

Bu bölgede zümrüt madeni ve yâkut, sadece Serendib -Seylân- Adası'nda bulunuyordu. Balıkçılık yanında kaliteli karanfil, sandal ağacı, kâfur ve ûd ağacı yetiştirilmekteydi.¹⁰⁹⁵ Süs eşyalarının en kıymetlisi, fiyatları 300 ile 3000 dinar arasında değişen ve harika bir görüntüye sahip olan gergedan boynuzundan elde edilenlerdi.¹⁰⁹⁶ Vücutlarından elde ettikleri misk sebebiyle yılın belli dönemlerinde

¹⁰⁹⁰ İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, 2/898.

¹⁰⁹¹ Himyerî, *Ravzü'l-mi'târ*, 370.

¹⁰⁹² İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, 31; İdrîsî, *Nüzhetü'l-müştâk*, 1/88; İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, 2/894.

¹⁰⁹³ İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, 66.

¹⁰⁹⁴ İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, 69; Himyerî, *Ravzü'l-mi'târ*, 370.

¹⁰⁹⁵ İdrîsî, *Nüzhetü'l-müştâk*, 1/99.

¹⁰⁹⁶ Himyerî, *Ravzü'l-mi'târ*, 370.

bolca misk hayvanı (balina) avlarlardı. Çünkü misk, Çin için önemli bir ihracat ürünüydü.¹⁰⁹⁷

Denizcilikte çok kıymetli olan tatlı içme suyuna sahip Sun Fu Adası'ndan¹⁰⁹⁸ Malay Adası'na kadar olan bölgede geniş bir krallık ve bereketli dağlar bulunuyor ve zenginliği beraberinde getiren ticaret gerçekleşiyordu. Aynı bölgede, tavus kuşu, fil ve gergedanlar gibi hayvan çeşitleri, ıtriyat gibi parfümlerin hammaddesi olarak kullanılan çeşitli bitki türleri, kâfur -Okalıptüs-,¹⁰⁹⁹ Hindistan cevizi,¹¹⁰⁰ karanfil, tarçın, ûd ağacı, sümbül mevcuttur.¹¹⁰¹

Çin'in büyük liman kentlerinden biri, meşhur atlas türü kumaşların üretildiği, hiç zeytin yetiştirilmemesine rağmen zeytin anlamına gelen ve kendilerinin Kuanz-Hou¹¹⁰² dediği Zeytûn (Zai-Tung) şehridir. Kent limanı, yüzlerce irili ufaklı gemileri barındırabilme kapasitesine sahipti.¹¹⁰³ Kuanz-Hou'ya benzeyen Sinkelân şehri de böyle bir liman kentiydi. Çin işi porselenler Hindistan ve dünyanın diğer bölgelerine bu limandan ihraç ediliyordu.¹¹⁰⁴ Çin'de bunların dışında insanların gitmeyi hiç istemeyeceği, fuhuş sektörünün elinde olan Yân Şû gibi şehirler yanında Müslüman, Yahudi, Hıristiyan ve Mecûsî tüccarların Basra ve Sîrâf'tan gelerek ticaret yaptıkları Han Ko gibi şehirler de vardı.¹¹⁰⁵

¹⁰⁹⁷ İbnü'l-Fakîh, *Kitâbü'l-Büldân*, 69-70; İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, 2/757.

¹⁰⁹⁸ Sîrâfî, *Rihletü's-Sîrâfî*, 29.

¹⁰⁹⁹ Okalıptüs, 50 metreden fazla yüksekliğe ulaşabilen büyük bir ağaçtır. Çapı 0,5 ila 1 m'ye ulaşan büyük ve kalın gövdelerle karakterizedir. Yapraklar saplı, basit, mızrak veya oval şekilli, pürüzsüz kenarlı ve kalın deri dokulu, çiçekler küçük boyutlu, sarı veya gri renkli olup, gruplar halinde bulunurlar ve meyveler kapsül şeklinde ve küçük boyutludur. Yılda 10 metreye kadar büyüebildiği için dünyanın en hızlı büyüyen ağaçlarından biri olarak kabul edilir. bk. Behlül Ertuğrul Şengül, *Okalıptus Uçucu Yağının Saccharomyces Cerevisiae ile Enkapsülasyonu ve Tekstil Materyaline Uygulanarak Antibakteriyel Özellik Kazandırılmasının Araştırılması* (Malatya: İnönü Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021), 3-4.

¹¹⁰⁰ Yaklaşık on metre yüksekliğinde, yaprak dökmeyen ve armuda benzer meyveleri olan bir ağaçtır ve olgunlaştığında meyveleri sert bir örtüye dönüşür. Bu meyve Hindistan cevizi olarak bilinir ve tropik yerlerde ve Hindistan'da yetişir. 39-40 metreye kadar uzayabilen ağacın meyvelerinin elde edilen lifler endüstrinin birçok alanında kullanılmaktadır. bk. Melek Arpacı Gündoğan, *Hindistan Cevizi Liflerinin Ön Terbiye İşlemlerinin Araştırılması* (Denizli: Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016), 3-4.

¹¹⁰¹ İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, 66-67; İdrîsî, *Nüzhetü'l-müşâk*, 1/88-89 ve 91.

¹¹⁰² Orta Çağ'da İslâm ülkelerinden gelen tacirleri ağırlayan Çin şehridir. Sıynü's-Sıyn diye de kaydedilen bu mıntıka, aynı zamanda bir Kanton'dur. bk. İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, 2/916.

¹¹⁰³ İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, 2/900.

¹¹⁰⁴ İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, 2/901.

¹¹⁰⁵ Mes'ûdî, *Mürücü'z-zeheb*, 1/108.

Hindistan ve Çin beldeleri arasında pek fark olmadığı, iklimleri sıcak olmakla beraber Çinlilerin, Hindistanlıların aksine buğday yerine pirinç yedikleri söylenmiştir.¹¹⁰⁶ İslâm coğrafyacılarına göre doğuda dünyanın sonu kabul edilen Çin'in, zehirli ok ve silahlarla teknelere binerek denize açılan korsan halkı hakkında gaddarlıkları, çok kalabalık bir millet olmaları ve fiziklerinin minyon olmaları sebebiyle Yecüc ve Mecüc benzetmesi yapılmış, bu insanlar her zaman denizcilerin korkulu rüyası olmuştur. Çin'in etrafındaki denizde 6 ay boyunca her zaman denizci tüccarların istediği rüzgârlı -Muson Rüzgârı- ve bol yağmurlu, hava mevcut olmuştur.¹¹⁰⁷ Ayrıca, Çin Denizi ve bağlantıları olan körfezler -Sun Fu Denizi, Dârlâruy Denizi, Herkend Denizi ve Umân Denizi- gelgitlere sahne olmaktadır ve gündüz-gece olmak üzere bu gelgitler iki kez meydana gelmekteydi.¹¹⁰⁸

Denizcilik hakkında bilgi sahibi olanlar, Arap Körfezi, Hint Okyanusu ve Çin Denizi'nin gelgitlerinin yılda iki kez olduğunu,¹¹⁰⁹ yaz aylarında bir kez doğuda meydana geldiğini ve batı denizinin ona karşı aktığını, sonra bu olayın tersine dönüp gelgitin 6 ay boyunca batıya aktığını söylemiştir.¹¹¹⁰ Bunu bilen uzak doğu ticaretiyle uğraşan denizciler, bu gel-gitleri bekler, deniz seyahatlerini buna göre düzenlerlerdi. Bazen bu bekleme aylar sürebilirdi. Arapça, Farsça, Roma Dili, Frenk, Endülüs ve Sicilya dillerini konuşanlar ve Doğudan Mağrib'e ve Mağrib'ten Doğu'ya karadan ve denizden seyahat ederek hizmetçiler, cariyeler, köleler, kaliteli ipek elbiseler, koyun postları, samurlar ve kılıçlar karşılıklı doğu ve batı arasında gidip geliyordu. Fermâ'dan yola çıkan tüccarlar yüklerini Kulzüm'e taşır, sonra Kulzüm'den Câr ve Cidde'ye doğru yönelirler, oradan da Sind, Hindistan ve Çin'e varırlardı. Karşılığında Çin'den misk, ûd ağacı, kâfur (okaliptus), tarçın ve diğer şeyleri Batı'ya taşıyorlardı.¹¹¹¹

Çin denizinde, kıyıların kayalık yapısı büyük gemilerin geçişlerine izin vermediği için sahile yakın yerlerde kayıklarla hareket edilmekteydi.¹¹¹² Hindistan ve Çin Denizi'nde bazıları yaklaşık 100 arşın uzunluğunda ve 20 arşın genişliğinde,

¹¹⁰⁶ İbnü'l-Fakîh, *Kitâbü'l-Büldân*, 7 ve 71.

¹¹⁰⁷ İbnü'l-Fakîh, *Kitâbü'l-Büldân*, 59-61; İdrîsî, *Nüzhetü'l-müşâtâk*, 1/87.

¹¹⁰⁸ İdrîsî, *Nüzhetü'l-müşâtâk*, 1/92.

¹¹⁰⁹ İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, 70.

¹¹¹⁰ Gelgit olayının detaylı anlatılışı için bk. İdrîsî, *Nüzhetü'l-müşâtâk*, 1/93.

¹¹¹¹ İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, 153.

¹¹¹² İbnü'l-Fakîh, *Kitâbü'l-Büldân*, 68.

aşpattan birbirine kaynak yapılmış ve birinin uçları diğerinin üzerine yapıştırılarak kalafatlanmış küçük ve büyük ölçekli gemiler seyrüsefer ediyordu.¹¹¹³ Fakat Çin karasularında sadece Çin gemileriyle seyahat edilebiliyordu. Aksi takdirde Çin karasularında yolculuklara ve ticarete izin verilmezdi.¹¹¹⁴ Çin gemileri Cunûk (Conk),¹¹¹⁵ Zav (Dhao)¹¹¹⁶ ve Kekem (Ho-hang)¹¹¹⁷ olmak üzere üçe ayrılıyordu.¹¹¹⁸

Conk tarzı gemiler, 3 veya 10 yelkenli arasında oluyordu. Bu yelkenler bambu ağaçlarından örülür ve asla indirilmezdi. Yelkenlere rüzgâra göre yön verilir, demir atılacağı zamanda direklerde olduğu gibi bırakılırdı. Gemide bin personel bulunur, bunların 6 yüzü denizci, 4 yüzü ise savaşçı olurdu. Savaşçılar arasında da okçular, düşman tarafından atılan okları karşılayan kalkancılar ve mancınık görevlileri bulunurdu. Her büyük geminin ardında üç küçük gemi bulunurdu ki bu küçük gemiler manevra bakımından daha hareketli oldukları için büyük gemilere yakın koruma sağlardı. Bu küçük gemiler sadece Çin'in Zeytûn şehrinde üretilirdi.¹¹¹⁹ Gemilerin inşası ise şu şekilde gerçekleşiyordu:

“İki aşp duvar dikilerek bunların arasında devasa tahtalar konulur, bu tahtalara koca koca çiviler çakılarak enine boyuna ana gövdeye temas etmeleri sağlanırdı. Bir çivinin [=kazığın] uzunluğu ise üç arşındı. İki cephe bu tahtalarla sımsıkı bitştirildiği zaman cephelerin üstüne geminin yatağı yerleştirilir ve cepheleri denize salıp geri kalan işi suda tamamlarlardı. Bu iki cephe ve tahtalar suyla temas eder vaziyette bırakılır, [İşçiler] suya inip tepeden tırnağa ıslanarak işlerini yaparlardı. Sözümlü ettiğimiz tahtaların etrafında kürekler bulunur, bunlar seren direği gibi koskocamandı. Sadece birini çekmek için 10 ya da 15 kişi toplanırdı. Küreklerin ayakta çekildiğini belirtmeliyiz. Her gemiye dört güverte yapılır, bu güvertelerde iş adamları için özel kamaralar yer alırdı. Bu kamaraların çoğunda özel tuvaletler bulunurdu.”¹¹²⁰

¹¹¹³ İdrîsî, *Nüzhetü'l-müşâk*, 1/94.

¹¹¹⁴ İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, 2/806.

¹¹¹⁵ Conk: Kelimenin aslı Cava dilindedir. Conk diye telaffuz edilir. bk. İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, 2/810.

¹¹¹⁶ Zav (=Dhow; Dov): Kelimenin aslının Çince "Tsao" olması mümkündür. Bu kelime Yemen'den Malezya'ya, çok geniş bir coğrafyada kullanılırdı. Dov, Üçgen şeklinde bir teknedir. İki seren direği, iki de yelkeni vardır. bk. İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, 2/810.

¹¹¹⁷ Kekem: Kelime Çince'dir; aslı Hokhang'dır. bk. İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, 2/810.

¹¹¹⁸ İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, 2/810; Zeyyât, “Mu‘cemü'l-merâkib”, 328.

¹¹¹⁹ İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, 2/806; Zeyyât, “Mu‘cemü'l-merâkib”, 328-329.

¹¹²⁰ İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, 2/806-807; Zeyyât, “Mu‘cemü'l-merâkib”, 329.

Çin porseleninden mamul putlara tapan Çinlilerin, topraklarının hemen önünde “Bahr-i Âzam” Büyük okyanus bulunmaktaydı. Deniz yolunu tercih eden tüccarlar bu okyanusu aşarak Çin’in bazı bölgelerine ulaşabiliyordu. Halkın büyük çoğunluğu babadan evlada miras bırakılan çömlekçilik işiyle meşgul olur, devlette bu ürünleri ihraç ederek halktan vergi alırdı.¹¹²¹ Çin ülkesinde halktan ticarî anlamda vergi alınmıyordu. Halk arasında sadece erkeklerden baş vergisi denilen cizye, ihtiyaca göre alınmaktaydı. Ancak dışardan gelen bir Arap veya başka milletten bir tüccar, malının korunması karşılığında gümrük vergisi ödemekteydi. Bu bağlamda Çin’in en büyük şehri olmamasına rağmen Han Fu kentinin hazinesinde 50 bin dinar bulunduğu belirtilmiştir.¹¹²² Bu rakam o tarihlerde ticarî gelirlerin seviyesini göstermesi bakımından oldukça dikkat çekicidir.

Çin’de Ming Hanedanı zamanında deniz ticareti yasaklanmış ve bu konuda çok sert yasakların konulduğu belirtilmiştir. Buna rağmen Doğu-Batı arasındaki ticaret engellenememiş, her iki bölgenin kendilerine has ürünleri sebebiyle bu engellenmenin imkânsız olduğu vurgulanmıştır.¹¹²³ Günümüzde dünya ölçeğinde ekonomik açıdan piyasaları etkileyen savaşlarda askerî ve siyasî anlamda acımasız yaklaşımlar sergilenirken, bir gıda krizine sebep olmayacak tavırlar da sergilenmektedir. İki veya daha fazla ülke birbirleriyle savaşırken bir yandan ticarî esneklikler gösterilebilmektedir. Geçmişte de tıpkı günümüzdeki gibi ülkeler arası ilişkilerde toplumların inanışları, renkleri, ırkları ve dilleri bu tür ilişkilere engel olmamıştır. Uzak Doğu ülkeleri olan Çin ve Hindistan, bu anlamda farklılıklara rağmen, Batı ile yoğun ticarî ilişki içerisinde olmuştur. Kendi içlerinde ve dış ilişkilerinde bazı zorunlu uygulamalara rağmen ihracat ve ithalata açık ülkeler olmuşlardır. Müslümanlar da bu bağlamda kendi içlerinde dini zorunluluklara dikkat ederken, dış ticarete meşru daire içerisinde ithalat ve ihracata açık olmuşlardır.

¹¹²¹ Pîrî Reis, *Kitâb-ı Bahriyye*, 1/78-79.

¹¹²² Sîrâfî, *Rihletü’s-Sîrâfî*, 42.

¹¹²³ Çile Maden Kalkan, “Çinli Seyyah Zheng He’nin Seyahatleri Üzerine Bir İnceleme,” *Akdeniz Havzası ve Afrika Medeniyetleri Dergisi*, 2/1 (2020), 104. Asıl adı Ma Sanbau olan Zhen he, Müslüman bir ailenin çocuğudur. Babası ve dedesi Mekke’de hac vazifelerini yerine getirerek hacı unvanını almıştır. 11 yaşında Ming ordusuna esir düşen Zheng He, prens Yan Zhu Di’nin yanına hizmetçi olarak verilmiş, aralarında güven teşkil eden bir dostluk kurulmuştur. bk. Kalkan, “Çinli Seyyah Zheng He’nin Seyahatleri,” 104-105.

Orta Çağ'ın sonlarına doğru Çin'in, içinde filika bulunan savaş gemileri, devriye botları, su tankerleri ve 28 bin askerîn bulunduğu dünya tarihinin eşsiz bir donanmasına sahip olduğu bildirilmiştir. Buna rağmen Çinliler okyanuslarda toprakları bulunan ülkeler üzerinde sömürge yönetimi kurmamıştır.¹¹²⁴

Tibet topraklarının, Çin beldeleri içerisinde havası, ovaları, suları ve dağlarıyla harika niteliklere sahip olduğu, insanların daima neşeli ve mutlu oldukları¹¹²⁵ Fergana ve Han topluluklarından meydana gelen Türk ülkesi olduğu bildirilmiştir. Büyük bir şehir olan Tibet'in, demir, gümüş, renkli taşlar, kaplan postları yanında kendisine atfedilen Tibet Miski çok meşhurdur. Tibet'in etrafındaki dağlarda bolca yetişen sümbülleri yiyerek otlayan Tibet Misk hayvanı, aynı zamanda misk kokusunun da kaynağıdır.¹¹²⁶

Arapça ve Çince yazılı tarihi kaynaklar, MS 618-906 yılları arasında Çin'i yöneten Tang Hanedanlığı döneminde Çin'de Müslüman kitlelerin varlığına işaret edilmiş, bunların çoğunun büyükşehirlerden gelen tüccarlar olduğu söylenmiştir. Uzak Doğu'ya giden Müslüman tüccarlar, Basra'dan veya Sîrâf Limanı'ndan yelken açıyordu. Buradan ayrılan gemiler önce Umân kıyılarına yöneliyor, Hint Okyanusu'nda bulunan Serendib Adası'ndan geçerek büyük bir Müslüman topluluğun yaşadığı Han Fu şehrine ulaşıyordu. Hatta bazı Müslüman tüccarların Kore Yarımadası'na ulaştığı belirtilmiştir.¹¹²⁷

2.3. Sind-Hindistan

Sind toprakları, Hindistan'ın kuzeyinde Mekrân, Tûrân ve Badha, doğusunda Basra Körfezi, -İran Denizi, Hürmüz Denizi, Fars Denizi, Arap Körfezi de denilen-batısında ise Kirmân ve Sicistân'la çevrili bir bölgedir.¹¹²⁸ Fars Denizi, açık deniz olmadığı için çok rüzgâr esmeyen, belli dönemlerde inci avcılığının yapıldığı ve bu zaman diliminde bol miktarda çıkarılarak insanlara bereket sunan bir denizdir.¹¹²⁹

¹¹²⁴ Kalkan, "Çinli Seyyah Zheng He'nin Seyahatleri," 104.

¹¹²⁵ Mes'ûdî, *Mürûcü'z-zeheb*, 1/122.

¹¹²⁶ İdrîsî, *Nüzheti'l-müşâk*, 1/512-513.

¹¹²⁷ Zeki Muhammed Hasan, *er-Rahâletü'l-Müslimûne fi 'usûri'l-vustâ* (Mısır: Müessesetu Hindavî li't-Talîm ve's-Sekâfe, 2013), 19.

¹¹²⁸ İstahrî, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*, 170.

¹¹²⁹ Pîrî Reis, *Kitâb-ı Bahriyye*, 1/88-89. Nisan ve Eylül aylarında yapılabilmektedir. bk. Mes'ûdî, *Mürûcü'z-zeheb*, 1/116.

Bunun dışında inci dalışı Umân, Katar, Seylan ve Habeş denizlerinde de yapılabilmektedir.¹¹³⁰

Hint Okyanusu ve Arap körfezi birbirlerine bitişik olsalar da¹¹³¹ aralarında fark vardır. Arap Denizi'nde dalgalar sonbahar aylarında kabardığı için deniz yolculuğu zorlaşırken Hint Denizi'nde bu kabarma ilkbahar aylarında yaşanmaktadır. Arap Körfezi'nde yılın her anında gemilere binilebilirken Hint Denizi'nde bazı dönemler hariç bu mümkün olmamaktadır.¹¹³² İslâm coğrafyacıları, Fars ve Hint Deniz'lerindeki bu birlikteliğe rağmen kendilerince bu iki denizi birbirinden ayırmak için bir sınır da çizmiştir. Onlara göre Fars Denizi, Dicle Nehri'nin körfeze döküldüğü yerden başlıyor, Sind Denizi başlangıcı sayılan Mekrân'a kadar gidiyordu. Hint Okyanusu ise tam buradan başlıyor ve Çin'de sona eriyordu.¹¹³³

Sind bölgesinde kendilerine “el-Meyd” adı verilen, Sind ırkından Mansûreli bir topluluk oturuyordu ki Akdeniz'de bulunan savaş gemilerine benzer gemilerle Hint, Çin, Cidde, Kulzüm vb. yerlere gidip gelen Müslüman ticaret gemilerine saldırarak korsanlık yapıyorlardı.¹¹³⁴ Hint Denizi'nde korsanlar, sivil amaçlı gemilere göz açtırmıyordu. İbn Battûta, bunu teyit eden bir ipucu vermektedir. Rivayete göre Hint hükümdarının kendisini Çin'e elçi olarak göndermeyi arzu ettiğini, bunun için kendisine ipekli mavi renkte bir elbise hediye ettiğini, fakat yolculuk esnasında korsanların bir baskınla bunu üzerinden aldıklarını bildirmektedir.¹¹³⁵

Müslümanlar tarafından Sind bölgesi topraklarının fethedilmesi, 90/712 yılı itibariyle güney sınırından başlamıştır. Ancak İslâm'ın bu topraklara girişi çok yavaş olmuştur. Selçukluların önünden kaçan Gazneliler bu topraklara yerleşince, bu yerler Müslüman toprakları haline gelebilmiştir.¹¹³⁶ Sind bölgesinden Batı ülkelerine

¹¹³⁰ Mes'ûdî, *Mürûcû'z-zeheb*, 1/116.

¹¹³¹ Mes'ûdî, *Mürûcû'z-zeheb*, 1/115; İbn Rüste, *el-A'lâku'n-nefise*, 86; İbnü'l-Fakîh, *Kitâbü'l-Büldân*, 64.

¹¹³² İbn Rüste, *el-A'lâku'n-nefise*, 86; İbnü'l-Fakîh, *Kitâbü'l-Büldân*, 64.

¹¹³³ İbn Rüste, *el-A'lâku'n-nefise*, 87.

¹¹³⁴ Mes'ûdî, *Mürûcû'z-zeheb*, 1/85; Mes'ûdî, *et-Tenbih*, 49.

¹¹³⁵ İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, 2/757.

¹¹³⁶ Lombard, *İlk Zafer Yıllarında İslâm*, 51.

bambu, kına ve yakıldığında tütsü olarak kullanılan kokulu bir madde ihraç ediliyordu.¹¹³⁷

Hint toprakları ise kara, deniz ve dağlar olmak üzere geniş alanı kapsıyordu. Kralları, Mihrac krallığının ikametgâhı olan Zâbic kralına bağlıydı ve bu krallık Hindistan Krallığı ile Çin arasında bir yerde bulunmaktaydı.¹¹³⁸ Zâbic şehrinden o sıralarda, ûd ağacı, kâfur, sandal ağacı, abanoz ağacı, tük ağacı ve bakkam ağacı ihracatı yapılmaktaydı.¹¹³⁹ Hindistan'dan ithal edilen ürünler arasında Hindistan cevizi yağı, karanfil, kakule, Hindistan cevizi, haşhaş lifinden yapılmış giysiler, pamuklu kadife giysiler ve filler yer alıyordu. Serendib Adası'ndan ithal edilen ürünler arasında renkli yâkut -Kırmızı, yeşil, sarı- ve benzeri kıymetli taşlar, elmaslar, pırlantalar, inciler, kristaller bulunmaktaydı.¹¹⁴⁰

Hint Okyanusu'nda denizcilik yapanlar, ya kendi tecrübeleri ya da muhtemelen Arap astronomlardan öğrendikleri kutup yıldızı bilgisi sayesinde yollarını buluyorlardı.¹¹⁴¹ Arapların, ticarî ilişki kurduğu Hint kıyılarının bazı önemli limanları vardı. Berberîkum Limanı, bu limanların başında gelmektedir. İndus Nehri Havzası üzerinde yer alan bu liman, bir pazar yeri ve insanların toplanma merkezi olması nedeniyle Hindistan'ın doğu kıyısındaki önemli limanlardan biriydi. Arap gemileri bu limana Hint mallarını satın almanın yanı sıra Arap Yarımadası'nın buhur ve mürr gibi ürünlerini satmak için geliyordu. Çin, Arap ve İran gemilerinin uğrak yeri olmasından dolayı tüccarlar için komşu bölgelerde üretilen malların çoğunu Berberîkum Limanı'ndan temin etmek mümkün oluyordu.¹¹⁴²

Brîgazâ Limanı, Hindistan'ın güneybatı kıyısında, Erîl bölgesinde Nerbedâ Nehri Havzası'nda önemli limanlardan biriydi. Bu liman, İslâm'dan önceki dönemde dahi Hindistan'ın önemli ticaret merkezi ve limanı durumunda bulunuyordu. En önemli ihracat ürünü çelik ve pamuk olan Brîgazâ Liman'ından Hintli tüccarların, bal, bal mumu ve şeker dâhil olmak üzere üretim mallarını Hint Okyanusu'ndan

¹¹³⁷ İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, 92.

¹¹³⁸ Mes'ûdî, *Mürûcü'z-zeheb*, 1/66.

¹¹³⁹ Sîrâfî, *Rihletü's-Sîrâfî*, 36.

¹¹⁴⁰ İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, 70; Sîrâfî, *Rihletü's-Sîrâfî*, 19; Islam, "Arab Navigation In The Indian Ocean", 9.

¹¹⁴¹ Sezgin, *İslâm Uygarlığında Astronomi Coğrafya ve Denizcilik*, 201.

¹¹⁴² Şemerî, *Mevânî şibhi cezîrati'l-Arab*, 159.

Arap ve Afrika limanlarına ihraç ediyorlardı.¹¹⁴³ Hindistan'dan Batı'ya gelen bu yolun, bin bir gece masallarındaki Hint prensi Sinbat tarafından bulunduğu, muson rüzgârını keşfettiği söylenmiştir. Araplar da, bu ürünler karşılığında Hindistan'a şarap ve hurma ihraç ediyordu. Arap Yarımadası limanlarından hem Hârakes hem de Übülle Limanları bu limanla karşılıklı ticaret yapmıştır.¹¹⁴⁴

Kalikût Limanı, dünyanın en büyük limanlarından. Bölgenin ticaret merkezi konumunda olan Liman, Çin, Cava, Seylan, Maldiv, Yemen ve Fars asıllı tüccarların uğrak yerleri arasında zikredilmiştir.¹¹⁴⁵

Mûzrîs Limanı da Hint Yarımadası'nın güneybatısında, Malabar kıyısında yer alan Hint kıyılarındaki ünlü ticaret limanlarından biriydi. Bu liman biber ihracatı ile ünlüydü ve devasa Hint gemilerinin görüldüğü bir limandı. Araplar uzun zamandan bu yana Mûzrîs Limanı'na biber almak ve gemilerini inşa ettikleri odunu temin için geliyorlardı.¹¹⁴⁶ Bu ticaret limanlarına yanaşan gemiler arasında, Hintlilerin meşhur Câker, Mânurt ve Ukayrî tipinde gemiler olduğu ve İbn Battûta'nın bu gemilerle Hindistan'dan Çin'e seyahat ettiği söylenmiştir.¹¹⁴⁷

Orta Çağ'da kullanılan Hint gemilerinden Ukayrî, Gurâb¹¹⁴⁸ cinsi fakat biraz daha geniş ve 60 kürekçinin çektiği bir gemiydi. Normal zamanlarda üstü açık olan geminin çatışma esnasında kürekçilere ok ve taş isabet etmesin diye üst kısmı çatı gibi örtülüyor, gerektiğinde mancınık yerleştirilip savaş esnasında rahatlıkla kullanılabilirdi.¹¹⁴⁹ Câker türü gemide 50 okçu ve 50 zenci savaşçı bulunuyordu. Gerek Hintli putperestler gerek Hint Denizi korsanları bu tür gemilere yaklaştırmaya

¹¹⁴³ Mazaherî, *Orta Çağda Müslümanların Yaşayışları*, 343; Şemrî, *Mevânî şibhi cezîrati'l-Arab*, 160.

¹¹⁴⁴ Mazaherî, *Orta Çağda Müslümanların Yaşayışları*, 343; Şemrî, *Mevânî şibhi cezîrati'l-Arab*, 160. Karşılıklı bu yol güzergâhının detayları için bk. Mazaherî, *Orta Çağda Müslümanların Yaşayışları*, 343-345.

¹¹⁴⁵ İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, 2/805.

¹¹⁴⁶ Şemrî, *Mevânî şibhi cezîrati'l-Arab*, 160.

¹¹⁴⁷ İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, 2/789-790.

¹¹⁴⁸ Gurâb, son derece hızlı giden hafif bir tekne türüydü. Posta işinde kullanıldığı gibi sahil koruma gibi görevlerde de kullanılıyordu. bk. İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, 2/802.

¹¹⁴⁹ Hamevî, *Târîhu ustûli'l-Arabî*, 43; Mâhir, *el-Bahriyye fî Mısri'l-İslâmiyye*, 357-358; Nuhaylî, *es-Süfünü'l-İslâmiyye*, 102.

cesaret etmezlerdi.¹¹⁵⁰ İbn Battûta, bu gemiyle yolculuğu esnasında bir adaya uşâri cinsi bir kayıkla çıktığını söylemiştir.¹¹⁵¹

Derebeylik yapısına benzeyen Hindistan'da¹¹⁵² Hintlilerin büyük bir kısmı, Hint Denizi kıyısında, kıyıda ve denizde profesyonel anlamda balıkçılık yapıp balina avlıyordu.¹¹⁵³ Hintliler, ticarî kıymeti yüksek renk ve lezzeti birbirinden farklı ihracat ürünü olan Kant, Umân, Fîl, Mûriyânî ve Şeker Muz'u olmak üzere beş çeşit muz yetiştirir, pirinç ekimi yanında hayvancılıkla uğraşırlardı. O tarihlerde dahi birbirine yollarla bağlanan büyük çiftliklerin bulunduğu sahil köylerinde yaşayanlar, Çin ve Arap topraklarından deniz yoluyla gelen tüccarlarla ticaret yapabiliyordu.¹¹⁵⁴

Hint Okyanusu sahillerindeki kentlerin insanları, kaderlerinde, yaşam şartlarında ve kılık kıyafetlerinde birbirine benzemekle birlikte, her birinin ticarete kazanç odaklı ayrı ayrı beklentileri vardı.¹¹⁵⁵ Başka hiçbir şeye bağlı olmayan ve inanmayan Hindistan halkında adaleti yaymak, yaradılışlarında vardı. Adalet anlayışları ve akitlerini korumak, sadece kendi aralarında değil tüm insanlar için geçerliydi.¹¹⁵⁶ Hintliler de buğday ile birlikte pirinç yemeyi tercih ediyorlardı. Hint topraklarında birbirinden farklı 27 çeşit pirinç yetiştirildiği bildirilmiştir.¹¹⁵⁷

Kıyı kenti olan Burûc, biberin çok fazla yetiştirildiği Malay (Malabar) Adası'yla komşuydu. Burûc şehri, büyük, güzel, tuğla ve sıva ile inşa edilmiş bir şehirdi. Refah içerisindeki insanların, iyi bilinen ticaretleri vardı.¹¹⁵⁸ Burûc şehriden dört fersah uzaklıkta, büyük yük gemilerinin yanaştığı Sindâbûr (Malay Yarımadası'nın güney ucundaki Singapur) şehri, geniş bir alan üzerinde kurulmuş büyük bir limana sahip ticaret şehriydi. Sindâbûr şehriden yaklaşık 4 günlük mesafede, büyük bir nehrin kıyısında, yine büyük gemilerin yanaştığı, dağ yamaçlarında ve ekilebilir arazilerinde kına yetiştirilen Tâne şehri yer almaktaydı.

¹¹⁵⁰ İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, 2/790; Nuhaylî, *es-Süfünü'l-İslâmiyye*, 102.

¹¹⁵¹ İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, 2/790.

¹¹⁵² Sîrâfî, *Rihletü's-Sîrâfî*, 47.

¹¹⁵³ İdrîsî, *Nüzhetü'l-müştâk*, 1/58-59.

¹¹⁵⁴ İdrîsî, *Nüzhetü'l-müştâk*, 1/62.

¹¹⁵⁵ İdrîsî, *Nüzhetü'l-müştâk*, 1/188.

¹¹⁵⁶ İdrîsî, *Nüzhetü'l-müştâk*, 1/189.

¹¹⁵⁷ 'Abdülmün'im en-Nemr, *Târîhu'l-İslâm fi'l-Hind* (Kâhire: el-Müessesetü'l-Câmiatü'l-Dirâsâtü ve'n-Neşr, 1981), 24.

¹¹⁵⁸ İdrîsî, *Nüzhetü'l-müştâk*, 1/187.

Yetiştirilen kına köklerinden tebeşir üretilerek buradan doğu ve batıdaki diğer ülkelere ihraç edilmekteydi.¹¹⁵⁹ Arap denizciler tarafından iyi bilinen Seylan Adası,¹¹⁶⁰ inci, fildişi, tarçın ve baharat kaynağıydı.¹¹⁶¹

Hindistan'a amber Şalâhattan, biber Malay'dan, karanfil, sandal ağacı, kâfur ve hoş kokulu Hindistan cevizi, Çin yakınlarındaki güney yönünde yer alan Zâbic'ten, yâkutlar ve elmaslar Serendip'ten, gergedan, tavus kuşu, papağan, Sind tavukları, her türlü parfüm ve ilaç Horasan ve Arap Yarımadası'nın güneyindeki Kanâ Limanı'ndan ithal edilmekteydi.¹¹⁶² Hindistan toprakları dağlarla Horasan topraklarına ve oradan Tibet'e bağlanıyordu. Dilleri farklı, görüşleri ayrı ve çoğu reenkarnasyona inanan bu farklı krallıklar ve kırk iki ayrı millet arasında daima savaşlar olmuştur.¹¹⁶³ Hintliler; zihin yapıları, siyasî politikaları, bilgelikleri, renkleri ve diğer bazı niteliklerinde zenciler ve diğer ırklara nazaran ayrıcalık gösteriyordu.¹¹⁶⁴ Mes'ûdî, Hintlilerin başka ırklarda bulunmayan bazı özelliklerini on maddede toplamıştır.¹¹⁶⁵

İbn Battûta'ya göre insanları gibi Hindistan'ı diğer memleketlerden ayıran bir başka özellik de ülkede yetişen meyve çeşitleridir. Turunçgillere benzeyen ağacı, armut büyüklüğündeki meyvesiyle mango önde gelen meyvelerdendir.¹¹⁶⁶ Yaprakları ceviz yaprağına benzeyen şekî ve berkî,¹¹⁶⁷ yetiştiği ağacın odunsu kısmından çıkan bir meyveydi. Yere yakın olan meyveye berkî, yerden yüksek olanına da şekî deniyordu. Hindistan'ın en lezzetli meyveleri şekî ve berkî'nin hasadı güz mevsiminde yapılıyordu.¹¹⁶⁸ Hindistan'ın lezzetli meyvelerine Tendû,¹¹⁶⁹ Uzun

¹¹⁵⁹ İdrîsî, *Nüzhetü'l-müşâk*, 1/190-191.

¹¹⁶⁰ İbn Mâjîd, *Arab Navigation in The Indian Ocean*, 462.

¹¹⁶¹ İbn Mâjîd, *Arab Navigation in The Indian Ocean*, 220.

¹¹⁶² Hemedânî, *Kitâbü'l-Büldân*, 72.

¹¹⁶³ İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, 71; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-zeheb*, 1/66.

¹¹⁶⁴ Mes'ûdî, *Mürûcü'z-zeheb*, 1/66.

¹¹⁶⁵ İnce saçlar, yayvan kaşlar, geniş burun delikleri, kalın dudaklar, belirgin dişler, kötü cilt kokusu, kararmış göz bebekleri, çatlak eller ve ayaklar, penis uzunluğu ve çok neşeli olmaları, bk. Mes'ûdî, *Mürûcü'z-zeheb*, 1/66.

¹¹⁶⁶ İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, 2/599.

¹¹⁶⁷ Ekmekgiller familyasından iri bir meyvedir. Bir tanesi 4-5 kişiyi doyurduğu belirtilmiştir. bk. İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, 2/609.

¹¹⁶⁸ İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, 2/599-601.

¹¹⁶⁹ Abanoz ağacı meyvesidir. bk. İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, 2/609.

ömürlü ağaçlarıyla cumûn¹¹⁷⁰ ve Mehvâ,¹¹⁷¹ yılda iki kez hasadı yapılabilen nar ağaçlarını,¹¹⁷² muz, üzüm, elma ve limonu da eklemek gerekmektedir.¹¹⁷³

Hindistan'da yılda iki kez hasadı yapılan bir başka tarım alanı tahıllardır. Sonbaharda hasadı yapılan bir darı türü olan küdrû,¹¹⁷⁴ akdarıya benzeyen kal, kal'dan daha küçük taneli şâmâh,¹¹⁷⁵ burçağa benzeyen mâş,¹¹⁷⁶ bir tür bakla sayılan lûbya¹¹⁷⁷ ve hayvan yemi olarak kullanılan mût¹¹⁷⁸ güz mevsiminde tarlalardan toplanıyordu. Güz hububatı arasında susam ve şekerkamışını da zikretmemiz yerinde olacaktır. Hindistan toprakları, tıpkı Nil Havzası gibi çok verimliydi ve bazı ürünlerin yılda iki ya da üç kez hasadı yapılabilirdi. Yılda üç kez ekimi ve hasadı yapılan pirincince ilave olarak ilkbaharda buğday, arpa, nohut ve mercimeğin hasadı yapılıyordu.¹¹⁷⁹

2.4. Habeşistan

Arapların Habeşistan ile olan ilişkileri, milattan öncesine dayanmaktadır. Arap Yarımadası ile Afrika Kıtası'nın doğusu arasındaki nüfus değişimi hem eski hem de güçlü bağlara dayanıyordu.¹¹⁸⁰ Zenciler, Araplara secde edercesine çok saygı duyuyorlardı. Hurmayı çok sevdikleri için, bir Arap gördüklerinde, bu adam hurma ağacının yetiştiği ülkeden geliyor diyorlardı.¹¹⁸¹

Habeşli tâcirler, denizde sadece Afrika ve Arap Yarımadası'nın sahillerine ticaret maksadıyla seyrüsefer yapıyordu. Bu yüzden güçlü bir donanmaları yoktu. Arap Yarımadası'nın güneyini özellikle Yemen'i istila etmek için geldiklerinde de güçlü bir donanmaları yoktu. Habeşistan ticaret gemilerinin Yemen'e veya

¹¹⁷⁰ Yaprığı söğüt yaprağına benzeyen, kara üzüm gibi Simsiyah ve tadı ekşi olan bir meyvedir. bk. İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, 2/609.

¹¹⁷¹ Bu meyve lezzetli bir meşrubatın hammaddesidir. Kerestesi ev yapımında kullanılır. Meyvesi ve çiçeği hem kuru üzüm gibi yenilir, hem de içki yapımında kullanılır. bk. İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, 2/609.

¹¹⁷² İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, 2/601-602.

¹¹⁷³ Nemr, *Târîhu'l-İslâm fi'l-Hind*, 25.

¹¹⁷⁴ Akdarıya benzeyen taneli bir bitkidir. bk. İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, 2/609.

¹¹⁷⁵ Küçük darıya benzer. bk. İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, 2/609.

¹¹⁷⁶ Bir tür küçük börülcedir. bk. İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, 2/610.

¹¹⁷⁷ Börülce. bk. İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, 2/610.

¹¹⁷⁸ Yumrulu ve otsu bir bitkidir. bk. İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, 2/610.

¹¹⁷⁹ İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, 2/602-603; Nemr, *Târîhu'l-İslâm fi'l-Hind*, 24.

¹¹⁸⁰ Cevâd Ali, *el-Mufasssal fi Târîhu'l-'Arab*, 3/449.

¹¹⁸¹ Sîrâfi, *Rihletü's-Sîrâfi*, 86.

Kızıldeniz'de bulunan Câr Limanı'na getirdikleri mallar buradan Arapların develerinin sırtında Şam'a, Suriye topraklarına ve İran'a taşınıyordu.¹¹⁸²

Hint Denizi de denilen Habeş Denizi, Habeşistan kıyılarından başlayarak, Hindistan ve Çin'in güneyine kadar -Hint Okyanusu- uzanıyordu. Dolayısıyla Çin, Sind, Zenc, Basra, Übülle, Fars, Kirman, Umân, Bahreyn, Şıhr, Yemen, Eyle, Mısır'daki Kulzüm ve Habeşistan'a sınırları olan 8000 mil uzunluğunda, 1900 ile 2700 mil genişliğinde bir denizdi.¹¹⁸³ Kızıldeniz'e uzanan körfez ve körfeze kıyısı olan Kulzüm, Fustat, Eyle, Cidde ve Hicaz'ın bu denize sahili vardı.¹¹⁸⁴ Bir zamanlar Necâşî'nin memleketi olan ve Müslümanların ilk hicret yurdu Habeşistan'ın, uzun sahilleri, yüksek ve büyük binaları bulunan büyükşehirleri olan büyük bir ülke olduğu bildirilmiştir.¹¹⁸⁵

Hint okyanusu, Arap körfezi ve Habeş Denizi'nin birbirlerine bitişik oldukları kabul edildiği için,¹¹⁸⁶ Dicle, Fırat ve İndus Nehirleri'nin Basra Körfezi vasıtasıyla bu denize döküldüğü, belirtilmiştir.¹¹⁸⁷ Hint Okyanusu'na dökülen Ganj, Kirman, Ahvâz ve Sicistan gibi büyük nehirleri de burada zikretmek yerinde olacaktır. Çünkü Hint Okyanusu'ndaki ticaret, bu nehirler aracılığıyla ülkelerin karasal derinliklerine ulaştırılıyordu.

Habeşistan ile ticarete Sifâle, Mombasa, Mûsenik, Muğtiş gibi önemli şehirler ön plana çıkmaktadır. Özellikle Sifâle şehrinin, altın yataklarıyla meşhur olduğu bildirilmiştir. Fildişi, abanoz ve amber bu bölgenin önemli ihracat ürünleriydi. Zencibar -Zengibar, Zanzibar-, amber yurdu olmasının yanında arıcılığın yoğun yapıldığı ve bal üretilen bir şehirdi. Ayrıca deniz ticaretinin yapıldığı Komor, Magota, Şinkoni ve Mualı gibi adalar, Habeşistan'a bağlı büyük adalar arasında zikredilmiştir.¹¹⁸⁸

¹¹⁸² Cevâd Ali, *el-Mufasssal fî Târîhi'l-'Arab*, 7/281.

¹¹⁸³ Mes'ûdî, *Mürûcü'z-zeheb*, 1/84; Mes'ûdî, *et-Tenbih*, 46.

¹¹⁸⁴ Mes'ûdî, *Mürûcü'z-zeheb*, 1/86.

¹¹⁸⁵ Mes'ûdî, *Mürûcü'z-zeheb*, 2/15.

¹¹⁸⁶ Mes'ûdî, *Mürûcü'z-zeheb*, 1/115; İbn Rüste, *el-A'lâku'n-nefise*, 86; İbnü'l-Fakîh, *Kitâbü'l-Büldân*, 64.

¹¹⁸⁷ Mes'ûdî, *et-Tenbih*, 47-48.

¹¹⁸⁸ Pîrî Reis, *Kitâb-ı Bahriyye*, 1/93-95 ve 100.

3. Ticareti (İthalat ve İhracatı) Yapılan Ürünler

Fetihlerle birlikte büyüyen İslâm coğrafyasında ticarî mallara gün geçtikçe talep artıyordu. Özellikle sonradan gelişecek şehirlerin kuruluşunda durmaksızın artan ihtiyaçlar günden güne büyüyor ve bununla birlikte nitelik ve nicelik farkları doğuyordu. Çünkü gelişen ve büyüyen İslâm toplumuyla birlikte hayat standardının seviyesi de yükseliyordu. Bir taraftan lüks tüketim artarken toplumda zengin tabakanın beklentileri de yükseliyordu. Öte yandan bu gelişimi yaşayan gerek Müslüman Araplar gerek İslâm Devleti'ne bağlı diğer toplumlar, Doğu ile Batı dünyası arasındaki konumları ve Uzak Doğu ile olan bağlantıları nedeniyle, denizlerin kıyılarına sınırı olan ülkelerin ve milletlerin ticarî mallarının ve ürünlerinin taşınmasında da etkin bir rol oynuyordu. Ülkelerindeki çeşitli ürünleri dünya pazarlarına ihraç etmelerinin yanı sıra, Arap ve yabancı limanlar vasıtası ve deniz yoluyla, ticareti yapılan bazı malları buralarda satışa sunuyordu. Değer bakımından ikiye ayrılan ticarî malların birinci grubu gemileri dolduran ve nakil masraflarını karşılayan emtia, diğeri ise geliri artıran küçük hacimli ancak pahada kıymetli eşyalardan oluşuyordu. Bu başlık altında gıda bitkileri, kereste ve orman ürünleri, madenler, taş ve toprak ürünleri, tekstil ve kumaş sanayi ürünleri, deniz ürünleri, tıbbi üretime katkı sağlayan ürünler ve köle ticareti gibi ticarî değeri olan ürünler incelenecektir.

3.1. Dokuma-Tekstil Ürünleri

İslâm Dini, tesettür anlayışı sebebiyle İslâm medeniyetini bir tekstil uygarlığı haline getirmiştir. Başlangıçta giyinmek, daha sonra ev dekorasyonu ihtiyaçları için kullanılan tekstil, Doğu ve Akdeniz ev döşeme geleneğinin can damarını oluştururken; yün, ipek, keçi veya deve kılından dokunan halı ve kilim, ev döşemesi için en önemli ve bazen yegâne unsur olmuştur.¹¹⁸⁹ Orta Çağ'da Akdeniz ülkeleri henüz tanımasa da, Ortadoğu insanı yer halısı, duvar halılarını, perdeleri, seccadeleri ve birbirinden güzel dokunmuş çadırları kullanmaktaydı.¹¹⁹⁰ Dokuma kumaşlar, giysi için kullanılırken aynı zamanda bir iç dekorasyon malzemesi olarakta kullanılmıştır.

¹¹⁸⁹ Mazaherî, *Orta Çağda Müslümanların Yaşayışları*, 336; Lombard, *İlk Zafer Yıllarında İslâm*, 168.

¹¹⁹⁰ Mazaherî, *Orta Çağda Müslümanların Yaşayışları*, 336.

Sarayların ihtiyacı için devamlı kumaş dokuyan Tıraz isimli atölyelerin ürettiği kumaşlar, aynı zamanda kullanıldıkları merasimlerin saygınlığını da artırmıştır.¹¹⁹¹

Orta Çağ'da İran işi yün, ipek, pamuk, keten ve kenevir eğirilip dokunarak elde edilen dokuma kumaşlar, sahip oldukları ünleriyle dünyaca tanınıyordu. Çünkü gerek Mısır keten dokuma endüstrisi ve Hint pamuk endüstrisi gerek Çin'de ortaya çıkan ipek endüstrisine İslâm medeniyeti mirasçı olmuş ve bu sanayi geliştirek dünyaya pazarlamıştır.¹¹⁹² Hindistan ve Çin'den ithal olarak getirilen mallar arasında ipekli kumaşlar zikredilirken günlük hayatta kullanılan yaygın kumaşlar ihraç malı olarak aynı ülkelere gönderilmiştir.¹¹⁹³

Mısır'da, Nil Vadisi'nin bazı bölgelerinde ve tüm Nil Deltası'nda yetiştirilen ketenin,¹¹⁹⁴ dokumacılığına Tunç Çağı'ndan itibaren başlandığı belirtilmiştir.¹¹⁹⁵ Zaman içerisinde tekstil endüstrisinde kendine yer bulan işlenmiş keten ipliğinin arasına karıştırılan altın ve gümüş tellerle mükemmel bir ürün ortaya çıkmıştı. Bundan dolayı Mısır'da keten dokumacılığı çok gelişmiş, ünü dünyayı sarmıştır.¹¹⁹⁶ Keten mamulü sarıklar ve saydam denilebilecek incelikteki kumaşları üzerinde taşıyan insanlar, etrafa şık bir görünüm sunmuştur. Dimyat ve Tinnîs ketenlerinden imal edilen sarık, kadın elbisesi ve peçe çok tercih edilmiştir.¹¹⁹⁷ Sadece Tinnîs kentinin yıllık 30 bin dinarlık keten mamulü lüks çamaşır ihracatı yaptığı düşünüldüğünde o günün şartlarında ekonomiye azımsanmayacak ölçüde katkı sağladığı gözler önüne serilmektedir. Zaman içerisinde Mısır keteninin saraya has kılınması, bu ürünün üretiminin kaliteden ödün vermeden İran ve Azerbaycan'a kaymasına sebep olmuştur.¹¹⁹⁸ Giyim malzemesi olmasının yanında yelken üretiminde de kullanılan ketenin,¹¹⁹⁹ pamuk üretiminden olmasa da Hindistan'dan

¹¹⁹¹ Lombard, *İlk Zafer Yıllarında İslâm*, 168.

¹¹⁹² Leroux, *İlk Akdeniz Medeniyetleri*, 41; Mazaherî, *Orta Çağda Müslümanların Yaşayışları*, 331; Laiou - Morrişon, *Bizans Ekonomisi*, 42.

¹¹⁹³ Kayaoğlu, *İslâm Kurumları Tarihi*, 109.

¹¹⁹⁴ Lombard, *İlk Zafer Yıllarında İslâm*, 28-29.

¹¹⁹⁵ Tufanoğlu, *Antikçağ'da Batı Anadolu'da Deniz Ticareti ve Limanlar*, 137.

¹¹⁹⁶ Laiou - Morrişon, *Bizans Ekonomisi*, 42; Tufanoğlu, *Antikçağ'da Batı Anadolu'da Deniz Ticareti ve Limanlar*, 66 ve 138.

¹¹⁹⁷ Leroux, *İlk Akdeniz Medeniyetleri*, 41; Mazaherî, *Orta Çağda Müslümanların Yaşayışları*, 332; Lombard, *İlk Zafer Yıllarında İslâm*, 169.

¹¹⁹⁸ Mazaherî, *Orta Çağda Müslümanların Yaşayışları*, 333.

¹¹⁹⁹ Tufanoğlu, *Antikçağ'da Batı Anadolu'da Deniz Ticareti ve Limanlar*, 66.

getirilen ve tüm Akdeniz ülkelerine yayılan şeker kamışı üretiminden etkilendiği ve zarar gördüğü belirtilmiştir.¹²⁰⁰

Mısır o dönemde kumaşçılığın merkezlerinden hatta en ileri tekstil alanı kabul ediliyordu. Buradan ihraç edilen kumaşlar, Müslüman Doğu'ya Hint Okyanusu'na, Suriye'ye, Bizans İmparatorluğu'na, Müslüman Batı'ya ve İtalya limanlarına gönderiliyordu. Deltada kullanılan başlıca tekstil hammaddelerinden biri de yündü. Bölgede üretilen yüne ayrıca Suriye'den getirilen ipek ve altın tel karıştırılıyordu.¹²⁰¹ Halifeler döneminde Mısırın dokumacılık sanatı Suriye sahillerine taşınmış, tesirini Şiraz ve Türkistan'da göstermişti. Burada üretilen Mısır ismiyle anılan dokumalar bu iki şehirde üretiliyordu.¹²⁰²

Tekstil maddesi olarak kullanılan ve bir dokuma ürünü olan pamuk, Hint kökenli olmasına rağmen, MS 7. yüzyıldan itibaren Mezopotamya'ya girmiştir. İslâmi devirlerde Suriye ovalarında, Mısır ve Hazar Denizi çevresinde yetiştirilmiş,¹²⁰³ boyanarak ve işlemler ilave edilerek buradan Afrika ve Endülüs'e taşınmış, hiç kimse bu dokumalarla rekabet edememiştir.¹²⁰⁴

Bir başka tekstil hammaddesi olan ipek, büyük çapta dut ağacına ve ipek böceği yetiştiriciliğine dayanıyordu. İpekçilik önceleri Çin'de ortaya çıkmış, MS 6. yüzyılda Orta Asya'ya sızramış, Hazar Denizi kıyılarına geçmiş, Ermenistan'a, oradan da Anadolu'ya ulaşmıştır. İpek böceği MS 7. yüzyılda İslâm fetihleri ile birlikte bütün Akdeniz Bölgesi'ne yayılmış ve lüks tekstil ihtiyacının arttığı bir dönemde büyük bir talep patlamasına neden olmuştur.¹²⁰⁵ İpek böcekçiliği ve dokumacılığı bu yoğun taleple birlikte Suriyeli dokumacılar tarafından Endülüs'e

¹²⁰⁰ Mazaherî, *Orta Çağda Müslümanların Yaşayışları*, 329; Lombard, *İlk Zafer Yıllarında İslâm*, 169.

¹²⁰¹ Lombard, *İlk Zafer Yıllarında İslâm*, 172.

¹²⁰² Barthold, *İslâm Medeniyeti*, 26.

¹²⁰³ İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, 154; Mazaherî, *Orta Çağda Müslümanların Yaşayışları*, 303; Heyd, *Yakın Doğu Ticaret Tarihi*, 45. Şeker kamışı yetiştiriciliği hakkında geniş bilgi için bk. Mazaherî, *Orta Çağda Müslümanların Yaşayışları*, 303-304.

¹²⁰⁴ Leroux, *İlk Akdeniz Medeniyetleri*, 41; Mazaherî, *Orta Çağda Müslümanların Yaşayışları*, 291 ve 334; Lombard, *İlk Zafer Yıllarında İslâm*, 169.

¹²⁰⁵ Mazaherî, *Orta Çağda Müslümanların Yaşayışları*, 334; Lombard, *İlk Zafer Yıllarında İslâm*, 170; Laiou - Morrişon, *Bizans Ekonomisi*, 43. Ayrıca ipek böcekçiliği hakkında geniş bilgi için bk. Mazaherî, *Orta Çağda Müslümanların Yaşayışları*, 308-310.

taşınmıştır.¹²⁰⁶ Doğu-Batı eksenli kervanların ve gemilerin gidiş-gelişlerindeki ana gaye başlangıçta ipek olmuş, ancak ipek M 7. yüzyılda başta İran olmak üzere tüm Ortadoğu'da üretilir olmuştur.¹²⁰⁷

Orta Çağ'da yaşayan kimyacılar, ipek, yün, pamuk gibi tekstil ürünleri yanında cam, porselen ve diğer birçok eşyayı boyamak için araştırma yapmış, zikri geçen malzemeyi sabit bir şekilde boyayacak boyalar elde etmiştir. Ürettikleri boyalar, yapılan kazılar neticesinde elde edilen bulgulara göre üzerinden asırlar geçmesine rağmen hala tazeliklerini korudukları belirtilmiştir.¹²⁰⁸ Kumaşları boyamak için boya malzemesi olarak en çok kullanılan hammaddenin çivit, kök boyada kullanılan bitkinin ise, kırmızı tırtıl ve safran olduğu belirtilmiştir. Mavi boya elde etmek için kullanılan çivit, Hindistan'dan getirilerek Mezopotamya'ya girmiş, kırmızı boya için kullanılan kırmızı tırtılın ise meşe ağacının üzerinde yaşayan bir çeşit parazit olduğu söylenmiştir. Ayrıca kök boya bahçesi için en az iki yıl gerektiği belirtilmiştir.¹²⁰⁹

Sarı renk için kullanılan safranın, doğuda çok tanındığı ve çok arandığı söylenmiştir. Güneşin ve Sâsânî İmparatorları'nın rengi olan sarı, elbiselerde ve resmi devlet yazışmaları için kullanılan kâğıtlarda görünmekteydi. Tekstil ve boya maddelerinde görülen bolluk, üretim miktarını ve tekniklerini de zorlamaktaydı. Çin kökenli düz ve yan taraklı tezgâh ve pedallı tezgâh, düğümlü halı tekniği, iğne ile işlenmiş nakış işleri ve dokuma, o çağda görülen yeni teknikler arasında zikredilmiştir. Bu tekniklerle en ünlü endüstri maddeleri bile taklit edilmiştir.¹²¹⁰

İslâm topraklarındaki ovalarda pamuk ve şeker kamışı yetiştirilmeye başlamıştı. Fakat bundan önce de Tinnîs'te elbise için ince ve güzel kumaşlar dokunmuş, halılar, çadır perdeleri örülmüştü.¹²¹¹ Mısır'da örülen çadır perdeleri, dokunan halılar ve ince kumaşlar, sadece Mısır'da değil, başta Tuster'de dokunan

¹²⁰⁶ Mazaherî, *Orta Çağda Müslümanların Yaşayışları*, 336.

¹²⁰⁷ Heyd, *Yakın Doğu Ticaret Tarihi*, 44-45.

¹²⁰⁸ Mazaherî, *Orta Çağda Müslümanların Yaşayışları*, 327.

¹²⁰⁹ Kök boya ve çivit otu yetiştirilmesi hakkında geniş bilgi için bk. Mazaherî, *Orta Çağda Müslümanların Yaşayışları*, 294-295.

¹²¹⁰ Lombard, *İlk Zafer Yıllarında İslâm*, 171.

¹²¹¹ Heyd, *Yakın Doğu Ticaret Tarihi*, 44-46.

kadife kumaşlar olmak üzere tüm İslâm topraklarında tekstil dokuma faaliyetleri yürütülmüştür.¹²¹²

3.2. İnşaat Sektörü Malzemeleri

Kereste denilince ilk akla gelen düşüncenin gemi inşası olsa da gerek Orta Çağ gerek Orta Çağ'dan önceki dönemlerde Girit, Kıbrıs ve Lübnan dağlarındaki ormanların sahip olduğu ağaç çeşitliliği -Meşe, ceviz, servi, çam, köknar, abanoz ve sedir ağaçları- denizcilikle uğraşan toplumların gemi inşası yanında sarayların inşası, tabut imalatı, aşırı soğuk iklimlerde ısınma aracı ve konut inşası konusunda insanlığın kereste ihtiyacını karşılamaya çalışmıştır.¹²¹³

Romalıların istilası sırasında, her ne kadar Akdeniz ülkelerindeki geniş ormanlık alanlar yok edilmiş ve iklim yeni ormanların oluşmasını zorlaştırmışsa da antik dönemde Avrupa'nın tamamının ormanlarla kaplı olduğu söylenmiştir. Bu ormanlar tarihi süreçte soğuk kış ve kavurucu yaz mevsimlerinin etkisiyle erirken Avrupa'daki kolonileşme M 7. yy. itibariyle orman ürünleri noktasında büyük bir yıkıma neden olmuştur.¹²¹⁴

İslâm dünyasının sınırları içerisinde ve dışında da gerçek orman bölgeleri son derece sınırlıydı. Bunlar, Hazar Denizi'nin güney kıyısında bulunan ormanlar, Anadolu'nun kuzey kıyıları boyunca uzanan ormanlar, Kuzey Suriye ormanları diye bilinen Anadolu'nun güney sahilleri boyunca -Kilikya ve Bitinya- uzanıp Lübnan'da son bulan ormanlar, Sicilya, Mağrip ve İspanya'da görülen ormanlarla İslâm dünyasının ağaç zenginliği son buluyordu.¹²¹⁵

İslâm dünyasının dışında en yakın orman bölgeleri öncelikle Akdeniz'in Kuzey kıyılarında yer alıyordu. Alp'ler ve Dalmaçya, Bizans'a ait ormanlardı. Bir de buna Hindistan'ın "Tîk" ağacından meydana gelen ormanları ilave etmek mümkündür. Doğunun ormanları eski uygarlıklar tarafından yoğun bir biçimde kullanılmıştır. Bu ormanlar, çağlar boyunca endüstri ocaklarına yakıt, şehirlerde

¹²¹² İstahrî, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*, 31; Heyd, *Yakın Doğu Ticaret Tarihi*, 46.

¹²¹³ Leroux, *İlk Akdeniz Medeniyetleri*, 41; Eco, *Orta Çağ -Barbarlar, Hıristiyanlar, Müslümanlar-*, 268; Laiou - Morrisson, *Bizans Ekonomisi*, 40; Tufanoğlu, *Antikçağ'da Batı Anadolu'da Deniz Ticareti ve Limanlar*, 132.

¹²¹⁴ Eco, *Orta Çağ -Barbarlar, Hıristiyanlar, Müslümanlar-*, 267; Laiou - Morrisson, *Bizans Ekonomisi*, 25.

¹²¹⁵ Runciman, "Deniz Kuvvetinin Orta Çağ Tarihindeki Rolü", 157; Lombard, *İlk Zafer Yıllarında İslâm*, 161; Laiou - Morrisson, *Bizans Ekonomisi*, 40.

inşaatlara malzeme ve bilhassa deniz araçları yapımında Fenikelilere ve Bizans'a kereste sağlamıştır. Dolayısıyla bir daha yerine getirilemeyecek şekilde tahribata uğradığı belirtilmiştir.¹²¹⁶

Romalıların, güçlü donanmalarını ayakta tutabilmek için düşüncesizce ağaç kesimleri, ormanları bir baştan bir başa yok etmiştir. Bu konuda en iyi örnek olarak Lübnan gösterilebilir. Bu ülke tüm Akdeniz donanmalarına sedir ağacı yetiştirmiştir. Yaprakları sabun imalatında hammadde olarak kullanılan sedir ağacının, erken Orta Çağ'da arkasının kesildiği bildirilmiştir.¹²¹⁷

Fetihlerle birlikte sınırları denizleri zorlayan İslâm dünyası da ahşap ve kereste problemi ile karşı karşıya kalmıştır. Bu problem sadece donanmanın ihtiyacıyla kalmayıp yeni gelişen endüstrinin de sorunu olmuştur. Çünkü odun, her şeyden önce endüstrinin yakıt ihtiyacını karşılamaktaydı. Gerek maden ve cam gibi eski Akdeniz endüstrisi gerekse şeker kamışı gibi yeni endüstriler, yakıt olarak sadece odun kullanıyorlardı. Odun aynı zamanda gelişmenin tam ortasında yaşayan yeni şehirlerin inşaat sahalarında da kullanılıyordu. Sulama kanallarında suyu yükseltmeye yarayan dolaplar ve su kuyuları büyük ölçüde kereste ihtiyacı hissediyordu. Bunlara ilave olarak keresteye ihtiyaç duyulan bir başka alan, yeni kurulan deniz ticaret filolarıydı. Zira denizlerde üstünlük sağlamak amacı ile Bizans'la uzun ve zorlu bir savaş dönemi yaşanmaktaydı. Bu yüzden savaş gemisi ihtiyacı durmaksızın devam ediyordu. Deniz ticaret filolarında ve savaş gemilerinde gelişen teknoloji, günden güne artan oranda daha büyük gemilerin yapımına yol açıyor ve Latin yelkenlerini taşıyacak daha uzun direkler aranılıyordu. Dolayısıyla büyük ağaçlara ihtiyaç duyuluyordu. Bütün bunlara ilave olarak artan lüks tüketim, kaliteli ve dekoratif tahta ihtiyacını ortaya çıkarıyordu.¹²¹⁸

İslâm dünyasında odunun yetersiz oluşu, maden endüstrisini önemli ölçüde sekteye uğratmıştır. Madenlerin işletilmesinde yakıt olarak kullanılan odun ve odun kömürü tüketimi eski ve yetersiz bir teknoloji yüzünden tüm ormanları yemiş

¹²¹⁶ Mazaherî, *Orta Çağda Müslümanların Yaşayışları*, 319; Lombard, *İlk Zafer Yıllarında İslâm*, 161-162; Heyd, *Yakın Doğu Ticaret Tarihi*, 41.

¹²¹⁷ Cevâd Ali, *el-Mufasssal fî Târîhi 'l-'Arab*, 7/75; Lombard, *İlk Zafer Yıllarında İslâm*, 162.

¹²¹⁸ Lombard, *İlk Zafer Yıllarında İslâm*, 162; Kahire Müzesi günümüzde bu yontulmuş, işlenmiş ve çalışılmış tahta eserlerin en ileri sanat değeri taşıyan örneklerini sergilemektedir. bk. Lombard, *İlk Zafer Yıllarında İslâm*, 162.

yutmuştur. 10 kilogram ince demir elde etmek için 150 metreküp odun kömürünün gerekli olduğu belirtilmiştir. Bu bakımdan Orta Çağ madenciliğinin gerçek bir orman tüketicisi olduğu söylenmiştir.¹²¹⁹

Araplar, her ne kadar Cahiliye Dönemi'nde, yabancı bitkilerden ve ağaçlardan odun kömürü yaptılarsa da tüm ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla Hindistan ve Doğu Afrika'dan tük, abanoz ve sandal ağacı ithal ederek bu ürünleri endüstride, gemi inşasında ve bina yapımında kullanmıştır. Arap Yarımadası tüccarları da bu malları kıyılardan getirerek hem iç kesimlerde hem de Doğu Akdeniz pazarlarına ihraç ederek ticaretini yapmıştır.¹²²⁰ Ayrıca Araplar, gelişen teknolojiyle birlikte inşaat endüstrisinde kaydettikleri ilerleme sayesinde ev mobilyaları diye isimlendirebileceğimiz sehpa, tırabzan, sofa, sandık, merdiven ve kapı imalatında fildişi ve sedef kakma sanatını uygulamaya başlamışlardır.¹²²¹ İslâm dünyasında ticarî yollarla odun temini dışında, odun elde etmek için Suriye ve Mısır donanmalarının Akdeniz'e açılan savaş gemilerinin, selvi, köknar ve çam kütükleri ile limanlarına döndükleri bildirilmektedir.¹²²²

Ahşabı sertlik ve dayanıklılığın sembolü olarak tanımlanan ceviz ağacı, Arap Yarımadası'nda, özellikle Yemen'in dağlarında ve yüksek yaylalarında yetişiyordu. Nuh Peygamber'in gemisinin ceviz ahşabından yapıldığı bildirilmiştir.¹²²³ Çeşitli hastalıkların tedavisi için kullanılan badem, Arap Yarımadası'nda yetiştirilen diğer bir ağaç türüydü. Meyvesi yaş ve kuru olarak tüketilirken kurusu ilaç sanayiinde çeşitli hastalıkların tedavisinde hammadde olarak kullanılıyordu.¹²²⁴

İslâm dünyası, demir madeni yönünden zengin topraklara sahip değildi. Bölgede eskiden beri bilinen demir yatakları Lübnan, Kuzey Afrika ve İspanya'da yer almaktaydı. Hindistan, demir üretimi yönünden zamanında en büyük gelişme

¹²¹⁹ Lombard, *İlk Zafer Yıllarında İslâm*, 164. Yine bu konuda 50 kg demir elde etmek için 200 kg demir filizi kullanıldığı ve bunun için 25 m³ odun kullanıldığı da bildirilmiştir. bk. Özdal, "Silah Ticaretine Dair Bazı Tespitler", 665.

¹²²⁰ Cevâd Ali, *el-Mufasssal fî Târîhi'l-'Arab*, 7/92; Mazaherî, *Orta Çağda Müslümanların Yaşayışları*, 319; Lombard, *İlk Zafer Yıllarında İslâm*, 163; Şemrî, *Mevânî şibhi cezîrati'l-'Arab*, 176-177.

¹²²¹ Mazaherî, *Orta Çağda Müslümanların Yaşayışları*, 319.

¹²²² Lombard, *İlk Zafer Yıllarında İslâm*, 163.

¹²²³ Cevâd Ali, *el-Mufasssal fî Târîhi'l-'Arab*, 7/76.

¹²²⁴ Cevâd Ali, *el-Mufasssal fî Târîhi'l-'Arab*, 7/76. Bunların dışında meyve ve odunu sebebiyle yetiştirilen ağaç çeşitleri için bk. Cevâd Ali, *el-Mufasssal fî Târîhi'l-'Arab*, 7/77-88.

gösteren ülkelerden biri olmuştur. Dökme çelik bu topraklarda keşfedilmiş, bu sebeple kılıç yapımında Roma döneminden bu yana bu çelikler kılıç yapımında kullanılmıştır.¹²²⁵ Bu çeliğin hammaddesi Doğu Afrika'dan, Zenc ülkesinden getiriliyordu. Afrikalılar tarafından çıkartılan hammadde, Müslüman tüccarlar aracılığı ile Hindistan'a gönderiliyor, orada Hint çeliği haline getirildikten sonra yahut kılıç şeklinde İslâm dünyasına tekrar getirilerek buradan Batı'ya taşınıyordu.¹²²⁶ Demir ve kalay gibi madenler yanında bu ürünlere ek olarak kâğıdın da batı ülkelerine taşınması Müslüman Araplar aracılığıyla olmuştur.¹²²⁷

En çok kullanılan inşaat malzemeleri arasında tuğla da zikredilmektedir. Duvarlarda ve hatta kereste eksikliğinden kaynaklı kemerlerde ve kubbelerde dahi topraktan pişirilerek elde edilen tuğla kullanılıyordu. Diğer bir toprak endüstrisi de seramikti. Hint Okyanusu ve ötesinden getirilen mallar arasında porselen süs eşyası ve mutfakta kullanılan kaplar akla gelmekteydi.¹²²⁸ Doğudan ithal edilenler dışında Foça seramiği de Akdeniz Havzası'nda kendine yer bulmuş, Karadeniz ve Kızıldeniz'e ihraç edilmiştir.¹²²⁹ İslâm medeniyeti, tarih boyunca sonraki nesillere nefis tabaklar, vazolar ve süs eşyaları bırakmıştır. Cam ise antik devirlerden beri bilinen çok eski bir Akdeniz endüstrisiydi. Fenike ve cam üretiminde büyük değer taşıyan çok ince bir kuma sahip bulunan İskenderiye, bu konuda isim yapmış merkezler arasında bilinmektedir.¹²³⁰

Araştırmalar, camın MÖ 4000 veya 3000'li yıllarda Mısır'da bilindiğini, MÖ 2450 tarihli Mezopotamya mezarlarında yapılan kazılarda, birçok boncuk ve silindir şeklinde objenin çıkarıldığını ortaya koymuştur.¹²³¹ Tarihi çok eskilere dayanmasına rağmen günümüzdeki formuna göre MS 6. yüzyılda kullanılmaya başlayan cam, inşaat ve süs eşyası endüstrisinde önemli bir yer tutmuştur. Geçirdiği gelişimle

¹²²⁵ Lombard, *İlk Zafer Yıllarında İslâm*, 165-166.

¹²²⁶ Lombard, *İlk Zafer Yıllarında İslâm*, 166; Silah yapımı, özellikle Kılıç üretimi için bk. Lombard, *İlk Zafer Yıllarında İslâm*, 167.

¹²²⁷ Kayaoğlu, *İslâm Kurumları Tarihi*, 109.

¹²²⁸ Kayaoğlu, *İslâm Kurumları Tarihi*, 109; C. Risler, *Hadâratü'l-'Arabiyye*, 127.

¹²²⁹ Laiou - Morrisson, *Bizans Ekonomisi*, 48.

¹²³⁰ Lombard, *İlk Zafer Yıllarında İslâm*, 173-174.

¹²³¹ Nihan Ertürk, *Cam Sanatında Alevde Çalışma Tekniği* (Eskişehir: Eskişehir Anadolu Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017), 4; Emre Taştömür, "Arkeolojik Veriler Işığında Camın Tarihsel Süreci", *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 7/13 (2017), 68.

birlikte M 10. yüzyılda Mısır ve Suriye, dünyaya cam ihraç eder hale gelmişti.¹²³² Başlangıçta sarayları ve camileri süsleyen cam sanayinin, zamanla hayatın her alanını kuşattığı, Emevî Camii'nden evlerdeki süs eşyası dâhil mutfak eşyasının yerini aldığı bildirilmiştir. Haçlı seferlerinden sonra cam işleme sanatı Venediklilerin eline geçmiş, günlük hayattaki önemine binaen kırık cam ihracat ve ithalatında gümrük vergisi ödenmesi için sözleşmelerin imzalandığı bildirilmiştir.¹²³³ Erken Orta Çağ'da iyi ağartılmış cam Uzak Doğu'ya kadar ulaşmış ve Çin'de de kendine yer bulmuştur.¹²³⁴ MÖ 4. yüzyılda Hindistan'da sahte mücevherat yapımında kullanılan cam, ancak bir asır sonra Seylan Adası'na gelebilmiştir. Roma'nın başkentinde olmasa da her bölgesinde üretimi yapılan cam sanatinde üfleme çubuğunu MÖ 1 ve MS 5. asırlar arasında Romalıların keşfettiği bildirilmiştir.¹²³⁵ Aynı zaman diliminde üfleme çubuğunun Fenikeliler tarafından kullanıldığı da belirtilmiş fakat ilk keşfin hangi uygarlığa ait olduğu kesinlik kazanmamıştır.¹²³⁶

3.3. Gıda Ürünleri ve Baharatlar

Müslümanlar, milâdî ilk yüzyılda Uzak Doğu'dan taşıdıkları malları Hıristiyan memleketlerine ve kendi ürünlerini satmak için Hint Denizi'ne ve Kuzey Akdeniz sahillerine kadar gemiler göndermiş, Doğu'nun hazinelerini Batı'ya akıtmak için büyük faaliyetler göstermişlerdir. İslâm adına vermiş oldukları mücadele, onları Hıristiyan dünyasına karşı düşman durumuna sokmakla beraber bu mücadele neticesinde Hıristiyan ahali, Araplarla ticareti kabullenmiş, Müslümanların gemileri Kuzey Akdeniz sahillerine yanaşmış, her iki dine mensup farklı ırklardan tüccarlar ticareti savaşın dışında tutmuştur. Bazı Batılı yazarlar, Müslümanların ticarî seferlerine şüphe ile bakmış, hatta kendilerince niyet okuyarak ticarî ilişkiden uzak, işgal düşüncesiyle Avrupa'ya geldiklerini, bu fikrin ise Batı dünyasında travmaya yol açtığını belirtmişlerdir.¹²³⁷ Buna rağmen Avrupa'nın karanlık çağı olarak tanımlanan Orta Çağ'da ticarî anlamda Doğu ile iletişim ve ulaşımında hiçbir zaman bir kopukluk yaşanmamış, M 7 ve 8. asırlarda Akdeniz'e kıyısı olan ülkeler arasında ticarî bağlantı

¹²³² C. Risler, *Hadâratü'l-'Arabiyye*, 126.

¹²³³ Mazaherî, *Orta Çağda Müslümanların Yaşayışları*, 322-324.

¹²³⁴ Laiou - Morrisson, *Bizans Ekonomisi*, 49.

¹²³⁵ Ertürk, *Cam Sanatında Alevde Çalışma Tekniği*, 8-9.

¹²³⁶ Tufanoğlu, *Antikçağ'da Batı Anadolu'da Deniz Ticareti ve Limanlar*, 150.

¹²³⁷ Heyd, *Yakın Doğu Ticaret Tarihi*, 56-58.

hiç kopmamıştır.¹²³⁸ M 6 ve 8. yy. boyunca Sicilya ve Sardinya'da yer alan Cagliari, Nora ve Sulci Limanları stratejik konum ve öneme sahip olmuş,¹²³⁹ bu öneme binaen her iki toplum, ihtiyaç duydukları özellikle gıda ürünlerinin ithalat ve ihracatını gerçekleştirmiştir.

Akdeniz toplumlarının beslenmeleri genellikle bitkisel gıdalara dayanmaktaydı. Un, ekmeke, çorba ve çeşitli hamur işlerinin hazırlandığı tahıllar; mükemmel bir mutfak yağı olan zeytinyağı, sebze ve meyveler; özellikle antik Akdeniz toplumlarının çok sevdiği şarap imalatında kullanılan üzüm, hurma bu bölgenin başlıca beslenme gıdaları olmuştur. Lezzetleri sınırlı olan bütün bu gıdalar, bitkisel olduğu için yöre halkı geniş ölçüde biber, sarımsak ve baharata ihtiyaç duymuştur. Buna karşılık Orta Asya, İran ve Arabistan toplumları sürülerinden ürettikleri gıdalarla beslenmişler, başlıca yiyecek maddeleri olan et ve süt yanında, mutfaklarında iç yağı veya tereyağını da kullanmışlardır.¹²⁴⁰

Hindistan toprakları, tıpkı Nil Havzası gibi çok verimliydi ve bazı ürünler yılda iki kez mahsul verebiliyordu. Yılda üç kez ekimi ve hasadı yapıldığı bildirilen pirinç,¹²⁴¹ Hindistan kıyılarından ithal edilen ürünlerden biriydi. Araplar, Hindistan'dan ithal ettikleri bu ürünü iç pazarda tükettikleri gibi, Doğu Afrika ve Bizans pazarlarına da ihraç ediyorlardı.¹²⁴²

Kalın ve dik bir gövdeye sahip olan hurma ağacı, tür olarak yaklaşık 25 m. yüksekliğe sahip olan palmyegillerdendir. İnsanlar için 360 faydasından söz edilmesinin yanında Sanayide çeşitli alanlarda kullanılmıştır.¹²⁴³ Arap Yarımadası'nda az da olsa suyu olan her yerde bulunan hurma ağacı, susuzluğa uzun süre dayanması sebebiyle deve gibi çölün simgesi olmuştur.¹²⁴⁴ Dolayısıyla Arap Yarımadası'nın bazı bölgeleri, hurma ağaçlarının bolluğu ve hurmalarının kalitesi ile ünlüydü. Deve eti ve süt istisna tutulursa Arap sofralarının vazgeçilmezi olan hurma, yetiştirildiği bölgelerden komşu Arap şehirlerine ve coğrafyanın en uç noktalarına

¹²³⁸ Eco, *Orta Çağ -Barbarlar, Hıristiyanlar, Müslümanlar-*, 285-286.

¹²³⁹ Heyd, *Yakın Doğu Ticaret Tarihi*, 56-58.

¹²⁴⁰ Lombard, *İlk Zafer Yıllarında İslâm*, 152.

¹²⁴¹ İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, 2/603.

¹²⁴² Kayaoğlu, *İslâm Kurumları Tarihi*, 109; Şemerî, *Mevânî şibhi cezîrati'l-Arab*, 177.

¹²⁴³ Cevâd Ali, *el-Mufasssal fî Târîhi'l-'Arab*, 7/69.

¹²⁴⁴ Cevâd Ali, *el-Mufasssal fî Târîhi'l-'Arab*, 7/66.

ihraç ediliyordu. Kaynaklarda Arap Yarımadası ve Bahreyn'in, Doğu Afrika ve Hindistan'a hurma ihracatçısı olduğundan bahsedilmiş, Medine ve çevresinde yüz çeşidinin varlığı söz konusu olan Arabistan hurmalarının Hindistan'da popüler olduğu belirtilmiştir.¹²⁴⁵ Arap Yarımadası'ndan Uzak Doğu dışında Roma'ya da hurma, incir, ceviz ve badem ihraç edilmiştir.¹²⁴⁶

Bir gıda maddesi olarak zeytin, boyu 2 ile 10 m arasında değişen bir ağaç bitkisidir. Anavatani konusunda tartışma olsa da zeytin ağaçları Güney İtalya'dan başlayıp Mora, Adalar, Bitinya, Anadolu'ya kadar uzanan sahil kesiminde yetişiyordu.¹²⁴⁷ Akdeniz iklimine büyük bir uyum sağlamış olan bu değerli ağacının en büyük ihracat merkezi Sicilya'daki Sfax Limanı'ydı.¹²⁴⁸ Buradan sevk edilen zeytinyağı Mısır'a, Sicilya'nın diğer bölgelerine, İtalya, Bizans, Orta Mağrib,¹²⁴⁹ Çin ve Hindistan'a ihraç ediliyordu.¹²⁵⁰ MÖ 4 binlerde Sâmi ırkın ıslah ederek yetiştirdiği belirtilen zeytinden yine MÖ 2000-1500 yıllarında yağ üretildiği bildirilmiştir.¹²⁵¹ Araştırmalar, Sicilya'nın Sfax Limanı'ndan MÖ 1400'lü yıllarda teknelerle zeytin, zeytinyağı ve meyve taşındığına işaret etmektedir.¹²⁵² Antik Çağ'dan bu yana ekonomik değerini hiç yitirmeyen ve Kur'an-ı Kerîm'de de zikri geçen zeytin bitkisinin,¹²⁵³ geçmişte gıda ürünü olarak tüketilmesinin yanında kozmetik ve aydınlatma maddesi olarakta kullanıldığı, 6 derecenin altındaki ısıya dayanmadığı için bulunduğu bölgelerde sıcaklık alameti olarak kabul edildiği ve tarihçi Thucydides'in (MÖ 5. yy.) ifadesiyle medeniyetin sembolü olduğu söylenmiştir.¹²⁵⁴

Zeytin gibi üzüm de çok eski bir Akdeniz ürünüydü. Kış mevsiminin ılıman geçtiği, rakımın elverişli olduğu Akdeniz Havzası'nda üzüm bağları bulunur, bu

¹²⁴⁵ Hitti, *İslam Tarihi*, 1/38-39; Kayaoğlu, *İslâm Kurumları Tarihi*, 109; Şemerî, *Mevânî şibhi cezîrati'l-Arab*, 176.

¹²⁴⁶ Tufanoğlu, *Antikçağ'da Batı Anadolu'da Deniz Ticareti ve Limanlar*, 123.

¹²⁴⁷ Laiou - Morrişon, *Bizans Ekonomisi*, 82; Tufanoğlu, *Antikçağ'da Batı Anadolu'da Deniz Ticareti ve Limanlar*, 102.

¹²⁴⁸ Zeytinyağı limanı diye isimlendirilir. bk. Lombard, *İlk Zafer Yıllarında İslâm*, 154-155.

¹²⁴⁹ Lombard, *İlk Zafer Yıllarında İslâm*, 155; Laiou - Morrişon, *Bizans Ekonomisi*, 42.

¹²⁵⁰ Kayaoğlu, *İslâm Kurumları Tarihi*, 109.

¹²⁵¹ Tufanoğlu, *Antikçağ'da Batı Anadolu'da Deniz Ticareti ve Limanlar*, 102-103.

¹²⁵² Aynur Civelek - Özgün Başbüyük, "Antik Dönem Seramikleri Işığında Gemiler", *Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 3/1 (2016), 15.

¹²⁵³ et-Tîn, 95/1-8

¹²⁵⁴ Tufanoğlu, *Antikçağ'da Batı Anadolu'da Deniz Ticareti ve Limanlar*, 103-107.

üzümlerden şarap elde edilir ve ayrıca meyve olarak tüketilirdi. Üzüm, uzun bir dönem önce Suriye'den çıkmış ve tüm Akdeniz ve Hazar Denizi Havzası'na yayılmıştır. Kırmızı, siyah, pembe ve beyaz renklerde; tatlı ve ekşi türlerde yetiştirilen üzüm, Şam, Suriye-Filistin, Mısır ve İspanya'ya yaş ve kuru olarak ihraç edilmiştir.¹²⁵⁵ Cahiliye Dönemi'nde Ebû Süfyân'ın, kuru üzüm ticareti yaptığı belirtilmiştir.¹²⁵⁶

Üzüm, iklim olarak İslâm dünyasında, Kafkaslardan Atlas Okyanusu'na kadar geniş bir alanda yetişmekteydi.¹²⁵⁷ Havasının temizliği, ziraata uygunluğu sebebiyle Yemen ve Tâif, yetiştirdiği üzümlerle meşhurdur. Yemen'in birçok bölgesinde üzüm çeşitleri dikkat çekiyordu.¹²⁵⁸ Ayrıca Tâif, sanayi ve ihracat merkezi olmasının yanında bir tüccar şehriydi. Sakîf Kabilesi, deri sanayisi, kuru üzüm, şarap istihsalı bakımlarından büyük bir şöhrete sahipti.¹²⁵⁹ Hz. Peygamber'in amcası Abbas b. Abdülmuttalib, Tâif'teki bağlarında özel bir cins üzüm yetiştirip bunu Zemzem suyu ile şerbet yaparak hacılara ikram ediyordu. Tâif'in bir de çekirdeği gayet küçük, yumuşak ve ağızda hissedilemeyen cinsten küçük taneli üzümü vardı. Bu üzümler Kureyş tüccarları vasıtasıyla Suriye, Mezopotamya, hatta Horasan'a kadar kervanlarla götürülüyordu. Bu kuru üzüm yanında Tâif'in zeytinyağları da mühim bir ticaret malıydı. Ebû Süfyân, üzüm yanında bu Tâif zeytinyağlarının önde gelen tüccarı olarak kabul ediliyordu.¹²⁶⁰

Tâif'te arıcılık ve bal ticaretinin de hatırı sayılır bir yeri olduğu belirtilmiştir. Hz. Ali'nin Kûfe'de halife iken Tâif'ten bal getirttiği bildirilmiştir. Tâif şehrinin sanayi ve ticarî hayatı, halkının zengin oluşu, onların bu imkânlarla hâlele geleceği korkusu ile İslâmiyete davetin başladığı sırada, İslâm'ı kabul hususunda oldukça sert bir direnç göstermelerine sebep olmuştur. Hicaz tüccarlarının alıp sattıkları mallar arasında, Tâif mamullerinin yanı sıra, Yemen bölgesinden getirdikleri kokulu

¹²⁵⁵ Mazaherî, *Orta Çağda Müslümanların Yaşayışları*, 299-300; Lombard, *İlk Zafer Yıllarında İslâm*, 155-156.

¹²⁵⁶ Kürd Ali, *Hutatü's-Şâm*, 4/241.

¹²⁵⁷ Mazaherî, *Orta Çağda Müslümanların Yaşayışları*, 299.

¹²⁵⁸ Cevâd Ali, *el-Mufasssal fî Târîhi'l-'Arab*, 7/72-73. Öğütülmüş üzüm, siyah ve kırmızı arası renkte bir çeşit üzüm, Tâif siyah üzümü, ince kabuklu ve iri taneli cins üzümleri vardı. bk. Cevâd Ali, *el-Mufasssal fî Târîhi'l-'Arab*, 7/73-74.

¹²⁵⁹ Cevâd Ali, *el-Mufasssal fî Târîhi'l-'Arab*, 7/73-74.

¹²⁶⁰ Cevâd Ali, *el-Mufasssal fî Târîhi'l-'Arab*, 7/74; Çağatay, *İslâmdan Önce Arap Tarihi*, 140.

bitkiler, Hint ve Çin'den gelen çeşitli ürünler, Habeşistan'dan, Bahreyn'den gelen fildişi işleri, akik, mercan, inci, dokumalar, altın ve gümüş zikredilmiştir.¹²⁶¹

Akdeniz Havzası ve Hicaz'da bilinen bir başka yiyecek türü incir meyvesidir. Taze ve kurutulmuş olarak tüketilebilen meyveleri siyah, kırmızı sarı ve yeşil renkte olup Beriyye, Rîfiyye, Sehliyye ve Cebeliyye isimleriyle anılıyordu.¹²⁶² Ayrıca bu topraklarda elma, armut, erik, ayva, kiraz, ceviz, kestane, nar, badem ve fıstık yetiştiriliyordu.¹²⁶³ Özellikle nar, elma, muz ve şeftali Arap Yarımadası'nda bolca yetişiyordu.¹²⁶⁴

İslâm coğrafyasının doğu bölgelerinde de çeşitli meyvelerin yer aldığı meyve bahçelerinden bahsedilmektedir. Bunlar içerisinde çeşitli nar türleri, hünnap, ayva, kayısı, şeftali, erik, ceviz, armut ve elma bir arada bulunmaktaydı.¹²⁶⁵ Hatta Çin'den getirilen portakal ve limon ağaçları Horasan bölgesindeki iklime ayak uydurmuş ve burada üretimine geçilmiştir.¹²⁶⁶

Çeşitli bitkilerin tohum, çekirdek, çiçek, kabuk, kök ve yapraklarından kurutularak ve genellikle öğütülerek elde edilen, yemeklere tat ve lezzet katan doğal bitkilere verilen isme baharat denilmektedir. Yemeklere lezzet veren baharatların, insanlık tarihi kadar eski olduğu, baharatların çoğunun anavatanının Asya Kıtası'nın güneyinde yer alan tropikal iklime sahip Endonezya, Hindistan ve etrafındaki adalarla birlikte ekvatorial iklime sahip tüm bölgelerde yetiştiği kabul edilmektedir. Bu ürünlere sahip olabilmek için Orta Çağ boyunca özellikle Avrupalı milletlerin yıkıcı mücadeleler verdikleri bildirilmiştir.¹²⁶⁷ Kozmetik ve tıp alanında ilaç olarak da kullanılan baharatlar, lüks tüketim malı kabul edilmekte, nadir elde edilen pahalı ürünler arasında zikredilmekteydi. Biber, zencefil, kişniş, Hint sümbülü vb. bitkiler, bu türden bitkilerdi.¹²⁶⁸

¹²⁶¹ Çağatay, *İslâmdan Önce Arap Tarihi*, 140-143.

¹²⁶² Cevâd Ali, *el-Mufasssal fi Târîhi'l- Arab*, 7/74.

¹²⁶³ Laiou - Morrisson, *Bizans Ekonomisi*, 82.

¹²⁶⁴ Cevâd Ali, *el-Mufasssal fi Târîhi'l- Arab*, 7/75.

¹²⁶⁵ Mazaherî, *Orta Çağda Müslümanların Yaşayışları*, 304.

¹²⁶⁶ Mazaherî, *Orta Çağda Müslümanların Yaşayışları*, 300.

¹²⁶⁷ Reha Kılıçhan - Harun Çalhan, "Mutfakların Sihri Baharat: Kayseri İlinde Baharat Tüketim Alışkanlıklarının Belirlenmesine Yönelik Bir Çalışma", *Journal of Tourism and Gastronomy Studies* 3/2 (2015), 41-42.

¹²⁶⁸ Tufanoğlu, *Antikçağ'da Batı Anadolu'da Deniz Ticareti ve Limanlar*, 116; Parlatır vd., *Türkçe Sözlük*, "Baharat", 1/199.

Hindistan'dan ithal edilen gıda ürünleri arasında susam yağı (Hint Yağı) yer alıyordu. Arap tüccarlar, Afrika ve Roma pazarlarıyla ticaret yapmak amacıyla bu malzemeyi Hindistan limanlarından ithal ediyorlardı. Hintliler bu malı Mısır'a ihraç ederek Zufâr Limanı'na getiriyor,¹²⁶⁹ bu ürün karşılığında Hindistan'a zeytinyağını ithal ediyorlardı.¹²⁷⁰ Hindistan'da yetişen, ihracat ürünleri arasında Hindistan'ın başlıca meyve çeşidi Hindistan cevizi de bulunuyordu.¹²⁷¹ Hint topraklarında çokça bulunan tarçın ve kızılağaç, ürünlerinden baharat olarak faydalanıldığı gibi bu ağaçların odunları yakacak olarakta kullanılıyordu.¹²⁷²

Biber, Eski doğu ticaretine dâhil olan ana ürünlerden biriydi ve Malabar kıyılarından Arap Yarımadası'na getirilmiştir. Araplar biber yetiştiriciliğinin çok fazla olması sebebiyle Malabar'a biber ülkesi diyorlardı. O tarihlerde biberin iki çeşidi vardı. Meşhur olan çeşidi siyah renkte olan karabiberdi. Rengi siyah olan karabibere göre ender bulunan ve daha pahalı olan bir diğeri ise beyaz biberdi.¹²⁷³ Topraklarının çok verimli olduğu ve her karışımın değerlendirildiği biber ülkesi Malabar'da, biberler sonbaharda toplanıyordu. Biberler tıpkı üzüm gibi, güneşe karşı yaygılar üstüne seriliyor, tamamen kuruyup simsiyah oluncaya dek defalarca altı üstüne getiriliyordu.¹²⁷⁴ Mûzrîs ve Bâtîlâ Limanları bu biberin en önemli ihracat limanlarıydı. Arap tüccarlar, Hindistan'dan ithal ettikleri biberi, Bizans İmparatorluğu'na ihraç etmek için Aden Limanı'ndan ve Arap Yarımadası'nın diğer limanlarından ayrılırken o günlerde biber, Bizans'ta yüksek fiyatlara satıldığı için en değerli ürünlerden biri kabul ediliyordu. Bizanslılar, Hint Okyanusu'ndaki ticareti kontrol ettikleri dönemde, doğrudan Hindistan kıyılarından biber ithal ediyorlardı.¹²⁷⁵ Deniz yollarını kontrol altına alan Müslümanlar, bu tarihten sonra biber ithalatını ele geçirmiş ticaretini de kendileri gerçekleştirmişti.¹²⁷⁶

Orta Çağ'da önemli ithalat ve ihracat ürünlerinin başında gelen bir başka gıda maddesi, tahıllardı. Dünyada siyasî bir güç olan Bizans için bu anlamda Sicilya ve

¹²⁶⁹ Şemerî, *Mevâni şibhi cezîrati'l-Arab*, 177.

¹²⁷⁰ Kayaoğlu, *İslâm Kurumları Tarihi*, 109.

¹²⁷¹ İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, 2/800.

¹²⁷² İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, 2/809.

¹²⁷³ Şemerî, *Mevâni şibhi cezîrati'l-Arab*, 178-179.

¹²⁷⁴ İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, 2/794-795 ve 797.

¹²⁷⁵ Şemerî, *Mevâni şibhi cezîrati'l-Arab*, 179.

¹²⁷⁶ Kayaoğlu, *İslâm Kurumları Tarihi*, 109.

Mısır'ın önemi çok başkaydı. Bizans fırınlarında pişecek bir lokma ekmek için buralardan gelen buğdayın kıymetini en iyi Bizanslılar biliyordu. Bunun için Akdeniz'de İskenderiye ve Sicilya Limanları'ndan Bizans'ın ithalat limanı olan Ostia kentine konvoylar halinde tahıl gemileri yanaşıyordu.¹²⁷⁷

Antik Çağ ve Orta Çağ'da ticaret konusu olan, gıdanın bir başka temel unsuru kabul edilen ve aynı zamanda gıda endüstrisinde kullanılan tuzdan, besin kurutma, kumaş boyama ve deri tabaklama alanında faydalanılıyordu. Antik Çağ'da para yerine kullanılan tuz, insan ve hayvanlar için vazgeçilmez öneminden dolayı, incelenen dönemde küçük yatırımlarla sahillerdeki tuzlalarda yahut iç topraklarda kurulmuş çeşitli alanlardan elde ediliyordu.¹²⁷⁸ Tuz önemine binaen yapılan savaşlarda antlaşma metinlerine dahi konu olmuştur.¹²⁷⁹ Arap Yarımadası'nın çeşitli bölgelerinde, özellikle Aden bölgesinde deniz suyundan elde edilen tuz depoları bulunuyordu. Kaya tuzu ise Yemen'in çeşitli yerlerinde, özellikle Mağrib bölgesinde bulunuyordu.¹²⁸⁰ Buralardan elde edilen tuz, Çin ve Hindistan'a ihraç ediliyordu.¹²⁸¹

3.4. Tıbbi-Kimyevi Maddeler ve Aromatik (Kokulu) Ürünler

Geçmişte tıp bilim dalı diye bilinen eski Grek tıbbı, İslâm dünyasında yeniden vücut bulmuştur. Yahudi, Hristiyan ve Müslüman hekimler eski Grek tıbbı üzerinde çalışmış, buna İran ve Hint ekollerini ilave etmiştir. Roma'dan Müslümanlara geçmiş olan Grek düşüncesine ait tıbbi eserler başlangıçta Süryani diline çevrilmiş, daha sonra Arap diline aktarılmış ve ardından Bağdat, Kahire ve Kurtuba'nın büyük ilim merkezlerine taşınmıştır. İspanya Yahudileri de bunları Latince'ye tercüme etmiş, böylece Yunan tıbbı Hristiyan batıya girmiştir. Tıp kitaplarının yayılışıyla birlikte, bir yandan İslâm dünyasında tıbbi merkezler, hastane

¹²⁷⁷ Tufanoğlu, *Antikçağ'da Batı Anadolu'da Deniz Ticareti ve Limanlar*, 112-113.

¹²⁷⁸ Lombard, *İlk Zafer Yıllarında İslâm*, 175-176; Laiou - Morisson, *Bizans Ekonomisi*, 26; Tufanoğlu, *Antikçağ'da Batı Anadolu'da Deniz Ticareti ve Limanlar*, 130.

¹²⁷⁹ Romalılar, Keltler'e karşı kazandıkları bir savaşta, onların işlettikleri tuz madenlerini sahiplenmiş, bu konuda o tarihlerde bir tuz tekeli oluşturduğu bildirilmiştir. bk. Tufanoğlu, *Antikçağ'da Batı Anadolu'da Deniz Ticareti ve Limanlar*, 130-131.

¹²⁸⁰ Şemerî, *Mevânî şibhi cezîrati'l-Arab*, 176.

¹²⁸¹ Kayaoğlu, *İslâm Kurumları Tarihi*, 109.

ve eczaneler çoğalırken, diğer yandan tıbbi maddelerin, eczanın ve ilaçların her geçen gün daha da çoğalmasına yol açmıştır.¹²⁸²

Müslüman Arap tüccarların Asya kıyılarından ithal ettikleri tıbbi ürünlerin başında bir çeşit koku olan, aynı zamanda kozmetikte de kullanılan ûd ağacı geliyordu. Bu ağaç tütsü olarak yakıldığı gibi çok faydalı bir ağaç olup, bazı ilaç ve parfüm yapımında da kullanılmıştır.¹²⁸³ Üd ağacının, ıslak mavi diye isimlendirilen renkte olup, kokusu tatlı ve yumuşak, fiyatı daha düşük, insanlar arasında makbul olan ve Çin'den getirilen bir çeşidinin daha varlığından bahsedilmiştir.¹²⁸⁴

Zambak familyasından bir bitki olmakla beraber yapraklarının daha uzun, daha geniş ve daha kalın olması dışında iris ağacından hiçbir farkının olmadığı söylenen Aloe vera bitkisi, günümüzde dahi tıp alanında kullanılmaktadır. Acı tadıyla tıpta ve kozmetik sanayiinde kullanılan Aloe vera bitkisi, Arap Yarımadası'nın ve Afrika'nın birçok bölgesinde yetişiyordu. En iyi Aloe vera bitkisinin bulunduğu bölge ise Sukutra Adası olarak bilinmektedir. Aloe vera, Arapların çok para kazandıkları Doğu Akdeniz pazarlarında ticaret yaptıkları önemli ticarî ürünlerden biriydi.¹²⁸⁵ İtalya açıklarında keşfedilen Roma dönemine ait bir batıkta, ticarî ürünler ve ilaç hammaddeleriyle birlikte medikal eşyanın bulunması,¹²⁸⁶ bu ürünlerin ticareti yanında gemilerde meydana gelebilecek kazalara anında ilk yardım müdahalesini akla getirmektedir.

Amber, Aden kıyılarında ve Sukutra Adası'nda bol olduğu için Hadramût sahil bölgesinin ürünlerinden biri olmakla beraber¹²⁸⁷ Çin, Hindistan ve Afrika sahillerinde de görülüyordu. Afrodisyak etkisi yanında, hafızayı güçlendirdiği gibi felç hastalığına da iyi geldiği bildirilmiştir.¹²⁸⁸ Amber, balmumuna benzeyen ve ondan sızan gri, katı ve güzel kokan bir maddeydi. Amber, denizlerdeki balinaların midelerinden elde edildiği için soğuk mevsimlerde çıkarılıyordu. Muhtelif vasıflarda

¹²⁸² Lombard, *İlk Zafer Yıllarında İslâm*, 178-179.

¹²⁸³ Ya'kûbî, *el-Büldân*, 211; Kayaoğlu, *İslâm Kurumları Tarihi*, 109; Şemerî, *Mevânî şibhi cezîrati'l-Arab*, 177-178.

¹²⁸⁴ Ya'kûbî, *el-Büldân*, 212.

¹²⁸⁵ Şemerî, *Mevânî şibhi cezîrati'l-Arab*, 172-173.

¹²⁸⁶ Tufanoğlu, *Antikçağ'da Batı Anadolu'da Deniz Ticareti ve Limanlar*, 154.

¹²⁸⁷ Sîrâfî, *Rihletü's-Sîrâfî*, 119.

¹²⁸⁸ Sargon Erdem, "Amber", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Divantaş, 1991), 3/7.

birçok çeşidi olan amber, Hint Okyanusu'nda Maldivler'den ve Hindistan kıyılarından, Yemen'in Şihr Limanı'na getiriliyordu.¹²⁸⁹ Ancak en makbul ve en çok amber, Arap Yarımadası sahillerinde ve Zenc ülkesinden elde ediliyordu.¹²⁹⁰ Özellikle mavi ve yuvarlak olanlar deve kuşu yumurtası büyüklünde olup denizdeki fırtına sayesinde yüzeye çıkar ve böylece balinalar bu amberleri yutarlardı. Bunları yutan balinalar ölerək karaya vurur, onları sahilde bekleyenler, kanca ve iplerle balinaları kendilerine çekerler, karınlarını yarararak içindeki amberleri çıkartırlardı. Balığın karnında kalma süresine göre güzel ya da kötü kokan amberleri Fars, Irak ve Hintli attarlar çok iyi biliyorlardı.¹²⁹¹

Buhur, eski zamanlardan bu yana Arap Yarımadası'nın Roma ve Mısır'a ihraç ettiği meşhur ticarî ürünlerin başında geliyordu.¹²⁹² Sanhân Dağı'ndan Zufâr'ın doğusuna uzanan Hadramî Platosu'nun tütsüleri her zaman ön planda olmuştur. En iyi tütsü çeşitleri kuzey yamaçlardan toplanırken, güney yamaçları buhurlarının kokuları oldukça zayıf kalıyordu.¹²⁹³ Buhur ve tarçın, Arap Yarımadası'nda sadece güney bölgelerde yetişiyordu.¹²⁹⁴ Buhur, Antik Çağ'da da çok kıymetli ticarî bir üründü. Eski Mısır hükümdarlarını Arap Yarımadası ve Güney Afrika'ya çeken başlıca emtianın, buhur olduğu bildirilmiştir. Çünkü buhur, Çin, Hint, Mısır, İran, Mezopotamya ve Roma'da yaşayan toplumların inancına göre tapınaklarda ve mumyalama sanatında kullanılan başlıca malzemeydi.¹²⁹⁵ Buhurun baş ağrısı gibi bazı fizyolojik rahatsızlıklara iyi gelmesi yanında, haşerati uzaklaştırmaya yarayan önemli bir özelliğe sahip olduğuna inanılıyordu.¹²⁹⁶

Arap Yarımadası, sanayi ülkesi olmamakla beraber topraklarında yetişen bazı ürünler, onu sanayi ülkeleriyle yarışır hale getirmiştir. Güney Arap kitabelerinde mürr (Myrrh), eski çağlarda ticareti yapılan en pahalı ürünlerden biriydi. Eski

¹²⁸⁹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, "Anber", 4/610; Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs*, "Anber", 13/149; Şemerî, *Mevânî şibhi cezîrati'l-'Arab*, 173-174; Heyd, *Yakın Doğu Ticaret Tarihi*, 44; Erdem, "Amber", 3/7.

¹²⁹⁰ Mes'ûdî, *Mürücü'z-zeheb*, 1/117. Amber hakkında geniş bilgi için bk. Erdem, "Amber", 3/7-8.

¹²⁹¹ Sîrâfî, *Rihletü's-Sîrâfî*, 119.

¹²⁹² C. Risler, *Hadâratü'l-'Arabîyye*, 122.

¹²⁹³ Şemerî, *Mevânî şibhi cezîrati'l-'Arab*, 171.

¹²⁹⁴ Zeydân, *İslâm Uygurlığı Tarihi*, 1/41.

¹²⁹⁵ Hitti, *İslam Tarihi*, 1/60; Sargon Erdem, "Buhur", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Divantaş, 1992), 6/383.

¹²⁹⁶ Buhur hakkında geniş bilgi için bk. Erdem, "Buhur", 6/383-384.

çağlardan beri bilinen en eski ve en kutsal olarak tarihte özel bir yere sahip olan Mürr,¹²⁹⁷ yüzyıllardır Uzak Doğu mabetlerinde özellikle Çin'deki mabetlerde dini törenlerde tütsü olarak kullanılan önemli bir ürün olmuştur. Mürr, tadındaki acılık sebebiyle ayrıca Mısır'da mumyalama sanatında da kullanılmıştır.¹²⁹⁸ Hadramût ve Zufâr'ın yüksek tepelerinde yetişen Mürr ağaçları, yüksekliği 2 metreden fazla olmayan dikenli çalılara benziyordu.¹²⁹⁹ Güney Arabistan'da yoğun olarak yetişmesine rağmen Mısır, bu ağaçtan elde ettiği parfümlerle Yemen ve Habeş parfümlerini geride bırakmış, Mısır, Roma, Bizans ve Sâsânî saraylarında ve asilzadelerin konaklarında hak ettiği yeri bulmuştur.¹³⁰⁰ Mürr, özü çıkarıldığında rengi kırmızıya veya kahverengiye yakın bir renk halini almaktaydı. Yakıldığında dumanı, yükselerek hoş bir koku yayan mürrün, geçmişte ağrıyı dindirmek için anestezi maksatlı ilaç olarak kullanıldığı da bildirilmiştir.¹³⁰¹ Güney Arabistan topraklarının güzel koku ve itriyat ülkesi olduğu, toprağın dahi çok güzel koktuğu, Sebe halkının itriyat konusunda Arap devletleri arasında büyük üne sahip olduğu belirtilmiştir.¹³⁰²

Kadın ve erkekler için kokuların en güzeli olduğu bildirilen misk,¹³⁰³ antik dünyadaki kutsal sayılan emtiadan biriydi ve Araplar, özellikle Bahreyn tüccarları tarafından ticareti yapılan en ünlü emtia kabul edilmiştir. Tibet ve Moğolistan bölgelerinde yaşayan misk geyiğinin erkeklerinden elde edilen misk kokusu,¹³⁰⁴ batıya Tibet ve Hindistan bölgelerinden getiriliyordu. Arapların, her türlü parfüm imalatı içerisine katarak birçok çeşidini elde ettikleri misk maddesinin¹³⁰⁵ en makbulü Tibet mamulü olanıydı.¹³⁰⁶ Tibet miski, Çin miskinden iki yönüyle ayrılmaktaydı ve bu iki özellik onun kalitesini ortaya koymaktaydı. Öncelikle Tibet

¹²⁹⁷ Tufanoğlu, *Antikçağ'da Batı Anadolu'da Deniz Ticareti ve Limanlar*, 134.

¹²⁹⁸ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, "el-Mürr", 5/167; Zeydân, *el-'Arab kable'l-İslâm*, 159; Hitti, *İslam Tarihi*, 1/76; Şemerî, *Mevânî şibhi cezîrati'l-'Arab*, 171.

¹²⁹⁹ Şemerî, *Mevânî şibhi cezîrati'l-'Arab*, 172; Tufanoğlu, *Antikçağ'da Batı Anadolu'da Deniz Ticareti ve Limanlar*, 134.

¹³⁰⁰ Tufanoğlu, *Antikçağ'da Batı Anadolu'da Deniz Ticareti ve Limanlar*, 134.

¹³⁰¹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, "el-Mürr", 5/167; Şemerî, *Mevânî şibhi cezîrati'l-'Arab*, 172; Tufanoğlu, *Antikçağ'da Batı Anadolu'da Deniz Ticareti ve Limanlar*, 135.

¹³⁰² Hitti, *İslam Tarihi*, 1/76.

¹³⁰³ Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs*, "el-Misk", 27/332.

¹³⁰⁴ Turhan Baytop - Nebi Bozkurt, "Misk", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: Divantaş, 2020), 30/181.

¹³⁰⁵ Ya'kûbî, *el-Büldân*, 208; Şemerî, *Mevânî şibhi cezîrati'l-'Arab*, 178.

¹³⁰⁶ Ya'kûbî, *el-Büldân*, 208-209; Sîrâfî, *Rihletü's-Sîrâfî*, 75; Baytop - Bozkurt, "Misk", 30/181.

misk keçisi -Öküzü-, sümbül ve buhur türleri gibi çeşitli kokulu bitkiler, kokulu çiçekler, baharatlar yiyerek otlarken Çin misk keçisi, bunların dışındaki yabancı otlarla besleniyordu. Diğer yandan Tibet halkı keçiden koku keselerini elleriyle çıkarmaz, bilakis hayvanın kendisinin atmasını beklerlerdi. Buna mukabil Çinliler çeşitli hilelerle keçilerden elleriyle koku keselerini çıkartıyor ve bu sırada hayvanın kanını keseye buluşturuyorlardı. Bu da miskin kalitesini ve kokusunu etkiliyor, bu yüzden Tibet miski, dünyada rağbet görüyordu.¹³⁰⁷

Tibet miskinden sonra en kaliteli olan misk, sırasıyla Soğd miski ve Çin miskiydi. Misk, Çin'in limanı olan, Müslüman tüccarların gemilerinin yanaştığı büyük bir şehir olan Hanaka'dan Übülle Limanı'na getiriliyordu. Misk sevkiyatı yapılırken kokusunu gizlemek mümkün olmazdı.¹³⁰⁸ Misk Çin menşeli saf olan cinsi Horasanlı tüccarlar tarafından önce Horasan'a ithal ediliyor, oradan da diğer beldelere tekrar ihracatı gerçekleştiriyordu.¹³⁰⁹ Cahiliye Araplarının da vazgeçemediği misk, güzel kokusu yanında tıbbî olarak, sakinleştirici ve ağrı kesici olarak kullanılmış, İslâm'dan sonrada Müslümanlar için güzel kokunun sembolü olmuştur.¹³¹⁰

Bunlar dışında yasemine benzeyen siyah renkli bir bitki olan karanfil, şekil olarak yaban zeytinine veya hurmaya benziyordu. Sedir ağacına benzeyen büyük ağaçlarda yetişiyor,¹³¹¹ Hindistan'dan ithal edilen ürünler arasında yer alıyordu.¹³¹² Zencefil, Berberâ sahilinde yetiştiriliyordu. Tazeyken içeceklerle karıştırmak veya yemek pişirirken yemekler de dâhil olmak üzere birçok yerde kullanılıyordu. Zencefil, aynı zamanda Arap Yarımadası'nın ürünlerinden biriydi. Bu sebeple Akdeniz Havzası'na getirilen taze türleri, adalarda işlenip ihracata hazırlanıyordu. Hindistan ve Doğu Afrika'dan ithal edilen türleri ise kaynatılıp çömlek kavanozlarına konarak Bizans İmparatorluğu'na ihraç ediliyordu.¹³¹³

¹³⁰⁷ Mes'ûdî, *Mürûcü'z-zeheb*, 1/123; Sîrâfî, *Rihletü's-Sîrâfî*, 75-76.

¹³⁰⁸ Ya'kûbî, *el-Büldân*, 209.

¹³⁰⁹ Ya'kûbî, *el-Büldân*, 210.

¹³¹⁰ Baytop - Bozkurt, "Misk", 30/181.

¹³¹¹ Ya'kûbî, *el-Büldân*, 213.

¹³¹² Kayaoğlu, *İslâm Kurumları Tarihi*, 109.

¹³¹³ Kayaoğlu, *İslâm Kurumları Tarihi*, 109; Şemerî, *Mevânî şibhi cezîrati'l-Arab*, 178.

3.5. Madenler

Arap Yarımadası'nda sanayinin olmadığı gibi büyük bir bölümünde ziraat da yapılamıyordu. Çünkü Yarımada'da ne Nil ne de Fırat ve Dicle gibi onu sulayan nehirler bulunmuyordu. Ancak muson yağmurlarının suladığı güney sahillerini özellikle Hicaz bölgesinden ayrı tutmak gerekmektedir.¹³¹⁴ Bu durum Arapları, hem Cahiliye Dönemi'nde hem de İslâmî Dönemde ticarete zorlamış, madenlerden elde edilen çeşitli metal ve taşlar -Altın, gümüş, bakır, inci, zümrüt, yâkut, vb.- bu ticaretin bir parçası olmuştur.¹³¹⁵

Arap Yarımadası'nın çeşitli bölgelerinde altın ve gümüş madenleri bulunuyordu¹³¹⁶ ve altın, Arapların eski zamanlardan beri Şam ve Hindistan ile ticaret yaptığı emtiadan biri kabul ediliyordu.¹³¹⁷ Klasik kaynaklarda yeterli bilgi olmamakla beraber özellikle Güney Batı Arabistan bölgesinin, altının vatanı olduğunda ittifak halinde oldukları bildirilmiştir.¹³¹⁸ Bunun yanında Mısır, Nûbe ve Kızıldeniz arasındaki bölgenin de hem altın hem de gümüş yönünden zengin maden yataklarına sahip olduğu bildirilmiştir.¹³¹⁹

İslâm ülkesine altının girişi ilk olarak savaş sonrası ele geçirilen ganimet şeklinde olmuştur. Söz konusu altın, Râşid Halifeler ve Emevî Devleti zamanında Bizans'tan elde edilen topraklardan ve Sâsânî saraylarından elde edilmiştir.¹³²⁰ Suriye ve Mezopotamya kiliseleri, manastırları ve Mısır firavunlarının mezarları olan piramitler, sömürge devletlere altın için diğer bir kaynak olarak zikredilmiştir. Mısır'da gelenekselleşmiş olan mezar defneciliği İslâm fetihleri ile sona ermiştir. Firavun mezarlarından özellikle Tutankhamun'un mezarından birkaç ton altın çıkartıldığı bildirilmiştir.¹³²¹

¹³¹⁴ Zeydân, *el-'Arab kable'l-İslâm*, 160.

¹³¹⁵ Nemr, *Târîhu'l-İslâm fi'l-Hind*, 32; Tufanoğlu, *Antikçağ'da Batı Anadolu'da Deniz Ticareti ve Limanlar*, 128.

¹³¹⁶ Zeydân, *el-'Arab kable'l-İslâm*, 161.

¹³¹⁷ Şemerî, *Mevânî şibhi cezîrati'l-Arab*, 174.

¹³¹⁸ Hourani, *Arab Seafaring*, 152; Hitti, *İslam Tarihi*, 1/77.

¹³¹⁹ C. Risler, *Hadâratü'l-'Arabiyye*, 123.

¹³²⁰ Sahillioğlu, "Altın", 2/532.

¹³²¹ Lombard, *İlk Zafer Yıllarında İslâm*, 104-105.

Altının ikinci kaynağı, altın madenleri olmuştur. Fetihlerle birlikte altın madenleri, genellikle Müslümanların egemen oldukları alanların içine girmiş bulunuyordu. Müslümanlar ya altın madenlerini kendi yönetimleri altında çalıştırıyorlar ya da altın yollarını egemenlikleri altında tutuyorlardı. Böylece Müslümanlar, Kafkasya, Ermenistan, İran, Ural ve Altay madenlerine sahip olmuşlardı.¹³²² Ayrıca günümüze kadar canlılığını koruyan o dönemde keşfedilmiş olan Sudan altınını da burada belirtmek gerekmektedir.¹³²³

Altının piyasaya akışını sağlayan üçüncü yol ise, bu kıymetli madenin elde edilişindeki teknikte olmuştur. Maden işletmeciliğinde amalgam kullanılışı o sıralarda henüz yaygınlaşmıştı. Amalgam, çok kuvvetli çözme özelliğine sahip olan cıvanın, metaller ile yaptığı karışımdı. Sıvı cıva, birçok metali; özellikle bakır, gümüş ve altını çözüyordu. Bu teknikle çıkartılan altın Orta Asya ve Hindistan'a gönderiliyordu.¹³²⁴ Altın, dinar basımının ve çok önemli kuyumculuk işlerinin de temeliydi. Saray veya şehir atölyeleri kuyumcu çarşıları her yerde ileri ölçüde faaldi. Altın pazarına sürülen maden, durmaksızın eritiliyor; ibrikler, kupalar, kâseler, tabaklar, kandiller ve çeşitli süs eşyaları formunda yeni şekiller alıyor ve Doğu-Batı ekseninde el değiştiriyordu.¹³²⁵

Burada altın madeninin yanında gümüş madenlerinin de önemine değinmek gerekmektedir. İslâm toplumunda geniş kullanım alanı olan gümüş, daha çok kuyumculukta ve süs eşyası olarak kullanılmış, ticarî anlamda da Sâsânî gümüş dirhemleri dolaşımında olmuştur.¹³²⁶ İslâm dünyasının gümüş üreten bölgeleri antik dünyadan kalan coğrafi bölgelerden ibaretti. Kabil'in kuzeyindeki madenlerle birlikte Ermenistan, Kuzey İran, Orta Asya ve Kafkasya'dan Tiyenşan'a uzanan gümüş şeridi ile yeni fethedilen İspanya topraklarında gümüş yönünden çok önemli çok zengin maden yatakları bulunuyordu.¹³²⁷ Yukarı Mezopotamya diye ifade edilen, bu

¹³²² Mazaherî, *Orta Çağda Müslümanların Yaşayışları*, 314; Lombard, *İlk Zafer Yıllarında İslâm*, 106; Sahillioğlu, "Altın", 2/533.

¹³²³ Lombard, *İlk Zafer Yıllarında İslâm*, 106; Sahillioğlu, "Altın", 2/533.

¹³²⁴ Mazaherî, *Orta Çağda Müslümanların Yaşayışları*, 314; Lombard, *İlk Zafer Yıllarında İslâm*, 107.

¹³²⁵ Lombard, *İlk Zafer Yıllarında İslâm*, 165; C. Risler, *Hadâratü'l-'Arabiyye*, 123.

¹³²⁶ DİA, "Gümüş", 14/270.

¹³²⁷ Mazaherî, *Orta Çağda Müslümanların Yaşayışları*, 315; Lombard, *İlk Zafer Yıllarında İslâm*, 107 ve 165; Sahillioğlu, "Altın", 2/532; Dia, "Gümüş", 14/270.

gün Dımaşk ve Musul şehirlerinin yer aldığı bölgenin madenleri güney bölgelere Dicle Nehri üzerinden taşınıyordu.¹³²⁸ Sâsânîler, dirhemlerinin basımında kullandıkları gümüşü büyük ölçüde bu ülkelerden elde ediyorlardı.¹³²⁹

İslâm coğrafyasında, altın ve gümüş madenlerinin dışında kükürt, bakır, süs eşyası üretiminde kullanılan firuze taşı ve tuz madenleri de işletilmekteydi.¹³³⁰ Özellikle Mısır'daki Sînâ Yarımadası'nda bakır ve firuze madenleri, uluslararası ticaret yollarının buradan geçmesine ve maden tüccarlarının buraya akmasına sebep olmuştur.¹³³¹

Seferlere çıkan kervanlar ve denizlere açılan gemiler çoğu zaman hammadde bulmak için -Altın, demir, kalay, vb.- çok uzak memleketlere kadar gidiyor, işlenmemiş altın yerine bazen buralardan işlenmiş madenler -Kılıç ve bakır eşya- getiriyorlardı.¹³³² Orta Çağ'da bazı evlerin ve bahçelerin kapılarının demir mamulü olduğu söylenmiştir. İlerleyen süreçte sağlamlığı nedeniyle üzerlerinde belli arma ve figürlerin olduğu kale kapılarının kullanıldığı belirtilmiştir. Demir madeni, gemilerin demir atmak için çapalarında ve kuşatmalara karşı nehir ağızlarına gerilen zincirlerde de kullanılmıştır. Hindistan'dan ithal edilen demir madeninden üretilen Yemen kılıçları, Bahreyn mızrakları o dönemde çok ünlüydü.¹³³³ Araplar Hint kılıçlarına düşkünlükleriyle biliniyordu. Bu yüzden Hint kılıçları da Hindistan'dan ithal edilen mallar arasındaydı. Araplar Hint kılıcına, Hint demirinden yapılmış Hint kılıcı adını vermişlerdi.¹³³⁴ İbrik, leğen, kupa, kandil, miğfer, zırh ve işlenmiş birçok süs eşyasının madeni olan bakır, İslâm coğrafyasında işletilen bir başka madendi. Gümüş kakmalı bakır işletmeciliği Sâsânîler zamanından itibaren biliniyordu.¹³³⁵ Ayrıca Hindistan'ın doğu sahillerinin zümrütleri, Aden ve Mekke yoluyla batı pazarlarına

¹³²⁸ Kayaoğlu, *İslâm Kurumları Tarihi*, 109; C. Risler, *Hadâratü'l-'Arabiyye*, 123.

¹³²⁹ Lombard, *İlk Zafer Yıllarında İslâm*, 107.

¹³³⁰ Mazaherî, *Orta Çağda Müslümanların Yaşayışları*, 315; Hitti, *İslam Tarihi*, 1/59.

¹³³¹ Hitti, *İslam Tarihi*, 1/59; Laiou - Morriison, *Bizans Ekonomisi*, 41.

¹³³² Mazaherî, *Orta Çağda Müslümanların Yaşayışları*, 314 ve 318; Lombard, *İlk Zafer Yıllarında İslâm*, 164; Kayaoğlu, *İslâm Kurumları Tarihi*, 109.

¹³³³ Mazaherî, *Orta Çağda Müslümanların Yaşayışları*, 316.

¹³³⁴ Şemerî, *Mevânî şibhi cezîrati'l-Arab*, 179.

¹³³⁵ Mazaherî, *Orta Çağda Müslümanların Yaşayışları*, 318.

aktarıyor,¹³³⁶ Mavi turkuaz çiniden yapılmış heykelcikler, Mısır'dan Akdeniz Havzası'na ihraç ediliyordu.¹³³⁷

Var olduğu sürece tarihin her safhasında kendisine büyük kıymet verilen maddi değere sahip inci, bilgelikle kıyaslanmış ve bilgeliğin manevi anlamda inciden daha değerli olduğu belirtilmiştir.¹³³⁸ Nasıl kara parçası olan yerde toprağın altından yâkut, zümrüt vb. madenler çıkarılıyorsa denizlerden de amber, mercan ve inci gibi kıymetli ürünler çıkarılıyordu.¹³³⁹ İnci, Arap Yarımadası'nın Avrupa ve Hindistan'a gönderdiği ihracat ürünleri arasında yer alıyordu. Arap sahillerinde, özellikle Ahsâ, Yemen, Aden, Sukutra Adası ve Serendib sahillerinde avlanılıyordu.¹³⁴⁰ İnci gibi değerli taşlar, Bahreyn'deki (Hecer) ve Umân-Bahreyn arasında kıyı beldesi Debâ ve Cülfârdaki inci yataklarından bir yandan ihraç edilirken diğer taraftan işlenmiş hali Hindistan¹³⁴¹ ve Seylan'dan ithal ediliyordu.¹³⁴²

İnci avı, sadece Nisan ayının başından Eylül ayının sonuna kadar yapılıyor ve yılın diğer aylarında buna uygun ortam olmuyordu. İnci sadece Arap Denizi'nde avlanılmıyordu. Bunun dışında Habeş Denizi, Umân Denizi, Fars Denizi'nin batı kıyıları ve Serendib (Seylan) Denizi'nde de inci avcılığı yapılıyordu.¹³⁴³ En değerli ve lüks inciler, Serendib, Kiş Adası ve Bahreyn arasında avlanılan incilerdir.¹³⁴⁴ İncinin sedefine "Mihâr ve bülbül" isimleri veriliyordu. Bu sedef, kadının çocuğunu koruduğu gibi inciyi korumaya çalışıyordu.¹³⁴⁵ İnci avına çıkan dalgıçlar, kulaklarını delerek burunlarını bir çengelle kapatır ve kollarıyla bacaklarını siyaha boyayarak kendilerini denizdeki tehlikeli balıklardan korumaya çalışıyorlardı.¹³⁴⁶ Sarı, kırmızı

¹³³⁶ Heyd, *Yakın Doğu Ticaret Tarihi*, 41.

¹³³⁷ Leroux, *İlk Akdeniz Medeniyetleri*, 41-42.

¹³³⁸ Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî İbn Kuteybe, *Uyûnü'l-ahbâr* (Beyrût: Dâru'l Kütübi'l-İlmiyye, 1996), 2/139-140.

¹³³⁹ Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 1/188.

¹³⁴⁰ Sîrâfî, *Rihletü's-Sîrâfî*, 91 ve 111; Kayaoğlu, *İslâm Kurumları Tarihi*, 109; Şemerî, *Mevânî şibhi cezîrati'l-Arab*, 175.

¹³⁴¹ İbn Rüste, *el-A'lâku'n-nefise*, 87; Muhammed b. Ahmed 'Aliye 'Abdüssemî el-Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm fî ma'rifeti'l-ekâlîm* (Kâhire: Mektebetü Medbûlî, 1991), 101; Zeydân, *el-'Arab kable'l-İslâm*, 162; Kayaoğlu, *İslâm Kurumları Tarihi*, 109; Laiou - Morrisson, *Bizans Ekonomisi*, 49.

¹³⁴² İdrîsî, *Nüzhethü'l-müştâk*, 1/162; Heyd, *Yakın Doğu Ticaret Tarihi*, 44.

¹³⁴³ Sîrâfî, *Rihletü's-Sîrâfî*, 116.

¹³⁴⁴ Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 2/106.

¹³⁴⁵ Sîrâfî, *Rihletü's-Sîrâfî*, 116.

¹³⁴⁶ Sîrâfî, *Rihletü's-Sîrâfî*, 117.

ve beyaz gibi birçok rengi olan incinin en iyisi, hafif ve kırılğanlığın yanında saf sarı renkte olanıydı.¹³⁴⁷

Doğu Afrika'da elde edilen ve Akdeniz'den getirilen mercan ve Afrika fildişi, eski ulusların birçok faydası için elde etmek istediği en ünlü Afrika mallarından biri kabul ediliyordu. Arap tüccarlar, özellikle Nabatî tüccarlar, fildişlerini Afrika kıyılarından temin edip, Akdeniz ve Mısır pazarları aracılığıyla ticaretini yaparak Çin ve Hindistan bölgesine ihraç ediyordu.¹³⁴⁸ Uzak Doğu idarecileri Yukarı Mısır ve Habeşistan'da bol olan vahşi fildişlerini tercih ediyorlardı. Hindistan ve Çin de bu fildişlerinden batıda çok tercih edilen çeşitli süs eşyalarını imal ediyordu. Zenc ülkesindeki filler, evcilleştirilmiyor ve bunların hiçbiri savaşlarda veya başka bir işte kullanılmıyordu. Zenc halkı, sadece dişleri için filleri öldürüyor ve gerekli hazırlıkları yaptıktan sonra Umân'a oradan da Çin ve Hindistan'a ihraç ediyorlardı. Sadece dişleri için öldürülen filler, bilakis Çin ve Hindistan'da eskiden beri savaşlarda bir silah olarak kullanılıyordu.¹³⁴⁹

3.6. Köleler

Köle ve köleliğin dinî, tarihî, iktisadî, sosyal ve dil bakımından çeşitli tanımları yapılmıştır.¹³⁵⁰ Araştırma konumuz açısından biz sadece tarihî ve ticarî boyutunu ele almakla yetineceğiz.

Antik Çağ öncesinde insanlar arasında hür-köle ayrımı olmadığı, zamanla insan gücüne duyulan ihtiyacın, bazı güçlü toplumları zayıf gruplar üzerine seve zorladığı, bunun sonucunda güçlü toplumların zayıflar üzerinde kurdukları hâkimiyetle onları rızaları dışında çalıştırdığı bildirilmiş, bu anlayışa geçmiş dinlerin ve milletlerin karşı çıkmadığı belirtilmiştir.¹³⁵¹ Hatta Akdeniz'deki medeniyetleri de geçmişte dahi modern düşünceye sahip olmalarına rağmen Doğu medeniyetlerinde

¹³⁴⁷ Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 2/124.

¹³⁴⁸ Mes'ûdî, *Mürûcü'z-zeheb*, 3/7; Kayaoğlu, *İslâm Kurumları Tarihi*, 109; Heyd, *Yakın Doğu Ticaret Tarihi*, 41; Şemerî, *Mevânî şibhi cezîrati'l-Arab*, 180.

¹³⁴⁹ Mes'ûdî, *Mürûcü'z-zeheb*, 2/7.

¹³⁵⁰ Fâtıma Kaddûra, *er-Rikku ve'r-rakıku fi'l-usûri'l-kadîmeti ve'l-câhiliyyeti ve sadri'l-İslâm* (Beyrût-Lübnân: Dâru'n-Nehdati'l Arabiyye, 2009), 21-24.

¹³⁵¹ İbrâhîm Muhammed 'Aliye 'Abdüssemî el-Hasan el-Cemâl, "er-Rikku fi'l-câhiliye ve'l-İslâm", *Mecelletü'l-Câmiati'l-İslâmiyye fi'l-Medîneti'l-Münevvera* 50/51 (2010), 154-156; Kübra Çambay, *Emevî ve Abbâsî İdaresinde Kölelik* (Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 25-29.

olduğu gibi kölelik müessesesinin devamından yana olmuştur. Hırsızlık yapan sade bir vatandaş suçu sebebiyle köle olarak satılmıştır.¹³⁵²

Köle, efendisine boyun eğdiği ve alçaldığı için köle diye isimlendirilmiştir.¹³⁵³ İnsanlık tarihi kadar eski olduğu bildirilen kölelik,¹³⁵⁴ geçmişte hayvana benzetilmiş, hem kanun hem örf bakımından hayvanlarla aynı haklara tabi tutulmuş; efendisi tarafından dilediği gibi kullanılmış, kiralanmış, satılmış, dövülmüş, sakat bırakılmış veya öldürülmüştür. Eski çağlarda, Sümerler,¹³⁵⁵ Mısırlılar¹³⁵⁶ ve Roma İmparatorluğu'nda olduğu gibi Cahiliye Dönemi'nden sonra Müslümanlar da Râşid Halifeler Dönemi'nde köle kullanmaya başlamıştır. Ancak İslâm dini, bazı hukukî yaptırımlarla köle azad etmeyi teşvik etmiş, köleliğe sıcak bakmadığını belirtmiştir.¹³⁵⁷ Hz. Peygamber'in, Zeyd b. Hârise'yi azat edip evlat edinmesi, Hz. Ebû Bekir'in Bilâl-i Habeşi gibi birçok köleyi satın alıp özgür bırakması, uygulama bakımından İslâm'ın başındaki en güzel örneklerdir. Fakat zaman içerisinde Arap taassubu, kölelik müessesesini devamlı kılmış, cahiliye toplumunda olduğu gibi kölelik müessesesi, ticaret kapısı olmuştur.¹³⁵⁸

Kölelik kurumunun güçlü bir şekilde ayakta kalmasındaki motor gücün, büyük ölçüde kölelerin kollarındaki kuvvete ve sahip oldukları meslek çeşitliliğine dayandığı belirtilmiştir.¹³⁵⁹ Mısır'daki piramitlerin inşası bu güç sayesinde

¹³⁵² Fernand Braudel - Mehmet Ali Kılıçbay, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası* (İstanbul: Eren Yayıncılık, 1990), 71.

¹³⁵³ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, "er-Rikkat", 10/124; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-muhît*, "Rakîk", 817; Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs*, "er-Rikku", 25/357; Hasan el-Cemâl, "er-Rikku fi'l-câhiliye ve'l-İslâm", 153.

¹³⁵⁴ Hasan el-Cemâl, "er-Rikku fi'l-câhiliye ve'l-İslâm", 153; Taşbaş, "Akdeniz Köle Ticaret Güzergâhında Bir Durak: Rodos Adası", 489.

¹³⁵⁵ Kaddûra, *er-Rikku ve'r-rakîk*, 22.

¹³⁵⁶ Mehmet Akif Aydın - Muhammed Hamîdullah, "Köle", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: Divantaş, 2002), 26/237; Hasan el-Cemâl, "er-Rikku fi'l-câhiliye ve'l-İslâm", 153.

¹³⁵⁷ en-Nisâ, 4/92; el-Mâide, 5/89; en-Nûr, 24/33; el-Mücâdele, 58/3; Müslim, "Eymân", 34; Ebû Dâvud "Edeb", 133; Tirmizî, "Birr", 30. Bu konuda geniş bilgi için bk. Mehmet Nadir Özdemir, *İslâm'ın İlk Dönemlerinde Kölelik - Abbasilerin İlk Yüzyılı* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2022), 40-60; Ali Hatalmış, *Erken Dönem İslâm Tarihinde Kölelik ve Cariyelik (Hz. Peygamber Döneminden Emevîlerin Sonuna Kadar)* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012), 27/46.

¹³⁵⁸ Hasan el-Cemâl, "er-Rikku fi'l-câhiliye ve'l-İslâm", 160; Çambay, *Emevî ve Abbâsî İdaresinde Kölelik*, 34.

¹³⁵⁹ Hatalmış, *Erken Dönem İslâm Tarihinde Kölelik ve Cariyelik*, 18; Çambay, *Emevî ve Abbâsî İdaresinde Kölelik*, 33.

yapılırken,¹³⁶⁰ büyük arazilerde ekim-dikim işlerinde ve madenlerde tamamıyla ücretsiz işçi gibi çalıştırılan kölelerin bu gücünden faydalanılmış, bu sebeple şehir hayatında bedava köle gücü çok fazla değer kazanmıştır.¹³⁶¹ Köle olarak kullanılan insanlar, çoğunlukla korsanların hile veya tuzaklarına düşürülmüş, köle tüccarları tarafından esir edilmiş ya da kaçırılmışlardır. Bu köleler genellikle Batı'dan Doğu'ya ya da tam tersi Doğu'dan Batı'ya gemilerle götürülerek yabancı ülkelere satılmıştır.¹³⁶² Bazı İlk Çağ filozofları, kölelik hakkında “Birçok ırkın hürriyet için gerekli ruh yüceliğine sahip olmadığı”¹³⁶³ kanaatlerini açıkça ifade etmekten çekinmemiş, belki de bu yaklaşım kölelik müessesesinin ayakta kalmasına sebep olan bir başka etken olmuştur. Sınıf farkının olduğu Hindistan ve Kuzey'de yer alan komşusu Çin'de de durum diğer coğrafyalardan farklı olmamıştır.¹³⁶⁴ İslamî Dönem'de de kölelik müessesesinin varlığı, başlangıçta bazı dini uygulamalar sonucu zayıflamış olsa da sonradan savaş esirleriyle yeniden toplum içerisinde yaygın hale gelmiştir.¹³⁶⁵

Ev işleri konusunda harem kadınları ve harem ağaları, hizmet erleri, şarkıcılar, müzisyenler, saraylarda ve önemli kişilerin konaklarında yer alan birçok insan tamamıyla köle olarak çalıştırılmıştır. Kendilerine edebiyat, şiir, gramer ve müzik öğretilen köleler astronomik rakamlara satılmış¹³⁶⁶ ve bu tarz kölelere Akdeniz'e kıyısı olan ülkelerde rağbet oldukça artmıştır.¹³⁶⁷ Kölelerden ayrıca askerî alanda da faydalanılmış ve büyük askerî birlikler kurulmuştur.¹³⁶⁸

Orta Çağ'da köle ticaretini ellerinde bulunduran Hıristiyan ve Yahudi tüccarlar, köle teminini şu üç bölgeden sağlıyordu. Bunlardan birincisi köleler ülkesi adını taşıyan, özellikle Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinde yer alan Prag, Magdeburg,

¹³⁶⁰ Kaddûra, *er-Rikku ve'r-rakik*, 28; Hatalmış, *Erken Dönem İslam Tarihinde Kölelik ve Cariyelik*, 18.

¹³⁶¹ Mazaherî, *Orta Çağda Müslümanların Yaşayışları*, 363; Lombard, *İlk Zafer Yıllarında İslâm*, 180; Kaddûra, *er-Rikku ve'r-rakik*, 27.

¹³⁶² Leroux, *İlk Akdeniz Medeniyetleri*, 42; Hasan el-Cemâl, “er-Rikku fi'l-câhiliye ve'l-İslâm”, 159.

¹³⁶³ Aydın - Hamîdullah, “Köle”, 26/237.

¹³⁶⁴ Kaddûra, *er-Rikku ve'r-rakik*, 28.

¹³⁶⁵ Geniş bilgi için bk. Aydın - Hamîdullah, “Köle”, 26/338-339.

¹³⁶⁶ Mazaherî, *Orta Çağda Müslümanların Yaşayışları*, 363-364; Lombard, *İlk Zafer Yıllarında İslâm*, 180.

¹³⁶⁷ Taşbaş, “Akdeniz Köle Ticaret Güzergâhında Bir Durak: Rodos Adası”, 489.

¹³⁶⁸ Lombard, *İlk Zafer Yıllarında İslâm*, 180; Çambay, *Emevî ve Abbâsî İdaresinde Kölelik*, 72-75.

Cenevre, Venedik ve Cenova; ikincisi Türk bölgeleri, üçüncüsü ise Afrika'da bulunan Sudan'dı.¹³⁶⁹ Köleler arasında en değerlilerinin Türk bölgelerinden getirilenler olduğu bildirilmiştir.¹³⁷⁰

Doğu Afrika'dan deniz yoluyla getirilen köleler, Arap ticaretinin bir parçası olmuştur. Arap ülkelerinde, kara ve deniz ticaretinin getirdiği zenginlik nedeniyle çok zenginleşen halk, günlük yaşamlarında kölelerin varlığına ihtiyaç duymuştu. Sebелiler ve onlardan sonra Hicazlıların bu tür ticarete en önde gelen tüccarlar oldukları, toprak arazilerinde çalıştırılacak ve kendilerine hizmet edecek köleler ithal ettikleri bildirilmiştir.¹³⁷¹ Arap Yarımadası'nda bu tür ticaretle ünlenen özel pazarların varlığından bahsedilmiş, Afrika'nın doğu kıyısındaki Uveynî Limanı'nın, İslâm öncesi köle ticaretinin en önemli merkezi olduğu rivayet edilmiştir.¹³⁷² Anadolu'nun güney sahilinde yer alan Side, korsanlar için bir sığınma yeri ve köle pazarı olmuştur. Roma, köle ticaretini desteklemiş, bunun için Ege'de bulunan Delos Adası'nı serbest pazar ilan etmiştir.¹³⁷³

Köle ticareti yapılan topraklarda köleler oldukça fazlaydı ve bir tüccarın yanında en az yüz köle bulunuyordu. Bir yük taşınacağı zaman bu köleler kiralanıyor ve yük bunlara taşıttırılıyordu.¹³⁷⁴ Mesleklerine ve ten renklerine göre 18 dinar ile 14 bin dinar arasında fiyatları değişen kölelerin, o tarihte ekonomik anlamda ticarete katkılarının azımsanmayacak derecede olduğu belirtilmiştir.¹³⁷⁵ Tüccarlar, bu ticareti o kadar abartmış olmalı ki -Bir genç kızı, erkek; bir genç erkeği de kız gibi

¹³⁶⁹ Mazaherî, *Orta Çağda Müslümanların Yaşayışları*, 363; Lombard, *İlk Zafer Yıllarında İslâm*, 181. Ayrıca köle ticareti ile ilgili olarak bk. Lombard, *İlk Zafer Yıllarında İslâm*, 180-187.

¹³⁷⁰ Mazaherî, *Orta Çağda Müslümanların Yaşayışları*, 364; Taşbaş, "Akdeniz Köle Ticaret Güzergâhında Bir Durak: Rodos Adası", 470; el-Hasan el-Cemâl, "er-Rikku fi'l-câhiliye ve'l-İslâm", 159.

¹³⁷¹ Lapidus, *İslâm Topluları tarihi*, 1/89.

¹³⁷² Mazaherî, *Orta Çağda Müslümanların Yaşayışları*, 363; Şemrî, *Mevânî şibhi cezîrati'l-Arab*, 180. Arap tüccarları içerisinde Abdullah b. Cüd'ân'ın İslâm öncesi dönemde köle ticaretinden büyük servet kazananlar arasında olduğu bildirilmiştir. bk. Hasan el-Cemâl, "er-Rikku fi'l-câhiliye ve'l-İslâm", 160.

¹³⁷³ Tufanoğlu, *Antikçağ'da Batı Anadolu'da Deniz Ticareti ve Limanlar*, 145.

¹³⁷⁴ İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, 2/795.

¹³⁷⁵ Mazaherî, *Orta Çağda Müslümanların Yaşayışları*, 364.

göstermek vb.- köle alacaklar pazarlara yanlarında kontrol amaçlı tabip getirmekten kaçınmamıştır.¹³⁷⁶

3.7. Besicilik ve Deniz Ürünleri

Kervan, kara ticaret yollarında ulaşım sağlayan hayvan filolarına verilen isimdir. Bu bağlamda at, deve, katır, eşek gibi büyükbaş hayvanlar kervanların temelini oluşturuyordu. Göçebeler, hayvanı et, gıda ve özellikle endüstri hammaddesi elde etmek için yetiştiriyorlardı. Etini kendileri tüketirken yününü ve derisini endüstride kullanıyorlardı.¹³⁷⁷

Kızıldeniz, Güney Arabistan, Akdeniz ve Basra Körfezi kıyılarında yaşayan insanların başlıca gıdası arasında balık bulunuyordu. Balıkçılık o tarihlerde belli alanlarda yapılıyordu. Nil Deltası, Sicilya, Tunus'un doğu kıyıları ve Cebelitarık Boğazı çevresi balıkçılık alanlarıydı. Ton balığı avcılığı, bu balığın yıllık büyük göç mevsimi sırasında yapılıyordu.¹³⁷⁸ Mısır ve Doğu Akdeniz bölgesi, bazı balık türlerini Bizans'a ihraç ederken, yine Bizans'tan konserve haline getirilmiş ton ve palamut balıklarını ithal ediyordu. Bizans mutfağında çok rağbet gören tuzlanmış balık, halk tarafından sevilmiş, gelişen ekonomiyle birlikte ucuza satın alınabilmiştir.¹³⁷⁹

Deniz, insanoğluna çok kıymetli ürünler vermiştir. Mercan, inci, kaplumbağa kabuğu, gri amber, Akdeniz'e özel kırmızı mercan vs. önce Basra Körfezi'ne gönderiliyor, oradan da Hindistan'a ulaşıyordu. Kırmızı mercan, bu ülkede çeşitli süs eşyasına hammadde oluyordu. Hindistan'da mercanla işlenen muskalar, uğur takıları çok aranılıyordu. İnci ise tam tersine Hint Okyanusu'ndan geliyordu. Basra Körfezi'nin büyük inci avcılığı sonucu elde edilen inciler, İslâm dünyasının şehirlerine akıyordu. Mercan ve inci geniş bir ticaret ağını ayakta tutuyor, önemli filolar bu işte çalışıyor, komisyoncular bu işten gelir elde ediyor, devlet bu işten önemli ölçüde vergi alıyordu. Gri amber özellikle Arabistan sahillerinde doğu ve batı Afrika kıyılarında ve İberya Yarımadası'nın Atlantik tarafından ele geçiriliyordu.

¹³⁷⁶ O dönemde köle pazarlarında satılan kölelerden bazılarının özellikleri için bk. Mazaherî, *Orta Çağda Müslümanların Yaşayışları*, 365-367.

¹³⁷⁷ Deve ve at hakkında geniş bilgi için bk. Lombard, *İlk Zafer Yıllarında İslâm*, 157-159.

¹³⁷⁸ Lombard, *İlk Zafer Yıllarında İslâm*, 175; Laiou - Morriison, *Bizans Ekonomisi*, 26.

¹³⁷⁹ Tufanoğlu, *Antikçağ'da Batı Anadolu'da Deniz Ticareti ve Limanlar*, 117-118.

Amber bir çeşit parfüm veriyor ve diğer parfümlerle karıştırıldığında hammadde olarak fayda sağlıyordu. Böylece kıymetli taşların ticaretini ellerinde tutan Müslümanlar, ayrıca denizden çıkarılan çeşitli kıymetli ürünleri de zenginlikleri arasına katıyorlardı.¹³⁸⁰

3.8. Deri ve Yazı Malzemesi

Arap Yarımadası'nı da hayvan yetiştiriciliği, beraberinde farklı endüstrileri gündeme getirmiş, etini yedikleri hayvanların yünü dokuma endüstrisinde kullanılırken derileri deri endüstrisinde değerlendirilmiş, parşömen, ayakkabı, kitap cildi ve silahların kılıflarının üretiminde kullanılarak ticareti yapılmıştır. Tabaklanarak kullanılması tekstil ürünlerinden öncelere dayandığı bildirilen derinin tarihi, ilk insan olan Hz. Adem'e dayandırılmış, kağıdın icadına kadar uzun bir süre yazı malzemesi olarak kullanılmıştır.¹³⁸¹

Silah kılıflarının imalatında kullanılan deri, Arap tüccarların Afrika kıyılarından ithal ettikleri ürünlerden biri kabul ediliyordu. Silah kılıfları o zamanlarda dahi küresel talepte bir emtia olarak rağbet görürken deri, silah endüstrisi yanında mutfak eşyaları imalatı, dekorasyon sektörü ve mobilya sektörü gibi birçok alanda kullanılıyordu.¹³⁸²

Hicaz bölgesinin mühim bir şehri olan Tâif ve daha güneyde yer alan Cüreş, deri işlemeciliğinde bütün Arabistan Yarımadası'nda meşhur kabul ediliyor¹³⁸³ ve Tâifliler, bu mesleğin sırlarını kimseyle paylaşmıyordu. İşlenmiş deri o sıralarda, hatta İslâmî devirden epey sonra dahi büyük bir önem taşıyordu. Bu derilerden sandalet ayakkabı,¹³⁸⁴ at eyerleri, deve semerleri, çadırlar, su kovaları ve tulumları, yağ tulumları, hurçlar yapılıyordu. İslâm'dan önceki devirlerde bitkilerden ve bitki liflerinden ip yapılması henüz bilinmediğinden, bu iş için kullanılan bütün araçlar - Kayış, kaytan vs.- hep deriden yapılıyordu. Ayrıca yazı yazmakta kullanılan Mısır papirüsü çok nadir bir madde olduğundan ve parşömen özel bir emek istediğinden,

¹³⁸⁰ Lombard, *İlk Zafer Yıllarında İslâm*, 176.

¹³⁸¹ Nebi Bozkurt, "Deri", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Divantaş, 1994), 9/174.

¹³⁸² Şemerî, *Mevânî şibhi cezîrati'l-Arab*, 179.

¹³⁸³ Önkal, "Cüreş", 8/137; Bozkurt, "Deri", 9/175.

¹³⁸⁴ Tufanoğlu, *Antikçağ'da Batı Anadolu'da Deniz Ticareti ve Limanlar*, 157.

üstelik de çok pahalı olduğundan, yazı da ince deriler üzerine yazılıyordu. Bu deri işlemeciliği için lazım olan bol su, Tâifte fazlasıyla bulunuyordu. Çünkü Tâif'e, yağmur mevsimlerinde bol yağmur yağıyor, bunları içinde depo eden Tâif dağlarından pınarlar akıyordu. Diğer ihraç mallarıyla birlikte üretilen deriler, Ukaz Panayırına getiriliyor oradan da diğer tüccarlar vasıtasıyla başka bölgelere taşınıyordu.¹³⁸⁵

MÖ 5. yüzyılda yazılı ürünlerin artması ve yaygınlaşması, Antik Çağ'da kitap ticaretinin yapıldığına ve geliştiğine işaret etmektedir. İlk kullanılan en önemli yazı malzemesi, Mısır'dan ihraç edilen bitkisel kökenli papirüs olmuştur. Papirüs, parşömenin icadına kadar tek yazı malzemesi olmuş, bu konuda İskenderiye tekel oluşturmuştur. Kitap ticaretinin kültürel alanda sağladığı en büyük fayda ise parşömenin icadı olmuştur.¹³⁸⁶ Zamanla Mısır, İskenderiye'deki tekelin kırılması endişesiyle papirüs ihracatını yasaklamış, şartlar insanlığı parşömenin icadına zorlamıştı. Parşömenle birlikte Bergama Kütüphanesi, İskenderiye Kütüphanesi'yle yarışır hale gelmiştir. Yazı malzemesinin yaygınlaşması, aynı zamanda kitapları güve ve küften meydana gelebilecek zararlardan korumak için sedir yağına batırılarak önlem alınmasına, bir başka yazı malzemesi olan ve mürekkep balığından elde edilen mürekkebin icadına zorlamıştır.¹³⁸⁷

Üzerine yazı yazmak için Antik Çağ'da kullanılmış olan bu malzeme, Orta Çağ'da kâğıdın icadına kadar kullanılmıştır. Papirüs üretimi için bitkinin kabukları uzun dilimler halinde üst üste sıralanıyor, daha sonra elde edilen yapraklar preslenerek nişasta ile yapıştırılıyordu. Parşömen ise inceltilmiş ve cilalanmış koyun derisiydi.¹³⁸⁸ Yapraklarından kâğıt üretilen papirüsün saplarından mum fitili, köklerinden de yakacak malzeme elde ediliyordu. Papirüs tekeli elinde bulunduran

¹³⁸⁵ Çağatay, *İslâmdan Önce Arap Tarihi*, 138-139; Bozkurt, "Deri", 9/175. Mekke'de meydana kıtlık sebebiyle Hz. Peygamber, Medine mahsulü olan çok miktarda hurmayı Mekke'ye göndermiş, karşılığında deri takasını deri tüccarı olan Ebû Süfyân'a teklif etmiş o da bu teklifi kıtlık sebebiyle memnuniyetle kabul etmişti. bk. Hamîdullah, *İslâm Peygamberi*, 1/252; Bozkurt, "Deri", 9/175.

¹³⁸⁶ Tufanoğlu, *Antikçağ'da Batı Anadolu'da Deniz Ticareti ve Limanlar*, 155-156.

¹³⁸⁷ Tufanoğlu, *Antikçağ'da Batı Anadolu'da Deniz Ticareti ve Limanlar*, 158.

¹³⁸⁸ Mazaherî, *Orta Çağda Müslümanların Yaşayışları*, 320; Lombard, *İlk Zafer Yıllarında İslâm*, 176.

İskenderiye, bu avantajı fırsata çevirmiş ve birçok bilim dalında dünyanın en büyük kütüphanesine sahip olmuştur.¹³⁸⁹

Emevi halifeleri papirüsü bütün devlet dairelerinde kullanıyorlardı.¹³⁹⁰ Bambu, ipek, pamuk, keten ve kenevirde üretilen Çin'in kullandığı kâğıdı, İslâm dünyası yine Çin aracılığıyla 8. yüz yılla birlikte tanımış ve İslâm coğrafyasına kara yoluyla getirmiştir.¹³⁹¹ Fakat Müslüman Araplar, bundan çok daha önce Emevîler döneminde Kuteybe b. Müslim tarafından 93/711¹³⁹² veya 94/712 yılında kesin olarak fethedilen Semerkant'ta, ketenin dövülmesiyle kâğıda dönüşen çok ince bir hamur elde etmiş ve kullanmaya başlamıştır. Papirüs ve ketenin pahalı oluşu, zaman içerisinde Müslümanları arayışa sürüklemiş, bu arayış neticesinde Müslümanlar, Mısır ve Suriye topraklarında bolca yetişen pamuktan kâğıt elde etmeyi öğrenmiştir.¹³⁹³

4. Tersaneler

Kaynaklarda İslâm öncesi Hicaz Araplarının, denizcilik faaliyetlerine ve bir deniz gücüne sahip olduklarına dair bir bilgi yoktur. Bu konuda ulaştığımız bilgiler, İslâm'dan önce Arapların denize ilgi duymamaları, denizdeki aktivitelerini Bizans veya Sâsânî gemileriyle yerine getirmelerinden başka Habeş gemilerinin Câr ve Şuaybe limanlarına uğramaları şeklindedir.¹³⁹⁴ İslâm'ın ilk döneminde Müslümanların denizciliğe verdikleri önem, Akdeniz Havzası'nda gerçekleştirilen faaliyetlerden anlaşılmaktadır. Gerek fetihler gerek gemi inşa fabrikaları anlamına gelen tersaneler bunu ortaya koymaktadır. Akeniz Havzası'nda Fenikeliler ve Mısırlılar, denizcilik anlamında bu kültüre sahip en eski medeniyetler olarak kabul edilmektedir.¹³⁹⁵

¹³⁸⁹ Tufanoğlu, *Antikçağ'da Batı Anadolu'da Deniz Ticareti ve Limanlar*, 156.

¹³⁹⁰ Lombard, *İlk Zafer Yıllarında İslâm*, 177.

¹³⁹¹ Mazaherî, *Orta Çağda Müslümanların Yaşayışları*, 320; Lombard, *İlk Zafer Yıllarında İslâm*, 177.

¹³⁹² Osman Aydın, "Semerkant", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Divantaş, 2009), 36/482.

¹³⁹³ C. Risler, *Hadâratü'l-'Arabiyye*, 125-126 ve 187.

¹³⁹⁴ Cevâd Ali, *el-Mufasssal fî Târîhi'l-'Arab*, 7/266-267.

¹³⁹⁵ Mâhir, *el-Bahriyye fî Mısri'l-İslâmiyye*, 311-312.

İlk iki Râşit Halife döneminde Suriye fethi esnasında ele geçirilen Ürdün yakınlarındaki Akkâ ve Sûr¹³⁹⁶ tersanelerinden sonra Mısır'ın fethiyle zapt edilen Akdeniz'deki İskenderiye ve Kızıldeniz'de bulunan Kulzüm Tersaneleri, İslâm donanmasına kurulum aşamasında temel teşkil etmiştir. Arapların kullanmış olduğu *دار الصناعة* -Dâru's-Sînâa- ifadesi, zaman içerisinde Fransız ve İspanyollar başta olmak üzere Avrupalı milletler tarafından da kullanılmıştır. Diğer dillerde de yer bulan askerî ve sivil deniz taşıtlarının inşa edildiği fabrikalar anlamına gelen bu ifade, Türkçede "Tersane" kelimesiyle karşılık bulmuştur.¹³⁹⁷

Muâviye'nin Suriye valiliği zamanında kurulan ilk İslâm donanması, Bizans ve Kıptî ustaların elleriyle Sûr, Akkâ ve Trablus sahil şehirlerindeki ıslah edilerek yeniden canlandırılan tersanelerde üretilmiştir.¹³⁹⁸ Özellikle Suriye tersanelerinde çalışan Rum işçiler arasında gemi inşa ve idaresinde, gemicilik zanaatında mahir kişiler olduğu rivayet edilmiştir.¹³⁹⁹ Muâviye'nin, Suriye sahillerindeki tersaneleri yeniden canlandırması ekonomik hareketliliğe de sebep olmuş, Ba'lebek, Hıms ve Antakya halkının Sûr, Akkâ ve Ürdün sahillerindeki diğer şehirlere akın etmelerine sebep olmuştur.¹⁴⁰⁰ Kıbrıs seferlerinde hareket noktası olan, Suriye ve Mısır'ın çeşitli bölgelerinde kurulan bu tersaneler, müstakil olarak birer donanma inşa etmekle yükümlü tutulmuştur.¹⁴⁰¹ Ancak Suriye tersaneleri, Muâviye'den sonra Hişâm b. Abdülmelik zamanında yeniden yapılandırılınca kadar harabeye dönmüştür. Hişâm zamanında tekrar ıslah edilen Akkâ tersanesinin günümüze kadar varlığını sürdürdüğü bildirilmiştir.¹⁴⁰²

Akdeniz'deki geleceğe dair planlar, bu tersanelerin yeterli olamayacağını Müslümanlara çabucak öğretmiş ve yeni tersanelerin kurulması gündeme gelmiştir. Bizans Dönemi'nde Mısır'ın iki tersanesi bulunuyordu. Birincisi Akdeniz filosu için İskenderiye'de bir diğeri ise Kızıldeniz filosu için Kulzüm'de (Clysma) yer alıyordu. Nil Nehri'ndeki taşımacılık, Akdeniz ve Kızıldeniz sahillerindeki limanlar, deniz

¹³⁹⁶ İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, 78; Bozkurt, "Tersane", 40/511.

¹³⁹⁷ Hamevî, *Târîhu ustûli'l-'Arabî*, 18; 'Abdülalîm, *el-Milâha ve 'ulûmu'l-bihâr*, 29.

¹³⁹⁸ Hamevî, *Târîhu ustûli'l-'Arabî*, 18; Fahmy, *Muslim Naval Organisation in the Eastern Mediterranean*, 23; Zeydân, *İslâm Uygurluğu Tarihi*, 1/266.

¹³⁹⁹ Zeydân, *İslâm Uygurluğu Tarihi*, 1/266.

¹⁴⁰⁰ 'Adevî, *el-Ümeviyyûn ve'l-Bizantiyyûn*, 77.

¹⁴⁰¹ Zeydân, *İslâm Uygurluğu Tarihi*, 1/267.

¹⁴⁰² Hamevî, *Târîhu ustûli'l-'Arabî*, 22.

araçları yapımı için büyük çapta keresteye ihtiyaç duyuyorlardı. İslâmî dönemde zaman içerisinde 3 tanesi Fustat'ta olmak üzere, Meks, Dimyat, Tinnîs, Reşîd ve Ayzâb'da yenileri kurulan bu tersanelerin sayısının sekize kadar yükseldiği belirtilmiştir.¹⁴⁰³

4.1. İskenderiye ve Fustat Tersaneleri

İslâm fetihleri esnasında ele geçirilen İskenderiye, ticaret gemilerinin ve tüccarların uğradığı uluslararası bir ticaret merkezi olması sebebiyle eskiden beri gemi inşası için zamanının en modern tersanesine sahip olmuştur. İslâm'ın Akdeniz'deki İlk fetihlerinde bu tersanenin katkısını kaynaklar belirtmektedir. Bu gemilerin inşa malzemesi olan ahşap, dışardan ithal edilmekte, gemi halatları ise Mısır keteninden imal edilmekteydi. İnşa edilen ticarî gemiler yanında askerî amaçlı savaş gemileri de imal ediliyordu.¹⁴⁰⁴ Muâviye'nin, gemi inşası için İskenderiye Tersanesi'ne Lübnan dağlarında çokça bulunan sedir ağacı gönderdiği bildirilmektedir.¹⁴⁰⁵

Denizin kilidi kabul edilen İskenderiye şehrinin inşası, çok eski çağlara dayanıyordu. Akdeniz'e hâkim olmak isteyen İskenderiye'ye mutlaka sahip olmaya çalışmıştır. İskenderiye'de yüksek bir kule bulunuyordu. Gözcüler bu kuleden düşman gemilerini gözetliyor, bir hareketlilik gördükleri zaman kaç gemi var ise o kadar bayrak diyor, böylece şehir halkı düşman sayısını dikilen bayraklar sayesinde tahmin edebiliyordu.¹⁴⁰⁶

Tersaneler içerisinde Zâtüssavârî Savaşı'nın kazanılmasında büyük öneme sahip Mısır donanmasının, İskenderiye Tersanesi'nde imal edilen gemilerinin göz ardı edilemeyecek öneminin belirtilmesi gerekmektedir. İskenderiye, Bizanslılar zamanında Akdeniz'in en büyük pazarı ve en işlek limanıydı. O dönemde Mısır

¹⁴⁰³ İbn Memâtî, *Kitâbü Kavânîn*, 325; Maurice Lombard, *el-Coğrafiyyetü't-târihiyye li'l-'âlemi'l-İslâm hilâle'l-gurûni'l-erbe'ati'l-ülâ*, çev. Abdurrahmân Humeyde (Dımeşk-Beyrût: Dâru'l Fikr-Dâru'l Fikri'l Muâsır, 1998), 35. Bu tersanelerin sayısının, Ravza Tersanesi, Mısır Tersanesi, Meks Tersanesi, İskenderiye Tersanesi ve Dimyâd Tersanesi olmak üzere 5 olduğu da bildirilmektedir. bk. Mâhir, *el-Bahriyye fî Misri'l-İslâmiyye*, 318.

¹⁴⁰⁴ Mâhir, *el-Bahriyye fî Misri'l-İslâmiyye*, 311-312; Tufanoğlu, *Antikçağ'da Batı Anadolu'da Deniz Ticareti ve Limanlar*, 65.

¹⁴⁰⁵ Bozkurt, "Tersane", 40/511.

¹⁴⁰⁶ Pîrî Reis, *Kitâb-ı Bahriyye*, 2/219-220.

donanması hakkında ne kadar bilgi eksikliği olsa da limandaki yoğun trafik sebebiyle önemi anlaşılmaktadır.¹⁴⁰⁷ Şehirde gerçekleştirilen tüm endüstriyel sanatlar arasında muhtemelen en önemlisi gemi inşasıydı ve Müslüman yönetimi altında M 7. yüzyılda gelişimini devam ettirmekteydi. Araplar için bir donanma merkezi olarak hayati öneme sahip olan şehir, ticarî hacmi yanında donanmaya gemi ve denizci sağlaması bakımından ayrıca önem arz etmekteydi.¹⁴⁰⁸

Makedonyalı Büyük İskender tarafından MÖ 332 yılında kurulduğundan bu yana İskenderiye, Müslümanlar tarafından fethine kadar Mısır'ın başkenti olarak kalmıştır. İskenderiye, sadece savaş gemileri değil, aynı zamanda ticaret gemileri de dâhil olmak üzere en büyük gemi inşa endüstrilerinden biriydi. Çünkü dünyanın en büyük pazarlarından biri ve ülkenin buğday, keten, kâğıt, cam ve tarım ürünlerinin ticaretinde en yoğun ve en aktif olanıydı. Bu ürünlerin ihracatı, onları Bahreyn, Kızıldeniz ve Akdeniz'in çeşitli limanlarına taşımak için bir ticarî gemi filosunu gerektiriyordu. Ticarî gemilerin yanı sıra Mısır, Bizans Devleti için bir kısmı 1000 asker taşıyabilen savaş gemileri imal ediyordu. Bunun yanında günümüz savaş gemilerinin işlevini yerine getiren bu gemilerden daha küçük ve 100 asker kapasiteli, küçük kruvazör olarak adlandırılan gemiler de inşa ediliyordu. Arapların başlangıçta donanmalarını inşa etmeye kararlı olduklarını, özellikle Mısır'daki bu iki tersanenin üstlendikleri mevcut role bakıldığında görmek mümkündür. İskenderiye'deki kazanımlarını kaybetmek istemeyen Bizans, kaybettiği diğer kıyı kentlerinin aksine İskenderiye'yi elinde tutabilmek için yeniden saldırmış, fakat bu hadise Müslümanların gözlerini açmalarına sebep olmuştur.¹⁴⁰⁹

Bizans, Arapların İskenderiye'yi fethetmelerinden bu yana, daha önce Perslerden geri almayı başardıkları gibi, Araplardan geri alma umutlarını hiç kaybetmemiştir. 25/645 yılından önce büyük bir Bizans filosu İskenderiye şehrine saldırmış ve şehirde muhafız olarak kalan Müslüman askerleri, halkın da desteğiyle öldürmüştü, kenti geri almıştı. Halkın Bizans'a desteği, Bizans'ın işlerini

¹⁴⁰⁷ Seyyide İsmâil Kâşif, *Mısır fî fecri'l-İslâm* (Kâhire: Hey'etü'l-Mısriyyeti'l-‘Âmme, 1994), 94-95.

¹⁴⁰⁸ Fahmy, *Muslim Naval Organisation in the Eastern Mediterranean*, 27-30.

¹⁴⁰⁹ ‘Abdüşşâfi Muhammed ‘Abdüllatîf, *es-Sîretü'n-nebeviyye ve târihu'l-İslâmiyye* (Kâhire: Dâru's-Selâm, 2007), 237.

kolaylaştırmakla kalmamış, donanma komutanı Manuel'e büyük bir zafer kazandırmıştı. Fakat Amr b. el-Âs, Romalıları yeniden Mısır'dan tamamen kovmayı başarmıştı. Bu olay, Müslümanların Akdeniz Havzası'ndaki faaliyetleri noktasında kararlılıklarını güçlendirmiş ve kendi deniz güçlerini inşa etmelerini hızlandırmanın gerekliliği konusunda onlara fikir vermiştir. Özellikle Muâviye b. Ebû Süfyan'ın, İslâm deniz filosu inşa etme projesini hayata geçirmekteki ısrarlı tutumunun ne kadar haklı olduğu yanında ileri görüşlü biri olduğunu da teyit etmiştir. İskenderiye, o dönemde Müslüman Arapların gemi inşa endüstrisini canlandırdığı ilk Mısır limanlarından biriydi. İskenderiye, sadece savaş gemilerinin imalatı için en önemli merkezlerin odağı haline gelmekle kalmamış, aynı zamanda Mısır filosunun askerî harekâtlar için bir üssü haline gelmiştir.¹⁴¹⁰

Fustat Tersanesi'nde de savaş gemilerinin inşa edildiği, burada inşa edilen gemilerin adları arasında dromonaria kelimesinin geçtiği ve tersanenin bir deniz üssü olduğu kadar baş tersane olduğu da bildirilmektedir. Mısır valisinin 91/709 tarihli eski adı Aphrodito olan şehir halkına yazdığı mektubunda, Babilon Tersanesi'ndeki gemilerin tamiri için dört kalifiye işçi, üç marangoz ve bir kalafatlama¹⁴¹¹ elemanı vermelerini emrettiği açıkça görülmektedir. Rıhtımlara ek olarak gemilerin inşası ve onarımına ilişkin pek çok bilgi, bu tersanede kapsamlı gemilerin inşa edildiğini göstermektedir. Gemi inşa alanları ve denizcilerin Fustat'ta yerleşik hayata geçmiş olmaları gerçeği, bunu doğrulamaktadır.¹⁴¹²

4.2. Kulzüm (Clysma), el-Meks ve Ravza Tersaneleri

Antik Çağ'da Clysma adıyla bilinen liman kenti, Müslümanlarca iskân edildikten sonra Kulzüm adıyla anılmış bir başka tersane şehriydi. Akdeniz ve Doğu Denizleri arasında önemli bir bağlantı merkezi olan Kulzüm'e, Nil Nehri'nden ayrılıp Babilon yoluyla giden bir kanalın mevcudiyetinden bahsedilmektedir.¹⁴¹³ Gemi inşası için malzeme ve erzak naklinin buradan gerçekleştirildiği, fetihler esnasında bu kanalın kapalı olduğu ve İslâmî dönemde Amr b. el-Âs tarafından

¹⁴¹⁰ 'Abdüllatif, *es-Sîretü'n-nebeviyye ve târihu'l-İslâmiyye*, 238.

¹⁴¹¹ Kalafatlama: Geminin kaplama ve güverte döşeme tahtalarının aralarına üstüpu doldurduktan sonra ziftleyerek su geçirmez duruma getirme işi. Parlatır vd., *Türkçe Sözlük*, "Kalafat", 2/1162.

¹⁴¹² Fahmy, *Muslim Naval Organisation in the Eastern Mediterranean*, 36-38.

¹⁴¹³ Bozkurt, "Tersane", 40/511-512.

Emîrû'l-Mü'minîn kanalı ismi verilerek yeniden açıldığı söylenmiştir. Süveys kanalının başında bulunan bu liman kenti ile ilgili olarak bir marangozun, tersanede gemi inşasında çalışmak üzere görevlendirdiğini bildiren bir belgeden bahsedilmektedir.¹⁴¹⁴ Yahudi tüccarların, Fransa'nın güneyinden Fermâ'ya gelip mallarını oradan develer üzerinde taşıyarak Arap Körfezi, Hindistan ve Çin'e giden gemilere yüklemek üzere Kulzüm'e taşıdıkları bildirilmiştir. İthal edilen ürünlerin Hicaz ve Yemen'e nakledildiği ve Mısırın deposu olduğu söylenen Kulzüm Tersanesi,¹⁴¹⁵ zaman içerisinde susuzluk ve bitki örtüsü sebebiyle terkedilerek ıssız bir yer haline dönmüştür.¹⁴¹⁶ Kıyı şeridinin kayalık olması sebebiyle buraları iyi bilmeyen gemicilerin, ancak gündüzleri yol alabildikleri, tersane etrafındaki sahil şeridini iyi bilmeyen denizcileri ise büyük tehlikelerin beklediği bildirilmiştir.¹⁴¹⁷ Hakkında çok fazla bilgi bulunmayan ve Ümmü Düneyn Tersanesi ismiyle de bilinen el-Meks Tersanesi, Nil sahili üzerinde Fustat yakınlarında kurulmuştur. Ümmü Düneyn, Fustat henüz kurulmadan Amr b. el-Âs tarafından 20/640 yılında fethedilmişti.¹⁴¹⁸ Ravza Adası, Mısır fethi esnasında Amr b. el-Âs tarafından kurulan Fustat ve Babilon şehirleri arasında, Nil Nehri üzerinde bir adadır. Ada, Babilon kuşatması esnasında aktif olarak kullanılmış hatta şehrin teslim şartları bu Ada üzerinde görüşülmüştür.¹⁴¹⁹

Abdümelik b. Mervân zamanında Hassân b. Nu'mân tarafından kurulan Tunus Tersanesi'nin, Müslümanlar tarafından kurulan ilk tersane olduğu¹⁴²⁰ bildirilse de Ravza Tersanesi'nin, Mısır'da Ravza Adası'nda, Ada Tersanesi ismiyle 54/674 yılında kurulan ilk tersane olduğu bildirilmiştir. Babilon Kalesi'nin batısında, Nil Nehri'nin ortasında yer alan Ravza Adası, sadece ününden dolayı ada olarak adlandırılmıştır. Halife Muâviye b. Ebû Süfyan döneminde Mısır valisi Mesleme b.

¹⁴¹⁴ Himyerî, *Ravzû'l-mi'târ*, 466; Fahmy, *Muslim Naval Organisation in the Eastern Mediterranean*, 23-24.

¹⁴¹⁵ Sîrâfî, *Rihletü's-Sîrâfî*, 89; Yüksel, "Yakın Doğu'da Ticaret Merkezleri ve Panayırlar", 327.

¹⁴¹⁶ Fahmy, *Muslim Naval Organisation in the Eastern Mediterranean*, 27.

¹⁴¹⁷ Himyerî, *Ravzû'l-mi'târ*, 467.

¹⁴¹⁸ Hamevî, *Târîhu ustûli'l-'Arabî*, 21.

¹⁴¹⁹ Hitti, *İslam Tarihi*, 1/246-247. Ravza Adası'nda Müslümanların elçilik komisyonu ile buluşan Mukavkıs, kendisine teklif edilen üç şıktan (Müslüman olma, cizye ödeme veya savaş) biri olan cizye ödemeyi seçmek mecburiyetinde kalmış ve bunu elçilik heyeti başkanı olan Ubâde b. Sâmî't'e bildirmiştir. Mukavkıs ve Ubâde b. Sâmî'te arasındaki konuşmanın metni için bk. İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısır ve'l-Mağrib*, 1/98-100.

¹⁴²⁰ Hamevî, *Târîhu ustûli'l-'Arabî*, 19; Zeydân, *İslâm Uygarlığı Tarihi*, 1/266.

Muhalled el-Ensârî 47-62/667-681 tarafından İslâm donanmasına destek olacak gemilerin inşası için bir tersane kurulmuştu.¹⁴²¹ Bizans donanmasının 53/673 yılında Burullus’a saldırması ve bura halkından birçok Müslümanı katletmesi Muâviye’nin burada bir tersane inşa etme kararını almasına neden olmuştur.¹⁴²² Bizans İmparatorluğu’nun bu amaçsız saldırısı konusunda kaynaklar bir bilgi vermese de, bu saldırının İstanbul kuşatmalarının kaldırılmasına yönelik dikkatleri başka yöne çekmek adına taktik bir saldırı olduğunu düşündürmektedir. Bizans benzer bir baskını, İslâm ordusunun Kapadokya önlerinde olduğu sırada, Kurre b. Şerîk’in Mısır valiliği (90-96/709-714) esnasında 90/709 yılında yine tekrarlamış, bu baskından da istediğini elde edememiştir.¹⁴²³ Her iki baskında da Bizans’ın esas gayesi, toprak elde etmekten ziyade Kostantiniye’ye yönelik Müslüman baskısını kaldırmak olmuş, bu yüzden sadece yağma ile yetinmiştir.

54/674 yılında inşa edilen Ravza Adası’ndaki tersane, bu saldırı sonucu kurulan bir tersanedir.¹⁴²⁴ Bu tersanede Nil’deki taşımacılığa yönelik gemiler inşa edildiği gibi,¹⁴²⁵ savaş gemilerinin inşa edildiği de söylenmiştir.¹⁴²⁶ Sonradan Ravza Tersanesi diye anılacak olan bu tersanenin, Hz. Osman döneminde de faaliyette olduğu, Kıpti ustaların çalıştığı, Zâtüssavârî Savaşı’nda görev alan savaş gemilerinin bir kısmının burada üretilerek donanmaya katkı sağladığı bildirilmiştir.¹⁴²⁷ Bu sebeple Muâviye döneminde inşa edildiği belirtilen bu tersane için, 54/674 yılında ıslah edildiğini söylemek kanaatimizce daha doğru bir tespit olmaktadır.

Ravza Adası olarak bilinen Mısır’daki bu tersanenin, İslâm Devleti’nin kullandığı en eski gemi imalathanesi olduğu, sonradan inşa edilen tersaneler için bir rol model haline geldiği belirtilmiştir. Varlığı İslâm fetihlerinden önceki döneme kadar uzanan ve Bizans gemilerinin inşasında aktif rol aldığı belirtilen bu tersaneyi, Müslümanlar korumuş ve İslâm’ın çekirdeğini oluşturan ilk gemileri burada üreterek

¹⁴²¹ ‘Abdüllatif, *es-Sîretü'n-nebevîyye ve târihu'l-İslâmiyye*, 242.

¹⁴²² Ganzûrî, *Hecemâtü'r-Rûmi'l-bahriyye*, 47.

¹⁴²³ Ganzûrî, *Hecemâtü'r-Rûmi'l-bahriyye*, 49.

¹⁴²⁴ ‘Abbâde, *Kitâbü Süfûni'l-Üsdüli'l-İslâm*, 22; Mâhir, *el-Bahriyye fî Mısri'l-İslâmiyye*, 313-314; ‘Aselî, *Fennü'l-harbi'l-İslâm*, 1/211.

¹⁴²⁵ Fahmy, *Muslim Naval Organisation in the Eastern Mediterranean*, 36.

¹⁴²⁶ Ganzûrî, *Hecemâtü'r-Rûmi'l-bahriyye*, 48.

¹⁴²⁷ Muhsin, “el-Bahriyyetü'l-İslâmiyye”, 197.

Kıbrıs Adası'nı fethetmek için kullanmıştır.¹⁴²⁸ Konum olarak Ravza Tersanesi'nin yeri içerde kalıyor, dolayısıyla da dış saldırılara karşı korunaklı bir durumda bulunuyordu. Ada'ya yapılabilecek bir baskında hem halkın hem de tersane çalışanlarının can güvenliği düşünülerek burası muhtemelen özellikle seçilmiştir.¹⁴²⁹

Ancak Emevîlerden sonra denizciliğe verilen önem kaybolmuş, bunun neticesinde Afrika'daki çıkarlarından hiçbir zaman vazgeçmeyen Bizans, Abbasîler döneminde 238/853 yılında Dimyat'ı basarak yağmalamıştır. Bu olay üzerine geçici de olsa donanmanın önemi anlaşılmış, “Şevânî” cinsi gemiler inşa edilerek filo güçlendirilmiştir. Tolunoğulları zamanına kadar ayakta duran ve bu dönemde Ahmed b. Tolun tarafından genişletilerek yeniden ıslah edilen Ravza Tersanesiyle birlikte savaş gemileri inşasına devam edilmiş,¹⁴³⁰ Tinnîs, Dimyat ve İskenderiye tersanelerinde 100 gemiden oluşan bir filo meydana getirilmiştir.¹⁴³¹

4.3. Reşîd, Dimyat ve Tinnîs Tersaneleri

Fethinden hemen sonra her biri bir Hıristiyan yetkili tarafından yönetilen Dimyat, Tinnîs, Reşîd, önemli deniz merkezleriydi. Bu merkezlerdeki tersaneler, yine bir Hıristiyan işletmeci tarafından çalıştırılmaktaydı.¹⁴³² Reşîd kasabası, Nil Nehri'nin denize döküldüğü, Nil'in batı kolunun girişini kontrol eden ve Akdeniz'den gelen gemilerin Nil'e ulaştığı kalabalık, mamur ve İskenderiye'ye yakın bir liman şehriydi.¹⁴³³ Ticaret maksadıyla gelen ağır yük gemileri için küçük sandallar gelip yüklerini indirir ve gerekli yerlere nakilleri gerçekleştirirlerdi.¹⁴³⁴ Reşîd kasabasının Amr tarafından az bir kuvvetle ve sulh yoluyla fethedildiği nakledilmiştir.¹⁴³⁵

Tinnîs ile arasında 12 fersah bulunan Dimyat,¹⁴³⁶ Nil'in doğu kolunun ağzında yer alıyordu. Halifeler zamanında, Dimyat'a ve gemi endüstrisine büyük

¹⁴²⁸ Muhsin, “el-Bahriyyetü'l-İslâmiyye”, 198.

¹⁴²⁹ Bozkurt, “Tersane”, 40/511.

¹⁴³⁰ ‘Abbâde, *Kitâbü Sûfûni'l-Üsdüli'l-İslâm*, 22; Hamevî, *Târihu ustûli'l-'Arabî*, 19.

¹⁴³¹ Mâhir, *el-Bahriyye fi Mısri'l-İslâmiyye*, 313-314.

¹⁴³² ‘Abdüllatîf, *es-Sîretü'n-nebeviyye ve târihu'l-İslâmiyye*, 240-241.

¹⁴³³ Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs*, 8/96; Fahmy, *Muslim Naval Organisation in the Eastern Mediterranean*, 30; ‘Abdüllatîf, *es-Sîretü'n-nebeviyye ve târihu'l-İslâmiyye*, 240-241.

¹⁴³⁴ Pîrî Reis, *Kitâb-ı Bahriyye*, 2/233.

¹⁴³⁵ Vâkîdî, *Fütûhu's-Şâm*, 2/78.

¹⁴³⁶ Makrîzî, *el-Hitatü'l-Makrîziyye*, 1/394.

önem verilmiş ve özen gösterilmiştir. Çünkü Dimyat, Bizans donanmalarının saldırılarına her zaman maruz kalmıştır. 120/738 yılında Bizans donanması Dimyat'ı basmış büyük zarar vermişti. Benzer bir operasyonun 238/853 yılında da gerçekleştiği bildirilmiştir.¹⁴³⁷ Fakat bundan önce 232/847 yılında Bizans Devleti'nin Girit Adası'nı Müslümanların elinden kurtarmaya yönelik bir girişim içinde olduğu belirtilmiş, Müslümanların yardıma koşmalarını engellemek için de Dimyat'ı bastığı rivayet edilmiştir. Dimyat şehrine düzenlenen bu ani baskının, Müslümanların Akdeniz'de Mısır ile bağlantılarını kesmek üzere hazırlanmış bir operasyon olduğu, ancak Bizans'ın, bu operasyonu gerçekleştirirken tüm Dimyat'ı yakıp yıktığı, öldürebildiklerini öldürdüğü, bir o kadarını da esir aldığı söylenmiştir. Dimyat'tan sonra Tinnîs'i hedefine koyan Bizans donanması, Mısır valisinin almış olduğu önlem ve zamanında yetişmesi sebebiyle bunu gerçekleştirememiştir.¹⁴³⁸

Dimyat, birçok giriş kapısı olan taştan bir kaleyle çevrelenmiş, Nil Nehri kıyısında, Nil'in Akdeniz'e döküldüğü noktada dikdörtgen bir kara parçası üzerinde yer alan muhkem bir kasabaydı.¹⁴³⁹ Nehrin her iki tarafında birer tane olmak üzere, aralarında zincir bulunan ve hiçbir geminin izinsiz Akdeniz'e girip çıkamayacağı şekilde korunan iki kule olduğu ve bu zincirin İslâm fethinden önce de var olduğu bildirilmiştir. Nil'in Dimyat'da ikiye ayrıldığı söylenmiştir. Bir kolu gemilerin ve büyük teknelerin yelken açtığı Tinnîs Gölü'ne giderken diğerinin Akdeniz'e aktığı bildirilmiştir.¹⁴⁴⁰

Hurmalık ve meyvelik bir yer olan Dimyat Limanı'nın bulunduğu alan, açık olduğu için sert rüzgârlar gemi girişlerini olumsuz yönde etkilemiştir. Bu sebeple küçük gemiler, tonajlı gemilerin yüklerini tıpkı Reşîd Limanı'nda olduğu gibi

¹⁴³⁷ 'Abdüllatif, *es-Sîretü'n-nebevîyye ve târihu'l-İslâmiyye*, 240-241.

¹⁴³⁸ 'Adevî, *el-İmparatoriyyetü'l-Bizantiyye ve'd-Devletü'l-İslâmiyye*, 91-93.

¹⁴³⁹ 'Adevî, *el-İmparatoriyyetü'l-Bizantiyye ve'd-Devletü'l-İslâmiyye*, 92.

¹⁴⁴⁰ Fahmy, *Muslim Naval Organisation in the Eastern Mediterranean*, 32. Dimyat kasabasının fetih esnasında direnmeye çalıştığı fakat halk arasında Müslümanlara yardım edenlerin bulunduğu ve bu sayede büyük bir çatıma olmadan fethedildiği nakledilmiştir. bk. Vâkîdî, *Fütûhu's-Şâm*, 2/79-81.

indirerek Dimyat'a taşıyordu.¹⁴⁴¹ Bu sayede Doğu'dan gelen ürünler için hem iyi bir pazar hem de ürünlerin depolandığı önemli bir lojistik alan olmuştur.¹⁴⁴²

Tinnîs'e gelince, Nil Nehri üzerinde anakaraya yakın, Fermâ ile Dimyat arasında Dimyat'dan daha güzel bir ada olduğu bildirilmiştir. 20/640 yılında Mısır fethedilirken bir kamış hasadı esnasında Bizanslıların ani baskını sonucunda Amr b. el-Âs ve arkadaşları zor anlar yaşamış ve bir grup Müslüman hemen oracıkta şehit düşmüştü. Aynı yerde gömülü naaşlarının bulunduğu asker mezarları, "Şehitler Mezarlığı" olarak anılmaktadır.¹⁴⁴³

Etrafı denizle çevrili Tinnîs'in, Suriye ve Mağrib'den gelen gemiler için liman olan antik bir ada şehri olduğu bildirilmiştir.¹⁴⁴⁴ Kardeş şehir oldukları bildirilen Dimyat ve Tinnîs şehirleri,¹⁴⁴⁵ ihtişamları ve muhteşem özellikleri, sahip oldukları tuzlu ve tatlı sularıyla, sanayi alanında üretilen ketenleriyle, dikilmiş lüks elbiseleriyle,¹⁴⁴⁶ ticarî açıdan hep cazibe merkezi ve mücadele alanı olmuş,¹⁴⁴⁷ imal edilen donanma parçalarına büyük özen gösterilmiştir.¹⁴⁴⁸ Küçük bir yerleşim birimi olmasına rağmen şehre giriş sağlayan 100 kapısı olduğu bildirilen¹⁴⁴⁹ Tinnîs kentindeki Tinnîs Tersanesi, sahip olduğu limanıyla askerî amaçlı çalışmalar dışında, Suriye, Bizans ve başta Kıbrıs olmak üzere Akdeniz'deki adalarla yakın ticarî ilişkiler ve bağlantılar kurmuştur.¹⁴⁵⁰ Birbirinden güzel binaların inşa edildiği Tinnîs Limanı'nın bağlı olduğu kentte, çeşitli bitkiler yanında ihracat ürünü meyve ağaçları, Bizans'a şarap üreten meyhaneler ve üzüm bağları bulunuyordu.¹⁴⁵¹

¹⁴⁴¹ Pîrî Reis, *Kitâb-ı Bahriyye*, 2/236.

¹⁴⁴² Heyd, *Yakın Doğu Ticaret Tarihi*, 429.

¹⁴⁴³ 'Abdüllatîf, *es-Sîretü'n-nebeviyye ve târihu'l-İslâmiyye*, 241.

¹⁴⁴⁴ Makrîzî, *el-Hitatü'l-Makrîziyye*, 1/326; Fahmy, *Muslim Naval Organisation in the Eastern Mediterranean*, 32. Tinnîs kasabasının fethinde Dimyâd idarecilerinin katkısından söz edilir. Rivayete göre Dimyat valisinin oğlu barış için elçi olmayı kabul etmiş fakat buna yanaşmayan Tinnîs valisi savaşı tercih ederek Tinnîs kasabasının savaş yoluyla fethedilmesine sebep olmuştur. Geniş bilgi için bk. Vâkîdî, *Fütûhu's-Şâm*, 2/81-88.

¹⁴⁴⁵ Makrîzî, *el-Hitatü'l-Makrîziyye*, 1/327.

¹⁴⁴⁶ Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-muhît*, 535; Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs*, 15/484.

¹⁴⁴⁷ İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, 143; Makrîzî, *el-Hitatü'l-Makrîziyye*, 1/327.

¹⁴⁴⁸ Zeydân, *İslâm Uygarlığı Tarihi*, 1/268.

¹⁴⁴⁹ Makrîzî, *el-Hitatü'l-Makrîziyye*, 1/328.

¹⁴⁵⁰ Yüksel, "Yakın Doğu'da Ticaret Merkezleri ve Panayırılar", 332.

¹⁴⁵¹ Makrîzî, *el-Hitatü'l-Makrîziyye*, 1/326.

Tinnîs'te, limanı korumak adına güneybatı yönüne bir kule inşa edilmiş buradan düşman gözlenmiştir. Tinnîs Limanı, bol balıkları olan sığ bir liman olduğu için büyük gemilerin girişine uygun değildi.¹⁴⁵² Bununla beraber Mağrib ve Mısır yönünden Hicaz Bölgesine gelecek hacı adayları bu limanı tercih ediyordu.¹⁴⁵³ İletişimin tamamen gemilere dayandığı önemli adalardan biri olan Tinnîs'te, ana liman haricinde Suriye ve Mağrib'den gelen 1000 geminin demirlediği, Aştûm isimli bir limanın varlığından bahsedilmiştir.¹⁴⁵⁴

Mısır tersanelerinin, İstanbul kuşatmalarında da lojistik anlamda büyük öneme sahip olduğu bilinmektedir. Tersanelerde imal edilen bu gemiler için savaşa giderken büyük seremoni yapıldığı, gemilerin tek tek yola çıktığı, âdeta bir resmigeçit düzenlendiği bildirilmiştir.¹⁴⁵⁵

4.4. Suriye ve Afrika Tersaneleri

Sahil güvenliğinin önemi üzerine Müslüman idareciler, fetihlerin başlamasından kısa süre sonra donanmayı başlıca uğraşlarından biri olarak görmeye başlamıştı. Hz. Ömer döneminde sahil güvenliği konusunda, kıyı kentlerinde tahkimat ve garnizon kurulmasının ötesine geçmeyen denizcilik faaliyetleri, Hz. Osman döneminde ciddi önlemlerin alınmasına sebep olmuştur.

4.4.1. Suriye Tersaneleri

Şam şehri birçok sahil kentine sahipken sadece Sûr, Akkâ, Trablus kentlerinde gemi inşa tersaneleri bulunuyordu.¹⁴⁵⁶ Hz. Osman döneminde Suriye valisi Muâviye tarafından geçmişi Fenikelilere kadar uzanan Suriye limanlarının ıslah edilmesine ve aktif olarak yeni gemilerin inşasına başlanmıştır. Bu süreçte Suriye ve Mısır filoları büyük bir uyum içinde çalışmış Kıbrıs fethi ve Zâtüssavâri Savaşı zaferle tamamlanmıştır. Bunda gemi ve denizcilikten anlayan hatırı sayılır İranlı ve Yahudilerden oluşan bir grubun Ba'lebek, Hıms ve Antakya'nın deniz

¹⁴⁵² Pîrî Reis, *Kitâb-ı Bahriyye*, 2/238.

¹⁴⁵³ Suyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, 1/158.

¹⁴⁵⁴ 'Abdüllatif, *es-Sîretü'n-nebevîyye ve târihu'l-İslâmiyye*, 241.

¹⁴⁵⁵ Gemiler yola çıkarken komutanlar, subaylar ve diğer görevliler savaş vaziyeti alır, tıpkı savaş hali gibi mancıklardan mermiler atılarak tatbikat halinde yola çıkılırdı. bk. Zeydân, *İslâm Uygarlığı Tarihi*, 1/269.

¹⁴⁵⁶ Kürd Ali, *Hitatü's-Şâm*, 5/40.

kıyısındaki kasabalara ve Akkâ gibi Akdeniz sahil şeridinde bir limana sahip büyük ve geniş bir şehirde¹⁴⁵⁷ iskân ettirmelerinin büyük katkısı olmuştur. Ravza Adası'ndaki tersanenin kuruluşu olarak 54/674 yılı düşünüldüğünde Akkâ tersanesinin tam randımanlı kullanımı 5 yıl öncesine rastlamaktadır. Bunun da Müslümanlara zaman açısından çok şey kazandırdığı denizcilik faaliyetlerinden ve sonuçlarından açıkça anlaşıldığı görülmektedir.¹⁴⁵⁸

Abdülmelik b. Mervân, Muâviye'nin ıslah ettiği fakat zaman içerisinde harabeye dönmüş Sûr,¹⁴⁵⁹ Akkâ¹⁴⁶⁰ ve Kaysâriye¹⁴⁶¹ tersanelerini yeniden elden geçirerek ıslah ettirmiştir.¹⁴⁶² Sûr Tersanesi, Mervânîler zamanında bir deniz üssü olarak Akkâ'nın yerini almış ve Halife Mütevekkil'in saltanatına kadar böyle kalmıştır. Eski kalelere ve bir limana sahip Suriye kıyısında, üç tarafı denizle çevrili, İskenderiye ile arasında 15 mil mesafe bulunan ve güzel bir şehir olan Sûr şehri,¹⁴⁶³ yoğun nüfuslu ve verimli topraklarla çevrili, güçlü bir şekilde tahkim edilmiş bir şehir olarak tanımlanmaktadır.¹⁴⁶⁴

4.4.2. Afrika Tersaneleri

44/664 yılında Sicilya'ya giden Müslüman filosunun yola çıktığı deniz merkezinin Suriye değil, Mısır'daki Berkâ Limanı (Pentapolis) olduğu söylenmiştir. M 7. yüzyılda batı Akdeniz'de faaliyet gösteren İslâm donanmasının Mısır'daki önemli deniz üssünün burası olduğu belirtilmektedir. Tunus Tersanesi, Müslümanların fethinden sonra gemi imalatı amacıyla artık kullanılmayan eski Kartaca deniz üssünün yerine kurulmuştur.¹⁴⁶⁵

¹⁴⁵⁷ İdrîsî, *Nüzhetü'l-müştak*, 1/365.

¹⁴⁵⁸ Fahmy, *Muslim Naval Organisation in the Eastern Mediterranean*, 52-53.

¹⁴⁵⁹ Doğu Akdeniz'de körfezin giriş kısmında yer alan Şam'ın sahil kesiminde bulunan bir liman kentidir. bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 3/433; Himyerî, *Ravzü'l-mi'târ*, 369.

¹⁴⁶⁰ Şam sahilinde bir liman kentidir. bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 4/141.

¹⁴⁶¹ Şam sahilinde Filistin topraklarına bağlı bir liman kentidir. bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 4/421.

¹⁴⁶² Sûr, deniz kıyısında Beyrut ile Şam arasında iki günlük mesafede yer alıp, taştan bir duvar ile çevrili, ucuz fiyatlı pazarlarla dolu, meyve ağaçları ve bahçeleriyle, suyu bol olan ve Lübnan Dağı'na bakan büyük bir şehirdi. Denizcilik faaliyetlerine büyük katkısı olmuştur. bk. Himyerî, *Ravzü'l-mi'târ*, 373.

¹⁴⁶³ İdrîsî, *Nüzhetü'l-müştak*, 1/365.

¹⁴⁶⁴ Fahmy, *Muslim Naval Organisation in the Eastern Mediterranean*, 53.

¹⁴⁶⁵ Fahmy, *Muslim Naval Organisation in the Eastern Mediterranean*, 64 ve 71.

Tersane, sahilden iki mil içeride yer alıyordu. Suyun sığılığı sebebiyle limana kıyından kayıklarla ulaşıyordu.¹⁴⁶⁶ İfrenç denilen Avrupa kıyılarından gemilerle tüccarlar gelerek burada alış-veriş yapabiliyordu.¹⁴⁶⁷ Deniz kıyısında bir tersaneye sahip Tunus'un, şehre erişim sağlayan beş kapısı olan müstahkem bir duvarla çevrili yüksek bir mevkide bulunduğu söylenmiştir.¹⁴⁶⁸

Atâ b. Râfi' kumandasındaki filonun, 84/703 yılında aldığı darbeden sonra Halife Abdülmelik b. Mervân, Musa b. Nusayr'a, bu filodan kalan denizcilerle savaş gemilerinin inşa edilmesini emretmiş, denizcilerin Tunus tersanesine girmelerine izin vermiş ve burada 100 gemi inşa ettirmişti.¹⁴⁶⁹ Bu tersanenin inşası konusunda ihtilaf edilmiştir. el-İmâme isimli eserde, Tunus Tersanesi'ni inşa edenin Musa b. Nusayr olduğunu ifade edilirken; Bekrî, Tunus Tersanesi'ni inşa edenin Hassân b. Nu'mân olduğunu ifade etmiştir.¹⁴⁷⁰ Hassân'ın tersane inşasına başladığı fakat tamamlama işini Musa b. Nusayr'ın gerçekleştirdiği fikri daha makul görünmektedir. Bizans'ın gerçekleştirdiği Dimyat baskınından sonra donanmanın güçlendirilmesi için bu tersanede "Şevânî-Şûne-" cinsi gemiler inşa edilmiştir.¹⁴⁷¹ Tunus Tersanesi haricinde Marse'l-Kebîr Limanı'nın, Mağrib'in en meşhur limanı olduğu bildirilmiştir.¹⁴⁷²

Akdeniz'de Süveyş kanalını açma fikri, gerçekleşmemiş olsa bile bu düşüncenin asıl sahibinin Abbasîler olduğu söylenmiştir.¹⁴⁷³ Aslında kanal açılması fikri, -Hicaz bölgesi için bir tehlike oluşturacağı korkusu söz konusu olmasaydı- Hz. Ömer döneminde Mısır valisi Amr b. el-Âs'a dayanmaktadır.¹⁴⁷⁴ Fakat kanalın açılmaması Akdeniz ticaretini yine Akdeniz'deki liman kentleriyle sınırlı bırakmıştır. Bunun neticesi olarak Tunus Limanı Avrupa limanlarıyla ticareti geliştirerek yeni çekim merkezi olmuştur.¹⁴⁷⁵

¹⁴⁶⁶ Pîrî Reis, *Kitâb-ı Bahriyye*, 2/157.

¹⁴⁶⁷ Pîrî Reis, *Kitâb-ı Bahriyye*, 2/174.

¹⁴⁶⁸ Fahmy, *Muslim Naval Organisation in the Eastern Mediterranean*, 71.

¹⁴⁶⁹ Bozkurt, "Bahriye", 4/497.

¹⁴⁷⁰ Fahmy, *Muslim Naval Organisation in the Eastern Mediterranean*, 69-69.

¹⁴⁷¹ Bozkurt, "Tersane", 40/512.

¹⁴⁷² Pîrî Reis, *Kitâb-ı Bahriyye*, 2/155.

¹⁴⁷³ Kramers, *İslâm Medeniyeti Tarihinde Coğrafya ve Ticaret*, 28.

¹⁴⁷⁴ Kettânî, *et-Terâtîbü'l-idâriyye*, 2/120.

¹⁴⁷⁵ Kramers, *İslâm Medeniyeti Tarihinde Coğrafya ve Ticaret*, 29.

5. Gemilerin İnşa Teknolojisi ve Ekipmanları

Orta Çağ gemilerinin Antik Çağ gemilerinden çok farklı olmadığı ileri sürülmüştür. Orta Çağ'da İslâm gemi inşa sanatı başlangıçta yavaş ilerlemiş, bu sebeple de gelişme oldukça yavaş olmuştur. İslâmî dönemde kullanılan bazı gemilerin adlarının eski Mısır, Yunan, Roma ve Asurluların dillerinden alınmış olması bu kanaati akıllara getirmektedir.¹⁴⁷⁶

İlk dönem gemilerinin bir kısmı sadece kürekle hareket ederken zaman içerisinde bir kısmı hem kürek hem de yelkenle hareket edebilir hale gelmiştir. İslâm'ın geldiği dönemde Bizans'ın sahip olduğu birçok geminin kürekli olduğu, bu kürekleri kullanan kürekçilerin başında ellerinde çelikten imal edilmiş kalkan ve çeşitli silahlar taşıyan savaşçı denizcilerin olduğu bildirilmiştir. Daha sonra bu gemilerin bazıları üçgen bazıları da kare yelken taşımaya başlamış, yine bu gemilerin bazıları bir veya iki katlı inşa edilmiştir. İlk dönem Müslüman Arapların da kullandıkları, aynı gemileri zaman içerisinde Fatımîlerin ve daha sonraki dönemlerde diğer Müslüman devletlerin de kullandıkları söylenmiştir.¹⁴⁷⁷

Sefine, fülk ve câriye kelimeleri, Kur'ân-ı Kerîm'de ve Arap şiirinde, genel anlamda gemi kelimesinin karşılığı olarak kullanılmıştır.¹⁴⁷⁸ Bunun yanında binit anlamında kullanılan merkeb kelimesi de gemi karşılığında kullanılan bir başka kelime olmuştur.¹⁴⁷⁹ Bununla birlikte zaman içerisinde gemicilik ve denizcilik bilgi ve tecrübeleri artan Müslümanlar, örneğini başlangıçta Bizanslılardan aldıkları gemiler imal etmiş¹⁴⁸⁰ ve bu gemilere kullanım alanına göre bazı isimler vermiştir. Donanma ve ticaret filolarının parçalarını teşkil eden, zaman zaman alan itibarıyla

¹⁴⁷⁶ Mâhir, *el-Bahriyye fi Mısri'l-İslâmiyye*, 161.

¹⁴⁷⁷ 'Abbâde, *Kitâbü Süfûni'l-Üsdüli'l-İslâm*, 4.

¹⁴⁷⁸ el-Hûd, 11/37-38; el-İbrâhîm, 14/32; el-Mü'minûn, 23/27; el-Kehf, 18/-71; es-Sâffât, 37/140; eş-Şûrâ, 42/32; İbn Kuteybe, *Uyûnü'l-ahbâr*, 1/310; Ebü'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd b. Abdilekber b. Umeyr el-Ezdî es-Sümâlî el-Müberred, *el-Kâmil fi'l-luğa ve'l-edeb*, thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrâhîm (Kâhire: Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, 1997), 1/134 ve 3/223; İbn Abdürabbih, *el-İkdü'l-ferîd*, 2/100, 3/133, 4/155, 5/52 ve 7/57; Hamevî, *Târîhu ustûli'l-'Arabî*, 30-31; Nuhaylî, *es-Süfûnü'l-İslâmiyye*, 21; Bostan, "Gemi", 14/8.

¹⁴⁷⁹ Fahmy, *Muslim Naval Organisation in the Eastern Mediterranean*, 125.

¹⁴⁸⁰ İslâm'ın ilk asrında denizcilik noktasında büyük gelişme kaydeden Müslümanlar, hem Akdeniz hem de Hint geleneğinden gelen gemileri kullanmıştır. Bu iki geleneğe ait gemilerin benzer ve farklı yönleri konusunda geniş bir değerlendirme için bk. Nihal Şahin Utku, "Akdeniz ve Hint Okyanusu Gemicilik Geleneklerinin Genel Bir Mukayesesi", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 14/1 (2013), 135-144.

birbirlerinin yerine kullanılan bu gemiler, farklı isimlerle anılsalar da aslında büyüklüklerine, seyir esnasındaki hızlarına, taşıdıkları asker sayısına, iskelet yapılarına, taşıdıkları mühimmatın çeşidine ve fonksiyonlarına göre Şînî, Tarîde, Zevrâk gibi isimlerle birkaç ana gruba ayrılmış, sonraki dönemlerde “el-Bağle,¹⁴⁸¹ es-Sünbûk,¹⁴⁸² vb.” isimlerle anılmıştır.¹⁴⁸³

Savaş amaçlı askerî gemilerle birlikte barışçıl amaçlarla ticarî gemilerin inşası ve bakımı, önemli miktarlarda zaman ve malzeme yatırımı gerektiriyordu. Bu yüzden gemi inşasının, “Sanayi öncesi toplumlar tarafından inşa edilen ve kullanılan en karmaşık yapılar arasında olduğu”¹⁴⁸⁴ ifade edilmiştir. Belli bir kültür ve medeniyete sahip toplumların, sahip oldukları teknolojiyle ürettikleri gemiler, bu teknolojiyi transfer ederek üretebilme kabiliyetine sahip milletler tarafından üretilirken, kendi sosyo-ekonomik kültürlerini yansıtacak görünüme çevirebilme yeteneğine de sahip olmuşlardır. Erken Orta Çağ’da İslâm’ın ortaya çıkıp yayılmaya başladığı dönemde geçmişte denizcilik kültürüne sahip olmayan Hicaz Arapları, teknolojisini transfer ettikleri Bizans ve Hint gemilerini, kısa zamanda İslâm kültürünü yansıtacak şekle sokmuştur.¹⁴⁸⁵

Milattan önceki asırlarda Akdeniz gemi inşası teknolojisinde genellikle zıvana yöntemi kullanılıyordu.¹⁴⁸⁶ Bu teknoloji, ahşap parçalarının biri erkek diğeri dişi şeklinde üretilip ahşapların erkek ve dişi noktalarının birbirine geçirilmesiyle elde edilen parçalar bütünüydü. Bu teknik İslâm sonrası sanat alanında kullanılan,

¹⁴⁸¹ Yaklaşık 135 m uzunluğunda ve 120 ile 400 ton arasında taşıma kapasitesine sahip, Hindistan gibi uzak mesafelere mal taşıyabilen, yelkenli bir gemi türüdür. bk. Abdürrezzâk el-Me’ânî, *et-Ticâratü ve'l-milâhatü fi'l-halîci'l-'Arabiyyi* (b.y.: Library of University of Jordan, 1999), 122; Ali Muhammed Râşid, *Sınâtü's-süfûni'l-haşebiyye* (Abu Dabi: Hey'etü li's-Sekâfeti ve't-Türâs, 2009), 99.

¹⁴⁸² Arapların Kızıldeniz ve Basra Körfezi'nde kullandıkları meşhur gemilerdendir. Yelkenli bir gemi türü olan Sünbûk, Tolunoğulları döneminde de kullanılan gemiler arasındadır. Uzunluğu yaklaşık 80 m olan bu gemi, 20 ile 150 ton arasında taşıma kapasitesine sahiptir. Kârub cinsi geminin küçüğü olduğu bildirilmiştir. bk. Me'ânî, *et-Ticâratü ve'l-milâha*, 125; Râşid, *Sınâtü's-süfûn*, 92.

¹⁴⁸³ Mâhir, *el-Bahriyye fi Misri'l-İslâmiyye*, 165-166. Geniş bilgi için bk. Mâhir, *el-Bahriyye fi Misri'l-İslâmiyye*, 166-170.

¹⁴⁸⁴ Julian Whitwright, “Early Islamic Maritime Technology”, *Proceedings of the 7th International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East* (b.y.: y.y., 2012), 2/585.

¹⁴⁸⁵ Whitwright, “Early Islamic Maritime Technology”, 2/585.

¹⁴⁸⁶ Zıvana, birbirine geçecek olan iki parçaya biri erkek, diğeri dişi olmak üzere yapılan, dil ve onun gireceği delikten oluşan tertibat. Erkeğine zıvana dili, delik kısmına zıvana deliği ve her ikisine zıvanalı geçme denir. Parlatır vd., *Türkçe Sözlük*, “Zıvana”, 2/2512.

çivi ve tutkal kullanılmadan ahşabın birbirine geçirilmesiyle belli bütünlerin elde edildiği künde-kârî tekniğiyle¹⁴⁸⁷ benzerlik arz ediyordu. Bu teknik sayesinde nem ve ısı sebebiyle meydana gelebilecek eğilme ve bükülme gibi ahşap hareketleri önlenmiş oluyordu. Zıvana tekniğiyle de denizlerdeki nem, su ve ısının meydana getireceği hareketliliğin önüne geçilmiş oluyordu. Deniz arkeologlarının bulduğu gemi enkazlarında, Kızıldeniz'in Myos, Hormos ve Berenice limanlarından hareket ederek, Mısır ve Hindistan arasındaki ticarete kullanılmış gemilerin bu teknikle üretildiği ortaya konmuştur.¹⁴⁸⁸ Bu yüzden Kızıldeniz, Hint Okyanusu ve Basra Körfezinde kullanılan gemilerde milattan önceki asırlarda çivi hiç kullanılmamış, gemi ahşabı Hint yağı ve köpekbalığı yağı ile kalafatlanarak birbirine monte edilmiştir.¹⁴⁸⁹

Milattan sonraki asırlarda deniz yolculuklarında ulaşım araçları olarak kullanılan gemilerin imalatında ve malzemelerinde bazı teknik farklar ortaya çıkmıştır. Ahşaptan yapılan Akdeniz, Hint Okyanusu ve Çin Denizi'nde kullanılan gemilerde zıvana sisteminden vazgeçilmiş, çivi kullanılmadan tahta parçaları birbirlerine zift ile yapıştırılarak birleştirilmiştir.¹⁴⁹⁰ Gemi inşa edilen yerlerde bu ziftleri elde etmek, çivi denilen malzemeyi elde etmekten muhtemelen daha kolay olduğu için böyle bir tekniğe başvurulmuştur. Çünkü fırtına esnasında veya kayalara çarpma konusunda zift ile yapıştırılan gemiler, çivi ile çakılarak yapılanlardan daha esnek ve dayanıklı oluyordu.¹⁴⁹¹ Ayrıca çivi üzerindeki oksitlenme sebebiyle zamanla meydana gelen korozyonu yani paslanma ihtimalini göz ardı etmemek gerekiyordu. Zira zaman içerisinde su ve oksijenle temas kuran demir çiviler, tamamen pas tutuyor ve buna bağlı olarak kırılıp parçalanıyordu.¹⁴⁹²

Gemi inşasında gövde panelleri ziftten hariç, liften mamul iplerle de birbirine bağlanarak monte edilebiliyordu. Dış tahta panellerin uçları birbirini örtecek şekilde yerleştirilen gemiler, Kuzey Avrupa'da üretilen gemilerdi. Bu teknik MS 6.

¹⁴⁸⁷ Erdem Yücel, "Künde-kârî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Divantaş, 2002), 26/553.

¹⁴⁸⁸ Whitewright, "Early Islamic Maritime Technology", 2/586.

¹⁴⁸⁹ 'Allâf, "es-Süfün ve'l-merâkib", 63.

¹⁴⁹⁰ Mazaherî, *Orta Çağda Müslümanların Yaşayışları*, 353; Kayaoğlu, *İslâm Kurumları Tarihi*, 106.

¹⁴⁹¹ Kayaoğlu, *İslâm Kurumları Tarihi*, 106.

¹⁴⁹² Parlatur vd., *Türkçe Sözlük*, "Pas", 2/1772.

yüzyıldan önce Hint Okyanusu'nda henüz bilinmiyordu. Araştırmalar, Roma, Hint, Arap ve Avrupa menşeli gemi tahtalarının birbirine monte edilmesinde gemilerde zift ve vida -Çivi- yerine lif kullanıldığını da göstermektedir.¹⁴⁹³ Bununla birlikte Roma gemilerinin bazılarında çivi kullanıldığı ve bu çivilerin gemilere asla zarar vermediği de bildirilmiştir.¹⁴⁹⁴ Gemi inşa teknolojisinde çok ileri olan Bizans'ın, gemi inşasında demirle birlikte bakırı da kullandığı belirtilmektedir. O dönemde rafine edilmemiş demir, çivi yapmak için temizlendiğinde üçte bir oranında azalmaktaydı. Yani oksitlenme demirin kayba uğramasına yol açıyordu. Bu yüzden antik çağdan bu yana Kıbrıs'ta ve İspanya'da bolca bulunan bakır madeni, Bizans gemilerinin inşasında kullanılan bir başka maden olmuştur.¹⁴⁹⁵

Antik Çağ'dan Erken Orta Çağ'a geçiş zamanlarında gemi üretimindeki göze çarpan bu teknolojik farklılık, gemi üretim teknolojisinin süreç içerisinde gelişme kaydetmesinden kaynaklandığını göstermektedir. Gemi inşasında kendini gösteren bu teknoloji, gerek askerî gerek ticarî alandaki hem ihtiyacı karşılama çabalarını görmemiz açısından hem de emperyalist düşüncenin tarihi süreçte zaman ve mekân gözetmeksizin kendini göstermesi bakımından önem arz etmektedir. Gemi teknolojisinin sürekli gelişme kaydetmesindeki motor gücün, ihtiyaçlarla birlikte emperyalist anlayıştan ileri gelmesi kuvvetle muhtemeldir.

Gemi sanayiinde gelişen teknolojiye ayak uyduramayan milletler, ne kadar büyük uygarlıklara sahip olsalar da zaman içerisinde denizlerden silinip gitmişlerdir. Yunanlılar, Fenikeliler, Bizanslılar ve Emevîler peşi sıra birbirlerini bu konuda takip etmiş, ya zayıflamış ya da yok olmuşlardır. M 13 ve 14. yüzyılda her ay Basra Körfezine giren ve Hindistan'dan baharat, ilaç hammaddesi, Kalikût kumaşları gibi malları taşıyan gemilerden bahsedilmektedir. Bu malların getirildiği büyük ticaret yollarının önemi, Hollandalıların ve İngilizlerin Hint Okyanusu'na ve Akdeniz'e "Bretoni" denen çok sayıda topla donatılmış yüksek bordalı yeni tip gemilerle

¹⁴⁹³ Hourani, *Arab Seafaring*, 248-249.

¹⁴⁹⁴ Hourani, *Arab Seafaring*, 255.

¹⁴⁹⁵ Fahmy, *Muslim Naval Organisation in the Eastern Mediterranean*, 83.

egemen olması sonrasında kaybolmuştur. Alçak küpeşteli kadırğa donanmalarıyla savaşmakta ısrar eden Venedik ve Osmanlılar Akdeniz'den silinmiştir.¹⁴⁹⁶

Hint Okyanusu'ndaki gemiler daha çok Hindistan cevizi ağacından inşa edilirken, aynı zamanda bu cins ağaçtan ip ve yelken çadırı temin edilmiştir. Gemi üretiminde zaman zaman hurma ağacı da kullanılmış, özellikle boyları itibariyle gemi direkleri hurma ağacından imal edilmiştir. Yine de hurma ağacı kullanımı, hurma meyvesinin üretimi sebebiyle çok yaygınlık kazanmamıştır. İslam coğrafyası başlangıçta elverişli malzeme yetersizliği sebebiyle gemiciliğe dair imalat ürünlerini dışarıdan, daha çok Hindistan'dan ve Doğu Afrika'dan temin etmiştir.¹⁴⁹⁷

Müslümanlar gemi imalinde kullanacakları malzemenin tamamını İslâm topraklarından temin edemiyorlardı. Gemi imalatında kullanılan ahşap, Hint toprakları ve Doğu Afrika gibi belli başlı ülkelerden ithal edilmekteydi. Çoğunlukla bu ağaçlar gemilerin arkasında yüzdürmek suretiyle taşınıyor, genellikle gemiler denizcilerin uğrak yeri olan memleketlerde inşa ediliyordu.¹⁴⁹⁸

Hint Okyanusu'nda üçgen yelkenler kullanılırken Akdeniz'de dört köşe yelkenler kullanılıyordu. Gemileri bir makine gibi hareket ettiren, bunu yaparken rüzgâr kuvvetinden faydalanan, geminin ortasında kurulu olan direklere asılan kare veya üçgen şeklindeki yelkenlerin, bir Girit medeniyeti olan Minoslulara ait kazılarda elde edilen seramikler üzerinde resimlerine rastlanmıştır.¹⁴⁹⁹ Bununla birlikte Mısırlılara ait kazılarda yelkenle donatılmış gemi tasvirlerinin varlığından da bahsedilmiştir. Bundan dolayı Orta Çağ'da savaş ve ticaret gemilerinin hareket etmesini sağlayan yelkenlerin, Mısır'da dokunduğu bildirilmiştir.¹⁵⁰⁰

Yelkenler, Hindistan cevizi ve palmiye yapraklarından dokunuyordu. Zamanla pamuktan¹⁵⁰¹ ve ketenden¹⁵⁰² üretilmiş yelkenler de kullanılmıştır.

¹⁴⁹⁶ Halil İnalcık, *Devlet-i 'Aliyye - Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I klasik dönem (1302-1606): Siyasal, Kurumsal ve Ekonomik Gelişim*, ed. Emre Yalçın (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2008), 227.

¹⁴⁹⁷ Kayaoğlu, *İslâm Kurumları Tarihi*, 107.

¹⁴⁹⁸ Islam, "Arab Navigation In The Indian Ocean", 12.

¹⁴⁹⁹ Civelek - Başbüyük, "Antik Dönem Seramikleri Işığında Gemiler", 16. Ayrıca kare ve üçgen yelkenler hakkında geniş bilgi için bk. Whitewright, "Early Islamic Maritime Technology", 2/587-590.

¹⁵⁰⁰ Tufanoğlu, *Antikçağ'da Batı Anadolu'da Deniz Ticareti ve Limanlar*, 65-66.

¹⁵⁰¹ Hourani, *Arab Seafaring*, 265; Mâhir, *el-Bahriyye fî Mısri'l-İslâmiyye*, 213.

Denizciliğin gelişmesi, aynı zamanda gemicilik açısından çok önemli bir yenilik oluşturan ve kare yelkene göre kullanımı daha hızlı ve kolay olan Latin üçgen yelkenine de bağlanmaktadır. Yelkenler ve sayıları, gemilerin büyüklüğüne ve gemilerde bulunan direk sayısına göre değişim gösteriyordu.¹⁵⁰³ Antik dünyada, Mısırlılar, Fenikeliler, Yunanlılar ve Romalıların kullandıkları gemilerde Akdeniz boyunca kare yelken görülmüştür. Müslüman Araplar, gemilerde üçgen yelken konusunda uzmanlaşmış ve Arap körfezinden Mozambik'e, Mağrib'den Hindistan'a kadar bu tip yelkeni kullanmışlardır.¹⁵⁰⁴ Coğrafi keşifler öncesinde Avrupalıların üçgen yelkeni Araplardan öğrendikleri ve keşiflere bu yelkenlerle donatılmış gemilerle çıktıkları bildirilmiştir.¹⁵⁰⁵ Yelkenler belli manaları ifade ettiği için çeşitli renklerde olabiliyordu. Siyah renkli yelken hüznün anlamına gelirken, kırmızı veya eflatun renkli yelkenler, amiral gemisi anlamını taşıyordu. Gözcü gemilerindeki yelken ve halatlar, düşmandan gizlenmek amacıyla deniz renginde olmak zorundaydı.¹⁵⁰⁶

Kürekler, gemilerin önemli bir parçasıydı. Bu nedenle küreklerin düzeni, malzemesi ve uygun sıralara yerleştirilmesi, gemi yapımında en önemli konulardan biriydi. Rüzgâr estiğinde veya tehlike anlarında, gemiciler için bir tehdit oluştuğunda, denizciler küreklere başvuruyor ve seyrüseferlerine onlarla devam ediyordu. Yelkenler icat edilene ve sert rüzgârlara karşı yelkenlerle yol almanın kolaylığını öğrenene kadar denizciler küreklerden her zaman faydalanmıştır. MÖ 1000 yıllarında Akdeniz ve Kızıldeniz'de 20 ve 30 kürekli gemilerin kullanıldığı, yine MÖ 700'lü yıllarda Fenikelilerin gemiciliği geliştirerek bu sayıyı 70 küreğe kadar çıkardıkları bildirilmektedir.¹⁵⁰⁷ Milattan önce 3 sıralı kürekçiler gemilerde yer alırken, Milattan sonra bu rakamın 10 sıraya çıktığı ve M 323 yılında İskender'in Kızıldeniz'de bir Arap filosu ile Nil Nehri'nde bir kanadında 7 sıralı kürekçilerle yol

¹⁵⁰² Tufanoğlu, *Antikçağ'da Batı Anadolu'da Deniz Ticareti ve Limanlar*, 66.

¹⁵⁰³ Eco, *Orta Çağ -Barbarlar, Hıristiyanlar, Müslümanlar-*, 289.

¹⁵⁰⁴ Hourani, *Arab Seafaring*, 266; 'Allâf, "es-Süfün ve'l-merâkib", 63.

¹⁵⁰⁵ Nihal Şahin Utku, "Medeniyetler Arası Teknoloji Transferinde Bir Tartışma Alanı: Latin Yelkeni", *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15 (2019), 291. Ayrıca Latin Yelkeni teknolojisi ve kullanımı konusunda geniş bilgi için bk. Utku, "Latin Yelkeni", 191-304.

¹⁵⁰⁶ Mâhir, *el-Bahriyye fî Mısri'l-İslâmiyye*, 214.

¹⁵⁰⁷ Mâhir, *el-Bahriyye fî Mısri'l-İslâmiyye*, 207-208.

aldığından bahsedilmektedir. Neredeyse 100-200 arası kürekçinin çektiği¹⁵⁰⁸ bu gemilerin büyüklüğü o tarihlerde denizcilik teknolojisinin geldiği noktayı anlamamız noktasında bizlere fikir vermektedir.

Direkler, insanın bir uzvu gibi geminin parçası olan, geminin ortasında yükselen odundan mamul uzun ahşap parçalarıydı.¹⁵⁰⁹ Direkler de yelkenler gibi geminin kalbi kabul edilmekteydi.¹⁵¹⁰ Arap Yarımadası kıyılarında “Dakl veya Dakkal” diye isimlendirilen gemi direklerinin asıl ana maddesi Hindistan ceviziydi. Ancak Orta Çağ’da olması nedeniyle Hint tük ağacından yapılmış olmalarının da mümkün olduğu ifade edilmiştir. Her halükarda iki ağacın yapısı birbirine benziyordu. Bu malzemelerden yapılan gemilerin, geminin uzunluğuna göre 50 veya 76 arşın uzunluğa sahip direklerini, Marko Polo’nun gördüğü belirtilmiştir.¹⁵¹¹

Halatlar, kurutulmuş derilerden, keten ve kamış liflerinden imal ediliyordu.¹⁵¹² Mısır’ın palmiye lifinden yapılmış halatlarla ünlü olduğu belirtilmiştir. Papirüslerde palmiye lifinden yapılmış halatlardan bahsedilmiş ve bir tanesinin fiyatı 7/12 solidus¹⁵¹³ olarak verilmiştir. Mısır’da, palmiye lifinden yapılmış halatlar dışında gemilerde kullanılmak üzere özel bir tür kenevir üretilmiş ve bu kenevirden de halat imal edilmiştir. O dönemde gemilerin, yanma ve olası çarpışmalara karşı koruma amaçlı gemi dış yüzeyinin keçe ile doldurulduğu ve daha sonra öküz derileriyle kaplandığı, düşman okları ve güneşin kavurucu ışınlarından korunma maksatlı keçi derisinden tente yapıldığı belirtilmiştir.¹⁵¹⁴

Dümenin, hem Akdeniz hem Hint okyanusunda M 8. yüzyılda görüldüğü söylenmişse de¹⁵¹⁵ Yunanistan’da Mykenler zamanına ait bir seramik üzerine gemi resmedildiği, gemi üzerinde biri dümende olmak üzere üç erkek figürü bulunduğu

¹⁵⁰⁸ Mâhir, *el-Bahriyye fi Mısri'l-İslâmiyye*, 209.

¹⁵⁰⁹ Cevâd Ali, *el-Mufasssal fi Târîhi'l-'Arab*, 7/252.

¹⁵¹⁰ Mâhir, *el-Bahriyye fi Mısri'l-İslâmiyye*, 213.

¹⁵¹¹ Hourani, *Arab Seafaring*, 264; ‘Allâf, “es-Süfün ve'l-merâkib”, 64.

¹⁵¹² Mâhir, *el-Bahriyye fi Mısri'l-İslâmiyye*, 214.

¹⁵¹³ Antik Roma’ya ait altın sikke'dir. İlk defa İmparator I. Konstantin tarafından MÖ 309–MS 10 yılları arasında bastırılmış olup, Bizans İmparatorluğu’nda M 10. yüzyıla kadar tedavülde kalmıştır. bk. Sahillioğlu, “Altın”, 2/532.

¹⁵¹⁴ Fahmy, *Muslim Naval Organisation in the Eastern Mediterranean*, 84-85.

¹⁵¹⁵ Kayaoğlu, *İslâm Kurumları Tarihi*, 107.

bildirilmiştir.¹⁵¹⁶ el-Murdî ise, gemilerde sahilden ayrılırken karadan ayrılmayı sağlayan ahşap sırıklara deniliyordu.¹⁵¹⁷

6. Ticaret Gemileri

Deniz ulaşım araçları genel olarak askerî ve sivil olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Askerî amaçlı olanlar daha çok düşmanı caydırmak ve savaş maksatlı araç gereçleri taşımak için kullanılırken sivil gemiler, gezinti yapmak, seyahat etmek ve ticarî maksatlı nakliye için kullanılan gemilerdir. Eski dönemlerde zaman zaman ticarî gemilerden nakliye amaçlı olarak askerî alanlarda faydalanılsa da genel olarak sivil amaçlı kullanılmışlardır. Denizcilik tarihi boyunca bu kullanım hiç değişmemiştir. Ticaret gemilerinin büyüklüğü gelişen ekonomiyle paralellik arz etmektedir. Orta Çağ'da dünya siyasetine damgasını vuran Roma, ihtiyacı olan tahılı zamanında elde edebilmek için teknolojinin sınırlarını zorlamış, bundan asırlar önce yıllık ihtiyacı olan 130.000-150.000 ton tahılı¹⁵¹⁸ ülkesine en pratik şekilde taşımanın yollarını aramış ve seyrüsefer için mevsim şartlarını da düşünerek çareyi devasa gemiler üretmekte bulmuştur. MS 2. yüzyılda İspanya'dan Doğu Akdeniz'e 2 grostondan 4 grostona kadar gemilerin sefer halinde olduğu bildirilmiştir.¹⁵¹⁹

Denizcilik sanatını Bizanslılardan aldığı bilinen Emevî Devleti, bu teknoloji ve sanatı bir adım öteye taşımış, toprakları içerisindeki açık deniz ve nehirlerin büyüklüğüne göre gemi inşasını irili ufaklı olarak çeşitlendirmiş ve bunların her birine özel isimler vermiştir. Bu gemilerin bazıları Hint Okyanusu'nda seyredirken bazıları yapıları gereği Nil, Dicle ve Fırat Nehirleri'nde hizmet sunmuştur.

Aşkîf, küçük hacimli ve kürekle hareket eden Nil nehri gemilerindedir. Sadece mal taşımaya yönelik olan bu tür gemilerle Dimyat ve Reşîd gibi yakın beldelere mal taşınmıştır. Bu gemiler, imkânlar zorlandığı zaman Suriye sahillerine ve bazen Kıbrıs'a kadar gidebilmiştir.¹⁵²⁰ Bizanslıların bu tür gemileri savaş maksatlı kullandıkları ve liman şehri olan Dimyat'a Halife Mütevekkil zamanında dahi hücum

¹⁵¹⁶ Civelek - Başbüyük, "Antik Dönem Seramikleri Işığında Gemiler", 17. Mykenler; milattan önce 2 binli yıllarda varlık göstermiş ileri bir uygarlıktır. bk. Civelek - Başbüyük, "Antik Dönem Seramikleri Işığında Gemiler", 17.

¹⁵¹⁷ Cevâd Ali, *el-Mufasssal fî Târîhi'l-'Arab*, 7/253.

¹⁵¹⁸ Tufanoğlu, *Antikçağ'da Batı Anadolu'da Deniz Ticareti ve Limanlar*, 71.

¹⁵¹⁹ Tufanoğlu, *Antikçağ'da Batı Anadolu'da Deniz Ticareti ve Limanlar*, 74.

¹⁵²⁰ Nuhaylî, *es-Süfünü'l-İslâmiyye*, 4.

ettiği bildirilmiştir.¹⁵²¹ Bu bağlamda yerine ve zamanına göre hafif, silahlı bir harp gemisi olduğunu söylemek mümkündür.

Akrîb, kürekle hareket edebilen, küçük fakat süratli bir gemi türü olarak biliniyordu. Ahûra ise, İslâm'dan sonra Arapların Hintlilerden öğrendikleri, daha çok gezinti maksadıyla kullandıkları, tarîde sınıfı olup daha geniş ve daha kısa bir gemi çeşidiydi. Güvertesinde kaptanın yardımcılıyla birlikte oturduğu bir taht bulunuyordu.¹⁵²²

Bunların dışında nehirlerde nakliye için kullanılan gemiler de vardı. Cerme, Nil Nehri'nde kullanılan küçük nakliye tipi gemilerden biriydi.¹⁵²³ Haydıye'ye¹⁵²⁴ gelince, Übülle Limanı'ndan Çin'e tüccar taşıyan sivil maksatlı bir yolcu gemisiydi. Sivil maksatlı kullanılan bu gemiler, Memlükler zamanında ihtiyaca binaen donanmanın bir parçası olarak hizmet etmiştir.¹⁵²⁵

Zav (Dhao), tek yelkenli olup Afrika'nın doğu kıyıları ve Arap Körfezi'nde daha çok köle ticareti için kullanılan bir gemi türüydü.¹⁵²⁶ Sünbük, Hicaz halkının kullandığı küçük çaplı nakliye ve ticarî maksatlı 80-180 ton arasında taşıma kapasitesine sahip bir gemi çeşidiydi. Bu gemiler de Memlükler tarafından kullanılan Haydıye gibi Tolunoğulları zamanında donanmanın bir parçası olarak askerî amaçlı kullanılmıştır. Arap Körfezi'nde, Hint Okyanusu'nda ve Kızıldeniz'de kullanılan bu gemiyle, İbn Battûta Übülle Limanı'na gelerek buradan Basra kentine geçmiştir. Zufâr Limanı'na Hindistan veya başka bir ülkeden bir ticaret gemisi uğradığında şehrin emiri veya vekilinin, sünbük cinsi bir gemiyle temaşa ettiği ve yeni gelen gemi ahalisini selamladığı, yemek ikramında bulunarak misafirleri en güzel şekilde ağırlamaya çalıştığı belirtilmiştir.¹⁵²⁷ Harrâka tipi gemilerin, zaman zaman

¹⁵²¹ Vasiliyev, *el-'Arab ve'r-Rûm*, çev. Muhammed Abdülhâdi Şa'îra (Brüksel: Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, 1934), 187; Nuhaylî, *es-Süfünü'l-İslâmiyye*, 5.

¹⁵²² Nuhaylî, *es-Süfünü'l-İslâmiyye*, 7.

¹⁵²³ Nuhaylî, *es-Süfünü'l-İslâmiyye*, 22.

¹⁵²⁴ Denizde seyir esnasında ip gibi iz bırakan, derin ve sivri tabanlı bir gemi türüdür. bk. Mâhir, *el-Bahriyye fi Mısri'l-İslâmiyye*, 342.

¹⁵²⁵ Nuhaylî, *es-Süfünü'l-İslâmiyye*, 43.

¹⁵²⁶ Nuhaylî, *es-Süfünü'l-İslâmiyye*, 45.

¹⁵²⁷ Nuhaylî, *es-Süfünü'l-İslâmiyye*, 70-71.

silahlardan arındırılarak deniz ve nehirlerde ticarî amaçlı nakliye gemileri olarak kullanıldığı söylenmiştir.¹⁵²⁸

Bir ticarî gemi olan ve Bahreyn'e ait olduğu belirtilen el-Adûliyye veya Adûlî, Adûlis Limanı'ndan Habeşistan sahillerine İslâm'dan önce ve sonra da uğrayan, Bahreyn halkının kullandığı ticarî bir gemi çeşidiydi.¹⁵²⁹ Bahreyn'de bulunan Adûliye köyü veya bir Arap kabilesine atfen denizi yarararak giden devasa büyüklükteki gemilere Bahreyn bölgesinde bu isim verilmiştir.¹⁵³⁰ Denizlerde eş-Şahnü¹⁵³¹ ve Cerâb veya Cerrâb isimli bir geminin de ticarî maksatlı kullanılan gemilerden olduğu bildirilmiştir.¹⁵³²

Ticarî gemilerin büyüklüğü konusunda şu bilgiler oldukça dikkat çekicidir. MS 2. yüzyılda İskenderiye'den Roma'ya tahıl taşıyan gemilerin boyutlarının uzunluğu 54 m, genişliği 13 m, taşıma kapasitelerinin ise 1300 tondan aşağı olmadığı bildirilmiştir.¹⁵³³ Yine Orta Çağ öncesinde Mısır'dan Roma'ya götürülen ve ağırlığı 497 ton olan bir dikilitaş, seyahat esnasında gemi ambarında hareket etmemesi ve geminin dengesini bozmaması için etrafının mercimekle doldurulmasıyla birlikte 800 tona ulaşmış ve o şekilde İtalya'ya taşınmıştır. Bu yükü birlikte 2700 ton tahıl, biber, keten ve geminin diğer yükleriyle birlikte toplam ağırlığının 11.300 ton olduğu belirtilmiştir. Yine bu gemiye seyahat esnasında yolcu ve mürettebat dâhil 11.400 kişilik bir başka gemi refakat etmiştir.¹⁵³⁴

7. Limanlar

Liman; ulusal ve uluslararası denizcilik ticaretine hizmet veren, mal takası ve kargo için gerekli imkân ve tesislerin sağlanmasına yarayan, yolcuların, gemilerin yanaşmalarına ve yolcuların indi-bindi yapmalarına imkân sunan bir tesistir. Liman aynı zamanda gemilerin demirlediği adeta bir park alanıdır.¹⁵³⁵ Tarihi veriler, insanların deniz ticareti için kıyılarda kentler kurduklarını, dünyanın neresinde olursa

¹⁵²⁸ Fahmy, *Muslim Naval Organisation in the Eastern Mediterranean*, 134.

¹⁵²⁹ Cevâd Ali, *el-Mufasssal fî Târîhi 'l-'Arab*, 7/251; Mâhir, *el-Bahriyye fî Mısri 'l-İslâmiyye*, 355.

¹⁵³⁰ Mâhir, *el-Bahriyye fî Mısri 'l-İslâmiyye*, 356.

¹⁵³¹ Cevâd Ali, *el-Mufasssal fî Târîhi 'l-'Arab*, 7/255.

¹⁵³² Mâhir, *el-Bahriyye fî Mısri 'l-İslâmiyye*, 335.

¹⁵³³ Tufanoğlu, *Antikçağ'da Batı Anadolu'da Deniz Ticareti ve Limanlar*, 71.

¹⁵³⁴ Mâhir, *el-Bahriyye fî Mısri 'l-İslâmiyye*, 210.

¹⁵³⁵ Semerî, *Mevânî şibhi cezîrati 'l-'Arab*, 31-32.

olsun gelişen ticaretle birlikte limanların kendiliğinden ortaya çıktığına işaret etmektedir.¹⁵³⁶

Liman yerinin seçiminde iki faktör göz önünde bulunduruluyordu. Birincisi coğrafi faktördür. Büyük ölçüde kıyı şeridi olarak bilinen bir su alanına tekabül eden sahanın özelliklerine bağlı olarak bu alanda nelerin mevcut olduğu,¹⁵³⁷ yani gemi hareketliliği için rıhtımın yeterli derinliğe ve gemilerin hareketine yardımcı olacak uygun bir mahalle sahip olmasıydı. Ayrıca gemilerin hareketine yardımcı olacak uygun ve yeterli bir alanın mevcut olması, bu alanın deniz rüzgârlarının tehlikelerine karşı gemileri muhafaza altında tutabilecek yeterli büyüklüğe sahip olması ve gemilerin limana giriş ve çıkışlarına yardımcı olacak makul derecede su birikintilerine sahip olmasıydı ki bunlar ideal yerin şartlarıdır. Bu şartlar İslâm öncesi zamanlarda çok önemliydi.¹⁵³⁸

İkincisi ise ekonomik faktördür. Bu faktör, su alanının hemen yanındaki kara parçasının kentsel bölümünde yatmaktadır. Limanların konumu, tarım ve sanayideki üretim alanlarından ayrı görülmemelidir. Zira ithalat ve ihracat ürünlerinin nakliyesi de ayrıca bir ekonomik yük getirmektedir. Bu sebeple katma değer yüksek olabilmesi için limanlar, üretim ve imalat alanlarına yakın olmalı ya da güçlü liman hinterlandı oluşturulmalıdır. Bu bakımdan Umân Limanı ve Aden Limanı'nın konumu, Hindistan ve Yemen arasındaki deniz seyrüsefer rotasında seçkin bir yere sahip olmuştur.¹⁵³⁹

Limanlar, denize kıyısı olan ülkeler için, ithalat ve ihracatın çıkış noktaları olduğu gibi, ekonomik hayatın akciğerleri olarak kabul edilmektedir. Kaynaklar, ilk limanların Akdeniz'de Suriye kıyılarında Fenikeliler tarafından kurulduğunu bildirmektedir.¹⁵⁴⁰ Daha sonra Makedonyalı İskender Mısır'a vardığında, bu eski limanların yeniden canlandırılması ve iyileştirilmesi için çalışmış ve özel ilgisini İskenderiye limanına yöneltmiştir. Bunun için İskenderiye kentinde 120 m.

¹⁵³⁶ Tufanoğlu, *Antikçağ'da Batı Anadolu'da Deniz Ticareti ve Limanlar*, 26.

¹⁵³⁷ Şemerî, *Mevânî şibhi cezîrati'l-Arab*, 32.

¹⁵³⁸ Mazaherî, *Orta Çağda Müslümanların Yaşayışları*, 355; Şemrî, *Mevânî şibhi cezîrati'l-Arab*, 33.

¹⁵³⁹ Şemerî, *Mevânî şibhi cezîrati'l-Arab*, 33.

¹⁵⁴⁰ Güler, *Antik Çağ Doğu Akdeniz Ticareti ve Ticaret Gemileri*, 51; Tufanoğlu, *Antikçağ'da Batı Anadolu'da Deniz Ticareti ve Limanlar*, 26-27.

yüksekliğe ve 60 km görüş mesafesine sahip İskenderiye Fenerini inşa ettirmiştir.¹⁵⁴¹ İskenderiye Feneri, yüksekliği ve varlığıyla gerçek olsa da o tarihlerde dürbünün henüz icat edilmediğini düşünecek olursak, hava her ne kadar açık ve güneşli olsa da çıplak gözle 60 km görüş mesafesinin biraz abartılı bir ifade olduğunu belirtmek isteriz.

Araştırmalar, Nil Vadisi'ndeki eski deniz limanlarının organizasyon ve yönetiminin firavun hanedanları dönemine denk geldiğini ortaya çıkarmıştır. Fenikelilerin Eski Mısır ve Yunanlılardan denizciliği ve gemi inşa sanatını öğrendikleri, bu alanda ilerleme kaydedip Doğu ve Batı kıyıları boyunca birçok limanda etkili oldukları belirtilmiştir.¹⁵⁴² Müslüman Araplara gelince, diğer milletlere göre daha iyi koşullara sahip olmalarına zemin hazırlayan en önemli faktörün, ülkelerinin kıyılarında denizciliğin gelişmesine yardımcı olan birçok deniz limanının kıyı boyunca yayılmasına katkı sunan coğrafi konum olmuştur. Müslümanlar, sahip oldukları bu coğrafi konum sebebiyle birçok limanı, çeşitli ülkeler ve milletlerle ticarî temaslar için hayatî çıkış noktaları oluşturmak üzere Arap Yarımadası kıyıları boyunca yaymıştır.¹⁵⁴³

İslâm'ın doğduğu coğrafya olarak da bilinen Arap Yarımadası, medeniyetlerin kesiştiği, dünya ticaretinin buluştuğu ve eski dünya diye bilinen Asya, Avrupa ve Afrika kıtalarının birleştiği önemli bir noktada bulunan bir kara parçasıydı. Günümüzde doğalgaz ve petrol yatakları nedeniyle sahip olduğu öneme, bulunduğu jeopolitik konum nedeniyle geçmişte de petrol olmadan sahipti. Arap Yarımadası, Orta Çağ'da dünya ticaret gemilerinin adeta dinlenme tesisi, lojistik destek merkezi konumundaydı. Bu sebeple doğuya giden Avrupalı ve batıya giden Hint ve Çin gemilerinin uğrak yeri idi. Bundan dolayı bünyesinde birçok uluslararası limanı barındırıyordu. Bu bölümde üç tarafı denizlerle çevrili yarımada'nın limanlarını inceleyeceğiz.

¹⁵⁴¹ Şemerî, *Mevâni şibhi cezîrati'l-Arab*, 35.

¹⁵⁴² Leroux, *İlk Akdeniz Medeniyetleri*, 29; Şemerî, *Mevâni şibhi cezîrati'l-Arab*, 36; Girgin, *Fenikelilerde Akdeniz Ticareti*, 22 ve 25.

¹⁵⁴³ Şemerî, *Mevâni şibhi cezîrati'l-Arab*, 36-37.

7.1. Arap Yarımadası'nın Doğu Kıyısı (Basra Körfezi'ndeki) Limanları

Arap Yarımadasının doğusunda bulunan Arap Körfezi, Hint Okyanusu'ndan Arap ülkelerine ve doğudan kuzeye doğru uzanan bir denizdir. Basra Körfezi ve Fars Denizi diye de isimlendirilen bu körfez, Mezopotamya, İran ve Mısır'da kurulan uygarlıklar arasında çok uzun süre arabuluculuk yapan önemli bir stratejik konuma sahip olmuştur.¹⁵⁴⁴ Kıyılarında Ahsâ,¹⁵⁴⁵ Katîf,¹⁵⁴⁶ Bahreyn,¹⁵⁴⁷ Hecer,¹⁵⁴⁸ Zâre,¹⁵⁴⁹ Hat gibi şehirler bulunan Fars Denizi,¹⁵⁵⁰ bünyesinde barındırdığı limanlarıyla dünya ticaretinde önemli bir yere sahip olmuştur.

Übülle Limanı, Basra Körfezi'nin kuzeyinde yer alan bir limandır. Hz. Ömer döneminde kurulan Basra'dan önce de var olan Übülle Limanı, Bâbil dönemine kadar uzanan eski bir limandır. İskender'in bu limanı elden geçirip modernize ettirdiği ve buraya güvenlik için bir filo yerleştirdiği belirtilmiştir.¹⁵⁵¹ Hindistan, Çin ve Seylan'dan Irak, Şam, Anadolu ve Avrupa limanlarına ihracat ve odun dâhil ithalatın yapıldığı ekonomiye büyük katkısının olduğu bir liman olduğu belirtilmiştir. Sandal ağacı, abanoz ağacı, erguvan ağacı, inci, hurma, altın ve köle başlıca ithalat ve ihracat ürünleriydi.¹⁵⁵² Müslümanların zamanında da Hindistan, Çin, Sind, Yemen, Umân bandralı gemiler için ticaret merkezi olmaya devam etmiştir. Geniş alana sahip olan limanda Übüllelilerin büyük kazançlar elde ettikleri

¹⁵⁴⁴ Şemerî, *Mevânî şibhi cezîrati'l-Arab*, 38.

¹⁵⁴⁵ Bahreyn'de Hecer'e bağlı suyu bol, mamur, hac yolunda bir kasabadır. bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 1/112.

¹⁵⁴⁶ Bahreyn'de bulunan bir şehir olup Bahreyn'in en büyük şehridir. bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 4/378.

¹⁵⁴⁷ Umân ve Basra arasında, Hint sahilinde yer alan, kuyuları ve bol içme sularıyla geniş topraklara sahip bir beldedir. bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 1/347.

¹⁵⁴⁸ Bahreyn yolu üzerinde bir yer. Yemâme arası on günlük mesafedir. Basra ile arası deve ile on beş günlük mesafedir. Hz. Peygamber zamanında hicri altı veya sekizinci yılda Alâ b. Hadramî tarafından fethedildi. bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 5/393.

¹⁵⁴⁹ Ebû Bekir zamanında hicri on ikinci yılda sulh yoluyla fethedildi. Hecer ve Bahreyn sınırında katîf ile birlikte bulunan bir kasabadır. bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 3/126.

¹⁵⁵⁰ İdrîsî, *Nüzhetü'l-müşâtak*, 1/387.

¹⁵⁵¹ Cevâd Ali, *el-Mufasssal fî Târîhi'l-'Arab*, 2/23 ve 7/275; Şemerî, *Mevânî şibhi cezîrati'l-Arab*, 60.

¹⁵⁵² Cevâd Ali, *el-Mufasssal fî Târîhi'l-'Arab*, 2/21 ve 7/275; Şemerî, *Mevânî şibhi cezîrati'l-Arab*, 61.

bildirilmiştir.¹⁵⁵³ “Dünya üç merkezden oluşur, bunlar Umân, Übülle ve Sîrâf’tır.”¹⁵⁵⁴ sözü muhtemelen bunun için söylenmiştir.

Cerhâ Limanı, Ahsâ sahilinde yer alan, karasında ve denizinde Hindistan ve İran’ın güneyi ile ticaret yapılan bir liman şehri ve ticaret merkeziydi.¹⁵⁵⁵ Bahreyn limanlarından olan Cerhâ Limanı’nın kuruluşu MÖ 7. asra kadar götürülmektedir.¹⁵⁵⁶ Özellikle MÖ 3. yy. İskender’in de gayretleriyle gelişen Hindistan ticaretiyle, dünya ticaretinde önemli bir yer edinmiştir.¹⁵⁵⁷ Halkı, ticaretle uğraştığı için savaş istemeyen barışçıl insanlardan oluşuyordu.¹⁵⁵⁸ Liman, açık deniz ticaret hatları üzerinde yer aldığı için iktisadi açıdan müreffeh bir şehirdi. Limana, zaman içerisinde Bâbillilerin, Âsurluların, Hintlilerin, Afrikalıların ve Mısırlıların gemileri, Hint Okyanusu ve Akdeniz güzergâhında karşılıklı olarak uğruyordu. Gemi ve kervanlarla buraya getirilen ticarî değeri olan malların bu limandan ithal ve ihraç edilme faaliyeti Bahreyn Limanı’nı aratmamıştır.¹⁵⁵⁹ Ancak zaman içerisinde Hârakes ve Übülle Limanları’nın gölgesinde kalarak önemini yitirmiştir.¹⁵⁶⁰

Bahreyn Limanı, Temîm, Bekr b. Vâil ve Abdülkaysoğullarının yaşadığı bölgede bulunuyordu. Kaynaklara göre henüz MS 4. yüzyılda bölge insanının Sâsânî İmparatorlu’ğuyla denizde mücadele edebilecek güce sahip olduğu belirtilmiştir. Ticarî anlamda da ticaret gemileri yaklaşık bir asır sonra denizlere yelken açmaya başlamıştı. Bölgedeki erken askerî ve ticarî denizcilik faaliyetleri, İslâmi dönemde Müslümanlara kılavuzluk etmiştir.¹⁵⁶¹ Tire Limanı’nın da Bahreyn limanlarından olduğu söylenmiş, Hindistan ve Afrika’dan gelen malların bu limana indirildiği buradan da Irak bölgesine havale edildiği rivayet edilmiştir.¹⁵⁶²

MS 7. yy. başlarında Pers-Bizans ihtilafı döneminde, gemilerin bir kısmının Hint menşeli olması nedeniyle, ticaret yapan Hicaz tüccarları aracılığıyla ihraç

¹⁵⁵³ Cevâd Ali, *el-Mufasssal fî Târîhi ’l- Arab*, 7/275.

¹⁵⁵⁴ Şemerî, *Mevânî şibhi cezîrati ’l-Arab*, 77.

¹⁵⁵⁵ Cevâd Ali, *el-Mufasssal fî Târîhi ’l- Arab*, 7/275.

¹⁵⁵⁶ ‘Abdülalîm, *el-Milâha ve ’ulûmu’l-bihâr*, 18; Şemerî, *Mevânî şibhi cezîrati ’l-Arab*, 65.

¹⁵⁵⁷ Mâhir, *el-Bahriyye fî Mısri’l-İslâmiyye*, 57.

¹⁵⁵⁸ Cevâd Ali, *el-Mufasssal fî Târîhi ’l- Arab*, 7/275.

¹⁵⁵⁹ Cevâd Ali, *el-Mufasssal fî Târîhi ’l- Arab*, 2/14-15; ‘Abdülalîm, *el-Milâha ve ’ulûmu’l-bihâr*, 18; Şemerî, *Mevânî şibhi cezîrati ’l-Arab*, 66.

¹⁵⁶⁰ Cevâd Ali, *el-Mufasssal fî Târîhi ’l- Arab*, 2/18; Şemerî, *Mevânî şibhi cezîrati ’l-Arab*, 66.

¹⁵⁶¹ Şemerî, *Mevânî şibhi cezîrati ’l-Arab*, 67-68.

¹⁵⁶² Cevâd Ali, *el-Mufasssal fî Târîhi ’l- Arab*, 2/20.

edilmek üzere yüklerini Bahreyn limanlarına taşımayı tercih ettikleri için Bahreyn limanlarında ticaret gelişmişti. Bu ticarî hareketliliğin, Umân ticarî faaliyetlerinden çok geri kaldığını söylemek mümkün değildir. Bu ticarî aktivite, zaman içerisinde Bahreyn sahillerinde Dârîn, Katîf ve Ukayr gibi yeni limanların açılmasına sebep olmuştur.¹⁵⁶³

Hindistan'dan misk getirilen ve Bahreyn'de bir liman kenti olan Dârîn,¹⁵⁶⁴ sakinlerinin önde gelen ve yüksek düzeyde ticarî kabiliyete sahip tüccarlar olmaları, bu limanı Basra Körfezi kıyılarındaki limanlar arasında önemli bir mevkiye getirmiştir. Hindistan ve Afrika gemilerinin bu limana uğrayıp ithalat ve ihracat için uğradıkları, Bahreynli tüccarların Irak, Şam ve Yemen pazarlarına çöl yoluyla mallarını ihraç edebilmeleri için yüklerini bıraktıkları belirtilmiştir.¹⁵⁶⁵ O dönemde Körfez kıyılarından çıkarılan yakut, inci ticaretinin yanı sıra misk ticareti dikkat çekmekteydi. Dârîn kadar Ukayr Limanı da büyük öneme sahip olmuştu. Ukayr Limanı, Bahreyn halkının Çin, Hindistan, İran ve Afrika'dan gelen deniz tüccarları ile iletişim kurdukları bir deniz limanıydı. Bu iletişim sayesinde Bahreyn halkı çok zenginleşmişti. Bahreyn o dönemde Araplar için geçmişte de büyük öneme sahip Müşakkar Pazarına sahipti.¹⁵⁶⁶

Hârakes Limanı; bu liman, Arap Körfezi'nin kuzeyinde yer alıyor, Şattü'l-Arap Su Yolu ve Kârûn Nehri'nin birleştiği yerde bulunuyordu. Liman, ilk kez Yunanlılar tarafından MÖ 4. yy. ortalarında Büyük İskender zamanında kurulmuştu. Bizzat büyük İskender tarafından yeri belirlenen liman, o dönemde kuzey, doğu ve batı arasında mükemmel konumdaydı.¹⁵⁶⁷ Arap Körfezi'nin kuzey ucunda bulunan bu liman'ın ekonomik önemi, Büyük İskender ve halefleri döneminde olduğu gibi ticarî açıdan önemli limanlar arasında olması, Hindistan, Çin, Afrika ve Mısır'dan gelen, ithal ve ihraç edilen malları taşıyan gemilerin burada demirlemesinden ileri gelmekteydi. Basra Körfezi'nde ticarî canlılık, Roma Dönemi boyunca kıyı şeridindeki küçük şehirler vasıtasıyla gerçekleşmiştir. Hârakes Limanı da bunlardan

¹⁵⁶³ Şemerî, *Mevâni şibhi cezîrati'l-Arab*, 68.

¹⁵⁶⁴ Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-buldân*, 2/432.

¹⁵⁶⁵ Şemerî, *Mevâni şibhi cezîrati'l-Arab*, 69.

¹⁵⁶⁶ Şemerî, *Mevâni şibhi cezîrati'l-Arab*, 71.

¹⁵⁶⁷ Cevâd Ali, *el-Mufasssal fî Târîhi'l-Arab*, 2/12; Şemerî, *Mevâni şibhi cezîrati'l-Arab*, 57.

sadece bir tanesidir.¹⁵⁶⁸ İthalat ve ihracat ürünleri bu liman vasıtasıyla Dicle, Fırat ve Kârûn Nehirleri aracılığıyla daha kuzeye taşınabiliyordu.¹⁵⁶⁹

7.2. Arap Yarımadası'nın Güneyindeki Limanlar

Denizciliğin gelişmiş olduğu Arap Yarımadası'nın güneyinde muson yağmurlarının bolluğu sebebiyle tarım sektörü oldukça gelişmişti. Yarımada'nın güneyindeki uluslararası limanlar, Hindistan'dan gelen ve giden malları yükleme ve indirme noktasıydı. Buraya indirilen mallar Basra Körfezi'ndeki Übülle ve Kızıldeniz'deki Eyle Limanları'na, Aden Limanı'na getirilen mallar ise daha çok Hicaz ve Suriye'ye naklediliyordu.

Güney Arabistan'da deniz yolu ticareti, kara ticaretinden daha çok gelişmişti. Ticarî dolaşımda bulunan ürünler, Arap Yarımadası'nın kendisinde üretilen ürünler ile tüccarların yurtdışından, özellikle Afrika kıyıları veya Hindistan'dan ithal edilen malları içeriyordu.¹⁵⁷⁰ Özellikle Afrika ile ticaret açısından Güney Arabistan ticareti, daha kolay gerçekleşiyordu. Çünkü Afrika kıyıları ile Yemen kıyıları arasındaki mesafe çok uzak değildi. Bu nedenle yelkenli gemiler çok zorluk çekmeden oraya ulaşabiliyordu. Yemen'in mahsulünü taşıyan gemiler Afrika'ya gidiyor sonra Afrika'nın pahalı mallarını yükleyerek Yemen'e geri dönüyordu. Bu mallar arasında inci, çeşitli baharatlar, Hint dokumaları ve Hint kılıçları, Çin işi ipekler, Habeşistan'dan gelen köleler, fildişi ve maymunlar, ahşap, altın ve deve kuşu tüylerini zikretmek mümkündür.¹⁵⁷¹ M 615 yılında ilk Müslüman muhacirlerin Şuaybe'den Habeşistan'a hicret ettikleri Habeş ticaret gemileri bu ticareti desteklemektedir.¹⁵⁷² Nakledilen bu mallar, Akdeniz ve Avrupa pazarına aşağıda bahsi geçen limanlardan dağıtılıyordu.

Arap Yarımadası'nın güneyinde bulunan, Hint Okyanusu'nun da bir parçası sayılan ve denizcilerin anavatanı kabul edilen Umân Denizi'nde¹⁵⁷³ o dönemde iktisadî açıdan çok önemli olan ve dünya ticaretine katkıda bulunan bazı limanlar

¹⁵⁶⁸ Mâhir, *el-Bahriyye fi Mısri'l-İslâmiyye*, 57.

¹⁵⁶⁹ Şemerî, *Mevânî şibhi cezîrati'l-Arab*, 59.

¹⁵⁷⁰ Cevâd Ali, *el-Mufasssal fi Târîhi'l-'Arab*, 7/262.

¹⁵⁷¹ Faruk Bal, "Çölün Ekonomisi: İslam Öncesi Arap Yarımadası'nda Ticaret, Ortaklık, Para ve Kredi", *Akademik Ortadoğu Dergisi* 9/1 (2014), 99.

¹⁵⁷² Cevâd Ali, *el-Mufasssal fi Târîhi'l-'Arab*, 7/262-263.

¹⁵⁷³ İbn Mâjîd, *Arab Navigation in The Indian Ocean*, 438.

bulunmaktaydı. Uluslararası emtia, Çin, Hindistan, Akdeniz ve Avrupa pazarlarına aşağıda bahsi geçen limanlardan dağıtılıyordu. Bu başlık altında Orta Çağ öncesinde de var oldukları düşünülen güney kıyısındaki uluslararası ve yerel limanlar incelenecektir.

eş-Şihr sahili olarak bilinen kıyı şeridinde Şihr Limanı yer alıyordu. Kervanlarla kuzeyden gelen mallar bu limana getiriliyor buradan da gemilere yüklenerken ihracat gerçekleştiriliyordu. Şihr Limanı, Hadramût'un güneyinde, Umân ve Yemen'in arasında bulunan Mehre kentinin bir kasabasıydı.¹⁵⁷⁴ Şihr, Kanâ Limanı gibi buhur ihracatına ev sahipliği yapıyordu. Hadramût'un doğu kısımları ve Zufâr'a kadar olan tepeleri buhur ve buhur ağaçlarının yetiştiği yerlerdi. Belki de bu sebeple sadece Kanâ Limanı tek başına ihracata yetişemiyor ve Şihr Limanı devreye giriyordu.¹⁵⁷⁵ Burada farklı limanlardan aynı ürünün ihracatı yapılırken, ürün bolluğu yanında ulaşım kolaylığının göz ardı edilmemesi kanaatindeyiz. Çünkü bir ürün ne kadar kısa yoldan tüketiciye ulaştırılırsa hem üretici hem de tüketici açısından o kadar kâr getirmekteydi. Baharat ve tütsü yüklü gemilerin Hindistan ve Afrika'dan karşılıklı hareket edip uğradığı kadim limanlardan biri olan Şihr Limanı, o dönemde doğu ülkelerinde oldukça seçkin ekonomik konuma ve stratejik öneme sahip bir limandı.¹⁵⁷⁶ Şihr Limanı, aynı zamanda balıkçılığın geliştiği bir limandı. Avlanan balıklar önce Aden ve Umân'a oradan da Yemen'nin etrafındaki ve Basra Körfezi'ndeki limanlara ihraç ediliyordu.¹⁵⁷⁷ Bu ticarî hareketin ve ekonomik çeşitliliğin bir sonucu olarak, Şihr kıyısındaki pazarlar gelişmiş ve uluslararası arenada hatırı sayılır bir yer edinmişti.

Aden Limanı, Arap Yarımadası'nın güneyinde ve güneybatı ucunda, ismiyle anılan görkemli ve ünlü Aden şehrinde bulunmaktaydı.¹⁵⁷⁸ Coğrafi konum itibarıyla Kızıldeniz'e, Aden Körfezi'nden Bâbü'l-Mendeb Boğazı'nı geçerek giren veya çıkan gemilerin yolundaki ilk liman olduğu için uluslararası öneme sahipti. Liman, ayrıca

¹⁵⁷⁴ Sîrâfî, *Rihletü's-Sîrâfî*, 88; Merzûkî, *Kitâbü'l-Ezmine ve'l-emkine*, 384; Hitti, *İslam Tarihi*, 1/61; Şemerî, *Mevânî şibhi cezîrati'l-Arab*, 108-109; Miyâh, "el-'Arab ve'l-muhîti'l-Hind", 247.

¹⁵⁷⁵ Merzûkî, *Kitâbü'l-Ezmine ve'l-emkine*, 384; Hitti, *İslam Tarihi*, 1/61; Şemerî, *Mevânî şibhi cezîrati'l-Arab*, 109.

¹⁵⁷⁶ İbn Mâjîd, *Arab Navigation in The Indian Ocean*, 438; Şemerî, *Mevânî şibhi cezîrati'l-Arab*, 111.

¹⁵⁷⁷ Miyâh, "el-'Arab ve'l-muhîti'l-Hind", 247.

¹⁵⁷⁸ Miyâh, "el-'Arab ve'l-muhîti'l-Hind", 247.

seyrüsefer esnasında gemilerin fırtına ve şiddetli muson rüzgârlarının etkilerinden korunma sağlayan dağlarla çevrili doğal bir korunaktı.¹⁵⁷⁹

Aden Limanı,¹⁵⁸⁰ kanallar vasıtasıyla şehre taşınan tatlı sularıyla meşhurdu. Bu yüzden levazımat takviyesi için tüccarlar adına önemli bir intikal ve uğrak yeri olmakla birlikte askerî anlamda da lojistik merkeziydi.¹⁵⁸¹ Yemenlilerin eski zamanlardan bu yana denizcilikle uğraştıkları bilindiği için Aden Limanı'nın, Yemenliler tarafından kurulduğu iddia edilmiştir.¹⁵⁸² Halkının ticareti iyi bilmesi, Habeşistan ile iyi ticarî ilişkiler kurmasına, Hindistan ve Mısır arasında ticarî gemilerin gidip gelmesine yol açmıştır.¹⁵⁸³ MÖ 26 yılı civarında ve sonraki dönemde Aden Limanı etrafına Hintli tüccarların yerleştiği, Hindistan mallarının buradan İskenderiye ve Mısır'a ulaştırıldığı ardından Avrupa'ya sevk edildiği bildirilmiştir.¹⁵⁸⁴

San'a sahilinde yer alan Aden Limanı,¹⁵⁸⁵ muson rüzgârlarının sırrının keşfedilemediği, tüccarların Hindistan ve Çin'e gitme cesareti gösteremedikleri dönemde dünya ticaret merkezi kabul edilmekteydi. Ancak denizciliğe dair bilgilerin gelişmesi ve yeni keşiflerden sonra Aden Limanı'nın önemi azalmış ve bundan sonra kaynakların belirttiğine göre kıyıda bir köy haline gelmiş ve artık bir sahil beldesi olmaktan ileri gidememiştir.¹⁵⁸⁶ Oysa Aden Limanı, M 6. asırda Arap Yarımadası'nın en büyük limanlarından sayılmaktaydı.¹⁵⁸⁷ Şehir ve liman sakinleri ticaret yanında balıkçılıkla uğraşüyor ve inci ihraç ediyorlardı.¹⁵⁸⁸ Özellikle amber, üd, misk, adaçayı, biber, tarçın, tıp alanında kullanılan okaliptüs bitkisi, fildişi, Hindistan ve Çin malları Aden Limanı'nın ithalat ve ihracat ürünleri arasında yer

¹⁵⁷⁹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 4/89; İbn Mâjîd, *Arab Navigation in The Indian Ocean*, 438; Şemerî, *Mevânî şibhi cezîrati'l-Arab*, 98.

¹⁵⁸⁰ Hint Okyanusu sahilinde meşhur bir şehirdir. Ya'kûbî, *el-Büldân*, 156; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 4/89.

¹⁵⁸¹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 4/89; Cevâd Ali, *el-Mufasssal fî Târîhi'l-'Arab*, 7/273.

¹⁵⁸² Şemerî, *Mevânî şibhi cezîrati'l-Arab*, 99.

¹⁵⁸³ Cevâd Ali, *el-Mufasssal fî Târîhi'l-'Arab*, 7/274.

¹⁵⁸⁴ Ak, "Arabs and Euro-Asian maritime contacts", 420.

¹⁵⁸⁵ Ya'kûbî, *el-Büldân*, 156.

¹⁵⁸⁶ İbn Mâjîd, *Arab Navigation in The Indian Ocean*, 438; Saîd el-Efgânî, *Esvâku'l-'Arab fî'l-Câhiliyyeti ve'l-İslâm* (Dimaşk: Mektebetü'l-Hâşimiyye, 1937), 232; Şemerî, *Mevânî şibhi cezîrati'l-Arab*, 100.

¹⁵⁸⁷ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 4/89; Cevâd Ali, *el-Mufasssal fî Târîhi'l-'Arab*, 3/480; Şemerî, *Mevânî şibhi cezîrati'l-Arab*, 102.

¹⁵⁸⁸ Saîd el-Efgânî, *Esvâku'l-'Arab*, 233.

almaktaydı.¹⁵⁸⁹ Hindistan'ın doğu sahillerinin zümrütleri, Aden ve Mekke yoluyla batıya taşınırken Uzak Doğu Prensleri, Hindistan ve Çin'de süs eşyası yapılan Yukarı Mısır ve Habeşistan'da bol olan vahşi fildişlerini tercih ediyorlardı. Bu yüzden Aden şehri, bu malların en mühim pazaryerlerinden biri, Aden Limanı da Asya'nın çeşitli yerlerinden ve Afrika'nın doğu sahillerinden gelen gemilerin buluşma yeri olarak kabul edilmekteydi.¹⁵⁹⁰ Muhtemelen bunun için Aden Limanı hakkında Yemen'in şöhretli limanı, Mağrib'in antreposu, Çin'in giriş kapısı ve ticaretin merkezi ifadesi kullanılmıştır.¹⁵⁹¹

Sîrâf Limanı'na 2 yüz fersah,¹⁵⁹² Suhâr Limanı ile de aralarında 450 mil uzaklık bulunan ve bu bölgede başka hiçbir meskûn yerin bulunmadığı Maskat Limanı, Umân'ın hem antik hem modern en eski ve en değerli şehriydi ve her yıl ülkenin tüccarları tarafından ziyaret edilmekteydi. Birçok hurma ağacı, muz, nar, ayva gibi pek çok harika meyvesi olan meyve bahçelerine sahip şehir, Çin gemilerinin demir attığı limanlardandı.¹⁵⁹³ Umân sahilinin ve Basra Körfezi'nin güneyinde yer alan bu limanın adı, kayaların onu denizden ayırması nedeniyle gizli liman anlamına geliyordu. Muskat Limanı'nın, Suhâr Limanı'nın ortaya çıktığı dönemde önemini yitirdiği belirtilmiştir.¹⁵⁹⁴ Önemini kaybetmesinin sebebi olarak, hemen karşısında Arap Denizi'nde bulunan Kîş Adası'nın bulunması, Ada sakinlerinin bir donanma inşa ederek çevreyi ve denizde sefer halinde bulunan gemileri yağmalamaları, bundan dolayı Hintli tüccarların Arap Denizi'nde seyahat etmekten çekinmeleri gösterilmiştir.¹⁵⁹⁵

Suhâr Limanı, Umân'ın güney kıyısında,¹⁵⁹⁶ Yarımada'nın güneyi ile doğusu arasındaki deniz yollarının kavşağında yer almaktaydı.¹⁵⁹⁷ Konumu itibariyle, bir

¹⁵⁸⁹ İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, 91; Hemdânî, *Sıfatü Cezîreti'l-'Arab*, 94; Merzûkî, *Kitâbü'l-Ezmine ve'l-emkine*, 384; Cevâd Ali, *el-Mufâssal fî Târîhi'l-'Arab*, 7/274; Şemerî, *Mevânî şibhi cezîrati'l-'Arab*, 103.

¹⁵⁹⁰ Heyd, *Yakın Doğu Ticaret Tarihi*, 41-42.

¹⁵⁹¹ Miyâh, "el-'Arab ve'l-muhîti'l-Hind", 247.

¹⁵⁹² Sîrâfî, *Rihletü's-Sîrâfi*, 25.

¹⁵⁹³ İdrîsî, *Nüzhetü'l-müştâk*, 1/156.

¹⁵⁹⁴ İdrîsî, *Nüzhetü'l-müştâk*, 1/156; Şemerî, *Mevânî şibhi cezîrati'l-'Arab*, 72.

¹⁵⁹⁵ İdrîsî, *Nüzhetü'l-müştâk*, 1/156-157.

¹⁵⁹⁶ Ebû Ubeyd Abdullâh b. Abdilazîz b. Muhammed el-Endelüsî el-Bekrî, *Mu'cemü me'sta'cem min esmâ'i'l-bilâd ve'l-mevâzi'*, thk. Mustafa es-Sekkâ (Beyrût: Âlemü'l-Kütüb, 1945), 3/825.

¹⁵⁹⁷ Miyâh, "el-'Arab ve'l-muhîti'l-Hind", 248.

yanda deniz, diğer yanda kendisine bakan dağlardan suların indiği nehirlerle çevriliydi.¹⁵⁹⁸ Ticarî limanın ayakta durmasının önemli bir nedeni olarak, Arap Denizi'ne giren ve çıkan gemilerin, ihtiyacı olan suyu ve ikmalleri bu limandan sağlamak için önemli bir noktada bulunması ve cahiliye döneminden bu yana var olan pazarı gösterilmektedir.¹⁵⁹⁹ Kurulduğu tarihe dair kesin bir bilgi yoktur. Fakat Keldânîlerin, Körfez bölgesi tüccarları oldukları için Umân kıyılarına ve el-Ahsâ kıyılarına yerleşmeleri sırasında bu limanın kurulmasında rol almış olabilecekleri bildirilmiştir. Suhâr sakinleri de Debâ sakinleri gibi Ezd kabilesinden oluşuyordu.¹⁶⁰⁰ Denizden bu avantajlara sahip Suhâr Limanı, karadan bir o kadar dezavantajlıydı. Mekke'ye giden kara yolu uzun, çorak ve tehlikelerle doluydu. Bu nedenle yerli halk seyahatlerinde genellikle deniz yolunu tercih etmekteydi.¹⁶⁰¹

Çin, Hindistan ve Afrika'dan gelen uluslararası gemilerin kavşağında bulunması ve güzel havası, Suhâr Limanı'nı seçkin bir yere konumlandırıyordu. Kuşkusuz bu konum, Suhâr Limanı'nı uluslararası bir pazar haline getirdiği gibi deniz tüccarlarının yollarının sık sık burada çakışması nedeniyle ticarî pazarlarının büyümesine ve halkın refahına büyük katkıda bulunmuştur.¹⁶⁰² M 6. asırdan sonra buradan Uzak Doğu'ya giden Müslüman tüccarların, o bölgelerde İslâm'ın yayılmasında önemli rol üstlendikleri bildirilmiştir.¹⁶⁰³

Debâ limanı, Umân ve Bahreyn arasında bulunan Suhâr şehrinin kuzeyinde yer alan, Arapların meşhur günlerinde ve şiirlerinde adı geçen Umân'ın meşhur büyük bir kasabasıdır. Başta Sind, Hindistan, Çin olmak üzere Doğu ve Batı tüccarlarından gelen Arapların uğradığı limanlardan biridir. Debâ Limanı'nın, İslâm öncesi dönemde Umân kıyılarındaki eski ve önemli bir ticaret limanı olduğu

¹⁵⁹⁸ İdrîsî, *Nüzhetü'l-müşâk*, 1/158; Saîd el-Efgânî, *Esvâku'l-Arab*, 225; Şemerî, *Mevânî şibhi cezîrati'l-Arab*, 75.

¹⁵⁹⁹ Sîrâfî, *Rihletü's-Sîrâfî*, 26; Saîd el-Efgânî, *Esvâku'l-Arab*, 225; Şemerî, *Mevânî şibhi cezîrati'l-Arab*, 76.

¹⁶⁰⁰ İbn Habîb, *el-Muhabber*, 265; Şemerî, *Mevânî şibhi cezîrati'l-Arab*, 76.

¹⁶⁰¹ İdrîsî, *Nüzhetü'l-müşâk*, 1/159.

¹⁶⁰² Sîrâfî, *Rihletü's-Sîrâfî*, 26; Saîd el-Efgânî, *Esvâku'l-Arab*, 229; Heyd, *Yakın Doğu Ticaret Tarihi*, 40; Şemerî, *Mevânî şibhi cezîrati'l-Arab*, 77; Miyâh, "el-'Arab ve'l-muhîtu'l-Hind", 248.

¹⁶⁰³ Miyâh, "el-'Arab ve'l-muhîtu'l-Hind", 248.

tarihçilerin anlattıklarından açıkça anlaşılmaktadır.¹⁶⁰⁴ Bununla birlikte Suhâr Limanı'nın öneminin artması Debâ Limanı'nın önemini yitirmesine sebep olmuştur. Özellikle Şihr ve Zufâr Limanları ve Hint Okyanusu'nda seyreden gemilerin cazibesi, Suhâr Limanı'nın bu yerde kurulmasının nedeniydi. İslâm'dan önce Debâ Limanı sakinleri çoğunlukla Ezd Kabilesi sakinlerinden oluşuyordu. Hz. Peygamber zamanında Benû Cülendâ'nın burada yönetimde¹⁶⁰⁵ bulunduğu Debâ kasabası, Ebû Bekir döneminde 11/632-633 yılında İslâm topraklarına katılmıştı.¹⁶⁰⁶

Zufâr Limanı Şihr Limanı'nın doğusunda, Suhâr yakınlarında yer alan ünlü Reydân Sarayı'nın bulunduğu büyük memleketlerden biriydi.¹⁶⁰⁷ Kendisinde yetiştirilmemesine rağmen Hindistan'dan getirilen ûd ağacıyla ünlüydü. İslâm öncesi dönemde bu liman, Hadramîlere ve Himyerîlere hizmet etmiş,¹⁶⁰⁸ Himyerîler zamanında beyaz taşlardan inşa edilmiş meşhur sarayların bulunduğu limanlarından biriydi.¹⁶⁰⁹ Bu liman, Hint Okyanusu'ndan Bâbü'l-Mendeb ve Kızıldeniz'e giden gemilerin demirlemesi için doğal bir liman olma özelliği taşıyordu. Şihr Limanı'nın doğusunda olmasından dolayı Hindistan'ın doğu kıyısına en yakın Arap limanı sayılmaktaydı.¹⁶¹⁰

Muson rüzgârları, özellikle Hindistan, Doğu Afrika ve Mısır ile bu liman arasındaki ticarî faaliyetlere olumlu manada yardımcı olmuştur. Bu rüzgârlar, Kasım ortasında Hindistan'a, doğuya doğru yolculuğun başlangıç zamanını belirliyordu. Nisan ayı gibi Hindistan'a ulaşan gemilerin ise dönüşü Eylül ayında başlıyordu.¹⁶¹¹

Zufâr şehri, buhur ve Mürr (Sarı Sakız) ağacının ana vatanı olmakla beraber günümüzde bu özelliğini hâlâ korumaktadır. Ayrıca dünyanın çeşitli bölgelerine baharat tedarik ediyordu. Şehrin en önemli doğal kaynaklarından biri tatlı su olduğundan, Arap Denizi içindeki ve dışındaki gemiler su ve malzeme sağlamak için

¹⁶⁰⁴ İbn Habîb, *el-Muhabber*, 265; Merzûkî, *Kitâbü'l-Ezmine ve'l-emkine*, 384; Saîd el-Efgânî, *Esvâku'l-Arab*, 228; Şemerî, *Mevânî şibhi cezîrati'l-Arab*, 73-74; Yüksel, "Yakın Doğu'da Ticaret Merkezleri ve Panayırlar", 310.

¹⁶⁰⁵ İbn Habîb, *el-Muhabber*, 266; Şemerî, *Mevânî şibhi cezîrati'l-Arab*, 75.

¹⁶⁰⁶ Saîd el-Efgânî, *Esvâku'l-Arab*, 228.

¹⁶⁰⁷ İdrîsî, *Nüzheti'l-müştak*, 1/152.

¹⁶⁰⁸ Şemerî, *Mevânî şibhi cezîrati'l-Arab*, 113. Zufâr, aynı zamanda Himyer Devletinin başkentiydi. bk. Cevâd Ali, *el-Mufassal fî Târîhi'l-'Arab*, 2/511 ve 3/468.

¹⁶⁰⁹ Sa'd Zağlûl, *Târîhu'l-'Arab kable'l-İslâm*, 380.

¹⁶¹⁰ Cevâd Ali, *el-Mufassal fî Târîhi'l-'Arab*, 7/275; Şemerî, *Mevânî şibhi cezîrati'l-Arab*, 114.

¹⁶¹¹ Şemerî, *Mevânî şibhi cezîrati'l-Arab*, 114.

burada durmak mecburiyetindeydi. Bu durum şehre büyük önem atfediyor ve şehrin ekonomisine aynı ölçüde katkı sağlıyordu.¹⁶¹²

Sukutra Adası Limanı, Güney Araplarının memleketiydi. Hadramût gibi bu Ada da buhur ürününün ana merkeziydi. Sukutra Adası, kuzey sahili boyunca Arap, Hint ve Yunanlı tüccarların iskân ettiği bir memleket olmuştur.¹⁶¹³ Arap topraklarının Hindistan'a en yakın noktasında ve Zenc memleketine geçişte en kısa mesafede bulunan Ada halkının çoğunluğu Hıristiyan Araplardan oluşuyordu.¹⁶¹⁴ Karanlık Deniz veya Arab Denizi diye isimlendirilen¹⁶¹⁵ Habeş Denizi'nde, Aden'in hemen güneyinde yer alan Ada, Aristoteles'in, Hint seferine çıktığı zamanlarda İskender'e yazdığı bir mektupta özelliklerinden bahsettiği sarısabır otu (Aloe vera) ile şöhret kazanmış liman şehriydi.¹⁶¹⁶ Aynı zamanda önemli bir ticaret merkezi olan Ada'da yetişen sarısabır otunun başka benzerinin olmadığı, Mansûre halkının Hindistan, Çin, Cidde, Kulzüm ve diğer bölgelere geçen Müslümanların ticaret gemilerine saldırdıkları, bu gemilerin geçişlerini engelledikleri belirtilmiştir.¹⁶¹⁷

Sukutra Adası, geniş alana ve birçok yerleşim birimine sahip¹⁶¹⁸ olmasına rağmen toprakları çorak olduğu için tarıma elverişli arazileri yok gibiydi. Ada'da yetiştirilen ürünlerin en meşhuru es-Sabr-الصبر diye ifade edilen Aloe Vera bitkisidir. Durum böyle olunca Ada'da ki nüfus ticarî hayatın canlılığı ve zenginliği sebebiyle kıyı bölgesinde yoğunlaşmıştır.¹⁶¹⁹ Adaya muz ve tropik meyve satıcıları gelir, Hint menşeli pirinç taşıyan gemiler uğrar, başta buğday gibi tahıl ürünleri, kumaş ve köleler pazarlarda satışa sunulurdu.¹⁶²⁰

¹⁶¹² Hitti, *İslam Tarihi*, 1/61; Şemerî, *Mevânî şibhi cezîrati'l-Arab*, 115-116.

¹⁶¹³ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 3/227; Hourani, *Arab Seafaring*, 83; Cevâd Ali, *el-Mufasssal fî Târîhi'l-'Arab*, 2/25; Şemerî, *Mevânî şibhi cezîrati'l-Arab*, 116.

¹⁶¹⁴ Sîrâfî, *Rihletü's-Sîrâfî*, 87; Hemdânî, *Sifatü Cezîreti'l-'Arab*, 93; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 3/227; İbn Mâjîd, *Arab Navigation in The Indian Ocean*, 223; Cevâd Ali, *el-Mufasssal fî Târîhi'l-'Arab*, 2/25.

¹⁶¹⁵ Miyâh, "el-'Arab ve'l-muhîti'l-Hind", 247.

¹⁶¹⁶ Mes'ûdî, *Mürûcü'z-zeheb*, 2/16.

¹⁶¹⁷ Miyâh, "el-'Arab ve'l-muhîti'l-Hind", 247.

¹⁶¹⁸ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 3/227.

¹⁶¹⁹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 3/227; Cevâd Ali, *el-Mufasssal fî Târîhi'l-'Arab*, 2/24; Şemerî, *Mevânî şibhi cezîrati'l-Arab*, 117.

¹⁶²⁰ Şemerî, *Mevânî şibhi cezîrati'l-Arab*, 118.

Kalhât Limanı, Umân kıyısında Suhâr şehrine 2 yüz mil uzaklıkta bulunan¹⁶²¹ limanlardan biri olup Hindistan yönüne gidecek olan gemilerin sefere başlangıç noktasında bulunuyordu. Liman, Sebeliler zamanında da önemli bir ticaret merkeziydi.¹⁶²² Bu Liman'dan ayrılan bir gemi, Malabar kıyılarına yaklaşık bir ayda varabilmekteydi. Buradan da yola devam eden gemilerin Seylan'a ulaşarak Sumatra ve Cava Adasına varmaları iki ayı bulabiliyordu.¹⁶²³ Kalhât Limanı, kışın nüfusu azalan ancak yaz mevsimi gelince inci avcılarının limana akınıyla nüfusu artan, kaliteli incileri ve inci avcılığıyla meşhur bir yerdi.¹⁶²⁴

Kanâ Limanı, Hadramût'un ana limanıdır ve Aden Limanı'nın doğusunda sahilde bir köyün yakınındaki tepede yer alıyordu.¹⁶²⁵ Kanâ Limanı, bir buçuk millik uzunluğuyla Kızıldeniz'e gelen ve giden gemileri kontrol etme yanında gemileri fırtınalardan koruyan koyu ile kuzey-güney yönlü ticarete stratejik bir noktada bulunuyordu.¹⁶²⁶ Hadramût yaylalarında yetiştirilen ana ürün olan buhur'un ihracatı için önemli bir ticaret merkezi olmakla beraber, Umân Limanı ve Hindistan'ın bazı şehirleri gibi bir ticaret limanıydı ve bu ülkeyle güçlü ticarî bağları vardı.¹⁶²⁷

Ra's Fertek Limanı, Kanâ Limanı'nın doğusunda, Kanâ Limanı ile Şihr Limanı arasında yer alıyordu. Bu sebeple Ra's Fertek Limanı tanınmış bir uluslararası liman değildi ve limanın yabancı gemilerle herhangi bir ticarî ilişkisi yoktu. Yani ticareti Umân kıyıları ve Doğu Afrika kıyılarıyla ticaret yapan Arap gemileriyle sınırlıydı. Bununla birlikte buhur ihracatı hususunda Şihr ve Kanâ Limanları'nın yükünü hafifletiyordu. Çünkü buhur bitkilerinin Kanâ Limanı'na sevk edilme zamanı gelene kadar depolamak için yeterli ambara sahipti ve bu depolama işini Ra's Fertek Liman'ı yapıyordu.¹⁶²⁸

¹⁶²¹ İdrîsî, *Nüzhetü'l-müştâk*, 1/156.

¹⁶²² Şemerî, *Mevânî şibhi cezîrati'l-Arab*, 72.

¹⁶²³ Mazaherî, *Orta Çağda Müslümanların Yaşayışları*, 356.

¹⁶²⁴ İdrîsî, *Nüzhetü'l-müştâk*, 1/156.

¹⁶²⁵ Cevâd Ali, *el-Mufasssal fî Târîhi'l-'Arab*, 7/274; Hourani, *Arab Seafaring*, 82.

¹⁶²⁶ Şemerî, *Mevânî şibhi cezîrati'l-Arab*, 105-106.

¹⁶²⁷ Cevâd Ali, *el-Mufasssal fî Târîhi'l-'Arab*, 3/479 ve 7/274; Hourani, *Arab Seafaring*, 83; Şemerî, *Mevânî şibhi cezîrati'l-Arab*, 107; Islam, "Arab Navigation In The Indian Ocean", 12.

¹⁶²⁸ Şemerî, *Mevânî şibhi cezîrati'l-Arab*, 112.

7.3. Arap Yarımadası'nın Batı Kıyısı Limanları

Arap Yarımadasının batısı, belki de dünyada insanoğlunun bildiği en eski bölgelerinden biri olan Kızıldeniz ile sınırlanmıştı. Doğudan uzanan Hint Okyanusu, Aden Körfezi ve Kızıldeniz aracılığı ile Akdeniz'i birbirlerine bağlanmaktaydı.

Kızıldeniz, eski Mısırlılar tarafından Yeşil Deniz olarak tanımlandığı gibi, Yunanlılar, İskender zamanında onu Arap Körfezi olarak biliyorlardı.¹⁶²⁹ Kızıldeniz, özellikleri bakımından Arap Denizi ve Arap Körfezi gibi değildi. Bu deniz, seyrüsefer ve kıyı güvenliğinin sağlanması açısından mercan resiflerinin bolluğu ile tanınmaktaydı. Sahile yakın bulunan resifler, gemilerin hareketini etkileyen çok sayıda hava akımı ve fırtınasıyla biliniyordu. Bununla birlikte Kızıldeniz kıyıları antik çağlardan beri insanların deniz üzerindeki faaliyetlerine tanık olmuş, özellikle tüccarların denizlerde gemiler ve deriden kayıklarla seyahat ettikleri bildirilmiştir.¹⁶³⁰

Deniz kıyısında yaşamak zaman içerisinde güney Araplarında olduğu gibi diğer bölge Araplarını da etkilemişti. Böylece Eş'âr, Akk ve Zebîd kabileleri gibi bazı Araplar, sahil şeridinde yerleşmeye ve geçimlerini balıkçılıkla idame ettirmeye çalışmıştı.¹⁶³¹ Bu kabileler arasında Eş'âr kabilesi mensupları, hicret esnasında muhacirleri Habeşistan'dan Medine'ye nakil işinde yardımcı olmuştur.¹⁶³² Hz. Peygamberin, Eş'âr kabilesinden biri komutasında bir destek birliğini deniz yoluyla Mûte ordusuna yardıma gönderdiği de bilinmektedir.¹⁶³³

Batı kıyılarının nüfusu, Mısır ve Doğu Afrika'daki limanlar arasındaki serbest ticaret ekonomisinin etkisiyle büyümüşü. Fakat burada şunu belirtmemiz gerekir ki denize kıyısı olan bölgeler Kızıldeniz Havzası, Akdeniz Havzası ve Güney Denizi gibi bölgeler uzun zaman Fenike, Roma ve Persler gibi emperyalist güçlerin egemenliğinde yaşamak zorunda kalmıştır.¹⁶³⁴

¹⁶²⁹ Şemerî, *Mevânî şibhi cezîrati'l-Arab*, 121.

¹⁶³⁰ Şemerî, *Mevânî şibhi cezîrati'l-Arab*, 124.

¹⁶³¹ Şemerî, *Mevânî şibhi cezîrati'l-Arab*, 125.

¹⁶³² İki gemi olduğu ve sayılarının 16 kişi oldukları rivayet edilir. bk. İbn Seyyidünnâs, *U'yunu'l-esser*, 1/192. Makrîzî bu sayıyı Eş'arî kabilesinden katılanlarla 70 kişiden fazla olduklarını bildirir. bk. Makrîzî, *el-İmtâ'u'l-esmâ'*, 1/319. Yemenden katılanların sayısının 52 veya 53 olduğu söylenmiştir. bk. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 4/428.

¹⁶³³ İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, 2/12.

¹⁶³⁴ Şemerî, *Mevânî şibhi cezîrati'l-Arab*, 126.

MS 6. yüzyıla kadar deniz ticaretinde Avrupa, Çin ve Hindistan arasında ticarî faaliyetlerde bulunan Araplar, deniz gücüne konjonktür gereği ihtiyaç duymamıştı. Gemilerin güvenliği için belki bazen güçlü devletlere para ödemek durumunda kalmışlardı. Ancak MS 7. yy. bu konuda birtakım şeylerin habercisi olmuştu. Hicaz bölgesinde yeni doğan İslâm Dini bunu haber vermekteydi. Arap Yarımadası'nın çöl sakinleri denizlerde söz sahibi olmaya ve büyük devletlerle boy ölçmeye başlamıştı.

Şuaybe Limanı, Kızıldeniz kıyısında, Medine'nin limanı olan Câr Limanı'nın güneyinde, Hicaz sahilinde yer alıyordu. Mekke'nin, Kızıldeniz kıyısında ileri bir karakolu olup, gemilerin yük ikmali için yanaşmasına uygun bir limana sahipti.¹⁶³⁵ Şuaybe Limanı'nın, aynı zamanda Hicaz sahilindeki antik demirleme yerlerinden biri olduğu da belirtilmiştir.¹⁶³⁶

Şuaybe Limanı'nın Mekkeliler için tek uluslararası deniz limanı olduğu ve oradan Mısır ve Habeşistan ile ticarî ilişkiye geçtiği bilinmektedir. Mekkeliler deniz ticareti için daha çok Yemen halkının ve Habeşlilerin gemilerini kullanıyorlardı.¹⁶³⁷ Hatta ilk hicrette Müslüman muhacirler Şuaybe Limanı'na gelmiş ve iki Habeş gemisiyle buradan Habeşistan'a geçmiştir.¹⁶³⁸

İslâm'ın zuhuru esnasında yakınlarında bulunan küçük bir şehre atfen Cidde Limanı olarak bilinen Şuaybe Limanı sakinleri, limanlarına uğrayan gemilerde bulunan tüccarlarla ticaret yapıyor bu sebeple çeşitli ithal malların memleketlerine girmesine vesile oluyorlardı. Bu şehrin insanları, hac mevsiminden önce gerçekleşen özel bir mevsimde -Haram aylar- onları alıp satarlar ve bunları satmaktan dolayı çok para kazanıyorlardı.¹⁶³⁹ Sîrâf'tan gelen büyük gemiler burada yüklerini küçük gemilere aktarıyordu. Kızıldeniz'in kuzey kısmının yüksek tonajlı gemilerin seyrine

¹⁶³⁵ Zebîdî, *Tâcû'l-'arûs*, "Şa'b", 3/145; Cevâd Ali, *el-Mufasssal fî Târîhi'l-'Arab*, 2/259; Şemerî, *Mevânî şibhi cezîrati'l-'Arab*, 140.

¹⁶³⁶ Cevâd Ali, *el-Mufasssal fî Târîhi'l-'Arab*, 7/272; Şemerî, *Mevânî şibhi cezîrati'l-'Arab*, 141.

¹⁶³⁷ Şemerî, *Mevânî şibhi cezîrati'l-'Arab*, 141.

¹⁶³⁸ Cevâd Ali, *el-Mufasssal fî Târîhi'l-'Arab*, 7/273.

¹⁶³⁹ Şemerî, *Mevânî şibhi cezîrati'l-'Arab*, 142.

izin vermemesi sebebiyle Kulzüm gemileri denilen özel ve küçük gemilerle mallar bu şekilde Mısır'a taşınmaktaydı.¹⁶⁴⁰

Câr Limanı, Hicaz kıyısında, Kulzüm deniz sahili üzerinde¹⁶⁴¹ Mekke'nin Şuaybe Limanı'nın kuzeyinde yer alıyor ve yanında birkaç km. uzunluğunda halkı tüccar olan Karrâf Adası olarak bilinen bir ada bulunuyordu. Her ne kadar mevcut kaynaklarda Kızıldeniz sularındaki deniz ticaretindeki rollerine dair herhangi bir bilgi bulamamış olsak da Yesrib (Medine) halkının denizdeki tek deniz çıkış noktası olarak kabul ediliyordu.¹⁶⁴² Birçok yönden gelen gemilerin uğrak yeri olan¹⁶⁴³ Câr Limanı aracılığıyla Yesrib'e Bedir'den su, Mısır'dan yiyecek getiriliyordu.¹⁶⁴⁴ Medine şehri ve Câr Limanı arası bir günlük mesafeydi. Yarısı denize uzanan bir ada, diğer yarısı sahilde uzanan şehrin birçok köşkü mevcuttu.¹⁶⁴⁵

Bu Liman'ın geniş bir uluslararası faaliyete ve ticarî hareketliliğe sahip olmadığı, aslında bir vapur iskelesi olduğu kaynaklardan anlaşılmaktadır. Bu liman sakinleri, limana uğrayan gemilerin ihtiyaç duyduğu tatlı su ve yiyecek malzemelerini sağlamanın yanı sıra limana biraz yatırım yapsalardı, belki de ellerindeki yerel ürünler karşılığında gemilerde bulunan ihtiyaç malzemeleriyle takas imkânı bulacak ve bir nevi alış-veriş gerçekleşecekti. Belki de bu aktivite Câr Limanı'nı rakipleri arasında daha önemli bir konuma getirecekti. Buna rağmen ticaret gemilerinin ihtiyaçlarının sağlanması dahi Câr limanına Habeş, Mısır, Çin ve Hindistan'dan gelen gemilerin uğramasına ve çeşitli ticarî değeri olan ürünler getirmesine yetiyordu.¹⁶⁴⁶ Kızıldeniz ve Basra Körfezi yoluyla Arap Yarımadası'ndaki uluslararası limanlar aracılığıyla ürünlerin getirildiği limanlar arasında Câr Limanı da yer almaktaydı. Medine'ye bağlı bir kasaba olan Câr'da yer alan Câr Limanı, haliyle Medine'nin ticarî refahından son derece faydalanmış, bu yönüyle Kızıldeniz seferlerinin uğrak yeri olan yerel bir liman olduğu için önemini

¹⁶⁴⁰ Hasan, *er-Rahâletü'l-Müslimüne fî 'usûri'l-vustâ*, 21.

¹⁶⁴¹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 2/92.

¹⁶⁴² Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 2/93; Cevâd Ali, *el-Mufasssal fî Târîhi'l-'Arab*, 7/272; Şemerî, *Mevânî şibhi cezîrati'l-'Arab*, 139.

¹⁶⁴³ Çin, Hindistan ve Habeşistan gemilerinin uğrak limanıydı. bk. Heyd, *Yakın Doğu Ticaret Tarihi*, 42.

¹⁶⁴⁴ Şemerî, *Mevânî şibhi cezîrati'l-'Arab*, 139.

¹⁶⁴⁵ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 2/93; Cevâd Ali, *el-Mufasssal fî Târîhi'l-'Arab*, 7/272.

¹⁶⁴⁶ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 2/93; Heyd, *Yakın Doğu Ticaret Tarihi*, 42.

kaybetmemiştir. Çin, Hindistan ve Habeşistan'dan gelen gemilerin Kızıldeniz'in kuzeyindeki Mısır ve Suriye'nin ortak limanı olan Kulzüm'e (Clysmā) iniyor, buradan Medine'nin limanı olan Câr Limanı'na taşınyordu.¹⁶⁴⁷

Elbette ki Hicaz limanlarındaki zayıf hareketliliği bir sebebe bağlamak mümkün değildir. Kıyının deniz seyrüseferine uygun olmaması bunun en önemli nedeni sayılabilir. Kızıldeniz'den geçen gemilerin çoğu, Hicaz limanlarından uzak durmayı ve liman olarak denize kıyısı olan Loykâ Kûmâ gibi limanlara yanaşmayı belki de bu sebeple tercih ediyordu. Bu faktör aynı zamanda Hicazlıların denize yönelmemelerine ve geçimlerini denizden sağlayamamalarına da neden olmuştur. Başka ticarî kaynaklar, denizdeki işlerinden ve denizdeki ticaretten daha güvenli bir şekilde onlara yettiği için Yesribliler, iktisadi olarak ekonomik kaynakları olan tarım alanında çalışmış ve geçimlerini bu şekilde sağlarken Mekke halkı, bu sebebe binaen şehirlerinden geçen deve kervanları ticaretine bağımlı kalmıştır. Kıyı yapısının kendilerine denizde çalışma imkânı vermediği Hicazlılar, deniz ticareti alanında Güney Arapları'ndan Yemen halkıyla rekabet edemeyeceklerini anlamış göründükleri kabul edilmektedir. Bunlara ilave olarak Kızıldeniz'de Romalıların ve Habeşlilerin sömürgeci etkisinin de göz ardı edilmemesi gerekmektedir. Akdeniz'deki pek çok adada olduğu gibi Kızıldeniz'de de girintili çıkıntılı kayalık sahil kesimi ile beraber dik ya da dağlık bölgelerin varlığı dezavantajlı olmak şöyle dursun bölge topraklarının savunmasına katkıda bulunmuştur. Bu durum özellikle doğal savunma imkânlarının yanı sıra ticarî anlamda katkı sağlamasa da doğal liman tesislerinin ya da kıyıya yakın demirleme yerleri için ortam sağlanmasına zemin hazırlamıştır.¹⁶⁴⁸

Eyle Limanı, Kızıldeniz'in kuzey ucunda Eyle Koyu olarak bilinen körfezin başında, Loykâ Kûmâ Limanı'nın kuzeyinde Fustat ile Mekke arasında, Kulzüm'ün kıyısında, Hicaz'ın sonu Şam'ın ise başlangıcı kabul edilen bir noktada yer alan¹⁶⁴⁹ ve adını Eyle bnt. Medyen b. İbrahîm'den almış Roma ile komşu antik bir

¹⁶⁴⁷ Heyd, *Yakın Doğu Ticaret Tarihi*, 42.

¹⁶⁴⁸ Laiou - Morrişon, *Bizans Ekonomisi*, 26.

¹⁶⁴⁹ Makrîzî, *el-Hitâtü'l-Makrîziyye*, 1/341; Şemerî, *Mevânî şibhi cezîrati'l-Arab*, 135.

limandır.¹⁶⁵⁰ Ayrıca Mısır, Mağrib ve Şam halkının hac vazifesini ifa etmek için uğradıkları bir merkezdi. Kulzüm Denizi'nde bulunan Eyle Limanı, Arapların uğradığı ve memleketlerindeymiş gibi davrandıkları bir kasaba olmakla beraber¹⁶⁵¹ buradan ticaret için aralarındaki mesafenin 20 merhale olduğu bildirilen Câr ve Şuaybe Limanları'na geçilmekteydi.¹⁶⁵² Akdeniz'in doğu ucunda, Kızıldeniz'in en uç noktasında bulunması, onu ekonomik açıdan oldukça önemli bir hale getirmişti. Hint Okyanusu, Afrika ve Filistin menşeli gemilerin uğradığı önemli bir Liman'dı. İslâm'ın gelişinden önceki dönemde Sebe ve Hicaz ticareti, bu liman aracılığıyla, Mısır ve Akdeniz pazarlarına akıyordu.¹⁶⁵³

Arap Yarımadasının batı sahilinin kuzeyinde yer alan Loykâ Kûmâ Limanı, Hicaz bölgesinin oldukça eski ve önemli bir limanıydı.¹⁶⁵⁴ Fakat tarihi, milattan önceki son asra kadar giden bu kadim liman hakkında teferruatlı bilgi ne Batı ne de İslâm kaynaklarında yer almaktadır.¹⁶⁵⁵ Loykâ Kûmâ Limanı, Nabatî Devleti'nin zenginliğinde ve ticarî faaliyetlerinde öncü durumundaydı. Sadece bir liman değil aynı zamanda bir pazardı.¹⁶⁵⁶ Meyve bahçeleri, çiftlikleri ve hurma ağaçları olan bir beldeydi. Limandan Mısır sahiline, Nil nehri ya da sonradan açılan kanal vasıtasıyla ticarî mallar taşınıyordu.¹⁶⁵⁷

Agrâ Limanı, Arap Yarımadası'nın kuzeybatı ucunda Kızıldeniz kıyısında, Loykâ Kûmâ Limanın güneyinde yer alıyordu. Agrâ Limanı, Kızıldeniz'deki batı limanları arasında faaliyetinin sınırlı olması ve depo olarak kullanılması nedeniyle fazla ün kazanamamıştır. Roma Dönemi'nde Agrâ Limanı, Bizans ordularının Doğu seferlerinde karaya çıktıkları limanlardan biri olarak iş görmüş ve önem kazanmıştır.

¹⁶⁵⁰ Himyerî, *Ravzü'l-mi'târ*, 70-71; Makrîzî, *el-Hitâtü'l-Makrîziyye*, 1/341; Şemerî, *Mevânî şibhi cezîrati'l-Arab*, 135.

¹⁶⁵¹ İdrîsî, *Nüzhetü'l-müşâk*, 1/350.

¹⁶⁵² İdrîsî, *Nüzhetü'l-müşâk*, 1/351. Merhale, eski dönemlerde kullanılan bir uzunluk ölçüsüdür. Merhale 8 fersahlık uzaklık anlamına gelmektedir. Fersah normal yürüyüşteki bir atın 1 saatte gittiği yol olarak tanımlanmıştır. Zaman zaman farklı uzaklıklar kullanılmışsa da sonunda bir fersah 5570 metre olarak kabul edilmiştir. bk. Yusuf Halaçoğlu, "Fersah", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Divantaş, 1995), 12/412.

¹⁶⁵³ Cevâd Ali, *el-Mufasssal fî Târîhi'l-'Arab*, 2/27; Şemerî, *Mevânî şibhi cezîrati'l-Arab*, 136.

¹⁶⁵⁴ Cevâd Ali, *el-Mufasssal fî Târîhi'l-'Arab*, 2/27.

¹⁶⁵⁵ Cevâd Ali, *el-Mufasssal fî Târîhi'l-'Arab*, 7/272.

¹⁶⁵⁶ Cevâd Ali, *el-Mufasssal fî Târîhi'l-'Arab*, 2/28; Şemerî, *Mevânî şibhi cezîrati'l-Arab*, 132-133.

¹⁶⁵⁷ Cevâd Ali, *el-Mufasssal fî Târîhi'l-'Arab*, 2/28.

Ancak Romalılardan sonra bu liman, Kızıldeniz sularında seyrüseferin kontrolü üzerine önemini ve ticarî faaliyetini kaybetmeye başlamıştır.¹⁶⁵⁸

Yemen'in, güneyi dışında bir de batıda Tihâme sahilinde limanlar mevcuttu. Ukayle Limanı bunlardan biridir. Kızıldeniz'in en güneyinde, Bâbü'l-Mendeb boğazı yakınında bulunan bu limanın, MS 5. yüzyılda ticarî faaliyetlerde bulunduğu söylenmiştir. Arap Yarımadası'nın ihraç ürünleri, bu liman vasıtasıyla Hindistan ve Afrika'ya gönderiliyor aynı şekilde Hint ve Afrika gemileri de yine bu amaçla Ukayle Limanı'na demirliyordu. Fakat zamanla Mûzâ Limanı'nın ön plana çıkmasıyla Ukayle ithalat ve ihracat gemileri için sadece bir tedarik limanı haline gelmiştir.¹⁶⁵⁹

Mûzâ Limanı, Arap Yarımadası'nın güneybatısında, Kızıldeniz kıyısında, güneydeki Aden Limanı'nın kuzeyinde bulunmaktaydı. Arap kıyılarındaki Mûzâ Limanı ile Doğu Afrika kıyısındaki Bâbü'l-Mendeb Boğazı arasında iki günlük mesafe olduğu söylenmiştir. İslâm'dan önceki dönemde bölgenin önemli limanlarındandı. Bu liman, sakinlerine refah ve bolluk içinde bir imkân sunmuştur.¹⁶⁶⁰ Mûzâ Limanı'nın önemi, hem bir liman hem de deniz yoluyla ithal edilen uluslararası mal türlerinin getirildiği küresel bir ticarî pazar olmasından ileri gelmekteydi.¹⁶⁶¹ Bununla beraber uluslararası gemilerin ihtiyaçları olan emtiayı sağlaması ve Arap Yarımadası'nın çeşitli ürünlerinin toplandığı bir merkez olması da limana ayrıca önem atfetmiştir.¹⁶⁶² Mûzâ Limanı ve Hindistan'ın önemli bir limanı olan Brigaza Limanı arasında güçlü ticarî ilişki olduğu belirtilmiştir.¹⁶⁶³

7.4. Mısır Sahili Limanları

Musa Hürmûs Limanı, Süveyş Kanalının yaklaşık 300 mil güneyinde el-Kusayr Limanı yakınlarında bulunuyordu. Musa Hürmûs Limanı, güneyden gelen ticaret gemilerini karşılamak için Ümmü'l-Katîf Limanı'nın yerini almıştı. Loykâ Kûmâ Limanı'nın karşısında konumlanmış bu limana gelen mallar, kara yoluyla

¹⁶⁵⁸ Şemerî, *Mevânî şibhi cezîrati'l-Arab*, 137-138.

¹⁶⁵⁹ Şemerî, *Mevânî şibhi cezîrati'l-Arab*, 143.

¹⁶⁶⁰ Cevâd Ali, *el-Mufasssal fî Târîhi'l-Arab*, 2/29 ve 7/272-273; Şemerî, *Mevânî şibhi cezîrati'l-Arab*, 144.

¹⁶⁶¹ Islam, "Arab Navigation In The Indian Ocean", 11.

¹⁶⁶² Cevâd Ali, *el-Mufasssal fî Târîhi'l-Arab*, 7/272-273; Şemerî, *Mevânî şibhi cezîrati'l-Arab*, 146.

¹⁶⁶³ Islam, "Arab Navigation In The Indian Ocean", 12.

Afrika'nın kuzey sahillerindeki limanlara taşınıyordu. Musa Hürmûs Limanı'nın Arap Yarımadası ile Mısır arasındaki ticaret ve kültürel iletişim noktalarından biri olması yanında bu limanın Arapları deniz yollarıyla Yarımada'daki çeşitli limanlara bağladığı bildirilmiştir.¹⁶⁶⁴

Ümmü'l-Katîf Limanı, Kızıldeniz'in kuzey kıyısında inşa edilen limanlardan biri olup, Musa Hürmûs Limanı'nın güneyinde yer almaktaydı. Liman, birçok dinlenme yeri bulunan bir kara yolu ile yalnızca Nil Nehri üzerindeki bir limana bağlanıyordu. Bu limanın kuruluş amacının, Loykâ Kûmâ Limanı'yla ekonomik olarak rekabet olduğu rivayet edilmiştir. Liman'da Romalılar zamanında Arap tüccarların görüldüğü rivayet edilmiştir.¹⁶⁶⁵

İskenderiye Limanı ve İskenderiye şehrinin ticaret yolları üzerinde bulunması, bazı dönemlerde Antakya, Diyâribekr ve tüm Doğu Akdeniz dâhil olmak üzere tüccarların bu şehri tercih etmeleri sebebiyle bölgede tek liman olmuştur.¹⁶⁶⁶

7.5. Doğu Afrika Limanları

Adûlîs Limanı, Doğu Afrika kıyısında Babü'l-Mendeb boğazının kuzeyinde yer alan Aksûm devletinin limanıdır. Liman, ticarî faaliyetlerinde büyük bir refaha tanık olmuştur. Özellikle milattan sonra fildişi ve köle ticaretinin merkezlerinden biri haline gelen Liman, Roma ile Uzak Doğu ülkelerinden Hindistan'ın yanı sıra Arap, Habeş ve İran ticarî ilişkilerinde odak noktası olmuştur.¹⁶⁶⁷

Zeyla' Limanı, Kızıldeniz'in güney ucunda, Adûlîs Limanı'nın güneyinde bulunuyordu. Afrika'nın doğu kıyısında gemilerin yanaşmasına uygun bir liman özelliği taşıyan bu liman, Afrika'nın doğu kıyısının Arap kıyılarına en yakın limanıydı. Bu durum, Arapların bu limanla temas kurmasını ve sık sık ziyaret etmelerini kolaylaştırmıştır. Buranın sakinleri, çoğunlukla Arap Yarımadası boyunca kıyılarda yer alan limanlarla ticaret yapan deniz tüccarlarıydı.¹⁶⁶⁸

¹⁶⁶⁴ Şemerî, *Mevâni şibhi cezîrati'l-Arab*, 149.

¹⁶⁶⁵ Şemerî, *Mevâni şibhi cezîrati'l-Arab*, 150.

¹⁶⁶⁶ Kürd Ali, *Hitatü'ş-Şâm*, 5/159.

¹⁶⁶⁷ Cevâd Ali, *el-Mufasssal fî Târîhi'l-Arab*, 2/31; Şemerî, *Mevâni şibhi cezîrati'l-Arab*, 150-151.

¹⁶⁶⁸ Şemerî, *Mevâni şibhi cezîrati'l-Arab*, 151.

Malâvi Limanı, geçmişte Arap tüccarların Afrika ürünlerini, özellikle de tarçın ve köle getirmek için gittikleri bir liman ve ticaret şehriydi. Günümüzde de Somali'ye ticarî anlamda hizmet veren ve önemini koruyan limanlardan biridir. Arapların ticaret yaptığı bir başka liman olan Uveynî Limanı, Afrika kıyılarının güneydoğusunda yer alıyordu. İslâm öncesi köle ticaretinin önemli bir merkeziydi. şu anki konumu bilinmemekle birlikte Rahebâta Limanı, ticarî maksatla sık sık uğrayan Araplar için önemli limanlardan ve ticarî pazarlardan biri olarak kabul edilmiştir. Rahebâta Limanı, Güney Araplarının otoritesi altında kalmakla beraber bu Araplar yerel halkla birlikte kaynaşmış, onlarla evlenmiş, o şehrin ve limanın yöneticileri oldukları belirtilmiştir. Araplar bu liman üzerinden ihracat yapmış, fildişi, deriden mamul kılıflar ve mücevherat ithal etmiştir.¹⁶⁶⁹

Sukutra Limanı, Romalıların vatandaşlarını korumaya özen gösterdiği, bunun için her türlü önlemi aldığı, deniz ortasında kendi ismiyle anılan Sukutra Adası'nda bulunan önemli bir ticaret merkeziydi.¹⁶⁷⁰ Sukutra Adası, Hintli korsanların yuvasıydı. Bu korsanlar Arap Yarımadası'nın güney limanlarından hareket eden Arap ticaret gemilerini gördükleri anda hiç vakit kaybetmeden saldırıyor, mallarına el koyuyor, mürettebatı köle pazarlarında satıyorlardı.¹⁶⁷¹

Bu bölümü tamamlarken, Müslümanların denizcilik tecrübeleriyle ilgili olarak şunları belirtmek yerinde bir tespit olacaktır. Tarihte Arap Yarımadası'nın Basra Körfezi, Kızıldeniz ve Hint Okyanusu'nun uzantısı olan Umân Denizi'nin ortasında bulunan coğrafi konumu, deniz ticareti alanında kendisine büyük imkânlar ve geniş bir potansiyel sunmuştur.¹⁶⁷² Güney bölgesinde hâkim olan muson rüzgârlarının denizcilere büyük katkı sağladığı asırlar öncesinde kanıtlanmıştır. Arap Körfezi'ne akan Dicle ve Fırat Nehirleri'yle Kızıldeniz'e akan Nil Nehri, bu ticarî ilişkiyi derin karasal boyutlara taşımada büyük kolaylıklar sağlamıştır.¹⁶⁷³

¹⁶⁶⁹ Şemerî, *Mevânî şibhi cezîrati'l-Arab*, 152.

¹⁶⁷⁰ Cevâd Ali, *el-Mufasssal fî Târîhi'l-'Arab*, 7/279.

¹⁶⁷¹ Heyd, *Yakın Doğu Ticaret Tarihi*, 40-41.

¹⁶⁷² Mâhir, *el-Bahriyye fî Mısri'l-İslâmiyye*, 55; Lütfî 'Abdülvehhâb, *el-'Arab fî 'usûri'l-kadîme* (b.y.: Dâru'l-Ma'rifeti'l-Câmia', ts.), 324.

¹⁶⁷³ 'Abdülvehhâb, *el-'Arab fî 'usûri'l-kadîme*, 324.

Ancak diğer yandan eski çağlarda Arap Yarımadası, konum itibariyle Arapların kendilerine sunulan bu potansiyelden yararlanmalarına imkân vermeyen çeşitli güçlükleri de barındırmıştır. Kızıldeniz'in kıyıları tam olarak Araplara güven vermemiş, batı kıyılarının büyük kısmı gemilerin güven içerisinde demirleyebileceği limanlardan mahrum kalmıştı. Çünkü bu kıyılar, güvenli liman inşa etmeye imkân vermeyen mercan kayalıklarıyla doluydu.¹⁶⁷⁴ Yarımada'da, doğu kıyıları liman ve tersane yapımına uygun olsa da gemi yapımına uygun herhangi bir uzun boylu ve sert ağaçtan müteşekkil ormanlar mevcut değildi. Bu nedenle bölgedeki denizcilik faaliyetlerinin, Antik Çağ'da Mısırlılar tarafından yapıldığı, ardından kısa bir süre için İbrânîler adına Fenikeliler tarafından desteklenen Hz. Süleyman'ın zamanında veya Sûr kralı Hiram'ın saltanatı esasında yapıldığına dair bilgilerden ibarettir. Bunun dışında MÖ 3 veya 4 yy. öncesinde Ptolemaioslar ve daha sonrasında Romalıların bölgedeki denizcilik faaliyetinden öte gitmemiştir.¹⁶⁷⁵

Tarihsel açıdan bakıldığında, Arap Yarımadası'nın Hicaz bölgesi, sömürge baskısından uzak kalsa da genel anlamda her zaman iki büyük siyasî güç ve medeniyet ile çevrelenmiştir. Bu siyasî güçler, doğuda bazen Asurlular, Bâbilliler veya Persler, batıda ise Ptolemaioslar veya Romalılar olmuştur.¹⁶⁷⁶ Deniz ticaretiyle uğraşan Araplar, İslâm'ın Yarımada'ya hâkim olmasına kadar, zaman zaman ticaretlerini bu güçlerin gölgesi altında yürütmüştür.

Hz. Peygamber'in vefatından sonra Râşid Halifeler Dönemi'nde başlayan fetih hareketleriyle kısa sürede Suriye, İran ve Mısır toprakları Müslümanların eline geçmiş, bu vesileyle bu bölgelerdeki tersaneler ve limanlar, Müslümanların hâkimiyeti altına girmişti. Bundan önce dünya ticareti adına Sâsânî ve Bizans ekonomisine katkı sağlayan tüm Akdeniz Havzası ve Hint Okyanusu'nun zengin ticaret hacmi, artık İslâm dünyasına hizmet ediyordu. Emevîler Dönemi'nde gerek askerî gerek ticarî anlamda zirveye çıkan denizcilik faaliyetlerinin temelinde, Kur'an ayetlerinin deniz ve denizciliğe özendiren ifadeleri, Hz. Peygamber'in sözleri ve Râşid Halifeler'in başlangıçta tedbirli uygulamaları; zamanı geldiğinde cesur ve atak

¹⁶⁷⁴ 'Abdülvehhâb, *el-'Arab fî 'usûri'l-kadîme*, 325.

¹⁶⁷⁵ Mâhir, *el-Bahriyye fî Mısri'l-İslâmiyye*, 58; 'Abdülvehhâb, *el-'Arab fî 'usûri'l-kadîme*, 325.

¹⁶⁷⁶ 'Abdülvehhâb, *el-'Arab fî 'usûri'l-kadîme*, 324-325.

tavırları yatmaktadır. Altyapısı kısa süre önce oluşturulan denizciliği, Emevîler çok iyi değerlendirmiş, bu sayede gerek Akdeniz Havzası gerek Hint Okyanusu'ndaki ticarî faaliyetleri kontrolü altına almış sahip olduğu zenginlikle halkına büyük refah sunmuştur.

Emevîler Dönemi'nde siyasî anlamda Akdeniz ve Kızıldeniz Havzaları'na sahip olan Müslümanlar, bölgeye hâkim olduktan sonra Uzak Doğu ticaretini tekellerine alarak Hint Okyanusu'nda söz sahibi olmuş, ticarî açıdan da bölgenin hâkimi olmuştur. İslâm sınırları içerisinde kalan İskenderiye ve Sîrâf gibi uluslararası ticaret merkezlerine, yeni kurulan Basra ve Kûfe gibi ordugâh şehirler de ticarî anlamda eşlik etmiş, İslâm dünyasının ekonomik anlamda güç kazanmasına sebep olmuştur. Emevîler Dönemi'yle birlikte bahsi geçen bu şehirler dünya ticaretinin merkezi olmuş, uluslararası arenada aranan ve zenginlik sembolü sayılan Avrupa ve Afrika'dan Uzak Doğu'ya giden köle, fildişi, vb. ürünlere karşılık; Çin'in seramikleri, misk gibi hoş kokulu ürünleriyle Hindistan'ın baharatları, süs eşyaları, çeliği, vb. ürünlerin ithalat ve ihracat üssü olmuştur. Müslüman Araplar, bu ticaretin merkezinde yer alırken, diğer milletlere ait tüccarlar, Doğu-Batı arasındaki ticaret sebebiyle İslâm Devletine yüksek miktarlarda vergiler ödemiştir.

SONUÇ

İlk tecrübeleri Hz. Peygamber döneminde Alkame b. Mücezziz ile başlayan Müslümanların denizcilik serüveni, Suriye ve Mısır topraklarının fethedilmesiyle birlikte yeni bir boyut kazanmıştır. Müslüman Araplar, Roma dönemindeki Suriye ve Mısır donanmaları arasındaki işbirliğini, kendi lehlerine kullanmış bu iki gücü birleştirerek Akdeniz Havzası'nda yeni fetih hareketlerine girişmiştir. Bunda Şam ve Mısır halkından olup gemi inşasında çalışan denizcilerin ve deniz savaşlarından anlayan gönüllü bölge insanının büyük katkısı olmuştur.

Hz. Osman döneminde Şam valisi Muâviye b. Ebû Süfyân'ın girişimleriyle büyük bir İslâm donanması hazırlanmış, bu donanma 28/648-649 yılında Kıbrıs'a sefer düzenlemiş, ardından Akdeniz'de yer alan diğer adalar ziyaret edilmişti. Bu gelişmelerin ileride kendisi için bir tehdit oluşturabileceğini öngören Bizans imparatorluğu, tedbir almaya çalışmış, bu gayretlerin sonucunda Müslümanların zaferiyle sonuçlanan Zâtüssavârî Savaş'ı gerçekleşmişti.

48-49/668-669 yıllarında Muâviye döneminde ilki gerçekleştirilen Konstantinopolis kuşatmalarına 97/715 yılında Süleyman b. Abdülmelik döneminde gerçekleştirilen III. Konstantinopolis seferi de başarısızlıkla sonuçlanmış ve Müslümanlar açısından üçüncü seferde de sonuç yine olumsuz olmuştur. Konstantinopolis odaklı olumsuz deniz seferlerine rağmen Müslümanların Kuzey Afrika ve Endülüs'te gerçekleştirdikleri fetihler, bir yandan Müslümanları Akdeniz'in hâkimi kılmış, öte yandan Bizans'ın Akdeniz Havzası'ndaki egemenliğine son vermiştir.

Müslümanların bu askerî hareketliliği, Bizans'ın Akdeniz ve Kızıldeniz Havzası'nda, Sâsânî İmparatorluğu'nun da Basra Körfezi ve Hint Okyanusu'ndaki ticarî hâkimiyetine son vermiş, M 7. asır itibarıyla bu ekonomik güce, Müslümanların sahip olmasına sebep olmuştur. Siyasî anlamda Suriye, Kuzey Afrika ve Anadolu topraklarının bir kısmını kaybeden Bizans, ekonomik bakımdan da büyük bir darbe yemiş, neredeyse gelirlerinin yarısından fazlasını kaybetmiştir. Bizans, kendine ait olan ve tahıl ambarı olarak nitelendirilen Mısır, Rodos ve Sicilya Adası gibi topraklarını kaybetmekle kalmamış, donanmasının zayıflamasıyla birlikte

sadece Akdeniz ve Kızıldeniz Havzası'ndaki deniz ticaretinin kontrolünü değil, tüm Uzak Doğu ticaretini kaybetmiştir. Hulefâ-yi Râşidîn döneminde askerî bakımdan sevk ve idareyi kolaylaştırmak maksadıyla kurulan ordugâh şehirler, kısa sürede birer ticaret merkezine dönüşerek insanların buralara akmasına ve kültürel anlamda birer ilim ve ticaret merkezlerine dönüşmesine yol açmıştır.

Hız. Peygamber'in vefatından kısa bir süre sonra Kıbrıs fethiyle adından söz ettiren Müslümanlar, yarım asırlık bir zaman diliminde tüm Akdeniz ve Uzak Doğu ticaretinin kontrolünü ellerine geçirmiş; dünya ticaretinde Doğu'nun ve Batı'nın ticaret gemileri, Müslüman limanlarına uğrayarak büyük bir ticarî hareketliliğe ve refah seviyesinin yükselmesine sebep olmuştur. Henüz Râşid Halifeler Dönemi'nde Müslümanlar, teknolojisi ve bilgisini elde ettikleri Hint, Çin ve Bizans gemilerini kendi kültürlerine uyarlayarak yeni formlara sokmuş, Emevîler Dönemi'nde geliştirdikleri yeni gemilerle ve gelişen denizcilik birikimleriyle Hint, Çin ve Bizans gemilerini geride bırakarak okyanuslarda ticaret devleriyle boy ölçüşmüştür. Müslümanların kendi tersanelerinde üretmiş oldukları ve modellerini Hint, Çin ve Bizans'tan aldıkları gemileri geliştirerek devasa boyutlara ulaştırmaları, ticarî anlamda kendilerini rakiplerine karşı bir adım öne taşısa da üretilen bu devasa gemiler, savaş alanlarında büyüklükleri ve ağırlıkları sebebiyle hantal kalmalarından dolayı İstanbul kuşatmalarının başarıyla sonuçlanmasında bir bakıma menfi yönde etkili olmuşlardır. Ticarî anlamda bir avantaj gibi görülen gemilerdeki büyüklük, savaş alanında bir dezavantaja dönüşmüş, üç kez kuşatılmasına rağmen İstanbul fethedilememiştir. Bununla beraber Müslümanların, ekonomik alanda ticaret devleriyle mücadele etmesi, sonraki asırlarda gemicilik sanayisinin ilerleme sağlamasına katkı sunmuştur. Bütün bu gelişmeler sonucunda dünya ticaretinde dolaşımda olan ve yüksek gelir getiren altın, gümüş gibi madenler yanında köle, baharat, ipek ve kozmetik ürünlerinin ticareti, Müslüman tüccarlar tarafından gerçekleştirilmiştir.

İslâm Devleti'nin kuruluşundan yaklaşık yarım asır sonra büyük mücadeleler sonunda elde edilen Akdeniz Havzası, Kızıldeniz ve Hint Okyanusu'ndaki askerî ve ticarî kazanımlar; özellikle Akdeniz Havzası'nda gerekli iskânın yapılamamasından dolayı yine yaklaşık yarım asırlık zaman diliminde İslâm Devleti'nin elinden

çıkıştır. Oysa Râşid Halifeler Dönemi'nde fethedilen Suriye topraklarındaki Arapların ve Kuzey Afrika'daki Berberîlerin İslâm dinini kabul etmesi, bu coğrafyanın Müslümanlaşmasına ve günümüze kadar İslâm toprağı olarak kalmasına sebep olmuştur. Aynı politika Akdeniz Havzası'nda gerçekleştirilebilseydi tıpkı günümüz Ortadoğı coğrafyasında olduğı gibi Akdeniz Havzası da Müslüman coğrafyasında yer alacak, belki bu yüzden Akdeniz hala bir Müslüman gölü olmaya devam edecekti.

Bizans'ı asırlar boyu askerî ve ticarî bakımdan dünyaya hâkim kılan unsur, denizlerdeki ezici üstünlüğü olmuştur. Bizans, bu vasfını kaybettiğı zaman diliminde tarih sahnesinden silinmiş gitmiştir. Bu önemli özelliğı keşfeden ve Müslümanlarca deha kabul edilen Muâviye b. Ebû Süfyân, maalesef bu yeteneğini kendinden sonra gelen Emevî idarecilerine miras bırakamamıştır. Oysa Muâviye, henüz Hz. Osman döneminde Kostantiniye seferlerinin hazırlıklarına başlamış ve Akdeniz Havzası'nda Kıbrıs, Sicilya, Rodos gibi Adaları fethetmişti. Çok kısa bir süre önce Habeşistan'a kiralık gemilerle hicret eden Müslümanlar, neredeyse çeyrek asır sonra kendi kültür norm ve formlarına göre inşa ettikleri İslâm donanmasıyla Akdeniz Havzası'na hükmetmekle kalmamış, Bizans'ın bir daha Doğı Akdeniz'e girmesine izin vermemiştir.

Benzer durum Akdeniz'in batı yakasında da yaşanmış, Velîd b. Abdülmelik zamanında gerçekleşen Endülüs, Sardinya ve Balear Adaları'nın fethi, Bizans'a Akdeniz'in batısını da dar etmiştir. Böylece Basra körfezi, Suriye ve Kuzey Afrika'daki tersane ve limanlar, buldukları şehirlerle birlikte Müslümanlara hizmet etmiştir. Akdeniz'de milattan çok önceki asırlarda Fenikeliler, Yunanlılar, Mısırlılar ve Roma İmparatorluğu'nun belli dönemlerde ticarî açıdan egemen olduğı sahalara ve zenginliğe Bizans'tan sonra Müslüman Araplar hâkim olmuş, bu müreffeh hayat tarzına sebep olan zenginlik bundan sonra İslâm Devleti'ne akmaya başlamıştır.

Akdeniz dışında okyanus ötesi ticarete ekonominin yükünü taşıyan Basra Körfezi'ndeki Übülle ve Sîrâf Limanları, katma değeri yüksek olan emtia sayesinde devlete büyük miktarlarda gümrük geliri sağlamıştır. Uzak Doğı'dan gelen, hacimde küçük fakat pahada kıymete sahip değerli mallar, körfezdeki Dicle ve Fırat Nehirleri

ve Hint Okyanusu'ndaki İndus Nehri gibi suyolları aracılığıyla iç karaya kolaylık ve güven içerisinde taşınmıştır.

Velîd b. Abdülmelik Dönemi'nde Müslüman gölü haline gelen Akdeniz, Süleyman b. Abdülmelik'ten sonra Emevî Devleti'nin takip ettiği iskân politikası yüzünden aynı çabuklukta Müslümanların elinden çıkmıştır. Hişâm b. Abdülmelik her ne kadar bu duruma müdahale etmeye çalışsa da çabaları yeterli olmamıştır. Hişâm'dan sonraki ilgisizlik ve Emevî Devleti'nin yıkılmasıyla birlikte Müslümanlar denizciliğe gereken yatırımları yapmaktan vazgeçmiş, devletin başkentini Bağdat'a taşımış, tıpkı Cahiliye Dönemi'nde olduğu gibi kara devleti olma özelliğine geri dönmüştür. Bu durum, siyasî açıdan başlangıçtan bu yana Müslümanların hayalini süsleyen Kostantiniye fethini yaklaşık 7 asır geciktirirken, ticarî bakımdan Müslümanları bir zamanlar Bizans'ın karşı karşıya kaldığı duruma düşürmüş ve Akdeniz Havzası'na hâkim oldukları zamanlardaki -Meyve çeşitleri, tahıl ürünleri; fildişi, zümrüt, yâkut gibi süs eşyaları; abanoz, ûd ve sandal ağacı gibi emtiadan elde edilen- ekonomik gelirlerini kaybetmelerine sebep olmuştur.

Bu araştırma, Müslümanların Hz. Peygamber döneminden Emevî Devleti'nin yıkılışına kadar olan zaman dilimini kapsamış, ilgili tarih sürecindeki denizcilik faaliyetleri incelenmiştir. Ülkemizde gerek bu dönem gerek sonraki dönemi, siyasî ve askerî manada ele alan çalışmalar yapılmıştır. Denizcilik alanında ülkemizde yapılan araştırmalar içerisinde belirtilen döneme ait en kapsamlı çalışma olduğunu düşündüğümüz bu araştırmaya, sonraki dönemlerin denizcilik faaliyetlerini içeren ve denizcilik kültürünü yansıtan doktora aşamasında Abbâsîlerden itibaren (Fâtımîler, Eyyûbîler, Tolunoğulları, İhşidîler vb.) çalışmaların hazırlanması, İslâm denizcilik tarihinin genel süreci bakımından büyük önem arz etmektedir.

KAYNAKÇA

- Kur'ân-ı Kerîm Meâli*. çev. Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 12. Basım, 2006.
- ‘Abbâde, ‘Abdülfeţâh. *Kitâbü Süfûni'l-üsdûli'l-İslâmiyyi ve envâ'ihâ ve ma'addâtihâ*. b.y.: Matbaatü'l-Hilâl, 1913.
- ‘Abbâdî, Ahmed Muhtâr el- - Sâlim, Abdülazîz. *Târîhu'l-bahriyyeti'l-İslâmiyye fi'l-Mağrib ve'l-Endelüs*. Beyrût-Lübân: Dâru'n-Nehdati'l Arabiyye, 1969.
- ‘Abdülalîm, Enver. *el-Milâha ve 'ulûmu'l-bihâr 'inde'l-'Arab*. Kuveyt: ‘Âlemü'l-Ma'rife, 1979.
- ‘Abdüllatîf, ‘Abdüşşâfi Muhammed. *es-Sîretü'n-nebeviyye ve târihu'l-İslâmiyye*. Kâhire: Dâru's-Selâm, 2007.
- ‘Abdülvehhâb, Lütfî. *el-'Arab fi 'usûri'l-kadîme*. b.y.: Dâru'l-Ma'rifeti'l-Câmia', 2. Basım, ts.
- Abü'l Farac, Gregory Bar Hebraeus. *Abü'l Farac Tarihi*. çev. Ernest A. Wallis Budge - Ömer Rıza Doğrul. 2 Cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1945.
- ‘Adevî, İbrâhîm Ahmed el-. *el-Esâtîlü'l-'Arabiyye fi'l-bahri'l-ebyedu'l-mütevessit*. Kâhire: Mektebetü Nehzati Mısır, 1957.
- ‘Adevî, İbrâhîm Ahmed el-. *el-İmparatoriyyetü'l-Bizantiyye ve'd-Devletü'l-İslâmiyye*. Kâhire: Mektebetü Nehzati Mısır, 1951.
- ‘Adevî, İbrâhîm Ahmed el-. *el-Ümeviyyûn ve'l-Bizantiyyûn, el-bahru'l-ebyedu'l-mütevessit buhayratü'l-İslâmiyye*. Kâhire: Mektebetü'l-Anclo el-Mısriyye, 1953.
- Agapius, Mahbûb b. Kostantîn el-Menbicî. *Kitâbü'l-'Unvân*. 2 Cilt. b.y.: y.y., ts.
- Ağırakça, Ahmet. “Konstantiniyye Fethi Hadisinin İslam Fetih Hareketlerine Etkisi ve Oluşturduğu Motivasyon”. 89-95. İstanbul, 1996.
- Ağırman, Mustafa. *Hizmet Peygamber'in Savaş Stratejisi*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1992.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî. *el-Müsned*. thk. Şuayb el-Arnaût - Mürşîd Âdil. 45 Cilt. b.y.: Müessesetü'r-Risâle, 2001.
- Ak, Pasha. “Arabs and Euro-Asian maritime contacts”. *Journal of Historical Archaeology and Anthropological Sciences* 3/3 (2018), 418-429.
- Akın, Mutluhan - Akın, Galip. “Suyun Önemi, Türkiye’de Su Potansiyeli, Su Havzaları ve Su Kirliliği”. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 47/2 (2007), 105-118.
- Algül, Hüseyin. “Ebû Eyyûb el-Ensârî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/123-125. İstanbul: Divantaş, 1994. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ebu-eyyub-el-ensari>
- Algül, Hüseyin. “Gazve”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/488-499. İstanbul: Divantaş, 1996. <https://islamansiklopedisi.org.tr/gazve>
- Algül, Hüseyin. *İslâm Tarihi*. 4 Cilt. İstanbul: Gonca Yayınevi, 1991.
- Algül, Hüseyin - Kara, Mustafa. *Ehl-i Beyt Kerbelâ ve Mersiye*. Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş., 2014.
- ‘Allâf, İbrâhîm Halîl el-. “es-Süfün ve'l-merâkib fi'l-halîci'l-Arabî”. *Devriyyetü Kân et-Târihiyye* 4 (2009), 61-68.

- Altun, Savaş - Altun, Özge. "Isaura Antik Kenti Ostotekleri". *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 36 (2016), 497-506.
- Altungök, Ahmet - yıldırım, Taner. "Erken Ortaçağlarda Siraf Liman Kentlerinin İran Körfezi Açısından Önemi". *Cappadocia Journal of History and Social Sciences* 2 (2014), 14-29.
- Apak, Adem. *Asabiyet ve Erken Dönem İslâm Siyasî Tarihindeki Etkileri*. İstanbul: Düşünce Kitabevi Yayınları, 2004.
- Apak, Adem. "Fethinden Önce İstanbul Üzerine Müslüman Seferleri: Emevîler Dönemi", ed. Osman Sak. 222-229. İstanbul: Eyüp Belediyesi Kültür Yayınları, 2003.
- Apak, Adem. "İskenderiye Kütüphanesi'nin Akıbeti Üzerine Değerlendirmeler". *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 16/1 (2003), 176-183.
- Archibald, R. Lewis. *el-Kuvvâ'l-bahriyye ve't-ticâre fî havdî'l-bahri'l-mütevessıt (M 500-1100)-Translation of Naval Power and Trade in The Mediterranean A.D. 500 -1100*. çev. Ahmed Muhammed 'Îsâ. Kâhire: Mektebetü'n-Nehzati'l-Mısıriyye, 1951.
- 'Aselî, Bessâm el-. *Fennü'l-harbi'l-İslâm fî 'uhûdi'l-Hulefâi'r-Râşidîn ve'l-Ümeviyyîn 'ameliyyâtü cebehâti's-şimâliyye ve's-şarkıyye ve'l-bahriyye*. 5 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1988.
- Atçeken, İsmail Hakkı. "Emevîlerin Siyasî Tarihi". *İslâm Tarihi ve Medeniyeti -3- Emevîler*. 3/33-78. İstanbul: Siyer Yayınları, 2018.
- Atçeken, İsmail Hakkı. *Endülüs'ün Fethi ve Musa b. Nusayr*,. Ankara: Araştırma Yayınları, 2002.
- Atçeken, İsmail Hakkı. "Endülüs'ün Fetih Süreciyle İlgili Farklı Görüşlere Eleştirel Bir Yaklaşım". *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 19/19 (2005), 17-30.
- Atçeken, İsmail Hakkı. "Septe (Ceuta) Kontu Julianus ve Endülüs'ün Fethinde Müslümanlara Yardımlarıyla İlgili Tartışmalar". *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 15 (Konya 2003), 27-49.
- Atçeken, İsmail Hakkı. "Târik b. Ziyâd Endülüs'ün Fethi Öncesinde Gemileri Yaktı Mı?" *Marife*, 1/3 (2001), 31-41.
- Athamina, Khalil. "Emevi Hilafeti Döneminde Arap İskânı", çev. Saim Yılmaz. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2 (2000), 203-226.
- Avcı, Casim. *İslâm Bizans İlişkileri*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2003.
- Avcı, Casim. "Kûfe". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/339-342. İstanbul: Divantaş, 2002. <https://islamansiklopedisi.org.tr/kufe>
- Avcı, Casim. "Mes'ûdî, Ali b. Hüseyin". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/353-355. İstanbul: Divantaş, 2004. <https://islamansiklopedisi.org.tr/mesudi-ali-b-huseyin>
- Avcı, Casim. "Müslüman Arapların İstanbul Seferleri",. 108-115. İstanbul: Fatih Belediye Başkanlığı Kültür Yayınları, 2005.
- Ayalon, David. "Memlükler ve Deniz Kuvvetleri". çev. Salih Özbaran. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 25 (1971), 39-50.
- Aycan, İrfan. *Saltanata Giden Yolda Muaviye Bin Ebî Süfyan*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 4. Basım, 2014.

- Aydın, Mehmet Akif - Hamîdullah, Muhammed. "Köle". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/237-246. Ankara: Divantaş, 2002. <https://islamansiklopedisi.org.tr/kole>
- Aydınlı, Osman. "Semerkant". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/481-484. İstanbul: Divantaş, 2009. <https://islamansiklopedisi.org.tr/semerkant#1>
- Ayhün, Erşahin Ahmet. *İslâm'ın İlk Yıllarından Emevîler'in Sonuna Kadar Deniz Seferleri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1989.
- Bağdâdî, Muvaffakuddîn Abdülatîf b. Yûsuf b. Muhammed el-. *el-İfâde ve'l-i'tibâr fi'l-umûri'l-müşâhede ve havâdisi'l-mu'âyene bi-arzı Mısır*. ed. Abdurrahmân Abdullah eş-Şeyh. b.y.: el-Mecelletü'l-Mısriyye el-‘Âmme li'l-Kitâb, 2. Basım, 1998.
- Bakır, Abdulhalik. "Basra". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5/108-111. İstanbul: Divantaş, 1992. <https://islamansiklopedisi.org.tr/basra>
- Bakır, Abdulhalik. "Ortaçağ İslâm Dünyasında Deri, Tahta ve Kağıt Sanayi". *Bellekten* 65/242 (Nisan 2001), 75-160.
- Bakır, Abdulhalik - Altungök, Ahmet. "Erken Ortaçağlarda Tebriz". *Tarih İncelemeleri Dergisi* 30/1 (2015), 63-99.
- Bal, Faruk. "Çölün Ekonomisi: İslam Öncesi Arap Yarımadası'nda Ticaret, Ortaklık, Para ve Kredi". *Akademik Ortadoğu Dergisi* 9/1 (2014), 95-118.
- Barthold, W. *İslâm Medeniyeti Tarihi*. çev. M. Fuad Köprülü. Ankara: Arısan Matbaacılık, 6. Basım, 1984.
- Başar, Fahameddin. "İstanbul: Kuşatmalar ve Fetih". *Yeditepe Fatih Kültür Sanat Yaşam Dergisi* Nisan-Mayıs-Haziran (2021), 50-54.
- Başaran, Selman. "Alkame b. Mücezziz". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/467-468. İstanbul: Divantaş, 1989. <https://islamansiklopedisi.org.tr/alkame-b-mucezziz>
- Baytop, Turhan - Bozkurt, Nebi. "Misk". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/181-182. Ankara: Divantaş, 2020. <https://islamansiklopedisi.org.tr/misk>
- Becker, Carl Heinrich. "Kâhire". *Milli Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi*. 6/74-88. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1977.
- Bekrî, Ebû Ubeyd Abdullâh b. Abdilazîz b. Muhammed el-Endelüsî el-. *Mu'cemü me'sta'cem min esmâ'i'l-bilâd ve'l-mevâzi'*. thk. Mustafa es-Sekkâ. 4 Cilt. Beyrût: Âlemü'l-Kütüb, 3. Basım, 1945.
- Belâzürî, Ahmed b. Yahyâ b. Câbir el-. *Fütûhu'l-büldân*. thk. Abdullah Enîs et-Tabbâ' - Ömer Enîs et-Tabbâ'. Beyrût: Müessesetü'l-Maârif, 1987.
- Belâzürî, Ahmed b. Yahyâ el-. *Ensâbü'l-eşraf*. thk. Süheyl Zekkâr - Riyâd Ziriklî. 13 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1996.
- Beşaltı, Kenan. "Bizans Donanmasına İlişkin Bazı Terimler". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 9/45 (2016), 347-353.
- Beydilli, Kemal. "Korsika". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/212-214. Ankara: Divantaş, 2002. <https://islamansiklopedisi.org.tr/korsika>
- Beyhakî, Ebû Bekir Ahmed b. Hüseyin el-. *Delâ'ilü'n-nübüvve ve ma'rifeti ahvâli sâhibi'ş-şerî'a*. thk. Abdulmu'dî Kal'aci. Beyrût-Lübân: Dâru'l Kütübî'l-İlmiyye, 1988.
- Beyyûmî, Muhammed Mahrân el-. *Dirâsâtü fi târihi'l-'Arabi'l-kadîm*. b.y.: Dâru'l-Ma'rifeti'l-Câmi'iyye, 2. Basım, ts.

- Bîrûnî, Ebü'r-Reyhân Muhammed b. Ahmed el-. *el-Cemâhir fi'l-cevâhir*. thk. Yûsuf el-Hâdî. Tahrân: Şeriketü'n-Neşri'l-'İlmiyyi ve's-Sekâfiyyi, 1995.
- Bostan, İdris. "Gemi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 14/8-11. İstanbul: Divantaş, 1996. <https://islamansiklopedisi.org.tr/gemi>
- Bozkurt, Nebi. "Bahriye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4/495-501. İstanbul: Divantaş, 1991.
- Bozkurt, Nebi. "Deri". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9/174-175. İstanbul: Divantaş, 1994. <https://islamansiklopedisi.org.tr/deri>
- Bozkurt, Nebi. "Kılıç". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/405-407. Ankara: Divantaş, 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/kilic>
- Bozkurt, Nebi. "Mancınık". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/564-567. Ankara: Divantaş, 2003. <https://islamansiklopedisi.org.tr/mancinik>
- Bozkurt, Nebi. "Ok". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33/333-335. İstanbul: Divantaş, 2007. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ok>
- Bozkurt, Nebi. "Silah". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/186-188. İstanbul: Divantaş, 2009. <https://islamansiklopedisi.org.tr/silah>
- Bozkurt, Nebi. "Tersane". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/511-513. İstanbul: Divantaş, 2011. <https://islamansiklopedisi.org.tr/tersane>
- Braudel, Fernand - Kılıçbay, Mehmet Ali. *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*. İstanbul: Eren Yayıncılık, 1990.
- Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâîl el-. *Sahîhu'l-Buhârî*. thk. Merkezü'l-Bühûs ve Tekniyetü'l-M'alûmât. 10 Cilt. Beyrût-Lübân: Dâru't-Tâsîl, 2012.
- Burrû, Tevfik. *Târîhu'l-'Arabi'l-kadîm*. Dımaşk-Beyrût: Dâru'l Fikr-Dâru'l Fikri'l Muâsır, 2. Basım, 1996.
- C. Risler, Jacques. *Hadâratü'l-'Arabiyye*. çev. Halîl Ahmed Halîl. Beyrût-Paris: y.y., 1993.
- Canan, İbrahim. *Kütüb-i Sitte Muhtasarı Tercüme ve Şerhi*. ed. Ahmet Hikmet Ünalmiş. 18 Cilt. Ankara: Akçağ Yayınları, 1989.
- Canard, Marius. "Tarih ve Efsaneye göre İstanbul Seferleri". çev. İsmail Hâmi Danişmend. *İstanbul Enstitüsü Dergisi*, 2 (1956), 213-259.
- Canbey, Özcan. *Emevîler Döneminde İslâm Donanması*. Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1986.
- Cevâd Ali. *el-Mufasssal fi Târîhi'l-'Arab kable'l-İslâm*. 10 Cilt. Bağdâd: Câmîiatü Bağdâd, 2. Basım, 1993.
- Ceylan, Ertuğrul. *Çinli Müslüman Âlim Wang Dayu'nün Çin İslam Tarihindeki Yeri ve Önemi*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.
- Civelek, Aynur - Başıbüyük, Özgün. "Antik Dönem Seramikleri Işığında Gemiler". *Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 3/1 (2016), 13-22.
- Çağatay, Neşet. *İslâmdan Önce Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1957.
- Çağrııcı, Mustafa. "Asabiyet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3/453-455. İstanbul: Divantaş, 1991. <https://islamansiklopedisi.org.tr/asabiyet>
- Çakan, İsmail Lütfi. "Fetih Hadisi ve Akşemseddin'in Fetihteki Yeri". *Akşemseddin Sempozyumu Bildirileri*, 153-163.

- Çambay, Kübra. *Emevî ve Abbâsî İdaresinde Kölelik*. Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Çavuşoğlu, Mustafa. “Alâ b. Hadramî'nin İdarî, Siyasî, İktisadî ve Askerî Alanlardaki Faaliyetleri”. *Siyer Araştırmaları Dergisi*, 13 (2022), 130-152.
- Çiftci, Mehmet. *Endülüs Emevî Devletinde Donanma (711-1031)*. Ankara: Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022.
- Çil, Halit. “Halife Ömer'in Askerî Şehirleri (Ordugâhlar)”. *Dini Araştırmalar Dergisi*, 12/35 (2009), 20.
- Darkot, Besim. “Kıbrıs”. *Milli Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi*. 6/672-676. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1977.
- Darkot, Besim. “Rodos”. *Milli Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi*. 9/253-258. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1964.
- De Groot, A. H. “Kubrus”. *The Encyclopaedia of İslâm New Edition*. ed. C. E. Bosworth vd. 5/301-309. Leyden: E. J. Brill, 1986.
- Demir, Abdullah. *İsnad Atıf Sistemi 2. Edisyon*. Ankara: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, 2019.
- Demirkent, Işın. “Franklar”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/173-176. İstanbul: Divantaş, 1996. <https://islamansiklopedisi.org.tr/franklar>
- Demirkent, Işın. “Kıbrıs”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/371-374. İstanbul: Divantaş, 2002. <https://islamansiklopedisi.org.tr/kibris>
- Demirkent, Işın. “Misis”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/178-181. İstanbul: Divantaş, 2005. <https://islamansiklopedisi.org.tr/misis>
- DİA. “Gümüş”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 14/270-271. İstanbul: Divantaş, 1996. <https://islamansiklopedisi.org.tr/gumus#1>
- Diehl, Charles. *Bizans İmparatorluğu Tarihi*. çev. Selim Sezer. İstanbul: İnkılâp Kitapevi Yayın Sanayi, 2020.
- Dîneverî, Ebû Hanîfe Ahmed b. Dâvud ed-. *el-Ahbârü't-tvâl*. thk. Muhammed Saîd er-Râfîî. Mısır: Matbaatü's-Saâde, 1330.
- Dozy, Reinhart. *Supplement Aux Dictionnaires Arabes*. 2 Cilt. Leide-Paris: EJ Brill-Librairie Orientale Et Americaine Maisonneuve Freres, 2. Basım, 1927.
- Ebû Dâvud, Süleymân b. el-Eş'as es-Sicistânî. *Sünenü Ebû Dâvud*. thk. Âdil b. Muhammed Ebû Turâb - Merkezü'l-Bühûs ve Tekniyetü'l-M'alûmât. 8 Cilt. Beyrût-Lübnân: Dâru't-Tâsîl, 2015.
- Ebû Halîl, Şevkî. *Fethu Sıkkiliye bi kıyâdeti'l fakîhi'l mücâhid Esed b. Furât*. Dımaşk-Beyrût: Dâru'l Fikr-Dâru'l Fikri'l Muâsır, 2. Basım, 1998.
- Ebû Ubeyye, Tâhâ 'Abdûlmaksûd 'Abdülhamîd. *Mûcezû ani'l-fütûhâti'l-İslâmiyye*. Kâhire: Dâru'n-Neşr li'l-Câmiât, ts.
- Eco, Umberto (ed.). *Ortaçağ -Barbarlar, Hıristiyanlar, Müslümanlar-*. çev. Leyle Tonguç Basmacı. İstanbul: Alfa Basım Yayım Dağıtım, 2. Basım, 2014.
- Efendioğlu, Mehmet. “Sahâbe Dönemi İstanbul Seferleri”,. ed. Osman Sak. 132-137. İstanbul: Eyüp Belediyesi Kültür Yayınları, 2003.
- Ekinci, Abdullah - Baran, Büşra. “Orta Çağ Akdeniz'inde Beyrut Limanı”. *Tarih ve Gelecek Dergisi* 7/3 (2021), 620-632.
- Emanet, Celal. *Emeviler Döneminde Fetih Politikası*. Ankara: Özlenen Rehber Yayıncılık, 2017.

- Erdem, Sargon. “Amber”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3/7-8. İstanbul: Divantaş, 1991. <https://islamansiklopedisi.org.tr/amber>
- Erdem, Sargon. “Buhur”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/383-384. İstanbul: Divantaş, 1992. <https://islamansiklopedisi.org.tr/buhur>
- Erkal, Mehmet. “Cizye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8/42-45. İstanbul: Divantaş, 1993. <https://islamansiklopedisi.org.tr/cizye>
- Erkoçoğlu, Fatih. “Abdülmelik b. Mervân’ın Para Reformu”. *Necmettin Erbakan Üniversitesi Ahmet Keleşoğlu İlahiyat Fakültesi İslâm Tarihi ve Sanatları Bölümü Dergisi* 8 (2006), 171-186.
- Erol, Burak Gani. *Memlük Deniz Kuvvetleri*. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012.
- Ertürk, Nihan. *Cam Sanatında Alevde Çalışma Tekniği*. Eskişehir: Eskişehir Anadolu Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017.
- Esamine, Halil. “Emeviler Döneminde Arapların İskânı”,. çev. Nuh Arslantaş. *Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2/12 (1999), 271-280.
- Eutropius. *Roma Tarihinin Özeti*. çev. Çiğdem Menzilcioğlu. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2006.
- Fahmy, Aly Mohamed. *Muslim Naval Organisation in the Eastern Mediterranean from the Seventh to the Tenth A.D.* Cairo: National Publication-Printing House, 2. Basım, 1966.
- Firidin, Emrah. “Su Sorununun, Su Hakkı ve Su Etiği Çerçevesinde Değerlendirilmesi”. *Aksaray Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 7/2 (2015), 43-55.
- Fîrûzâbâdî, Ebû’t-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya’kûb b. Muhammed. *el-Kâmûsü'l-muhît*. thk. Mektebü Tahkîki’t-Türâs fî Müesseseti’r-Risâle. 1 Cilt. Beyrût-Lübân: Müessesetü’r-Risâle, 7. Basım, 2005.
- Fuâd Seyyid, Eymen. “Fustat”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/173-175. İstanbul: Divantaş, 2001. <https://islamansiklopedisi.org.tr/kahire#1-kurulusu-ve-osmanli-oncesi>
- Fuâd Seyyid, Eymen. “İskenderiye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/574-576. İstanbul: Divantaş, 2000. <https://islamansiklopedisi.org.tr/iskenderiye>
- Ganzûrî, ‘Aliye ‘Abdüssemî el-. *Hecemâtü’r-Rûmi’l-bahriyye alâ Şevâdî Mısri’l-İslâmiyye fî’l-usûri’l-vüsdâ*. y.y.: Mektebetü’l-Enklo el-Mısriyye, 1985.
- Genç, Süleyman - Savaş, Rıza. *İslam Tarihi Atlası*. Atlas, 28x40 cm. İzmir: İzmir İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2002. İzmir İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.
- Girgin, Güneş. *Fenikelilerde Akdeniz Ticareti*. Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- Gordon, T. Crouther. “Sardinya”. *Milli Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi*. 10/207-208. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1966.
- Gordon, T. Crouther. “Sicily”. *Encyclopaedia of İslâm*. ed. M. TH. Houstma vd. 4/398-400. Leyden: Late E. J. Brill Ltd., 1934.
- Gök, Murat. *İslâm Tarih ve Medeniyetinde İskenderiye Şehri (Fethinden Emevîlerin Sonuna Kadar)*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017.

- Guest, Rhuvon. “İskenderiye”. *Milli Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi*. 5-2/1084-1088. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, ts.
- Güçlüay, Sezgin - Bamyacı, Mehmet Ertan. “Hz. Ömer ve İskenderiye Kütüphanesinin Yakılması İddiası”. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Uluslararası Hz. Ömer Sempozyumu 2* (2018), 341-356.
- Güler, Taner. *Antik Çağ Doğu Akdeniz Ticareti ve Ticaret Gemileri*. Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- Günaltay, Şemseddin. *İslâm Öncesi Araplar ve Dinleri*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 4. Basım, 2020.
- Gündoğan, Melek Arpacı. *Hindistan Cevizi Liflerinin Ön Terbiye İşlemlerinin Araştırılması*. Denizli: Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016.
- Güngör, Özkan vd. “İskenderiye Kütüphanesinin Tarihi Serüveni ve Akıbeti”. *Takvim-i vekayi* 10/1 (2022), 105-124.
- Gürsoy, Cevat Rüştü. “Kıbrıs”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/370-371. İstanbul: Divantaş, 2002. <https://islamansiklopedisi.org.tr/kibris>
- Hâkim en-Nîsâbûrî, Ebû Abdullâh Muhammed b. Abdullâh b. Muhammed ‘Aliye ‘Abdüssemî el-. *el-Müstedrek ‘ale’s-Sahîhayn*. thk. Mustafa Abdülkâdir Atâ. 4 Cilt. Beyrût: Dâru’l Kütübi’l-‘İlmiyye, 1990.
- Halaçoğlu, Yusuf. “Fersah”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/412. İstanbul: Divantaş, 1995. <https://islamansiklopedisi.org.tr/fersah>
- Halebî, Ali b. Burhâneddin el-. *İnsânü’l-‘uyûn fî sîret-i emîni’l-me’mûn*. thk. Seyyid Ahmed ez-Zeynî Dahlân. 3 Cilt. Mısır: Matbaatü Muhammed Efendi Mustafa, ts.
- Halîfe b. Hayyât, Ebû Amr. *Târîhu Halîfe b. Hayyât*. thk. Ekrem Ziyâ ‘Umerî. Riyâd: Dâru Taybe, 2. Basım, 1985.
- Halîfe b. Hayyât, Ebû Amr b. Halîfe eş-Şeybânî el-Basrî. *Kitâbü’t-Tabakât*. thk. Ekrem Ziyâ ‘Umerî. Bağdâd: Matbaatü’l-‘Ânî, 1967.
- Hamevî, Muhammed Yâsîn el-. *Târîhu ustûli’l-‘Arabî*. Dimaşk: y.y., 1945.
- Hamîdullah, Muhammed. “Çin ile İlk Devir Müslüman Ülkelerinin Temasları”. ed. M. Tayyib Gökbilgin. çev. Yusuf Ziya Kavakçı. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları* 6/1-2 (1975), 139-146.
- Hamîdullah, Muhammed. “Fethü’l-Endelüs (İsbânyâ) fî hılafeti seyyidinâ ‘Usmân seneti 27 li’l-hicrati”. *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, 7/1-2 (1978), 221-226.
- Hamîdullah, Muhammed. “Hz. Peygamber’in İslâm Öncesi Seyahatleri”. çev. Abdullah Aydın. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4 (1980), 327-345.
- Hamîdullah, Muhammed. *Hız. Peygamberin Savaşları*. çev. Salih Tuğ. İstanbul: Yağmur Yayınları, 4. Basım, 1991.
- Hamîdullah, Muhammed. *İslâm Peygamberi (Hayatı ve Faaliyeti)*. çev. Salih Tuğ. 2 Cilt. İstanbul: İrfan Yayıncılık, 5. Basım, 1991.
- Hartmann, Richard. “Basra (Leiden baskısındaki Richart Hartmann’ın yazdığı bu makale Besim Darkot ve M. Tayyib Gökbilgin tarafından genişletilmiştir)”. *Milli Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi*. 2/320-328. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1979.

- Hasan el-Cemâl, İbrâhîm Muhammed ‘Aliye ‘Abdüssemî el-. “er-Rikku fi’l-câhiliye ve’l-İslâm”. *Mecelletü’l-Câmiati’l-İslâmiyye fi’l-Medîneti’l-Münevvera* 50/51 (2010), 153-154.
- Hasan, Zeki Muhammed. *er-Rahâletü’l-Müslimûne fi ‘usûri’l-vustâ*. Mısır: Müessesetü Hindavî li’t-Talîm ve’s-Sekâfe, 2013.
- Hatalmış, Ali. *Erken Dönem İslam Tarihinde Kölelik ve Cariyelik (Hz. Peygamber Döneminden Emevîlerin Sonuna Kadar)*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012.
- Hemdânî, Lisânü’l-Yemen el-Hasen b. Ahmed b. Ya’kûb. *Sıfatü Cezîreti’l-‘Arab*. thk. Muhammed b. Ali el-Ekva’ el-Hivâlî. San’a: Mektebetü’l-İrşâd, 1990.
- Hemedânî, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. İshâk b. İbrâhîm. *Kitâbü’l-Büldân*. thk. Yûsuf el-Hâdî. Beyrût: ‘Âlemü’l-Kütüb, 1996.
- Heyd, Wilhelm. *Yakın Doğu Ticaret Tarihi*. çev. Enver Ziya Karal. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2. Basım, 2000.
- Himyerî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. Abdillâh b. Abdilmün‘im es-Sanhâcî el-. *er-Ravzû’l-mi‘târ fi haberî’l-aktâr*. thk. İhsân Abbâs. Beyrût: Müessesetü Nâsır li’s-Sekâfe, 1980.
- Hitti, Philip K. *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*. çev. Salih Tuğ. İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1980.
- Hourani, George Fadlo. *Arab Seafaring -el-Arab ve’l milâha fi’l-Muhîtu’l-Hindî fi’l-usûri’l-kadîme ve evâili’l-kurûni’l-vüstâ*. çev. es-Seyyid Ya’kûb Bekr. Kâhire-New York: Dâru’l-Kitâbi’l-Arabî, 1958.
- Huart, Clément. “Sîrâf”. *Milli Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi*. 10/696. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1966.
- Hudârî Bek, Muhammed el-. *ed-Devletü’l-Ümeviyyûn*. thk. Muhammed el-‘Usmân. Beyrût-Lübân: Daru’l-Erkam b. Ebi’l-Erkam, ts.
- Hudârî Bek, Muhammed el-. *Muhâdarâtü târihi’l-ümemi’l-İslâmiyye*. 2 Cilt. b.y.: Matbaatü’l-İstikâme, 4. Basım, 1936.
- Islam, Arshad. “Arab Navigation In The Indian Ocean Before European Dominance In Southand Southeast Asia: A Historical Study”. *The Journal of the Friends’ Historical Society* 56/2 (2010), 7-23.
- Işıltan, Fikret. “Sicilya”. *Milli Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi*. 10/589-596. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1966.
- İbik, Hasan. *İstanbul’un Fethi Hadisi*. Ankara: İlahiyat Kitap, 2004.
- İbn Abdülber, Ebû Ömer Yusuf b. Abdullah. *el-İstî‘âb fi ma‘rifeti’l-ashâb*. thk. Ali Muhammed el-Bîcâvî. 4 Cilt. Beyrût: Dâru’l-Cîl, 1992.
- İbn Abdülhakem, Ebû’l-Kâsım Abdurrahmân b. Abdillâh el-Mısırî el-Kureşî. *Fütûhu Mısır ve’l-Mağrib*. thk. Abdülmün‘im Âmir - Charles Cutler Torrey. 2 Cilt. Kâhire: el-Hey‘etü’l-‘Âmme li Kusûri’s-Sekâfe, 1961.
- İbn Abdürabbih, Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed el-Endelûsî. *el-‘İkdü’l-ferîd*. thk. Müfid Muhammed Kumeiha. 8 Cilt. Beyrût: Dâru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, 1983.
- İbn Asâkir, Ebû’l-Kâsım Ali b. Hasen b. Hibetillah b. Abdillâh b. Hüseyin ed-Dımaşkî. *Târîhu medîneti Dımaşk*. thk. Muhibbüddin Ebû Saîd Ömer b. Garâme el-Amrevî. 80 Cilt. Beyrût: Dâru’l-Fikr, 1995.
- İbn A‘sem, Ebû Muhammed Ahmed b. A‘sem el-Kûfî el-Ahbârî. *Kitâbü’l-Fütûh*. thk. Ali Şîrî. 9 Cilt. Beyrût: Dâru’l-Edvâ, ts.

- İbn Battûta, Ebû Abdullah Muhammed Tancî. *İbn Battûta Seyahatnâmesi*. ed. M. Sabri Koz. çev. A. Sait Aykut. 2 Cilt. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2. Basım, 2004.
- İbn Habîb, Ebû Ca'fer Muhammed b. Habîb b. Ümeyye b. Amr el-Hâşimî. *Kitâbü'l-Muhabber*. thk. İlse Lichtenstadter. Haydarâbat-Dekken: Dâiratü'l-Meârifî'l-Osmâniyye, 1942.
- İbn Habîb, Muhammed el-Bağdâdî. *Kitâbü'l-Münemmak fî ahbâri Kureyş*. thk. Hurşîd Ahmed Fâruk. Beyrût: Âlemü'l-Kütüb, 1985.
- İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *el-İsâbe fî temyîzi's-sahâbe*. thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. 15 Cilt. Kâhire: y.y., 2008.
- İbn Hacer, Şihâbüddîn Ebi'l-Fazl Ahmed b. Ali b. Muhammed b. Muhammed b. Ali el-Kinânî el-Askalânî. *Tehzîbü't-tehzîb*. thk. İbrâhîm ez-Zeybek - 'Âdil Mürşid. 4 Cilt. Dımaşk: Müessesetü'r-Risâle, 2014.
- İbn Hallikân, Ebû'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr. *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ'ü ebnâ'i'z-zamân*. thk. İhsân Abbâs. 8 Cilt. Beyrût: Dâru Sâdir, 1970.
- İbn Havkal, Ebû'l-Kâsım Muhammed b. Alî en-Nasîbî. *Kitâbü Süreti'l-arz*. Beyrût-Lübnân: Dâru Mektebeti'l-Hayât, 1996.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd el-Endelüsî. *Cevâmi'u's-sîre ve hamsü resâile uhrâ*. thk. İhsân Abbâs - Nâsirudin el-Esed. Mısır: Dâru'l-Meârif, ts.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddin Abdulmelik b. Hişâm b. Eyyûb. *es-Sîretü'n-nebeviyye*. thk. Ömer Abdüsselâm Tedmûrî. Beyrût: ed-Dâru'l-Kitabi'l-Arabî, 3. Basım, 1990.
- İbn Hurdâzbih, Ebû'l-Kâsım Ubeydullâh b. Abdillâh b. Hurdâzbih. *el-Mesâlik ve'l-memâlik*. thk. Michael Jan De Goeje. Leyden: Matbaatü Brill, 1889.
- İbn İshak, Ebû Abdillâh Muhammed el-Muttalîbî. *Kitâbü's-Siyer ve'l-megâzî*. thk. Süheyl Zekkâr. b.y.: Dâru'l-Fikr, 1978.
- İbn İzârî, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. İzârî el-Merrâküşî. *el-Beyânü'l-muğrib fî ahbâri mülûki'l-Endelüs ve'l-Mağrib*. thk. Levi Provençal - C. S. Colin. 2 Cilt. Beyrût-Lübnân: Dâru's-Sekâfe, 3. Basım, 1983.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. thk. Abdülkâdir Arnavut - Ma'rûf Beşâr 'Ivâd. 20 Cilt. Beyrût: Dâr-u İbn Kesîr, Özel Baskı., 2015.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim. *el-İmâme ve's-siyâse (İbn Kuteybe'ye nispet edilmektedir)*. thk. Ali Şîrî. 2 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Advâ, 1990.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim. *el-Ma'ârif*. thk. Servet Ukkâşe. Kâhire: Dâru'l-Ma'ârif, 2. Basım, 1969.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî. *'Uyûnü'l-ahbâr*. 4 Cilt. Beyrût: Dâru'l Kütübî'l-'İlmiyye, 1996.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd. *Sünenü İbn Mâce*. thk. Merkezü'l-Bühûs ve Tekniyetü'l-M'alûmât. 4 Cilt. Beyrût-Lübnân: Dâru't-Tâsîl, 2014.
- İbn Mâjid, Ahmad b. en-Nejdî. *Arab Navigation in The Indian Ocean Before The Coming of The Portuguese- Being a Translation of Kitâbü'l-Fevâid fî*

- Uşûli'l- 'ilmi'l-bahr ve'l-kavâid.* çev. G. R. Tibbetts. London: The Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, 2. Basım, 1981.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî. *Lisânü'l- 'Arab.* 15 Cilt. Beyrût: Dâru Sâdır, 3. Basım, 1994.
- İbn Memâtî, Es'ad. *Kitâbü Kavânînid'd-devâvîn.* thk. Azîz Süryâl Atıyye. Kâhire: Mektebetü Medbûlî, 1991.
- İbn Rüste, Ebû Alî Ahmed b. Ömer. *el-A 'lâku'n-nefise.* ed. Michael Jan De Goeje. Leyden: Matbaatü Brill, 1892.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Hâşimî ez-Zührî. *Kitâbü't-Tabakâti'l-kübrâ.* thk. Ali Muhammed Ömer. 10 Cilt. Kâhire: Mektebetü'l-Hâncî, 2001.
- İbn Seyyidünnâs, Ebû'l-Feth Fethuddîn Muhammed b. Muhammed b. Muhammed el-Ya'merî. *U'yunu'l-eser fî funûni'l-megâzi ve's-şemâil ve's-siyer.* thk. Muhammed el-'İd el-Hatrâvî - Muhyiddîn Mestû. 2 Cilt. Medîne-Dımaşk: Mektebetü Dâru't-Türâs-Dâru İbn Kesîr, ts.
- İbn Tağrıberdî, Ebû'l-Mehâsin Cemâlüddîn Yûsuf b. Tağrıberdî el-Atâbekî. *en-Nücûmü'z-zâhire fî mülûki Mısr ve'l-Kâhire.* thk. Muhammed Hüseyin Şemseddin. 16 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kitâbi'l-İlmiyye, 1992.
- İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed. *el-Muntazam fî târihi'l-mülûk ve'l-ümem.* thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ - Mustafa Abdülkâdir Atâ. 18 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992.
- İbnü'l-Esîr, İzzüddîn Ebû'l-Hasen Ali b. Ebî'l-kerem Muhammed b. Muhammed b. Ebî Abdülkerîm b. Abdilvâhid eş-Şeybânî. *el-Kâmil fî't-târih.* thk. Ömer Abdüsselâm Tedmûrî. Beyrût: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 2012.
- İbnü'l-Esîr, İzzüddin Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed el-Cezerî. *Üsdü'l-gâbe fî ma 'rifeti's-sahâbe.* 1 Cilt. Beyrût: Dâru İbn Hazm, 2012.
- İbnü'l-Ezrâk, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Alî b. Muhammed el-Esbahî el-Mâlekî el-Gırnâtî. *Bedâ'i'u's-silk fî tabâ'i'i'l-mülk.* thk. Ali Sâmî en-Neşşâr. Bağdâd: Menşûrâtü Vüzâratî's-Sekâfeti ve'l-Fünûn, 1977.
- İbnü'l-Fakîh, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. İshâk b. İbrâhîm el-Hemedânî. *Kitâbü'l-Büldân.* thk. Yûsuf el-Hâdî. Beyrût: 'Âlemü'l-Kütüb, 1966.
- İbnü'l-Kelbî, Ebû'l-Münzir Hişâm b. Muhammed b. es-Sâib. *Cemheretü'n-neseb.* thk. Nâcî Hasan. Beyrût: 'Âlemü'l-Kütüb-Mektebetü'n-Nahdatî'l-'Arabiyye, 1986.
- İbnü'l-Kelbî, Ebû'l-Münzir Hişâm b. Muhammed b. es-Sâib. *Kitâbü'l-Esnâm.* thk. Ahmed Zekî Bâşâ. Kâhire: Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, 3. Basım, 1995.
- İbnü'l-Kıfî, Ebû'l-Hasen Cemâlüddîn Alî b. Yûsuf b. İbrâhîm b. Abdilvâhid eş-Şeybânî. *İhbârü'l-'ulemâ' bi-ahbâri'l-hükemâ'.* ed. İbrâhîm Şemsüddîn. Lübnan: Dâru'l Kütübi'l-İlmiyye, 2005.
- İbnü'l-Kûtiyye, Ebû Bekr Muhammed b. Ömer b. Abdilazîz b. İbrâhîm el-Endelüsî el-İşbîlî el-Kurtubî. *Târîhu iftitâhi'l-Endelüs.* thk. İbrâhîm el-Ebyârî. 18 Cilt. Kâhire: Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, 2. Basım, 1989.
- İbnü'l-Mücâvir, Muhammed b. Mes'ûd b. Alî b. Ahmed el-Bağdâdî en-Nîsâbûrî. *Sıfatü bilâdi'l-Yemen ve Mekke ve ba'zi'l-Hicâz el-Müsemmât Târîhu'l-müstebtır.* thk. Memdûh Hasan Muhammed. Kâhire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 1996.

- İdrîsî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. Abdillâh b. eş-Şerîf es-Sebtî es-Sıkıllî el-. *Nüzhetü'l-müştâk fi'htirâkı'l-âfâk*. 2 Cilt. Kâhire: Mektebü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 2002.
- İnalçık, Halil. *Devlet-i 'Aliyye - Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I klasik dönem (1302-1606): Siyasal, Kurumsal ve Ekonomik Gelişim*. ed. Emre Yalçın. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2008.
- 'Înân, Muhammed Abdullah. *Devletü'l-İslâm fi'l-Endülüs*. 5 Cilt. Kâhire: Mektebetü'l-Hâncî, 4. Basım, 1997.
- İstahrî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Muhammed el-Fârisî 'Aliye 'Abdüssemî el-. *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*. Beyrût: Dâru Sâdır, 2004.
- Kaddûra, Fâtıma. *er-Rikku ve'r-rakîku fi'l-usûri'l-kadîmeti ve'l-câhiliyyeti ve sadri'l-İslâm*. Beyrût-Lübnân: Dâru'n-Nehdati'l Arabiyye, 2009.
- Kalkan, Çile Maden. "Çinli Seyyah Zheng He'nin Seyahatleri Üzerine Bir İnceleme,". *Akdeniz Havzası ve Afrika Medeniyetleri Dergisi*, 2/1 (2020), 102-110.
- Kalkaşendî, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Ali b. Ahmed el-Fezârî el-. *Subhu'l-a'sâ fi sinâ'ati'l-inşâ'*. 15 Cilt. Beyrût: Dâru'l Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Kallek, Cengiz. "Asr-ı Saâdette Devlet Piyasa ilişkisi". *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saâdette İslâm*. 3/403-473. İstanbul: Beyan Yayınları, 1994.
- Kallek, Cengiz. "Rıtl". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/52-55. İstanbul: Divantaş, 2008. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ritl>
- Kapar, Mehmet Ali. "Hudeybiye Seferi ve Hz. Muhammed'in Barışçı Siyaseti". *Tarihin Peşinde-Uluslar Arası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 16 (2016), 155-175.
- Kapar, Mehmet Ali. "Hz. Peygamber'in Savaşlarına Genel Bir Bakış". *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3 (1990), 399-410.
- Kâşif, Seyyide İsmâîl. *Mısır fi fecri'l-İslâm*. Kâhire: Hey'etü'l-Mısriyyeti'l-'Âmme, 1994.
- Kavas, Ahmet. "Zengibar". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/262-267. İstanbul: Divantaş, 2013. <https://islamansiklopedisi.org.tr/zengibar>
- Kayaoğlu, İsmet. *İslâm Kurumları Tarihi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 2. Basım, 1985.
- Kelâî, Ebû'r-Rebî' Süleymân b. Mûsâ b. Sâlim 'Aliye 'Abdüssemî el-. *el-İktifâ' bimâ tedammenehû min megâzi Resûlillâh ve's-selâseti'l-hulefâ'*. thk. Muhammed Kemâleddin el-İzzeddin Ali. 4 Cilt. Beyrût-Lübnân: Âlemü'l-Kütüb, 1997.
- Kettânî, Muhammed Abdülhay b. Abdülkebîr el-. *Hiz. Peygamber'in Yönetimi-et-Terâtîbü'l-idâriyye*. çev. Ahmet Özel. 2 Cilt. İstanbul: İz Yayıncılık, 3. Basım, 2012.
- Kılıç, Ünal. "Harre Vakasının Sebepleri Hakkında Bazı Mülâhazalar". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4 (2000), 317-324.
- Kılıç, Ünal. "Kerbela Vakası (Tarihi Süreç)". *Çeşitli Yönleriyle Kerbela (Tarih Bilimleri)* 1 (2010), 15-48.
- Kılıç, Ünal. *Tartışmaların Odağındaki Halife Yezid b. Muaviye*. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2001.
- Kılıçhan, Reha - Çalhan, Harun. "Mutfakların Sihri Baharat: Kayseri İlinde Baharat Tüketim Alışkanlıklarının Belirlenmesine Yönelik Bir Çalışma". *Journal of Tourism and Gastronomy Studies* 3/2 (2015), 40-47.

- Kiel, Machiel. "Rodos". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/155-158. İstanbul: Divantaş, 2008. <https://islamansiklopedisi.org.tr/rodos>
- Koç, Eymen. *Paranın Tarihi, Evrimi ve Kripto Paralar: Dünya ve Türkiye yansımaları*. İstanbul: Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Koyuncu, Mevlüt. "Velîd I". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43/30-31. İstanbul: Divantaş, 2013. <https://islamansiklopedisi.org.tr/velid-i>
- Kramers, Johannes Heindrik. *İslâm Medeniyeti Tarihinde Coğrafya ve Ticaret*. çev. Ömer Rıza Doğrul. b.y.: Asarı İlmiye kütüphanesi Neşriyatı, 1934.
- Kramers, Johannes Heindrik. "Kavsara". *Milli Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi*. 6/454. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, ts.
- Küçükbaşçı, Mustafa Sabri. "Fetih Hadisi ve Müslümanların İstanbul Kuşatmaları". *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi (Kültür A.Ş.) Yayınları, 2015.
- Küçükbaşçı, Mustafa Sabri. "İlk Müslümanların İstanbul Seferleri ve Eyüp Sultan", ed. Coşkun Yılmaz. 33-50. İstanbul: Üsküdar Belediye Başkanlığı Yayınları, 2015.
- Küçükbaşçı, Mustafa Sabri. "Sahabelerin İstanbul seferleri", ed. Mehmet Mazak. 57-70. İstanbul: Sultanbeyli Belediyesi Kültür Yayınları, 2011.
- Küçüksipahioğlu, Birsal. "Emeviler'in İstanbul Kuşatmaları Esnasında Bizans İmparatorluğu'nun Durumu", ed. Mustafa Öztürk - Enver Çakar. 77-88. Elazığ: Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2012.
- Kürd Ali, Muhammed b. Abdürrezzâk b. Muhammed. *Hitatü'ş-Şâm*. 6 Cilt. Dimeşk: Mektebetü'n-Nûriye, 2. Basım, 1983.
- Kütükoğlu, Mübahat S. *Tarih Araştırmalarında Usûl*. İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı, 3. Basım, 1994.
- Laiou, Angeliki E. - Morrisson, Cecile. *Bizans Ekonomisi*. çev. Bahattin Bayram. İstanbul: Runik Kitap, 2020.
- Lapidus, Ira M. *İslâm Toplulukları tarihi*. çev. Yasin Aktay. 2 Cilt. İstanbul: İletişim Yayınları, 6. Basım, 2016.
- Lemerle, Paul. *Bizans Tarihi*. çev. Galip Üstün. İstanbul: İletişim Yayınları, 1994.
- Leroux, J. Gabriel. *İlk Akdeniz Medeniyetleri*. çev. Cevdet Perin - Mithat Perin. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1944.
- Lombard, Maurice. *el-Coğrafiyyetü't-târihiyye li'l-'âlemi'l İslâm hülâle'l-gurûni'l-erbe'ati'l-ûlâ*. çev. Abdurrahmân Humeyde. Dimeşk-Beyrût: Dâru'l Fikr-Dâru'l Fikri'l Muâsır, 1998.
- Lombard, Maurice. *İlk Zafer Yıllarında İslâm*. çev. Nezih Uzel. İstanbul: Pınar Yayınları, 1983.
- Mâhir, Suâd. *el-Bahriyye fî Mısri'l-İslâmiyye ve âsâruha'l-bâkiyye*. b.y.: Dâru'l-Kütübi'l-'Arabiyye, 1967.
- Makdisî, Muhammed b. Ahmed 'Aliye 'Abdüssemî el-. *Ahsenü't-tekâsîm fî ma'rifeti'l-ekâlîm*. Kâhire: Mektebetü Medbûlî, 3. Basım, 1991.
- Makkarî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ahmed el-Kureşî el-Makkarî et-Tilimsânî el-Fâsî el-. *Nefhu't-tîb min gusni'l-Endelüsi'r-ratîb ve zikru vezîrihâ Lisâni'd-dîn İbni'l-Hatîb*. thk. İhsân Abbâs. 8 Cilt. Beyrût-Lübân: Dâru Sâdır, 1997.

- Makrîzî, Takıyyüddin Ahmed b. Ali Abdülkâdir b. Muhammed el-. *el-İmtâ 'u'l-esmâ'*. thk. Muhammed Abdülhamîd en-Nümeysî. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1999.
- Makrîzî, Takıyyüddin Ahmed b. Ali b. Abdilkâdir b. Muhammed el-. *Kitâbü'l-Mevâ'iz ve'l-i'tibâr bi-zikri'l-hıtat ve'l-âsâr*. thk. Halîl Mansûr. 4 Cilt. Beyrût-Lübnân: Dâru'l Kütübî'l-İlmiyye, 1998.
- Mantran, Robert. "Djarba". *The Encyclopaedia of İslâm New Edition*. ed. B. Lewis vd. 2/458-461. Leiden: E. J. Brill, 1991.
- Mantran, Robert. "İkrîtîsh". *The Encyclopaedia of İslâm New Edition*. ed. B. Lewis vd. 3/1082-1087. Leyden: E. J. Brill, 1986.
- Mantran, Robert. *İslâmın Yayılış Tarihi (VII-XI. Yüzyıllar)*. çev. İsmet Kayaoğlu. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1981.
- Mazaherî, Ali. *Ortaçağda Müslümanların Yaşayışları*. çev. Bahriye Üçok. İstanbul: Varlık Yayınevi, 1972.
- McHugo, John. *Arapların Kısa Tarihi*. ed. Cengiz Tomar. çev. Süleyman Genç. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2021.
- Me'ânî, Abdürrezzâk el-. *et-Ticâratü ve'l-milâhatü fi'l-halîci'l-'Arabiyyi*. b.y.: Library of University of Jordan, 1999.
- Merzûkî, Ebû Ali Ahmed b. Muhammed b. el-Hasen el-İsfahânî el-. *Kitâbü'l-Ezmine ve'l-emkine*. thk. Halîl Mansûr. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1996.
- Mes'ûdî, Ebû'l-Hasen Ali b. Hüseyin el-. *et-Tenbîh ve'l-işrâf*. thk. Abdullah İsmâil es-Sâvî. Kâhire: Mektebetü's-Şarkî'l-İslâmiyye, 1938.
- Mes'ûdî, Ebû'l-Hasen Ali b. Hüseyin b. Ali el-. *Mürücü'z-zeheb ve me'âdinü'l-cevher*. thk. Kemâl Hasan Mer'î. 4 Cilt. Beyrût: Mektebül-Asriyye, 2005.
- Miyâh, Ali Muhammed el-. "el-'Arab ve'l-muhîti'l-Hind fi'l-usûri'l-İslâmiyyeti'l-vüstâ". *Mecelletü'l-Mecmei'l-İlmiyyi'l-İrâkî* 40/3 ve 4 (1989), 233-254.
- Mizzî, Hâfız Cemâlüddîn Ebû'l-Haccâc Yûsuf el-. *Tehzîbü'l-Kemâl fi esmâ'ir-ricâl*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 35 Cilt. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1992.
- Mordtmann, Johannes Heinrich. "Sakız Adası (Bu makale Besim Darkot tarafından tamamlanmıştır)". 10/94-97. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1966.
- Muhsin, Nûr Sa'd. "el-Bahriyyetü'l-İslâmiyye ve devruhâ fi muhâvelâti fethi'l-Kostantiniyye hılâle asri'l-Ümevî (41-132/661-750)". *Mecelletü'l-Bühûs ve'd-Dirâsâtü'l-İslâmiyye* 2013/34 (2013), 189-215.
- Mûnis, Hüseyin. *Atlas Târihu'l-İslâm*. Atlas, 16x23,5 cm. Kâhire: ez-Zehrâ li'l-Âlâmi'l-'Arabî, 1987. ez-Zehrâ li'l-Âlâmi'l-'Arabî.
- Mûnis, Hüseyin. *Târihu'l-müslimîn fi'l-bahri'l-mütevassıt: el-evdâ'u's-siyâsiyye ve'l-iktisâdiyye ve'l-ictimâ'iyye*. Kâhire: Dâru'l-Mısrıyyeti'l-Lübnâniyye, 1991.
- Mustafa, İbrahim vd. *el-Mu'cemü'l-vasıt*. 2 Cilt. İstanbul: Dâru'd-Da've-Çağrı Yayınları, 1411 1990.
- Müberred, Ebû'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd b. Abdilekber b. Umeyr el-Ezdî es-Sümâlî el-. *el-Kâmil fi'l-luğa ve'l-edeb*. thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm. 4 Cilt. Kâhire: Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, 1997.
- Müslim, Ebû'l-Hüseyin Müslim b. Haccâc el-Kuşeyrî el-. *Sahîhu'l-Müslim*. thk. Merkezü'l-Bühûs ve Tekniyetü'l-M'alûmât. 8 Cilt. Beyrût-Lübnân: Dâru't-Tâsîl, 2014.

- Nemr, ‘Abdülmün’im en-. *Trhu’l-slm fi’l-Hind*. Khire: el-Müessesetü’l-Cmiat’l-Dirst ve’n-Ner, 2. Basım, 1981.
- Nesi, Eb Abdurrahmn Ahmed b. uayb b. Al en-. *Kitb’s-Sneni Nesi*. thk. Merkezü’l-Bhs ve Tekniyetü’l-M’almt. 20 Cilt. Khire: Dru’t-Tsl, 2012.
- Nuhayl, Derv. *es-Sfn’l-slmiyye al hurfi’l-mu’cem*. skenderiye: Dru’l-Ktb, 1974.
- Nveyr, hbddn Ahmed b. Abdülvehhâb en-. *Nihâyetü’l-ereb fi fnni’l-edeb*. thk. Ali Muhammed Him - Abdülmecîd Terhn. 33 Cilt. Beyrût: Dâru’l-Kütübi’l-’lmiyye, 2004.
- Oman, G. “Sardniya”. *The Encyclopaedia of slm New Edition*. ed. C. E. Bosworth vd. 9/49-50. Leyden: Brill, 1997.
- Ostrogorsky, Georg. *Bizans Devleti Tarihi*. ev. Fikret Iltan. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 7. Basım, 2011.
- nkal, Ahmet. “Cre”. *Türkiye Diyanet Vakfı slm Ansiklopedisi*. 8/137. stanbul: Divantaş, 1993. <https://islamansiklopedisi.org.tr/cures>
- nkal, Ahmet. “Hicret”. *Türkiye Diyanet Vakfı slm Ansiklopedisi*. 17/458-462. Divantaş, ts. <https://islamansiklopedisi.org.tr/hicret>
- zbey, Muhammet Talha. *Geç Dönem Ortaçağ’da (1300-1500) Akdeniz Gemicilik Geleneği*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.
- zbudun, Sibel. “skenderiye Kütüphanesi”. *Virgl Dergisi* 1 (1997), 65-66.
- zcan, Abdülkadir. “te-i Rûmî”. *Türkiye Diyanet Vakfı slm Ansiklopedisi*. 4/57. stanbul: Diyanet Ileri Başkanlığı Yayınları, 1991. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ates-i-rumi>
- zcan, Abdülkadir. “Cerbe”. *Türkiye Diyanet Vakfı slm Ansiklopedisi*. 7/391-392. stanbul: Divantaş, 1993.
- zdal, Ahmet N. “Ortaçağ slm Dünyasında Silah Ticaretine Dair Bazı Tespitler (Farklı Yaklaşımlar)”. *Tarih Okulu Dergisi* 10/32 (2017), 659-674.
- zdemir, Mehmet. “Mayurka”. *Türkiye Diyanet Vakfı slm Ansiklopedisi*. 28/188-190. Ankara: Divantaş, 2003.
- zdemir, Mehmet Nadir. *slm’ın İlk Dönemlerinde Kölelik - Abbasilerin İlk Yzylı*. stanbul: İnsan Yayınları, 2022.
- zdemir, Serdar. “Seriyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı slm Ansiklopedisi*. 36/565-566. stanbul: Divantaş, 2009. <https://islamansiklopedisi.org.tr/seriyye>
- zgdenli, Osman G. - Duman, brahim. “Ortaçağ slm Dünyasında Bir Ok Mancınıı: Kukencr”. *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 3/1 (2016), 93-108.
- zkaya, Hakan. “lk slm Donanması ve Hz. Osman’ın Rolü”. *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi=Journal of Turkish Researches Institute* 69 (2020), 485-498.
- zkuyumcu, Nadir. “Kayrevan”. *Türkiye Diyanet Vakfı slm Ansiklopedisi*. 25/88-90. stanbul: Divantaş, 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/kayrevan>
- zkuyumcu, Nadir. *Mısır ve Kuzey Afrika’nın Müslümanlar Tarafından Fethi*. Manisa: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2007.

- Özkuyumcu, Nadir. “Muâviye b. Hudeyc”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/333. İstanbul: Divantaş, 2020. <https://islamansiklopedisi.org.tr/muaviye-b-hudeyc>
- Özsoy, Seda. *Su ve Yaşam: Suyun Toplumsal Önemi*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009.
- Öztürk, Murat. “Bar Hebraeus’un Kronografyası’nda Denizler Bahsi (Akdeniz-Kızıldeniz-Basra Körfezi-Karadeniz)”. *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 14/2 (2019), 605-622.
- Öztürk, Murat. “‘İhtiyat mı? Korku mu?’ Hz. Ömer’in (13-23/634-644) Deniz ve Denizcilğe Bakışı”. *Tarih Dergisi - Turkish Journal of History*, 72 (2020), 21-43.
- Parlatır, İsmail vd. *TDK Türkçe Sözlük*. 2 Cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 8. Basım, 1988.
- Parlıyan, Abdullah. *Sünen-i İbn-i Mâce Tercemesi*. 2 Cilt. İstanbul: Konya Kitapçılık, 2008.
- Pirenne, Henri. *Ortaçağ Kentleri Kökenleri ve Ticaretin Canlanması*. çev. Şadan Karadeniz. İstanbul: İletişim Yayınları, 13. Basım, 2014.
- Pîrî Reis, Pîrî Muhyiddin b. Hacı Mehmed. *Kitâb-ı Bahriyye Denizcilik Kitabı*. ed. Yavuz Senemoğlu. 2 Cilt. İstanbul: Kervan Kitapçılık, 1974.
- Pliny, Gaius Secundus. *Natural History*. 10 Cilt. London: Printed for the Club by G. Barclay, 1847.
- Polat, Ü. Gülsüm. “Arvad; Doğu Akdeniz’de Bir Osmanlı Adası ve I. Dünya Savaşı’ndaki Fonksiyonları”. *Bellekten* 77/278 (2013), 219-238.
- Râşid, Ali Muhammed. *Sinâtü’s-süfûni’l-haşebîyye*. Abu Dabi: Hey’etü li’s-Sekâfeti ve’t-Türâs, 2009.
- Renatus, Flavius Vegetius. *Roma Savaş Sanatı*. ed. Can Uyar. çev. Samet Özgüler - Kutsi Aybars Çetinalp. İstanbul: Kronik Kitap, 2. Basım, 2019.
- Runciman, Steven. “Deniz Kuvvetinin Ortaçağ Tarihindeki Rolü”. 3. *Türk Tarih Kongresi*. 156-164. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1948.
- Safedî, Salâhuddîn Halîl b. Aybeg es-. *Kitâbü’l-Vâfi bi’l-vefeyât*. thk. Ahmed Arnâûd - Mustafa Türkî. 29 Cilt. Beyrût: Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-Arab, 2000.
- Safiyüddîn İbn Şemâil, Abdülmümin b. Abdülhak el-Bağdâdî. *Merâsîdü’l-ıtlâ’ alâ esmâi’l-emkine ve’l-bekâ’*. 3 Cilt. Beyrût: Dâru’l-Cîyl, 1991.
- Sahillioğlu, Halil. “Altın”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/532-536. İstanbul: Divantaş, 1989. <https://islamansiklopedisi.org.tr/altin#2-fikih>
- Saîd el-Efgânî. *Esvâku’l-Arab fi’l-Câhiliyyeti ve’l-İslâm*. Dimaşk: Mektebetü’l-Hâşimiyye, 1937.
- Sa’d Zağlûl, Abdülhamîd. *Târîhu’l-Arab kable’l-İslâm*. Beyrût: Mektebetü Filistîn li’l-Kütübi’l-Musavera, 1975.
- Sebeos. *The Armenian History Attributed to Sebeos*. çev. Robert W. Thomson. Oxford: Liverpool University Press, 1998.
- Seidler, Grzegorz Leopold. *Bizans Siyasal Düşüncesi*. çev. Mete Tunçay. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1980.
- Sevim, Ali. “Malazgirt Muharebesi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/481-483. Ankara: Divantaş, 2003. <https://islamansiklopedisi.org.tr/malazgirt-muharebesi>

- Seybold, Christian Friedrich. “Balear Adaları”. *Milli Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi*. 2/273-274. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1979.
- Sezgin, Fuat. *İslâm Uygarlığında Astronomi Coğrafya ve Denizcilik*. çev. Abdurrahman Aliy. İstanbul: Boyut Yayıncılık, ts.
- Sırakaya, Fatih. *Abbasilerde Denizcilik (750-1258)*. Isparta: Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008.
- Sînî, Bedrüddîn es-. *el-‘Alâkâtü beyne’l-‘Arab ve’s-Sîn*. Kâhire: Mektebetü’n-Nehzati’l-Mısriyye, 1950.
- Sîrâfî, Ebû Zeyd el-Hasen b. Yezîd es-. *Rihletü’s-Sîrâfî*. thk. Abdullah el-Habeşî. Abu Dabi: el-Mecmeu’s-Sekâfî, 1999.
- Soucek, S. “Rodos”. *The Encyclopaedia of Islam New Edition*. ed. C. E. Bosworth vd. 8/568-571. Leyden: E. J. Brill, 1995.
- Suyûtî, Ebü’l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî eş-Şâfî. *Târîhu’l-hulefâ*. thk. Muhammed Atvân. Beyrût: Dâru’l-Minhâc, 2. Basım, 2013.
- Suyûtî, Ebü’l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî eş-Şâfî es-. *Hüsni’l-muhâdara*. thk. Muhammed Ebü’l-Fazl İbrâhîm. 2 Cilt. Mısır: Dâru İhyâi’l-Kütübi’l-‘Arabîyye, 1967.
- Süheylî, Ebi’l-Kâsım Abdurrahman b. Abdullah b. Ahmed b. ebi’l-Hasen el Has’amî es-. *er-Ravzü’l-ünüf fî tefsîri’s-Sîreti’n-nebeviyyeti li’bni Hişâm*. thk. Tâhâ Abdürraûf Sa’d. 4 Cilt. b.y.: Matbaatü el-Hâc Abdüsselâm b. Muhammed b. Şükrün, 1971.
- Şâkir, Mahmûd. *Bahreyn*. Beyrût: Mektebü’l-İslâmî, 1981.
- Şakiroğlu, Mahmut H. “Sicilya”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/138-139. İstanbul: Divantaş, 2009. <https://islamansiklopedisi.org.tr/sicilya>
- Şâmî, Muhammed b. Yûsuf es-Sâlihî eş-Şâmî eş-Şâfî eş-. *Sübülü’l-hüdâ ve’r-reşâd fî sîreti hayri’l-‘ibâd*. thk. Mustafa Abdülvâhid. 12 Cilt. Kâhire: Dâru’l-Kütüb, 1997.
- Şemerî, Muhammed Hamza Cârullâh eş-. *Mevânî şibhi cezîrati’l-Arab ve eseriâ fî neşâtü’t-ticâriyyi’l-bahriyyi kable’l-İslâm*. Bağdâd: y.y., 2004.
- Şengül, Behlül Ertuğrul. *Okalptus Uçucu Yağının Saccharomyces Cerevisiae ile Enkapsülasyonu ve Tekstil Materyaline Uygulanarak Antibakteriyel Özellik Kazandırılmasının Araştırılması*. Malatya: İnönü Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- Taberânî, Ebü’l-Kâsım Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb et-. *el-Mu‘cemü’l-kebîr*. thk. Hamdi b. Abdülmecîd es-Selefî. 25 Cilt. Kâhire: Mektebetü İbn Teymiyye, 2. Basım, 1994.
- Taberî, Ebû Câfer Muhammed b. Cerîr et-. *Târîhu’r-rusûl ve’l-mülûk*. thk. Muhammed Ebu’l-Fazl İbrahim. 11 Cilt. Mısır: Dâru’l-Maârif, 2. Basım, 1967.
- Takiyyüddîn el-Fâsî, Muhammed b. Ahmed b. Alî el-Hasenî el-Mekkî et-. *el-‘İkdü’s-semîn fî târihi’l-beledi’l-emîn*. thk. Muhammed Hâmid el-Fikî. 8 Cilt. Beyrût: Müessesetü’r-Risâle, 2. Basım, 1986.
- Talbi, Mohamed. “Kawsara”. *The Encyclopaedia of İslâm New Edition*. ed. E. Van Donzel vd. 4/805. Leyden: E. J. Brill, 1997.
- Taşâğıl, Ahmet. “Sakâlîbe”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/3-4. İstanbul: Divantaş, 2009. <https://islamansiklopedisi.org.tr/sakalibe>

- Taşbaş, Erdal. “Akdeniz Köle Ticaret Güzergâhında Bir Durak: Rodos Adası”. *Belgi Dergisi* 21 (2021), 483-499.
- Taştemür, Emre. “Arkeolojik Veriler Işığında Camın Tarihsel Süreci”. *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 7/13 (2017), 67-91.
- Terzi, Mustafa Zeki. “Mızrak”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/3-4. Ankara: Divantaş, 2020. <https://islamansiklopedisi.org.tr/mizrak>
- Theophanes. *The Chronicle of Theophanes*. çev. Harry Turtledove. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1982.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ et-. *Sünenü't-Tirmizî*. thk. Merkezü'l-Bühûs ve Tekniyetü'l-M'alûmât. 5 Cilt. Beyrût-Lübân: Dâru't-Tâsîl, 2. Basım, 2016.
- Togan, A. Zeki Velidî. *Tarihte Usul*. İstanbul: Enderun Kitabevi, 4. Basım, 1985.
- Tomar, Cengiz. “Şam”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/311-315. İstanbul: Divantaş, 2010. <https://islamansiklopedisi.org.tr/sam--suriye>
- Tufanoğlu, Hüsnîye Esra. *Antikçağ'da Batı Anadolu'da Deniz Ticareti ve Limanlar*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017.
- Tukin, Cemal. “Girit”. *Milli Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi*. 4/791-804. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1964.
- Tukin, Cemal. “Girit”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 14/85-93. İstanbul: Divantaş, 1996. <https://islamansiklopedisi.org.tr/girit>
- Ubûdî, Câsim el-. “Musa b. Nusayr”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/224-225. Ankara: Divantaş, 2020. <https://islamansiklopedisi.org.tr/musa-b-nusayr>
- Uçar, Şahin. “Müslümanların İstanbul'u Fethetmek İçin Yaptıkları İlk Üç Muhasara”. *Selçuk Üniversitesi Selçuk Dergisi*, 2/1 (1986), 65-83.
- Usta, Aydın. “Zırh”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/391-394. İstanbul: Divantaş, 2013. <https://islamansiklopedisi.org.tr/zirh>
- Utku, Nihal Şahin. “Akdeniz ve Hint Okyanusu Gemicilik Geleneklerinin Genel Bir Mukayesesi”. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 14/1 (2013), 135-144.
- Utku, Nihal Şahin. *Kızıldeniz'de Denizcilik, Ticaret ve Yerleşim (VII. - XI. Yüzyıllar)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2005.
- Utku, Nihal Şahin. “Medeniyetler Arası Teknoloji Transferinde Bir Tartışma Alanı: Latin Yelkeni”. *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15 (2019), 281-311.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Tarihi*. 6 Cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988.
- Vâkıdî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer Vâkıd el-. *Kitâbü'l-Megâzî*. thk. Marsden Jones. 3 Cilt. Beyrût: Âlemü'l-Kütüb, 1966.
- Vâkıdî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Vâkıd el-. *Fütûhu's-Şâm*. thk. Abdullatîf Abdurrahmân. 2 Cilt. Beyrût-Lübân: Dâru'l Kütübî'l-İlmiyye, 1997.
- Varol, Mehmet Bahaüddin. “Harre Vakası (Sebepler-Sonuç Değerlendirmesi)”. *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, (Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi)* 7 (1997), 513-534.
- Vasiliev, Aleksandr Aleksandroviç. *Bizans İmparatorluğu Tarihi*. çev. Arif Müfit Mansel. Ankara: Maarif Matbaası, 1943.

- Vasiliyev. *el-'Arab ve'r-Rûm*. çev. Muhammed Abdülhâdî Şa'îra. Brüksel: Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, 1934.
- Vekîl, Muhammed es-Seyyid. *Cevletü târihiyyet fî asrı'l-Hulefâi'r-Râşidîn*. Medîne: Dâru'l-Müctemi', 5. Basım, 2002.
- Vila Bosch, J. "Mayûrka". *The Encyclopaedia of İslâm New Edition*. ed. C. E. Bosworth vd. 6/926-927. Leyden: E. J. Brill, 1991.
- Wang-Zin-Shan, Celâleddîn. "Çin'de İslâmiyet". ed. A. Zeki Velidî Togan. *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, 2/2-4 (1960), 157-188.
- Whitewright, Julian. "Early Islamic Maritime Technology". *Proceedings of the 7th International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East*. 2/585-598. b.y.: y.y., 2012.
- Yahyâ b. Âdem, Ebû Zekeriyâ b. Süleymân el-Kureşî el-Ümevî el-Kûfî. *Kitâbü'l-Harâc*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir. b.y.: Matbaatü's-Selefiyye, 2. Basım, 1964.
- Ya'kûbî, Ahmed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Ca'fer b. Vehb b. Vâzıh el-. *el-Büldân*. thk. Muhammed Emin Dannâvî. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 2001.
- Ya'kûbî, Ahmed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Ca'fer b. Vehb b. Vâzıh el-Kâtibü'l-Abbâsî el-. *Târîhu'l-Ya'kûbî*. thk. Abdülemîr Mühennâ. 2 Cilt. Beyrût: Şeriketü'l-Âlemî, 2010.
- Yâkût el-Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Bağdâdî er-Rûmî. *Mu'cemü'l-büldân*. 5 Cilt. Beyrût: Dâru Sâdır, 1977.
- Yardım, Ali. "Fetih Hadisi Üzerinde Bir Araştırma". *Diyanet İlmi Dergi [Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi]* 13/2 (1974), 116-123.
- Yıldırım, Taner - Altungök, Ahmet. "Erken Ortaçağlarda Übülle Liman Kentinin İran Körfezi Açısından Önemi". *Turkish Studies- International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 9/4 (2014), 1185-1197.
- Yıldız, Dursun. *Akdeniz Havzasında Su Sorunları ve Türkiye*. Ankara: TMMOB-İMO Yayınları, 2003.
- Yiğit, İsmail. "Emevîler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/87-104. İstanbul: Divantaş, 1995. <https://islamansiklopedisi.org.tr/emeviler#1>
- Yiğit, İsmail. *Emevîler*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 4. Basım, 2019.
- Yûsuf, Muhyî. *es-Sîn, el-İslâm ve't-ticâra*. Kâhire: y.y., 2020.
- Yücel, Erdem. "Kündekârî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/553-554. İstanbul: Divantaş, 2002. <https://islamansiklopedisi.org.tr/kundekari>
- Yüksel, Ahmet Turan. "Fütûhu'l-Büldân'a Göre Fetihlerden Sonraki Faaliyetler,". *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9/9 (1999), 45-79.
- Yüksel, Ahmet Turan. *İslâm'ın İlk Döneminde Ticârî Hayat*. İstanbul: Beyan Yayınları, 1990.
- Yüksel, Ahmet Turan. "Yakın Doğu'da Ticaret Merkezleri ve Panayırlar,". *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5/5 (1994), 309-334.
- Yver, G. "Cerba". *Milli Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi*. 3/105-108. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1963.
- Zebîdî, Ebû'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdirrezzâk el-Bilgrâmî el-Hüseynî ez-. *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-Kâmûs*. thk. Mecmûatü mine'l-muhakkikîn. 40 Cilt. b.y.: Dâru'l-Hidâye, 1965.

- Zehebî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*. thk. Ömer Abdüsselâm Tedmûrî. 10 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 2. Basım, 1990.
- Zehebî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*. thk. Şuayb el-Arnaût. 25 Cilt. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 2. Basım, 1982.
- Zettersteen, K.V. "Kûfe". *Milli Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi*. 6/964-967. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1977.
- Zeydân, Corcî. *el-'Arab kable'l-İslâm*. Kâhire: Dâru'l-Hilâl, 1908.
- Zeydân, Corcî. *İslâm Uygarlığı Tarihi*. çev. Nejdet Gök. 2 Cilt. İstanbul: İletişim Yayınları, 3. Basım, 2012.
- Zeyyât, Habîb. *el-Varâka ve sinâ'atü'l-kitâbe ve mu'cemü's-süfün*. ed. Gâde Yûsuf Hûrî. Beyrût: Dâru'l-Mirâ, 1992.
- Zeyyât, Habîb. "Mu'cemü'l-merâkib ve's-süfün fi'l-İslâm". *el-Meşrik*, 43/3 (1949), 321-364.
- Ziriklî, Ebû Gays Muhammed Hayrüddîn b. Mahmûd b. Muhammed b. Alî b. Fâris ez-. *el-A'lâm Kâmûsü terâcim li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ mine'l-'Arab ve'l-müsta'rebîn ve'l-müsteşrikîn*. 8 Cilt. Beyrût: Dâru'l-'İlmi'l-Melâyîn, 15. Basım, 2002.

EKLER

Harita 1.1. Balear Adaları'nın Akdeniz'deki Konumunu Gösteren Harita

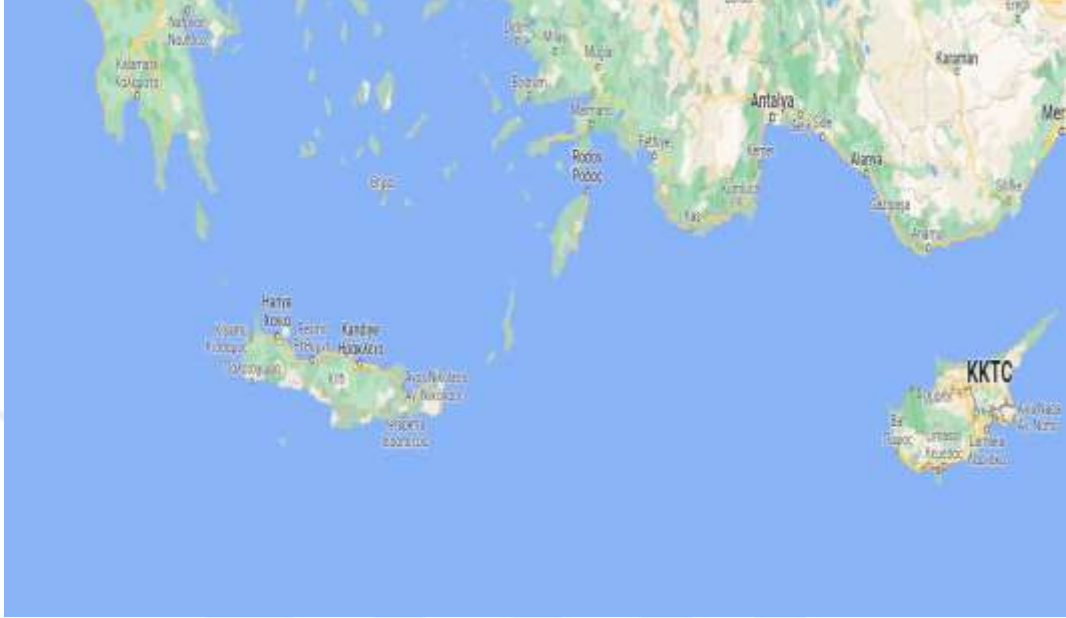
Kaynak: <https://www.google.com/maps/@39.3472902,2.1538668,8z?entry=ttu> 24.07.2023, 19:41

Harita 1.2. Sicilya ve Sardinya'nın Akdeniz'deki Konumunu Gösteren Harita

Kaynak: <https://www.google.com/maps/@39.5105818,12.6318637,7z?entry=ttu> 24/07/2023; 19:40.

Harita 1.3. Kıbrıs, Rodos ve Girit Adaları'nın Akdeniz'deki Konumunu Gösteren Harita

Kaynak: <https://www.google.com/maps/@36.1672114,27.2897934,7z?entry=ttu> ;24.07.2023; 19:42

Harita 1.4. Cerbe Adası'nın Akdeniz'deki Konumunu Gösteren Harita

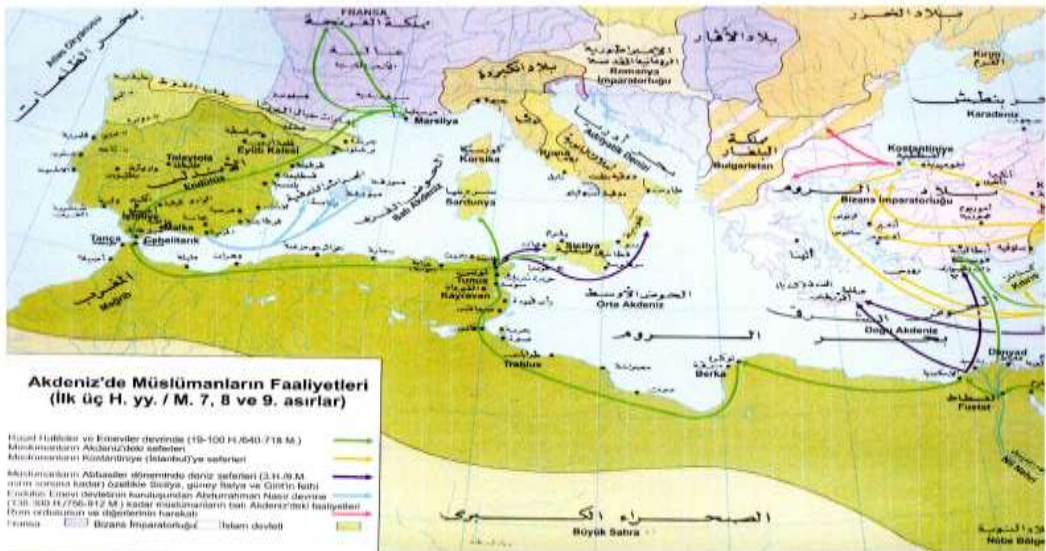
Kaynak: <https://www.google.com/maps/place/Jerba/@33.7732634,10.7289383,11z/data=!3m1!4b1!4m6!3m5!1s0x13aab09046e9991:0x6830d5301a39ca66!8m2!3d33.8075978!4d10.8451467!1zL20vMDI3a3R0?entry=ttu> : 24.07.2023; 17:40

Harita 1.5. Kavsara Adası'nın Akdeniz'deki Konumunu Gösteren Harita

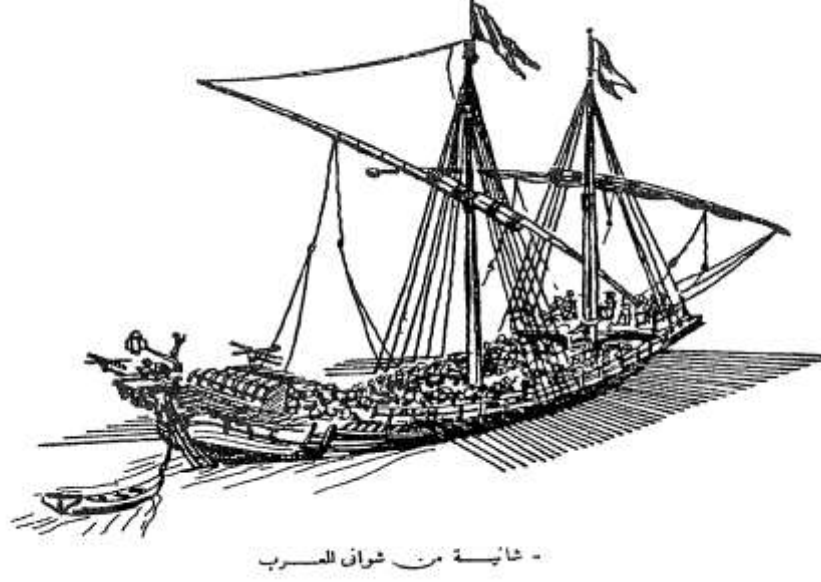
Kaynak: <https://www.google.com/maps/@36.7638104,11.5956944,9z?entry=ttu> ;24.07.2023; 17:41

Harita 1.6. Akdeniz'de Müslümanların Faaliyetlerini Gösteren Harita

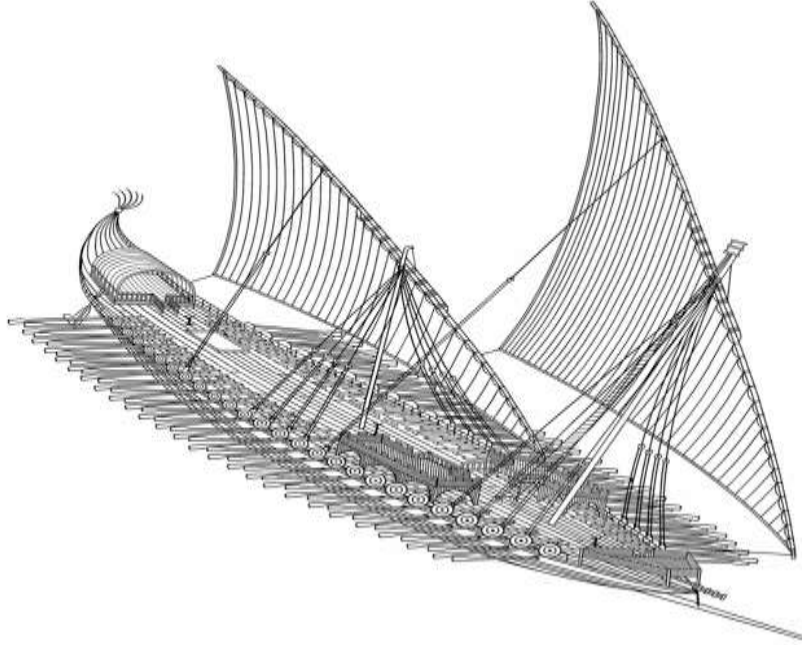
Kaynak: 1. Süleyman Genç - Rıza Savaş, *İslam Tarihi Atlası*, Atlas, 28x40 cm (İzmir: İzmir İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2002), 50.
2. Hüseyin Münis, *Atlas Târîhu'l-İslâm*, Atlas, 16x23,5 cm (Kâhire: ez-Zehrâ li'l-'Âlâmi'l-'Arabî, 1987), 276.

Resim 1.2. Şinî Türü Temsili Gemi Resmi

- Kaynak:** 1. Vefik Berakât, *Fennü'l-harbi'l-bahriyye fi't-târîhi'l-'Arabiyyi'l-İslâm* (y.y.: Matbaatü Câmîati Haleb, 1995), 150.
2. Muhammed Yâsîn Hamevî, *Târîhu ustûli'l-'Arabi* (Dımaşk: y.y., 1945), 33.

Resim 1.3. Bir Dromon Gemisinin Rekonstrüksiyon Çizimi

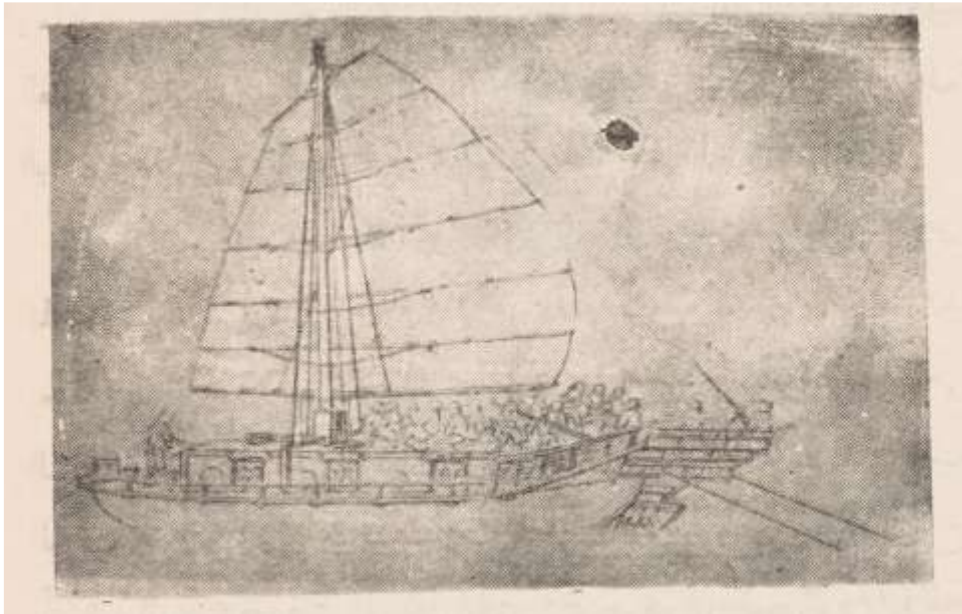
- Kaynak:** Kenan Beşaltı, "Bizans Donanmasına İlişkin Bazı Terimler", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 9/45 (2016), 352.

Resim 1.4. Harrâka Türü Temsili Gemi Resmi

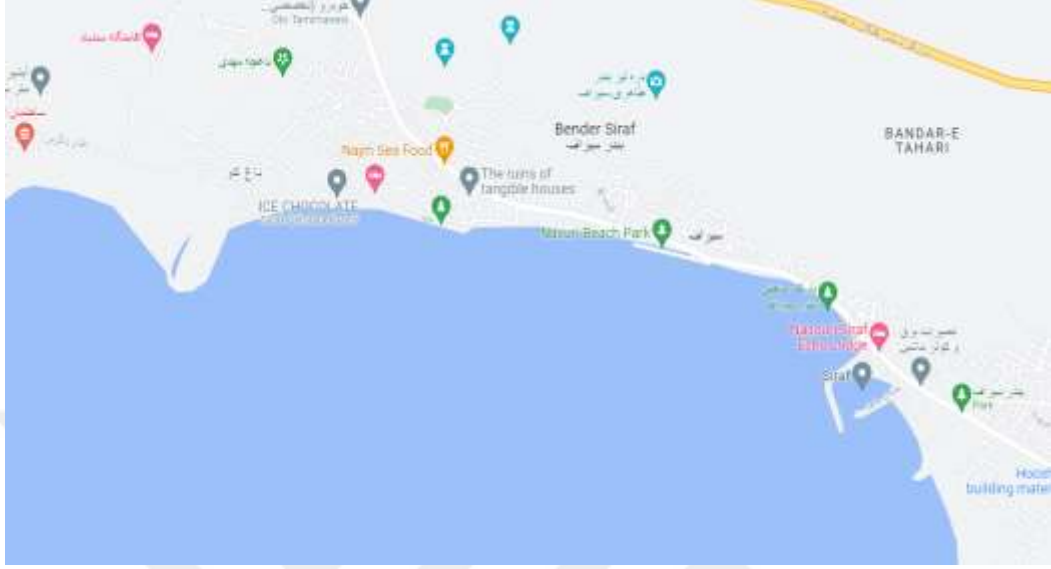
- Kaynak:** 1. Vefik Berakât, *Fennü'l-harbi'l-bahriyye fi't-târîhi'l-'Arabiyyi'l-İslâm* (y.y.: Matbaatü Câmiati Haleb, 1995), 152.
 2. Muhammed Yâsîn Hamevî, *Târîhu ustûli'l-'Arabî* (Dımaşk: y.y., 1945)
 3. Suâd Mâhir, *el-Bahriyye fi Mısri'l-İslâmiyye ve âsâruha'l-bâkiyye* (b.y.: Dâru'l-Kütübi'l-'Arabiyye, 1967), 472.

Resim 1.5. Hint Denizinde kullanılan Conk Türü Temsili Gemi Resmi

- Kaynak:** 1. Muhammed Yâsîn Hamevî, *Târîhu ustûli'l-'Arabî* (Dımaşk: y.y., 1945), 63.

Harita 2.1. Sîrâf Kentinin Basra Körfezi'ndeki Konumunu Gösteren Harita

Kaynak:

<https://www.google.com/maps/place/Siraf,+%C4%B0ran/@27.6666662,52.3322003,15z/data=!3m1!4b1!4m6!3m5!1s0x3e4dbe1306c523dd:0x7043ffb438d5e2f6!8m2!3d27.666667!4d52.3425!16s%2Fm%2F0ngv11z?entry=ttu> ; 24/07/2023; 19:41.

Harita 2.2. Basra ve Kûfe Şehirlerinin Konumlarını Gösteren Harita

Kaynak: Cahid KARA "Heyetler Yılı (Senetü'l-Vüfûd): Tarihsel Arka Plan Üzerine Bir İnceleme", İstem • Yıl:12 • Sayı:23 • 2014 • s. 101-162. İsimli makaleden alınmıştır. bk. s/118.